

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

گلی

تربیت پاکان

نویسنده: حسین مدرس طباطبائی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تربیت پاکان

نویسنده:

حسین مدرس طباطبائی

ناشر چاپی:

بی جا

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
تربت پاکان	۱۸
مشخصات کتاب	۱۸
جلد اول	۱۸
[پیشگفتار]	۱۸
فهرست مطالب	۱۹
آستانه قم تاریخ، مجموعه بنا و اسناد	۲۶
اشاره	۲۶
۱ تاریخ و کتابنامه	۲۶
اشاره	۲۶
[ضمیمه] کتاب نامه مأخذ مربوط به آستانه قم	۳۲
آ- کتابها و رسائل مستقل:	۳۲
ب- چند مأخذ قدیم که ذکر آستانه قم در آن آمده است:	۳۲
ج- چند مأخذ دیگر:	۳۳
۲ مجموعه [بنا]	۳۶
اشاره	۳۶
۱- حرم و بیوتات متبرک	۳۶
تربت منور [تصاویر شماره ۲- ۱۲]:	۳۶
دیواره کاشی (تصاویر شماره ۱۳- ۱۸):	۳۸
حرم [تصاویر ۱۹- ۲۰]:	۳۹
گنبد:	۴۱
رواقها:	۴۲
مسجد بالاسر:	۴۳
مسجد موزه [ش ۲۱- ۲۴]:	۴۳
ایوان طلا و مراقق و منارهها [ش ۲۵- ۴۰]:	۴۴
ایوان آینه و منارهها [تصویر شماره ۴۱]:	۴۷
۲- صحن عتیق	۴۸
اشاره	۴۸
ایوان شمالی صحن عتیق [تصویر شماره ۴۲]:	۴۹
سردر شمالی- ایوان جنوبی مدرسه فیضیه- [تصاویر شماره ۴۳- ۴۹]:	۵۰
بقعه فتحعلی شاه [تصاویر ۵۰- ۵۱]:	۵۱
بقعه محمد شاه [تصاویر ۵۲- ۵۷]:	۵۶
بقاع دیگر صحن عتیق:	۵۹
۳- صحن نو	۶۰
اشاره	۶۰
ایوان شرقی [تصاویر ۶۲- ۶۳]:	۶۴
ایوان جنوبی [تصویر شماره ۶۴]:	۶۴
ایوان شمالی [تصویر شماره ۶۵]:	۶۵
ایوانچهها:	۶۶
سردرها [تصاویر ۶۶- ۶۷]:	۶۷

- ۴- مقابر پادشاهان صفوی ۶۸
- اشاره ۶۸
- مقبره شاه صفی: ۶۸
- مقبره شاه عباس دوم [تصاویر ۷۱-۷۴]: ۶۸
- بقعه شاه سلیمان و شاه سلطان حسین [تصاویر ۷۵-۸۰]: ۷۰
- ۳ اسناد ۷۱
- اشاره ۷۱
- ۱ وقفنامه‌ها ۷۲
- اشاره ۷۲
- ۱ وقفنامه مورخ رمضان ۵۹۴ حاکمی از وقف چهار مجلد مصحف شریف با صندوق آن بر آستانه منور حضرت سنی فاطمه در این تاریخ. ۷۲
- (۲) وقفنامه‌ای از سومین دهه قرن هشتم بر آغاز بازمانده یک پاره از سی پاره قرآن که تنها شش برگ آن در میان اوراق انباشته‌شده در انبار آستانه به دست آمده و به شماره ۳۹۳ انبار در دفتر کتابخانه آستانه ثبت گردیده است. ۷۳
- ۳ وقفنامه سه دانگ قریه بطلیج‌رد سراجم قم که آن را عمده الامراء العظام شاه قلی سلطان فرزند الامیر الکبیر مصطفی سلطان در رمضان ۷۶۰ بر آستانه قم وقف نموده است. ۷۴
- ۴ وقفنامه مشروح و مفصل شاه بیگی بیگم همسر شاه اسماعیل صفوی مورخ ۱۰ صفر ۹۲۹ که طی آن املاکی را در قم و سلطانیه بر مزار منور حضرت سنی فاطمه واقع در بیرون دروازه ساوه مدینه المؤمنین قم وقف داشته است. ۷۴
- (۵) وقفنامه قرآن شریف شماره ۲۶۷ موزه آستانه که آن را شاه طهماسب بر آستانه مقدس نیاز داشته است. ۷۹
- ۶ وقفنامه علی قلی بن شاه قلی خلیفه مورخ ذ ق- ۹۵۴ در آغاز جزوی از قرآن کریم (ش ۶۱ انبار- کتابخانه آستانه قم). ۸۰
- ۷ وقفنامه قرآن شماره ۱۵۴ موزه آستانه مورخ آغاز رجب ۹۶۱ مبنی بر وقف همین قرآن به وسیله محمد مهدی رضوی مشهدی به وکالت از جانب شاه طهماسب بر آستانه حضرت سنی فاطمه واقع در بیرون باروی شهر قم. ۸۰
- ۸ وقفنامه‌ای مورخ رمضان ۹۹۷ در آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را سعادت نصاب دده یک بر آستانه مقدس نیاز داشته است: ۸۲
- ۹ بازمانده وقفنامه‌ای گویا از قرن دهم بر نسخه‌ای از مصحف شریف با یادداشتی مورخ ع ۱- ۱۱۸۲ حاکمی از آن که این نسخه در تاریخ مزبور از درون ضریح مطهر بیرون آورده شده است: ۸۲
- ۱۰ وقفنامه مورخ ذ ق- ۱۰۰۱ که در آغاز دو پاره از قرآن کریم (کتابخانه آستانه- ش ۸۰ انبار) دیده می‌شود: ۸۲
- ۱۱ وقفنامه مورخ آغاز شوال ۱۰۲۳ در آغاز پارهای از مصحف شریف که آن را حاجی سیف الدین عرب بر حرم مطهر وقف داشته است: ۸۳
- ۱۲ وقفنامه مورخ آغاز ذ ق- ۱۰۳۷ از شاه عباس اول با مهر میرزا رفیع الدین محمد صدر شهرستانی مربوط به یکصد و ده مجلد کتاب که این پادشاه در تاریخ مزبور بر آستانه مقدس و مدرسه آن وقف نموده، و اکنون جز چند مجلد در کتابخانه آستانه و مدرسه فیضیه قم چ
- ۱۳ وقفنامه‌های مورخ ۱۵ و ۱۷ و ۲۷ رجب ۱۰۵۲ در آغاز سی پاره قرآن کریم که جده ما جده شاه صفی بانی مسجد وزیر کاشان در سال ۱۰۵۵ بر آستانه مقدس وقف نموده و ثواب آن را به روان نواده خویش هدیه داشته است. ۸۴
- ۱۴ وقفنامه مورخ آغاز رجب ۱۰۵۳ بر نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را مادر شاه صفی بر مضع فرزند خود وقف داشته است با شهادت نظام الدین محمد حسینی در پایین سند و «عرض» کتابداران مقبره مزبور در شعبان ۱۱۲۷ و ذ ق ۱۱۴۱: ۸۴
- ۱۵ وقفنامه مورخ دهه سوم ذ ق- ۱۰۵۳ بر یکی از قرآن‌های موزه آستانه که آن را خسرو امیر شکار بر مزار شاه صفی وقف داشته است. ۸۵
- ۱۶ وقفنامه قرآن شماره ۱۲۷ موزه آستانه مورخ اوائل ج ۲- ۱۰۶۲ مبنی بر وقف همین نسخه از طرف سید اجل امجد میر ابو القاسم فرزند میر هاشم شیروانی نجفی بر آستانه مقدس، به گواهی حسین عاملی که نگارنده سند نیز هموست: ۸۵
- ۱۷ وقفنامه مورخ ۱۰۶۴ حاکمی از وقف هفتاد و پنج مجلد کتاب در این تاریخ از جانب میر محمد هاشم گیلانی بر آستانه مقدس و مدرسه آن. ۸۶
- ۱۸ وقفنامه نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را محمد مهدی حسینی در ۲۸ ع ۱۰۷۷-۲ بر خاکجای عباس دوم موقوف داشته است با عرض کتابدار آنجا مورخ رمضان ۱۱۰۶ و ۱۱۴۱: ۸۶
- ۱۹ وقفنامه مورخ ج ۲- ۱۰۷۷ بر نسخه‌ای از نهج البلاغه که عینا در آغاز نسخه‌ای از استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار محمد بن حسن بن زین الدین عاملی جیبی نواده شهید دوم نیز دیده می‌شود، با سجل «محمد امین الحسینی» در پایان. ۸۶
- ۲۰ وقفنامه قرآنی که آن را همسر شاه عباس دوم (مادر شاه سلیمان) بر مزار او وقف داشته است از همین سال‌ها (موزه- ۱۵۳): ۸۷
- ۲۱ وقفنامه نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را صفی قلی حاکم دشتستان و وزیر فارس در همین سال‌ها بر خاکجای شاه عباس وقف نموده است با مهر «أَفْوَشُ أُمْرِي إِلَى اللَّهِ عَبْدَهُ صَفِي قَلِي» در پایان. ۸۸
- ۲۲ وقفنامه مورخ ج ۱- ۱۰۸۵ بر نسخه‌ای از مصحف شریف (موزه- ش ۱۵۱) که آن را شاه سلیمان بر روضه منور موقوف داشته است. با مهر «بنده شاه دین سلیمان است» در پایین سند دوجا: ۸۹
- ۲۳ وقفنامه مورخ ۱۲ رجب ۱۰۸۵ بر برگ آغاز مجلد اول شرح فروع کافی ملا خلیل قزوینی (ش ۶۰۶۶- ق ۳ ر ۱۰- کتابخانه آستانه قم که نسخه اصل است با خط و مهر شارح در آغاز کتاب) حاکمی از وقف همین مجلد با سیزده مجلد دیگر بر مزار عباس دوم از طرف شاه ،
- ۲۴ وقفنامه مورخ ج ۲- ۱۰۸۸ از صفر قلی یوزباشی چگنی بر برگ آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که وقف مضع شاه صفی نموده است : ۹۰
- ۲۵ وقفنامه مورخ رمضان ۱۰۸۹ در آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را شاه سلیمان وقف نموده بوده است به انشاء آقا حسین خوانساری دانشمند مشهور این دوره- درگذشته ۱۰۹۸- حسب الامر او : ۹۰
- ۲۶ وقفنامه مورخ رجب ۱۰۹۴ بر برگ آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف (ش ۱۵۰- موزه) که آن را آقا کافور صاحب جمع خزانه عامره بر روضه منور حضرت فاطمه معصومه نیاز داشته است. ۹۱
- ۲۷ وقفنامه مورخ ج ۹- ۱۰۹۸ بر نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را مادر شاه سلیمان بر آستانه مقدس وقف داشته، با گواهی و سجل مجلسی دوم پایین سند و مهر ملار شاه بالای آن با این سجع: ۹۲
- ۲۸ دو وقفنامه از ساوه در آغاز دو نسخه از مصحف شریف مربوط به همین قرن: ۹۳
- ۲۹ وقفنامه مورخ ج ۱۰- ح ۱۱۰۵ در مادر شاه سلیمان با مهر او در بالای سند، به انشاء مجلسی دوم و مهر او در پایان (قرآن ش ۱۵۳- موزه) برای مضع شاه سلیمان: ۹۳
- ۳۰ وقفنامه مورخ ۱۲ شعبان ۱۱۱۸ از شاه سلطان حسین با مهر او در پایان بر نسخه‌ای از مصحف شریف (ش ۱۵۶ موزه) که آن را بر آستانه مقدس موقوف داشته است با سجل و گواهی میر محمد باقر ملاباشی خاتون‌آبادی درگذشته ع ۱- ۱۱۲۷ در پایین سند: ۹۳
- ۳۱ وقفنامه نسخه شماره ۲۶۸ موزه از شاه سلطان حسین با مهر او، به خط آقا جمال خوانساری دانشمند نامور این دوره (درگذشته ۱۱۲۵): ۹۵
- ۳۲ وقفنامه مورخ ع ۱- ۱۱۳۹ بر نسخه‌ای از قرآن مجید (ش ۳۷- انبار) که آن را رقت‌پناه محمد ابراهیم خلف حاجی زین العابدین اصفهانی بر آستانه مقدس نیاز داشته است: ۹۵

- ۳۳ وقفنامه مورخ ج ۱- ۱۱۴۰ بر نسخه‌ای از مصحف شریف (ش ۱۵۵- موزه):-----
- ۳۴ وقفنامه مورخ آغاز صفر ۱۱۴۳ بر نسخه‌ای از قرآن کریم (ش ۱۴۲- موزه) که بر مقبره شاه سلطان حسین وقف داشته شده است گویا از همسر او مادر طهماسب دوم :-----
- ۳۵ وقفنامه مورخ ۱۳ رجب ۱۱۵۷ در آغاز چند پاره از قرآن با متن زیر و جز آن، مبنی بر وقف این پاره‌ها بر روضه مطهر در سر مزار مرحمت‌پناه ابو الحسن خان:-----
- ۳۶ وقفنامه مورخ ذ ح- ۱۱۶۴ از امام قلی خان خلف غفران جایگاه بیجن بیک قرخلو:-----
- ۳۷ وقفنامه مورخ رمضان ۱۱۹۴ در آغاز نسخه ش ۲۶۷- انبار مبنی بر وقف همین جزو از کلام الله مجید با بیست و نه جزو دیگر بر آستان مقدس:-----
- ۳۸ وقفنامه مورخ ۱۹ رمضان ۱۲۱۶ از فتحعلی شاه قاجار که هفت مجلد قرآن کریم در این تاریخ بر آستانه مقدس نیاز داشته است:-----
- ۳۹ وقفنامه مورخ ۲۷ ذ ح- ۱۲۲۱ بر نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را دختر محمد رضا خان قاجار بر آستانه مقدس نیاز داشته است:-----
- ۴۰ وقفنامه بیوتات شاهی مورخ ۲۵ شوال ۱۲۲۲ از فتحعلی شاه براساس متن سنگ‌نیشته سردر غربی همین بناها که اکنون دانسته نیست کجاست و اینیه مزبور نیز بیست سال پیش ویران و جزء بنای مسجد اعظم شد.-----
- ۴۱ چند نمونه از وقف‌های خانوادگی بر مقابر آستانه مقدس:-----
- ۴۲ وقفنامه قندیل طلای مینای مرصع و یک مجلد قرآن کریم تقدیمی فتحعلی شاه مورخ شوال ۱۲۴۲ با دیباچه‌ای مفصل که در اینجا قسمت اخیر آن با حذف دیباچه مزبور آورده می‌شود (بنگرید به روضه الضفا ۹: ۶۶۲):-----
- ۴۳ وقفنامه ده «سرتومین» از روستاهای بلوک فراهان قم مورخ رمضان ۱۲۴۴-----
- ۴۴ وقفنامه مورخ صفر ۱۲۴۹ از خسرو خان والی کردستان با مهر «قَوْضُ أُخْرَى إِلَى اللَّهِ عِبْدَهُ خَسْرُو» در پایان و مهر «بنده مرتضی علی خسرو» در کناره سند (قرآن ش ۱۹۹ موزه آستانه):-----
- ۴۵ وقفنامه قرآنی که آن را ام سلمه دختر فتحعلی شاه به خط خود در شوال ۱۲۴۶ به پایان برده و بر خاکجای پدر وقف داشته است:-----
- ۴۶ دو وقفنامه از شاهزاده خانم فخر الدوله دختر فتحعلی شاه یکی مورخ یکشنبه ۱۵ رجب ۱۲۵۰ دیگری مورخ دهه دوم ع ۱- ۱۲۵۹-----
- ۴۷ وقفنامه مورخ ۱۲۶۰ از میرزا محمد صادق فرزند میرزا جعفر کدخدای دار الخلافه طهران:-----
- ۴۸ وقفنامه مورخ ع ۲- ۱۲۷۲ از ناصر الدین شاه قاجار در آغاز هفت پاره از مصحف شریف که آن را بر قبر پدر خود محمد شاه موقوف داشته است:-----
- ۴۹ وقفنامه مورخ ع ۱- ۱۲۹۵-----
- ۵۰ وقفنامه سه دانگ از مجموع شش دانگ دیه گازران از روستای جعفرآباد ساوه با چهار دانگ باغ و آسیا و قلعه و بیوتات و مستغلاتی دیگر که آن را میرزا شفیق مستشار الملک گرکانی در ۱۶ ذ ح- ۱۳۱۱ برای مصرف شام خدام آستانه مقدس و روضه‌خوانی در شب‌های جمعه
- ۲ استاد و احکام مشاغل گوناگون آستانه-----
- اشاره-----
- تولیت قدیمی-----
- اشاره-----
- ۵۱ [۱] فرمان مورخ ۲۷ ج ۱- ۸۶۷ در واگذارن منصب نقابت و تقدم سادات و تولیت موقوفات «روضه منوره و تربت مقدسه حضرت سنی فاطمه» در قم به نظام الدین احمد رضوی.-----
- ۵۲ [۲] فرمان مورخ شعبان ۸۷۴ از اوزون حسن آق‌قویونلو در تفویض منصب نقابت سادات و تولیت موقوفات مزار متبرک امامزاده معصومه سنی فاطمه و مزار متبرک امامزاده طاهر علی بن محمد الباقر و خطابت و تولیت و امامت مسجد امام حسن عسکری در قم به سید ت
- ۵۳ [۳] فرمان مورخ ۱۵ رمضان ۸۸۴ از یعقوب بیک آق‌قویونلو در تفویض تولیت موقوفات آستانه قم و دیگر مناصب یادشده پیش به سید نظام الدین سلطان احمد و سید کمال الدین عطاء الله.-----
- ۵۴ [۴] فرمان مورخ ۱۴ رجب ۹۰۴ از الوند بیک آق‌قویونلو در واگذارن تولیت آستانه قم و نقابت سادات آن شهر به سید مرشد الدین رشید الاسلام فرزند نظام الدین سلطان احمد رضوی.-----
- ۵۵ [۵] فرمان مورخ آغاز ج ۲- ۹۱۸ از شاه اسماعیل اول در بخشودن برخی از مال و خراج موقوفات آستانه مقدس و تنفیذ سنن و رسوم دیرین درمورد حقایق موقوفات این مزار و مسجد امام حسن عسکری قم و املاک سید رشید الاسلام متولی.-----
- ۵۶ [۶] فرمان مورخ ۲۰ ع ۱- ۹۲۰ از همو در بخشودن مال و خراج موقوفات آستانه و مسجد امام حسن عسکری که تیول بوده است با واگذارن تولیت آنها به رشید الاسلام مزبور.-----
- ۵۷ [۷] فرمان مورخ ۱۸ شوال ۹۳۱ از شاه طهماسب اول در واگذارن همه مناصب سید مرشد الدین رشید الاسلام رضوی که به موجب احکام و ارقام شاه اسماعیل در حق وی مضی بوده است به خصوص تولیت اوقاف قدیمه و جدیده سلطانی و بیگمی آستانه مقدس و م
- ۵۸ [۸] فرمان مورخ ۱۸ ج ۱- ۹۴۸ از همان پادشاه در واگذارن تولیت موقوفات آستانه مقدس و تولیت و امامت مسجد امام به سید شجاع الدین سلطان محمود فرزند سید مرشد الدین رشید الاسلام که در این تاریخ درگذشته بوده است.-----
- ۵۹ [۹] فرمان مورخ ده نخستین ج ۲- ۹۷۲ از همان پادشاه درمورد تعیین شش نفر حافظ قرآن سواى حفاظ آستانه مقدس برای تلاوت در سر قبر سلطانم خواهر طهماسب. خطاب به امیر سلطان احمد متولی آستانه مقدس، و در آن از مدرس آستانه نیز یاد می‌شود. ۲۱
- ۶۰ [۱۰] فرمان مورخ شوال ۱۰۱۷ از شاه عباس اول در واگذارن سیورغال میر شمس الدین نقیب رضوی متولی سرکار قدیمی آستانه مقدس- از بابت مال و جهات قریه اربین غاری که به سیورغال فرزندان امیر رشید الاسلام رضوی مقرر بوده است- به برادر او ظهیر الدین
- ۶۱ [۱۱] مثال مورخ رمضان ۱۰۳۶ از میرزا رفیع الدین محمد شهرستانی صدر عباس اول و شاه صفی (مثال‌های صدور صفوی: ۱۷- ۱۸) در واگذارن تولیت قدیمی آستانه مقدس و مسجد امام و نقابت و پیشوایی مدینه المؤمنین قم و آستانه به میر محمد سعید رضوی.
- ۶۲ [۱۲] مثال میرزا مهدی اعتماد الدوله صدر عباس دوم (مثال‌های صدور صفوی: ۱۹) در واگذارن تولیت قدیمی آستانه و تولیت و امامت مسجد امام و نقابت و پیشوایی آستانه و قم به میر محمد سعید رضوی مزبور با اشاره به مثال پیش.-----
- ۶۳ [۱۳] مثال مورخ شعبان ۱۰۷۷ از میرزا ابو طالب رضوی صدر خاصه شاه سلیمان (مثال‌های صدور صفوی: ۱۹- ۲۰) درمورد وظیفه سیادت و نجابت‌پناه میر محمد علی رضوی قمی از بابت موقوفات آستانه مقدس.-----
- ۶۴ [۱۴] مثال میرزا محمد باقر خلیفه سلطانی صدر شاه سلطان حسین (مثال‌های صدور صفوی: ۲۱- ۲۲) که تکلیف از آن جزء بقایای اسناد خاندان متولی شرعی دیده شد و باقی آن را هنوز نیافتام.-----
- ۶۵ [۱۵] سند دو رویه که در یک روی آن مثال میرزا محمد مقیم خلیفه سلطانی صدر طهماسب دوم (مثال‌های صدور صفوی: ۲۳) و در روی دیگر فرمان همین پادشاه در تنفیذ آن نوشته شده است.-----
- ۶۶ [۱۶] فرمان نقابت گویا از آقا محمد خان قاجار بالای عریضه محمد یحیی الرضوی النقیب متولی شرعی آستانه مقدس با اشاره به احکام مربوط به این منصب از تیمور تا آن زمان.-----
- ۶۷ [۱۷- ۲۰] چند سند از دوره قاجار:-----
- تولیت جدیدی (تفویضی)-----
- اشاره-----

- ۶۸ [۱] مثال دیوان الصداحه ۱۳۱
- ۶۹ [۲] فرمان شاه سلطان حسین ۱۳۱
- ۷۰ [۳] فرمان طهماسب دوم ۱۳۱
- استیفاء ۱۳۲
- اشاره ۱۳۲
- ۷۱ [۱] فرمان مورخ رمضان ۱۰۸۹ از شاه سلیمان در واگذارن استیفاء موقوفات آستانه و مواجب آن به میرزا محمد جعفر قمی با اشاره به تصدی پدر او نسبت به این منصب. ۱۳۳
- ۷۲ [۲] فرمان مورخ ج ۲- ۱۱۱۴ از شاه سلطان حسین در مقرر داشتن مبلغ ده تومان تیریزی از بابت وجوه تصدی مدفن شاه سلیمان در وجه وظیفه میرزا محمد ابراهیم مستوفی فرزند میرزا محمد جعفر مزبور. ۱۳۳
- ۷۳ [۳] فرمان مورخ ج ۱- ۱۱۲۰ از همان پادشاه در واگذارن خدمت کلیدداری آستانه مقدس از تاریخ ۲۶ شوال ۱۱۱۸ به میرزا محمد ابراهیم مستوفی، با اشاره به رقمی که پیش تر در این باب صادر شده و مفقود گشته بود. ۱۳۴
- ۷۴ [۴] مثال مورخ صفر ۱۱۳۴ از میرزا محمد باقر خلیفه سلطانی صدر خاصه شاه سلطان حسین (مثال‌های صدور صفوی: ۲۱- ۲۲) در واگذارن مجدد مقام استیفاء آستانه به میرزا محمد ابراهیم مزبور. ۱۳۴
- ۷۵ [۵] سند دو رویه مورخ ج ۱- ۱۱۳۶ که در یک روی آن مثال میرزا سید مرتضی خلیفه سلطانی (مثال‌های صدور صفوی: ۲۲) در تفویض استیفاء آستانه مقدس- که محمد رضی به نام خود گذرانیده بود به ضمیمه استیفاء متفرقه دار المؤمنین قم- به میرزا محمد ابراهیم ۱۳۶
- ۷۶ [۶] فرمان مورخ ج ۱- ۱۲۲۹ از فتحعلی شاه قاجار در واگذاشتن خدمت استیفاء آستانه مقدس به میرزا ابراهیم و میرزا علی رضا فرزند او. ۱۳۶
- ۷۷ [۷] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۳۵ از همان پادشاه در تفویض منصب کلیدداری حرم مطهر از آغاز لوی‌نیل به میرزا محمد ابراهیم مستوفی آستانه به ضمیمه شغل استیفاء، با تعیین پنج تومان نقد بابت مواجب کلیدداری برای او، خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه. ۱۳۷
- ۷۸ [۸] فرمان مورخ ۱۲۴۴ از همان پادشاه بالای عریضه میرزا محمد ابراهیم مستوفی درباره موقوفه میرزا ابو القاسم حاکم قم خطاب به کیکاوس میرزا صاحب‌اختیار قم. ۱۳۷
- ۷۹ [۹] فرمان مورخ صفر ۱۲۴۶ از همان پادشاه خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه مقدس ۱۳۸
- ۸۰ [۱۰] فرمان مورخ ج ۱- ۱۲۵۹ از محمد شاه قاجار درباره همین خدمت برای میرزا علی رضا فرزند میرزا محمد ابراهیم مستوفی. ۱۳۸
- صاحب نسقی ۱۳۸
- اشاره ۱۳۸
- ۸۱ [۱] فرمان مورخ ج ۲- ۱۱۵۳ از نادر شاه افشار در واگذارن خدمت صاحب‌نسقی آستانه قم به میرزا محمد مؤمن، با اشاره به فرمانی که پیش تر در همین باره به نام او صادر شده و ناپدید گردیده بود. ۱۳۹
- ۸۲ [۲] فرمان مورخ ج ۳- ۱۱۶۰ از ابراهیم خان افشار که نام او در پایان مصرع دوم سجع مهر فرمان (کنار نخستین سطر آن) خوانده می‌شود مبنی بر تنفیذ میرزا مؤمن صاحب نسق در این خدمت: ۱۴۰
- ۸۳ [۳] فرمان مورخ ج ۲- ۱۱۶۷ در تنفیذ و امضاء فرمان نادر شاه خطاب به بیگلر بیگی قم و متولی آستانه بالای عریضه محمد مؤمن صاحب نسق با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد مؤمن ۱۱۴۸» پشت عریضه، و مهر: ۱۴۰
- ۸۴ [۴] فرمان مورخ ج ۱- ۱۲۱۲ از فتحعلی شاه قاجار ۱۴۱
- ۸۵ [۵] فرمان مورخ رجب ۱۲۲۲ از فتحعلی شاه بالای عرضه داشت میرزا محمد علی صاحب‌نسق، با اشاره به احکام هاهان گذشته و آقا محمد خان قاجار و حکمی که پیش از این از همین پادشاه در این مورد و به نام این شخص صادر گردیده بود: ۱۴۱
- ۸۶ [۶] فرمان مورخ محرم ۱۲۴۸ از فتحعلی شاه بالای عرضه داشت میرزا محمد علی صاحب‌نسق درباره مستمری او خطاب به کیکاوس میرزا حکمران قم. ۱۴۲
- ۸۷ [۷] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۴۸ از فتحعلی شاه در امضای مقرر میرزا محمد علی صاحب‌نسق از آستانه، خطاب به کیکاوس میرزا و میرزا محمد رضا متولی‌باشی، بالای عرضه داشت صاحب‌نسق مزبور. ۱۴۳
- ۸۸ [۸] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۷۱ از ناصر الدین شاه در واگذارن خدمت صاحب‌نسقی آستانه به میرزا محمد صادق فرزند میرزا محمد علی صاحب‌نسق، با اشاره به احکام و ارقام فتحعلی شاه و محمد شاه در تفویض این خدمت که ابا عن جد با خاندان این میرزا محمد علو ۱۴۳
- ۸۹ [۹] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی‌باشی آستانه قم در ابلاغ حکم شاه، مورخ ج- ۱۲۷۱ با تحشیه مستوفی آستانه و با مهر متولی باشی بعد که پس از عهدداری تولیت بنا بر معمول تعلیقه را توضیح نموده است، با اشاره به تعلیقه‌جات متولیان قدیم آستانه درباره این ۱۴۳
- ۹۰ [۱۰] حکم نمرة ۷۱۳ مورخ ۱۲ صفر ۱۳۲۸ وزارت معارف و اوقاف و فوائد عامه مبنی بر تفویض صاحب‌نسقی آستانه به حاج میرزا محمد مهدی برادر میرزا محمد صادق مزبور: ۱۴۶
- ۹۱ [۱۱] فرمان مورخ ج- ۱۳۳۳ از احمد شاه قاجار در واگذارن صاحب‌نسقی آستانه به همان حاج میرزا محمد مهدی: ۱۴۶
- سرکشیکی ۱۴۷
- اشاره ۱۴۷
- I خاندان متولی قدیمی آستانه: ۱۴۷
- II خاندان سرکشیک رضوی: ۱۴۷
- اشاره ۱۴۷
- ۹۲ [۱] فرمان مورخ ج ۱- ۱۳۱۱ از ناصر الدین شاه در واگذارن مقرر حاجی سید تقی سرکشیک مزبور به فرزندان او سید ذبیح و سه تن دیگر: ۱۴۸
- III خاندان میر عبد الکریم: ۱۴۸
- اشاره ۱۴۸
- ۹۳ [۲] فرمان مورخ ج ۳- ۱۲۱۴ از فتحعلی شاه خطاب به کربلانی حسین بیگ نایب دار المؤمنین قم درباره وظیفه و تبویلی سید حسین فرزند میر عبد الکریم قمی نخستین سرکشیک آستانه از این خاندان بالای عرضه داشت او با این متن: ۱۴۹
- ۹۴ [۲] فرمان مورخ شوال ۱۲۱۹ از فتحعلی شاه درمورد وظیفه و تبویل عالی‌جناب سید حسن سرکشیک و خادم آستانه قم، خطاب به عالی‌جاه حاجی محمد حسین خان بیگلر بیگی قم و اصفهان و کاشان. ۱۵۰
- ۹۵ [۴] خطاب مورخ ج- ۱۲۲۵ با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده علی اصغر در ابلاغ فرمان فتحعلی شاه مبنی بر واگذارن خدمت سرکشیکی آستانه قم به سید حسن مزبور. ۱۵۰
- ۹۶ [۵] تعلیقه مورخ ج ۱- ۱۲۳۵ با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد حسین» (گویا صدر اصفهانی) درمورد تبویل آقا سید حسن سرکشیک، خطاب به میرزا ابراهیم مستوفی پیشکار حکومت قم: ۱۵۱
- ۹۷ [۶] فرمان مورخ شوال ۱۲۴۴ از فتحعلی شاه در واگذارن ضبط و نسق قریه تیرته فراهان موقوفه همین پادشاه به آقا سید حسن سرکشیک، خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه: ۱۵۱

- ۹۸ [۷] فرمان مورخ رمضان ۱۲۵۰ از محمد شاه در امضاء فرمان مورخ ۱۲۴۳ فتحعلی شاه خطاب به صاحب‌اختیار دارالایمان قم پیرامون وظیفه و تیول آقا سید حسن سرکشیک: ۱۵۲
- ۹۹ [۸] نامه «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد باقر» به «مقرب الخاقان میرزا محمد رضا متولی باشی» از میان سال‌های ۱۲۵۰-۱۲۵۸، در مورد موقوفه تبرته و مواجب آقا سید حسن سرکشیک: ۱۵۲
- ۱۰۰ [۹] نامه «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده نصر الله» (شاید صدر الممالک اردبیلی) به «عالی‌جاه نور چشم مکرم مهربان میرزا محمد رضا متولی» از سال ۱۲۵۸ که آقا سید حسن سرکشیک در گذشته بود و درخواست واگذارن منصب او به میر عبد الکریم: ۱۵۳
- ۱۰۱ [۱۰] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی‌باشی مورخ ذ ق- ۱۲۵۸ در واگذارن خدمت سرکشیک آستانه که به آقا سید حسن سرکشیک مفوض بود به فرزند او میر عبد الکریم: ۱۵۳
- ۱۰۲ [۱۱] فرمان مورخ صفر ۱۲۵۹ از محمد شاه در مورد مستمری آقا سید حسن سرکشیک و واگذارن آن به چهار فرزند او: ۱۵۴
- ۱۰۳ [۱۲] فرمان مورخ شعبان ۱۲۶۵ از ناصر الدین شاه در قرار دادن بیست تومان نقد و ده خروار جنس به صیغه وظیفه در وجه آقا سید آقا (میر عبد الکریم) سرکشیک آستانه مقدس: ۱۵۵
- ۱۰۴ [۱۲] حکم مورخ محرم ۱۲۲۶ از «امام ویردی شاهین قلیچی» مبنی بر آن که وی سید حسن سرکشیک را نایب الزیاره خویش در آستانه قرار داده و پنج تومان و دو خروار غله مدم معاش در وجه او مقرر داشته است: ۱۵۵
- ۱۰۵ [۱۴] حکم مورخ ج ۱- ۱۲۲۷ از شاهزاده حسنعلی میرزا فرمانفرما در واگذارن نیابت زیارت خود به آخوند ملا علی قمی که متن آن به عنوان تنظیم نسبت به سند پیش در اینجا نقل شد: ۱۵۶
- ۱۰۶ [۱۵] تعلیقه مورخ ع ۱- ۱۲۶۲ از میرزا محمد رضا متولی باشی در گماردن سید حسین فرزند میر عبد الکریم سرکشیک به خدمتگزاری آستانه مقدس: ۱۵۶
- ۱۰۷ [۱۶] تعلیقه همان متولی‌باشی مورخ صفر ۱۲۶۴ در گماردن سید علی فرزند میر عبد الکریم سرکشیک به خدمت‌گزاری آستانه مقدس، با پشت‌نویسی حاجی میرزا محمد حسین مستوفی آنجا: ۱۵۷
- ۱۰۸ [۱۷] حکمی گویا از سال ۱۲۲۳ با مهر «أَوْضَى أَمْرِي إِلَى اللَّهِ عبده اسد الله درباره میرزا سید محمد ناظر مزارات شاهان در آستانه قم، که به عنوان تنظیم نسبت به چند سندی که پس از این خواهیم دید به نقل متن آن مبادرت شد: ۱۵۷
- ۱۰۹ [۱۸] حکم مورخ رجب ۱۲۹۷ از نایب السلطنه کامران میرزا خطاب به آقا محمد کریم میاشر و رئیس مقبره محمد شاه، مبنی به واگذارن منصب نظارت امور مقبره به سید حسین سرکشیک: ۱۵۸
- ۱۱۰ [۱۹] عرضه داشت اقل دعاگویان سید حسین سرکشیک سرکار فیض آثار در مورد مقرری نظارت مقبره محمد شاه، با دستخط ناصر الدین شاه بالای آن. از همان سال ۱۲۹۷: ۱۵۸
- ۱۱۱ [۲۰] رقم کامران میرزا نایب السلطنه خطاب به علی نقی میرزا رکن الدوله دوم حکمران قم و ساوه و زرنند مورخ ع ۱- ۱۳۰۴، در مورد مقرری آقا سید حسین سرکشیک از بابت مخارج روشنایی و قاری و قهوه و غلبان مقبره معتمد الدوله منوچهر خان گرجی واقع: ۱۵۸
- ۱۱۲ [۲۱] حکم امین السلطان میرزا علی اصغر خان صدر اعظم مورخ ۱۲ رجب ۱۳۰۷ در واگذارن تولیت مقبره منوچهر خان معتمد الدوله مزبور به سید حسین سرکشیک، خطاب به سپهدار حکمران قم: ۱۵۹
- ۱۱۳ [۲۲] حکم امین السلطان صدر اعظم مورخ رجب ۱۳۰۹ در واگذارن تولیت مقبره معتمد الدوله که به آقا سید حسین سرکشیک مرجوع و مفوض بود به فرزند او، با اشاره به این‌که وی در این اوقات در گذشته است: ۱۵۹
- IV خاندان میر بهاء الدین: ۱۶۰
- اشاره ۱۶۰
- ۱۱۴ [۲۳] فرمان کریم خان زند ۱۶۰
- ۱۱۵ [۲۴] فرمان فتحعلی شاه قاجار مورخ شوال ۱۲۳۳ درباره مقرری میرزا بهاء الدین سرکشیک و فرزند او میرزا محمد حسین خادم و آقا سید حسن سرکشیک: ۱۶۰
- ۱۱۶ [۲۵] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی‌باشی ۱۶۱
- ۱۱۷ [۲۶] فرمان ناصر الدین شاه ۱۶۱
- تدریس ۱۶۱
- اشاره ۱۶۱
- ۱۱۸ [۱] فرمان مورخ ۱۰۹۶ از شاه سلیمان صفوی ۱۶۲
- ۱۱۹ [۲] فرمان مورخ ۱۱۶۴ ..... ۱۶۲
- ۱۲۰ [۳] قبایلهای مورخ رمضان ۱۱۹۰ حاکی از آن‌که حضرت علامی میرزا محمد کاظم مدرس در این تاریخ قطعه ملکی را به وکالت از جانب مالک به عالی‌جناب میرزا محمد مهدی متولی آستانه فروخته است. ۱۶۲
- اشاره ۱۶۲
- I ۱۶۳
- II ۱۶۳
- ۱۲۱ [۴] وقف‌نامه‌های مورخ رجب ۱۱۰۶ از مادر شاه سلیمان بر برگ آغاز دو مجلد از مختلف علامه (ش ۱۱۹۵ و ۱۱۹۶ کنایه‌خانه آیت الله مرعشی قم) که چون در آن از مدرس مقبره شاه سلیمان یاد شده است استظرادا در اینجا نقل شد. ۱۶۴
- خطابیت ۱۶۵
- اشاره ۱۶۵
- ۱۲۲ [۱] فرمان مورخ ذ ق- ۱۲۴۶ در تنفیذ حاج سید محمد خطیب آستانه مقدس در این منصب، با اشاره به «حکام مطاعه» پیشین، خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه: ۱۶۵
- ۱۲۳ [۲] فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۴۹ در واگذاری نظارت بر معاملات موقوفات و دیگر امور آستانه به حاجی سید محمد خطیب مزبور. خطاب به فرزند ارجمند کامران کیکاوس میرزا حکمران قم: ۱۶۵
- ۱۲۴ [۳] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۵۱ از محمد شاه قاجار در واگذارن خدمت خطبه‌خوانی آستانه مقدس به همان حاج سید محمد. با اشاره به فرمان خاقان خلد آشیان در این باب: ۱۶۶
- حافظی ۱۶۶
- اشاره ۱۶۶
- ۱۲۵ [۱۱] تعلیقه میرزا محمد مهدی متولی‌باشی مورخ ذ ح- ۱۱۹۳ در واگذارن خدمت یک نفر خادمی آستانه که به میر سید حسین فرزند میر محمد ظهیر حافظ حرم محترم مرجوع بود به میر سید حسن رضوی، بالای عرضه داشت او: ۱۶۷
- ۱۲۶ [۲] مصالحه‌نامه مورخ ج ۷- ۱- ۱۲۲۸ ..... ۱۶۸
- ۱۲۷ [۳] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۳۳ از فتحعلی شاه قاجار بالای عرضه داشت میرزا محمد ولد میرزا احمد حافظ سرکار فیض آثار که «شب و روز در آن آستان مقدس به تلاوت کلام الله مجید و دعاگویی اشتغال داشت». در واگذارن مقرری پدر او از بابت مالیات قم به وی: ۱۶۸

- ۱۲۸ [۴] فرمانی دیگر از فتحعلی شاه درباره مقرری میرزا احمد حافظ سرکار فیض آثار و واگذارن آن به فرزند او ۱۶۸
- ۱۲۹ [۵] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی‌باشی مورخ ج ۲- ۱۲۷۳ در واگذارن خدمت یک نفر خادمی به ملا آقاخان فرزند میرزا جونی حافظ سرکار فیض آثار. ۱۶۹
- ۱۳۰ [۶] مصالحه‌نامه مورخ ۱ میزان سال ۱۲۷۴ ..... ۱۶۹
- ضابطی ۱۷۰
- اشاره ۱۷۰
- ۱۳۱ [۱] فرمان مورخ رجب ۱۲۱۲ از فتحعلی شاه با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده بابا خان» در پایان سند، در مورد وظیفه و تیول حاجی سید عبد‌الکریم ضابط آستان مقدس و دو تن دیگر از خدمتگزاران این آستان: ۱۷۰
- ۱۳۲ [۲] خطاب «لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده محمد ابراهیم» در باب تیول حاجی میر عبد‌الکریم ضابط موقوفات آستانه مقدس: ۱۷۰
- ۱۳۳ [۳] فرمان مورخ ذ-ح ۱۲۱۷ از فتحعلی شاه در واگذارن خدمتگزاری در طلای روضه مقدس تقدیمی همین پادشاه به میر عبد‌الکریم موسوی قمی که همان ضابط موقوفات آستانه مقدس است بالای عرضه داشت او: ۱۷۱
- کفش‌داری ۱۷۲
- اشاره ۱۷۲
- ۱۳۴ [۱] حکم مورخ ذ-ح ۱۲۱۹ از عباس میرزا نایب‌السلطنه در تنفیذ ملا محمد تقی قمی کفشدار آستانه در خدمت خود، خطاب به میرزا محمد مهدی متولی آستانه و حاجی محمد حسین خان بیگلر بیگی اصفهان و کاشان و قم. ۱۷۲
- ۱۳۵ [۲] فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۲۳ از فتحعلی شاه در تنفیذ همان ملا محمد تقی کفشدار در خدمت حافظی و کفشداری آستانه خطاب به میرزا سید محمد متولی، بالای عریضه کفشدار مزبور که در آن گفته می‌شود این دو خدمت «با عن جد» موروثی وی بوده است: ۳/ ۱۷۳
- ۱۳۶ [۳] مصالحه‌نامه مورخ ذ-ح ۱۲۳۵ در تقسیم عایدات کفش‌خانه میان کشیک‌های سه‌گانه: ۱۷۳
- ۱۳۷ [۴] تعلیقه مورخ ج ۱- ۱۲۵۲ از میرزا محمد رضا متولی‌باشی در واگذارن خدمت کفشداری مردانه به ملا رضا وزیر فرزند ملا محمد تقی مزبور، بالای عرضه داشت او: ۱۷۴
- ۱۳۸ [۵] عریضه کفش‌داران آستانه به میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان صدر اعظم درباب کفشداری صحن نو احدائی او، و پاسخ و دستور وی در حاشیه عریضه مورخ رمضان ۱۳۰۴: ۱۷۵
- خدمت ۱۷۵
- اشاره ۱۷۵
- ۱۳۹ [۱] فرمان مورخ ج ۱- ۱۱۹۵ از علی مراد خان زند بالای عرضه داشت سید محمد رضوی که در سلک خدام آستان ملایک پاسبان حضرت معصومه منسلک بود، در قرار دادن سه تومان نقد و سه خروار غله به صیغه وظیفه از بابت مالیات دار المؤمنین قم در وجه او: ۱۷۶
- ۱۴۰ [۲] تعلیقه مورخ ع ۲- ۱۲۲۷ از میرزا سید محمد متولی‌باشی در واگذارن خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار به آقا محمد باقر فرزند آقا محمد علی خادم، با توقع و ثبت «عبده اسحاق بن محمد ابراهیم» پشت سند: ۱۷۶
- ۱۴۱ [۳] فرمان مورخ محرم ۱۲۳۳ از فتحعلی شاه بالای عرضه داشت سید حسین رضوی از خدام آستانه قم، درباره قلیل ملکی که او در بلده طیبه قم داشت: ۱۷۷
- ۱۴۲ [۴] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۵۳ فتحعلی شاه درباره وظیفه و مقرری سید عبد‌الله فرزند سید ابراهیم خادم آستانه مقدس، بالای عرضه داشت فرزندان او: ۱۷۷
- ۱۴۳ [۵] تعلیقه مورخ ع ۲- ۱۲۶۲ از میرزا محمد رضا متولی‌باشی در واگذارن خدمت یک نفر خادمی به سید حبیب فرزند میر عبد‌الرحیم خادم سرکار فیض آثار: ۱۷۸
- ۱۴۴ [۶] فرمان مورخ ع ۲- ۱۲۶۸ از ناصر الدین شاه درمورد مقرری عالی‌جناب آقا سید حسین که در آستانه مقدس حضرت معصومه دعاگوی وجود مسعود مبارک بود: ۱۷۹
- ۱۴۵ [۷] فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۹۱ از ناصر الدین شاه خطاب به اعتضاد الدوله حکمران قم و ساوه و نهاوند (؟ گویا زرنده) در باب چند تن از خدمتگزاران آستانه مقدس که اخراج شده بودند: ۱۷۹
- ۳ فردها و طومارها - - ۱۸۰
- اشاره ۱۸۰
- ۱۴۶ [۱] نسخه‌ای از ترجمه کتاب قم در کاشان است مورخ شوال ۱۲۸۱ از روی «نسخه کهنه قدیمی که سلاله دودمان رسالت میرزا علی نقی فرستادند». ۱۸۰
- اشاره ۱۸۰
- نسخه مداخل و مخارج آستانه متبرکه حضرت معصومه علیها سلام در سال ۱۱۳۹] ۱۸۱
- نسخه جمع و خرج آستانه متبرکه حضرت معصومه علیها سلام در سال ۱۱۴۷] ۱۸۴
- نسخه مداخل و مخارج آستانه متبرکه حضرت معصومه علیها سلام در سال ۱۱۴۸] ۱۸۶
- ۱۴۷ [۲] در اسناد خاندان مستوفی ۱۸۹
- ۱۴۸ [۳] «طومار تقسیم یک‌صد خروار غله مستمری سرکار فیض‌مدار که هرساله حسب الامر الاقدس از بابت مال و جهات دار المؤمنین قم در وجه عالی حضرات رفیع‌الدرجات خدام والا مقام مقرر است در معامله هذه السنه یونتائیل». با تعلیقه متولی‌باشی بالای سند ا ۱۸۹
- ۱۴۹ [۴] مصالحه‌نامه اجاره مزارع و باغات و مستغلات و قراه و قفی سرکار فیض آثار مورخ ۱۲۶۰: ۱۸۹
- ۱۵۰ [۵] «صورت فرش‌های سرکاری که در فرش‌خانه موجود است به تاریخ یوم دهم شهر رجب المرجب ۱۲۸۵». ۱۹۱
- ۱۵۱ [۶] کشیک‌نامه سرکار فیض آثار در معامله هذه السنه لوی نیل سرکشیکی عالی‌حضرت سلاله السادات آقا سید حسن سرکشیک سرکار فیض آثار» با تعلیقه متولی‌باشی (میرزا اسد الله) مورخ ج ۱- ۱۲۳۶ بالای آن. این چنین : ۱۹۲
- ۱۵۲ [۷] قرار کشیک آقا سید حسن و میرزا بهاء الدین مورخ ۲۴ شعبان ۱۲۴۵، با مهر و گواهی اطلاع میرزا اسد الله متولی‌باشی بالای آن و مهر دو سر کشیک در پایان: ۱۹۲
- ۱۵۳ [۸] تعلیقه مورخ ج ۲- ۱۲۶۷ از میرزا محمد رضا متولی‌باشی درباره کشیک میر عبد‌الکریم و میرزا حسین سرکشیک پس از کاستن شمار خدمتگزاران آستانه: ۱۹۳
- ۱۵۴ [۹] کشیک‌نامه مورخ ذ-ح ۱۲۷۳ با تعلیقه میرزا سید حسین متولی‌باشی بالای آن. بنابر مفاد این سند میر عبد‌الکریم سرکشیک و میرزا حسین سرکشیک سرپرستی یک کشیک از سه کشیک آستانه را به مشارکت عهده‌دار بوده‌اند: ۱۹۳
- ۱۵۵ [۱۰] در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی- قم نسخه‌ای است در ۱۶۱ برگ به قطع رحلی - ۱۹۴
- ۱۹۷ [تصاویر] ۱۹۷

۲۱۴	فهارس کتاب
۲۱۴	اشاره
۲۱۴	۱- اعلام انسانی
۲۳۷	۲- اعلام جغرافیایی
۲۴۷	۳- کتابها
۲۵۰	۴- مآخذ
۲۵۷	اسناد تولیت تفویضی
۲۵۸	دو استندراک مربوط به صفحه ۱۴۵ این مجلد
۲۵۹	جلد دوم
۲۵۹	[مقدمه]
۲۶۰	[فهرست مطالب]
۲۶۴	پیش‌گفتار
۲۶۴	اشاره
۲۶۴	۱- شهر قدیم:
۲۶۶	۲- رودخانه قم:
۲۶۷	۳- تپه‌های قل درویش:
۲۶۷	۴- نهر سعد:
۲۶۷	۵- مدرسه سورانیک:
۲۶۸	۶- میدان میر:
۲۶۸	۷- درب اصفهان:
۲۶۸	۸- دروازه قلعه:
۲۶۸	۹- دروازه کنکان:
۲۶۹	۱۰- زاویه منصور بیک:
۲۶۹	۱۱- «سرور» و «سرورار»:
۲۷۰	۱۲- مقایر قدیم:
۲۷۱	بخش یکم بناهای قدیم شهر قم
۲۷۱	اشاره
۲۷۱	۱ مزارات و مقابر -
۲۷۱	اشاره
۲۷۱	شاه جعفر [تصاویر ۱- ۱۵]
۲۷۱	اشاره
۲۷۲	تزیینات
۲۷۳	مرقد
۲۷۴	در بهشت (علی بن جعفر) [تصاویر ۱۶- ۴۲]
۲۷۴	اشاره
۲۷۵	تزیینات
۲۷۷	مرقد
۲۷۹	سردر ورود
۲۷۹	مقابر باغ گنبد سبز [تصاویر ۴۳- ۹۲]
۲۸۰	اشاره
۲۸۰	[مقبره خواجه اصیل الدین [تصاویر ۴۳- ۵۲]

۲۸۱	.....	II مقبره خواجه علی صفی انصاویر ۵۳- ۸۰
۲۸۳	.....	III مقبره بی تاریخ انصاویر ۸۱- ۹۲
۲۸۴	.....	سید سربخش انصاویر ۹۳- ۹۹
۲۸۴	.....	اشاره
۲۸۴	.....	ترتینات
۲۸۶	.....	شاه احمد قاسم انصاویر ۱۰۰- ۱۱۶
۲۸۶	.....	اشاره
۲۸۶	.....	ترتینات
۲۸۷	.....	مرقد
۲۸۸	.....	شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) انصاویر ۱۱۷- ۱۱۸
۲۸۹	.....	شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) انصاویر ۱۱۹- ۱۲۲
۲۸۹	.....	اشاره
۲۸۹	.....	ترتینات
۲۹۰	.....	درگاه ورود
۲۹۰	.....	چهل اختران انصاویر ۱۲۳- ۱۳۷
۲۹۰	.....	اشاره
۲۹۰	.....	I شاهزاده زید انصاویر ۱۲۳- ۱۲۹
۲۹۱	.....	II موسی میرقچ انصاویر ۱۳۰- ۱۳۴
۲۹۲	.....	III چهل اختران انصاویر ۱۳۵- ۱۳۷
۲۹۳	.....	خاکفرج انصاویر ۱۳۸- ۱۴۲
۲۹۳	.....	اشاره
۲۹۳	.....	اشاره
۲۹۳	.....	I شاهزاده احمد انصاویر ۱۳۸- ۱۴۱
۲۹۵	.....	II صفورا انصاویر شماره ۱۴۲
۲۹۵	.....	III کعبه
۲۹۵	.....	شاه حمزه انصاویر ۱۴۳- ۱۴۸
۲۹۵	.....	اشاره
۲۹۵	.....	اشاره
۲۹۶	.....	I شاهزاده حمزه انصاویر ۱۴۳- ۱۴۵
۲۹۶	.....	II شاهزاده احمد انصاویر ۱۴۶- ۱۴۸
۲۹۷	.....	امامزاده سید ابو احمد انصاویر ۱۴۹- ۱۵۴
۲۹۷	.....	اشاره
۲۹۷	.....	ترتینات
۲۹۸	.....	مرقد
۲۹۹	.....	بقعه مجاور صحن مزار در بهشت انصاویر ۱۵۵
۲۹۹	.....	باباسافر انصاویر ۱۵۶
۲۹۹	.....	شاه ظهیر انصاویر ۱۵۷
۲۹۹	.....	شیخ ایا صلت انصاویر ۱۵۸
۳۰۰	.....	مزارات دیگر
۳۰۰	.....	سلطان محمد شریف انصاویر ۱۵۹
۳۰۰	.....	چهار امامزاده انصاویر ۱۶۰

۳۰۰	.....	علی بن بابویه:
۳۰۱	.....	شاهزاده سید علی:
۳۰۱	.....	سید معصوم:
۳۰۱	.....	احمد بن اسحاق:
۳۰۱	.....	علی موسی رضا:
۳۰۲	.....	ستیه (بیت النور):
۳۰۲	.....	سید ابو الحسن رضا:
۳۰۲	.....	محمدیه:
۳۰۲	.....	گورستان بابلان:
۳۰۳	.....	مقبره کوجه حکیم:
۳۰۳	.....	۲ مساجد
۳۰۳	.....	اشاره
۳۰۳	.....	مسجد جمعه (جامع) [تصاویر ۱۶۱-۱۷۳]
۳۰۵	.....	مسجد امام [تصاویر ۱۷۴-۱۷۸]
۳۰۷	.....	مسجد پنجه علی [تصویر ۱۷۹]
۳۰۸	.....	مسجد عشقعلی [تصاویر ۱۸۰-۱۸۱]
۳۰۸	.....	۳ مدارس قدیم
۳۰۸	.....	اشاره
۳۰۹	.....	مدرسه غیاثیه [تصاویر ۱۸۲-۱۸۸]
۳۰۹	.....	مدرسه رضویه [تصویر ۱۸۹]
۳۱۰	.....	مدرسه جانی خان
۳۱۰	.....	مدرسه فیضیه
۳۱۴	.....	مدرسه دارالشفاء [تصاویر ۱۹۰-۱۹۴]
۳۱۵	.....	مدرسه حاجی
۳۱۶	.....	اسناد مدارس قدیم
۳۱۶	.....	۴ آثار دیگر
۳۱۶	.....	اشاره
۳۱۶	.....	مناره میدان [تصاویر ۱۹۵-۱۹۶]
۳۱۸	.....	وقفنامه قنات [تصویر ۱۹۷]
۳۱۸	.....	تیمچه بزرگ [تصویر ۱۹۸-۲۰۲]
۳۱۹	.....	پل علی خانی:
۳۱۹	.....	بارو:
۳۱۹	.....	آب‌انبارها:
۳۱۹	.....	مطب شفاء الدوله [تصویر ۲۰۳]:
۳۲۰	.....	بخش دوم بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم
۳۲۰	.....	اشاره
۳۲۰	.....	۱ پیرامون شهر
۳۲۰	.....	اشاره
۳۲۱	.....	شاهزاده عبد الله:
۳۲۱	.....	شاه جمال:
۳۲۱	.....	شاه جعفر غریب:

۳۲۱	.....	شاه جمال غریب:
۳۲۱	.....	قدمگاه کوه خضر:
۳۲۲	.....	جمکران
۳۲۲	.....	مسجد صاحب الزمان [تصویر ۲۰۴]:
۳۲۲	.....	هادی مهدی [تصویر ۲۰۵]:
۳۲۳	.....	امامزاده حاجی صفر:
۳۲۴	.....	۲ قمرود
۳۲۴	.....	اشاره
۳۲۴	.....	سیفآباد
۳۲۴	.....	اشاره
۳۲۴	.....	شش امامزاده:
۳۲۴	.....	کوه سفید
۳۲۵	.....	۳ قنوات
۳۲۵	.....	اشاره
۳۲۵	.....	طیب و طاهر [تصاویر ۲۰۶-۲۰۸]:
۳۲۵	.....	خدیجه خاتون [تصویر ۲۰۹]:
۳۲۶	.....	مبارکآباد
۳۲۶	.....	بقعه شیخ نور الدین:
۳۲۶	.....	مؤمنآباد
۳۲۶	.....	زیارت:
۳۲۷	.....	زالونآباد
۳۲۷	.....	اشاره
۳۲۷	.....	سکینه خاتون [تصاویر ۲۱۰-۲۱۲]:
۳۲۷	.....	۴ قهستان ووزکروود
۳۲۷	.....	اشاره
۳۲۷	.....	لنگرود
۳۲۷	.....	اشاره
۳۲۸	.....	حلیمه خاتون [تصویر ۲۱۳]:
۳۲۸	.....	شیخ جمال الدین:
۳۲۸	.....	ضرم
۳۲۸	.....	اشاره
۳۲۸	.....	مسجد جامع [تصویر ۲۱۴]:
۳۲۹	.....	شاه زنده [تصویر ۲۱۵]:
۳۲۹	.....	سلطان محمود:
۳۲۹	.....	ورجان
۳۲۹	.....	اشاره
۳۲۹	.....	شاهزاده عباس:
۳۲۹	.....	شاه ابراهیم
۳۳۰	.....	اشاره
۳۳۰	.....	شاه ابراهیم [تصاویر ۲۱۶-۲۱۹]:
۳۳۲	.....	کُتک

۳۳۲	.....	اشاره
۳۳۲	.....	معصومه [تصاویر ۲۲۰-۲۲۳]:
۳۳۲	.....	چهار امامزاده:
۳۳۳	.....	شاه قاسم [تصاویر ۲۲۴-۲۲۷]:
۳۳۴	.....	انرجس [تصویر ۲۲۸]
۳۳۴	.....	پیدهند:
۳۳۴	.....	اشاره
۳۳۴	.....	امامزاده فاضل:
۳۳۵	.....	قبرستان:
۳۳۵	.....	کرمچگان
۳۳۵	.....	شاه پور علی:
۳۳۵	.....	قباد بن
۳۳۵	.....	اشاره
۳۳۵	.....	شاهزاده محسن:
۳۳۵	.....	مجم
۳۳۵	.....	اشاره
۳۳۵	.....	شاهزاده اسحاق:
۳۳۶	.....	دستگرد
۳۳۶	.....	اشاره
۳۳۶	.....	شاهزاده ابراهیم [تصویر ۲۲۹]:
۳۳۶	.....	حلیمه خاتون:
۳۳۶	.....	بیرقان
۳۳۶	.....	اشاره
۳۳۶	.....	شاهزاده اسماعیل [تصاویر ۲۳۰-۲۳۸]:
۳۳۸	.....	وشنوه
۳۳۸	.....	اشاره
۳۳۸	.....	مسجد جامع باچنار:
۳۳۹	.....	شاهزاده هادی:
۳۳۹	.....	فردو
۳۳۹	.....	اشاره
۳۳۹	.....	امامزاده [تصویر ۲۳۹]:
۳۳۹	.....	باوره
۳۳۹	.....	اشاره
۳۴۰	.....	امامزاده [تصاویر ۲۴۱-۲۵۱]:
۳۴۲	.....	۵ خلیجستان
۳۴۲	.....	اشاره
۳۴۲	.....	تقرود
۳۴۲	.....	اشاره
۳۴۲	.....	شاهزاده طاهر:
۳۴۲	.....	طایقان
۳۴۳	.....	خدیدجه خاتون

۳۴۳	.....	اشاره
۳۴۳	.....	بقعه خدیجه خاتون (تصاویر ۲۵۲-۲۶۳):
۳۴۴	.....	شاهزاده ابراهیم:
۳۴۵	.....	شاهزاده زکریا:
۳۴۵	.....	خلج آباد
۳۴۵	.....	اشاره
۳۴۵	.....	امامزاده:
۳۴۵	.....	چنداب
۳۴۵	.....	شاهزاده عباس:
۳۴۵	.....	قره‌سو
۳۴۵	.....	قلعه چم
۳۴۵	.....	اشاره
۳۴۶	.....	شاهزاده عبد‌الله:
۳۴۶	.....	حصار سرخ
۳۴۶	.....	اشاره
۳۴۶	.....	آقای غائب:
۳۴۶	.....	راهجرد
۳۴۶	.....	ضمیمه ۶
۳۴۶	.....	اشاره
۳۴۷	.....	ساریه خاتون
۳۴۷	.....	اشاره
۳۴۷	.....	ساریه خاتون:
۳۴۸	.....	راویج
۳۴۸	.....	شاهزاده سلیمان:
۳۴۸	.....	بیر داود:
۳۴۸	.....	بناهای قدیم محدوده پیشین شهرستان قم
۳۴۸	.....	خاتمه چند سند مربوط به این مجلد
۳۴۸	.....	اشاره
۳۴۹	.....	استاد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی
۳۴۹	.....	اشاره
۳۵۰	.....	مدرسه فیضیه:
۳۵۰	.....	اشاره
۳۵۰	.....	۱ وقفنامه نسخ کتب اربعه حدیث که علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین به وکالت نواب دانشمند خان وقف مدرسه آستانه مقدس حضرت معصومه در دار المؤمنین قم نموده بود.
۳۵۲	.....	• مدرسه نجف قلی بیگ:
۳۵۲	.....	اشاره
۵۲	.....	۲ وقفنامه آغاز نسخه‌ای از من لا یحضره الفقیه که آن را نجف قلی بیگ ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه در ۲۲ ج ۲- ۱۰۹۵ بر مدرسه‌ای که خود در دار المؤمنین قم احداث کرده بود وقف نموده است (نسخه شماره ۳۸۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم) با مهر او در پایان.
۳۵۳	.....	• مدرسه مؤمنیه:
۳۵۳	.....	اشاره
۳۵۴	.....	۳ وقفنامه موقوفات مدرسه مؤمنیه مورخ رمضان ۱۱۱۸ از میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله که طی آن یک‌دانگ و نیم از دیه قمرود و دو خان و یک بازار (مشمول بر ۲۲ دکان) را بر مدرسه مزبور وقف داشته است.
۳۵۷	.....	۴ وکالت‌نامه مورخ ۴ ج ۲- ۱۲۷۹ در مورد دودانگ مشاع از کل شش‌دانگ مزرعه الله قلی بیگ خلجستان قم که از موقوفات مدرسه مؤمنیه بوده است:
۳۵۸	.....	۵ [مصالحه‌نامه]

۳۵۸	۶ حکم یوسف بن محمد حسن (آشتیانی)
۳۵۸	• مدرسه خان:
۳۵۸	اشاره
۳۶۰	۷ وقفنامه مورخ ع ۱- ۱۱۲۳ روی برگ آغاز نسخه «خزائن جواهر القرآن» کتابخانه آستانه قم، مبنی بر وقف همین نسخه با بیست و نه نسخه دیگر بر مدرسه خود در دار المؤمنین قم.
۳۶۱	تصاویر
۳۷۶	فهرس کتاب
۳۷۶	اشاره
۳۷۷	۱- اعلام انسانی
۳۸۹	۲- اعلام جغرافیایی
۴۰۱	۳- کتابها
۴۰۴	۴- ماخذ
۴۰۹	درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

سرشناسه : مدرسی طباطبائی، حسین، ۱۳۲۰-

عنوان و نام پدیدآور : تربت پاکان: آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمومنین قم / مدرسی طباطبائی.

مشخصات نشر : [بی جا: بی نا]، ۱۳۳۵ - (قم: مهر قم (چاپخانه)).

مشخصات ظاهری : ج.: مصور، نمودار، نمونه.

وضعیت فهرست نویسی : برون سپاری.

یادداشت : کتابنامه.

یادداشت : نمایه.

موضوع : زیارتگاه‌های شیعه -- ایران -- قم

موضوع : قم (استان) -- آثار تاریخی -- مصور

رده بندی کنگره : DSR۲۱۱۳ / م۷۴ ۴ ۱۳۳۵

رده بندی دیویی : ۹۵۵/۱۲۸

شماره کتابشناسی ملی : ۵۰۷۷۵

جلد اول

[پیشگفتار]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطاهرين الاثمة الهداة المهديين. اللهم احينا حياتهم و امتنا مماتهم. کتابی که با نام «تربت پاکان» در دو مجلد عرضه می‌شود بخشی از بررسی‌ها و مطالعات چندین ساله نگارنده آن پیرامون بناها و آثار قدیم شهرستان قم است. مواد اصلی این کتاب از هشت سال پیش به مرور گردآوری شده و قسمت -هایی از آن در همان هنگام به شکل مقالاتی نشر یافته بود، سپس مجموع آن یادداشت‌ها پیرامون چهار سال پیش در مجموعه‌ای مدون گردید که از آن وقت تاکنون برگ‌ها و مطالب آن بارها تعویض و تبدیل یافت و اکنون به این صورت به دست چاپ سپرده می‌شود.

در این نوشته با خصوصیات بناها و آثار قدیم شهرستان قم آشنا می‌شویم.

سبک معرفی، تفصیلی است لیکن کوشش بسیار به عمل آمده است که عبارات تا آنجا که به افاده مقصود زیان نرساند فشرده‌تر و کوتاه‌تر باشد و بیهوده سخن به درازا نکشد.

منطقه‌ای که آثار و بناهای قدیم آن را در این نوشته می‌شناسانیم محدوده کنونی فرمانداری شهرستان قم است، یعنی مدلول کنونی این نام، براساس نقشه سازمان آمار کشور که در آغاز مجلد دوم گذاشته شده است. از آن میان نیز تنها معرفی آثار دوره اسلامی در این دو مجلد انجام گرفته است، اما از بناهای

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲

دوره پیش از اسلام مانند آتشکده‌ها و پرستشگاه‌ها و نقوش کوه‌ها و تپه‌ها و اتلال و میل‌های میان راه‌ها و آثار بازمانده آبادی‌های قدیم این منطقه و غارها و بناهایی همچون قلعه گبری و کاروانسراسنگی و قصر دختر و دیگر قلاع و کاروانسراها و بناهای مربوط به آن دوره که شمار آنها در این محدوده کم نیست (نیز ابنیه مشابه آن در دوره اسلامی چون قلاع و کاروانسراهای این دوره و سدها و بازمانده باروها و نظایر آن) در این نوشته سخنی نیست. زیرا معرفی این گونه آثار به سبک صحیح علمی نیازمند آشنایی و تخصصی است که صاحب این قلم فاقد آن است، بنابراین صلاحیت و حق بحث در این مورد را ندارد. امید است که صاحب همتی از اهل فن به شناساندن آن گونه آثار محدوده مورد سخن نیز برخیزد.

*** اینک نخستین مجلد کتاب که ویژه آستانه مقدس قم است. این مجلد در سه بخش تدوین شده که بخش نخست تاریخ آستانه (همراه کتاب‌شناسی آن)، و بخش دوم معرفی بناها و تزیینات، و بخش سوم اسناد و احکام مربوط بدان خواهد بود. تقسیمات داخلی هر یک از بخش‌ها در آغاز آن گفته شده است.

قم - ماه رمضان سال ۱۳۹۵ (ه. ق)

سید حسین مدرسی طباطبائی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳

فهرست مطالب

آستانه قم

تاریخ، مجموعه بنا و اسناد

مقدمه ۳

بخش اول

تاریخ و کتاب‌نامه

[۱۵ - ۴۱]

تاریخ ۱۷

کتاب‌نامه ۳۴

بخش دوم

مجموعه بنا

[۴۳ - ۱۱۹]

۱- حرم و بیوتات متبرک: تربت منور ۴۶

دیواره کاشی ۵۰

حرم ۵۲

گنبد ۵۶

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴

رواق‌ها ۵۷

مسجد بالاسر ۶۱

مسجد موزه ۶۱

ایوان طلا و مرافق و مناره‌ها ۶۲

ایوان آینه و مناره‌ها ۶۸

۲- صحن عتیق: ایوان شمالی صحن عتیق ۷۳

سردر شمالی (ایوان جنوبی مدرسه فیضیه) ۷۵

بقعه فتحعلی شاه ۷۸

بقعه محمد شاه ۸۸

بقعه مهد علیا ۹۱

بقاع دیگر صحن عتیق ۹۲

۳- صحن نو: کتیبه گرداگرد ۹۶

ایوان شرقی ۱۰۳

ایوان جنوبی ۱۰۵

ایوان شمالی ۱۰۶

ایوانچه‌ها ۱۰۸

سردرها ۱۰۹

۴- مقابر پادشاهان صفوی: مقبره شاه صفی ۱۱۲

مقبره شاه عباس دوم ۱۱۳

مقبره شاه سلیمان و شاه سلطان حسین ۱۱۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵

بخش سوم

اسناد

[۱۲۱-۳۸۲]

I

وقف نامه‌ها: (۱) وقف نامه مورخ رمضان ۱۲۷۵۹۴

(۲) وقف نامه مورخ رمضان ۱۳۰۷۲۰

(۳) وقف نامه مورخ رمضان ۱۳۱۷۶۰

(۴) وقف نامه شاه بیگی بیگم مورخ صفر ۱۳۱۹۲۹

(۵) وقف نامه شاه طهماسب ۱۴۱

(۶) وقف نامه علی قلی خلیفه مورخ ذق- ۱۴۲۹۵۴

(۷) وقف نامه شاه طهماسب مورخ رجب ۱۴۳۹۶۱

(۸) وقف نامه شاه طهماسب مورخ رمضان ۱۴۷۹۹۷

- (۹) وقف نامه از قرن دهم ۱۴۸
- (۱۰) وقف نامه مورخ ذ ق- ۱۴۸ ۱۰۰۱
- (۱۱) وقف نامه مورخ شوال ۱۴۹ ۱۰۲۳
- (۱۲) وقف نامه شاه عباس اول مورخ ذ ق- ۱۴۹ ۱۰۳۷
- (۱۳) وقف نامه جده شاه صفی مورخ رجب ۱۵۱ ۱۰۵۲
- (۱۴) وقف نامه مادر شاه صفی مورخ رجب ۱۵۲ ۱۰۵۳
- (۱۵) وقف نامه خسرو امیر شکار مورخ ذ ق- ۱۵۳ ۱۰۵۳
- (۱۶) وقف نامه مورخ ج ۲- ۱۵۴ ۱۰۶۲
- (۱۷) وقف نامه میر محمد هاشم گیلانی مورخ ۱۵۵ ۱۰۶۴
- (۱۸) وقف نامه محمد مهدی حسینی مورخ ع ۲- ۱۵۵ ۱۰۷۷
- (۱۹) وقف نامه جمشید خان قوللر آقاسی مورخ ج ۲- ۱۵۶ ۱۰۷۷
- (۲۰) وقف نامه همسر شاه عباس دوم (از همین سال) ۱۵۸
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶
- (۲۱) وقف نامه صفی قلی حاکم دشتستان وزیر فارس (از همین سالها) ۱۵۹
- (۲۲) وقف نامه شاه سلیمان مورخ ج ۱- ۱۶۱ ۱۰۸۵
- (۲۳) وقف نامه شاه سلیمان مورخ رجب ۱۶۲ ۱۰۸۶
- (۲۴) وقف نامه مورخ ع ۲- ۱۶۳ ۱۰۸۸
- (۲۵) وقف نامه شاه سلیمان مورخ رمضان ۱۶۴ ۱۰۸۹
- (۲۶) وقف نامه آقا کافور صاحب جمع خزانه مورخ رجب ۱۶۵ ۱۰۹۴
- (۲۷) وقف نامه مادر شاه سلیمان مورخ ج ۱- ۱۶۷ ۱۰۹۸
- (۲۸) دو وقف نامه از ساوه مربوط به همین قرن ۱۶۹
- (۲۹) وقف نامه مادر شاه سلیمان مورخ ذ ح- ۱۷۰ ۱۱۰۵
- (۳۰) وقف نامه شاه سلطان حسین مورخ ۱۲ شعبان ۱۷۰ ۱۱۱۸
- (۳۱) وقف نامه شاه سلطان حسین (به خط آقا جمال خوانساری) ۱۷۳
- (۳۲) وقف نامه مورخ ع ۱- ۱۷۳ ۱۱۳۹
- (۳۳) وقف نامه مورخ ج ۱- ۱۷۴ ۱۱۴۰
- (۳۴) وقف نامه همسر شاه سلطان حسین مورخ صفر ۱۷۵ ۱۱۴۳
- (۳۵) وقف نامه مورخ رجب ۱۷۶ ۱۱۵۷
- (۳۶) وقف نامه مورخ ذ ح- ۱۷۷ ۱۱۶۴
- (۳۷) وقف نامه مورخ رمضان ۱۷۸ ۱۱۹۴
- (۳۸) وقف نامه فتحعلی شاه قاجار مورخ رمضان ۱۷۸ ۱۲۱۶
- (۳۹) وقف نامه مورخ ذ ح- ۱۸۰ ۱۲۲۱

- (۴۰) وقف نامه فتحعلی شاه قاجار مورخ شوال ۱۲۲۲ ۱۸۱
- (۴۱) چهار وقف نامه از سال های ۱۲۳۰-۱۲۳۸ ۱۸۲
- (۴۲) وقف نامه فتحعلی شاه قاجار مورخ شوال ۱۲۴۲ ۱۸۵
- (۴۳) وقف نامه فتحعلی شاه قاجار مورخ رمضان ۱۲۴۴ ۱۸۶
- (۴۴) وقف نامه خسرو خان والی کردستان مورخ صفر ۱۲۴۹ ۱۸۶
- (۴۵) وقف نامه ام سلمه دختر فتحعلی شاه از سال ۱۲۵۰ ۱۸۷
- (۴۶) دو وقف نامه از سال های ۱۲۵۰ و ۱۲۵۹ ۱۸۸
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷

- (۴۷) وقف نامه میرزا محمد صادق کدخدای طهران مورخ ۱۲۶۰ ۱۸۹
- (۴۸) وقف نامه ناصر الدین شاه مورخ ع ۲- ۱۲۷۲ ۱۹۰
- (۴۹) وقف نامه مورخ ع ۱- ۱۲۹۵ ۱۹۱
- (۵۰) وقف نامه مورخ ذ ح- ۱۳۱۱ ۱۹۱

II

اسناد و احکام مشاغل گوناگون آستانه: * تولیت قدیمی ۱۹۵

- (۵۱) فرمان جهان شاه مورخ ج ۱- ۲۰۳۸۶۷
- (۵۲) فرمان اوزون حسن مورخ شعبان ۲۰۶۸۷۴
- (۵۳) فرمان یعقوب بیگ مورخ رمضان ۲۰۹۸۸۴
- (۵۴) فرمان الوند بیگ مورخ رجب ۲۱۳۹۰۴
- (۵۵) فرمان شاه اسماعیل مورخ ج ۲- ۲۱۶۹۱۸
- (۵۶) فرمان شاه اسماعیل مورخ ع ۱- ۲۱۸۹۲۰
- (۵۷) فرمان شاه طهماسب مورخ شوال- ۲۲۰۹۳۱
- (۵۸) فرمان شاه طهماسب مورخ ج ۱- ۲۲۴۹۴۸
- (۵۹) فرمان شاه طهماسب مورخ ج ۲- ۲۲۷۹۷۳
- (۶۰) فرمان شاه عباس اول مورخ شوال- ۲۲۹۱۰۱۷
- (۶۱) مثال میرزا رفیع شهرستانی صدر مورخ رمضان ۱۰۳۶ ۲۳۱
- (۶۲) مثال میرزا مهدی صدر از سال های ۱۰۶۳-۱۰۷۳ ۲۳۳
- (۶۳) مثال میرزا ابو طالب رضوی مورخ شعبان ۱۰۷۷ ۲۳۴
- (۶۴) مثال میرزا محمد باقر خلیفه سلطانی صدر شاه سلطان حسین ۲۳۵
- (۶۵) سند دورویه از روزگار طهماسب دوم (فرمان شاه و مثال صدر) ۲۳۶
- (۶۶) فرمان آقا محمد خان قاجار ۲۳۷
- (۶۷) چند سند از دوره قاجار ۲۳۷
- * تولیت جدیدی (تفویضی) ۲۴۳

۶۸) مثال مورخ رمضان ۱۱۲۹ ۲۴۹

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸

۶۹) فرمان شاه سلطان حسین مورخ ذح - ۱۱۳۴ ۲۴۹

۷۰) فرمان طهماسب دوم مورخ ج ۲ - ۱۱۴۲ ۲۴۹

* استیفاء ۲۵۱

۷۱) فرمان شاه سلیمان مورخ رمضان ۱۰۸۹ ۲۵۴

۷۲) فرمان شاه سلطان حسین مورخ ع ۲ - ۱۱۱۴ ۲۵۵

۷۳) فرمان شاه سلطان حسین مورخ ع ۱ - ۱۱۲۰ ۲۵۶

۷۴) مثال میرزا محمد باقر خلیفه سلطانی مورخ صفر ۱۱۳۴ ۲۵۷

۷۵) سند دورویه مورخ ج ۱ - ۱۱۳۶ (فرمان شاه و مثال صدر) ۲۵۹

۷۶) فرمان فتحعلی شاه مورخ ع ۱ - ۱۲۲۹ ۲۶۱

۷۷) فرمان فتحعلی شاه مورخ ج ۲ - ۱۲۳۵ ۲۶۱

۷۸) فرمان فتحعلی شاه مورخ ۱۲۴۴ ۲۶۲

۷۹) فرمان فتحعلی شاه مورخ صفر ۱۲۴۶ ۲۶۴

۸۰) فرمان محمد شاه مورخ ج ۱ - ۱۲۵۹ ۲۶۴

* صاحب نسقی ۲۶۵

۸۱) فرمان نادر شاه مورخ ج ۲ - ۱۱۵۳ ۲۶۷

۸۲) فرمان ابراهیم خان افشار مورخ ذق - ۱۱۶۰ ۲۶۹

۸۳) حکم خداداد مورخ ج ۲ - ۱۱۶۷ ۲۷۰

۸۴) فرمان فتحعلی شاه مورخ ع ۱ - ۱۲۱۲ ۲۷۱

۸۵) فرمان فتحعلی شاه مورخ رجب ۱۲۲۲ ۲۷۲

۸۶) فرمان فتحعلی شاه مورخ محرم ۱۲۴۸ ۲۷۴

۸۷) فرمان فتحعلی شاه مورخ ج ۲ - ۱۲۴۸ ۲۷۵

۸۸) فرمان ناصر الدین شاه مورخ ج ۲ - ۱۲۷۱ ۲۷۷

۸۹) تعلیقه متولی باشی مورخ ذح - ۱۲۷۱ ۲۷۸

۹۰) حکم وزارت معارف مورخ ۱۲ صفر ۱۳۲۸ ۲۸۰

۹۱) فرمان احمد شاه قاجار مورخ ذح - ۱۳۳۳ ۲۸۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹

* سرکشیکی ۲۸۳

۹۲) فرمان ناصر الدین شاه مورخ ج ۱ - ۱۳۱۱ ۲۸۵

۹۳) فرمان فتحعلی شاه مورخ ذق - ۱۲۱۴ ۲۸۷

۹۴) فرمان فتحعلی شاه مورخ شوال ۱۲۱۹ ۲۸۹

- (۹۵) خطاب مورخ ذ ح- ۱۲۲۵ ۲۹۰
- (۹۶) تعلیقه مورخ ج ۱- ۱۲۳۵ ۲۹۱
- (۹۷) فرمان فتحعلی شاه مورخ شوال ۱۲۴۴ ۲۹۲
- (۹۸) فرمان محمد شاه مورخ رمضان ۱۲۵۰ ۲۹۳
- (۹۹) نامه‌ای از میان سال‌های ۱۲۵۰-۱۲۵۸ ۲۹۴
- (۱۰۰) نامه‌ای از سال ۱۲۵۸ ۲۹۵
- (۱۰۱) تعلیقه متولی‌باشی مورخ ذ ق- ۱۲۵۸ ۲۹۶
- (۱۰۲) فرمان محمد شاه مورخ صفر ۱۲۵۹ ۲۹۷
- (۱۰۳) فرمان ناصر الدین شاه مورخ شعبان ۱۲۶۵ ۲۹۹
- (۱۰۴) حکم امام ویردی شاهین قلیجی مورخ محرم ۱۲۲۶ ۳۰۰
- (۱۰۵) حکم شاهزاده حسنعلی فرمانفرما مورخ ج ۱- ۱۲۲۷ ۳۰۱
- (۱۰۶) تعلیقه متولی‌باشی مورخ ع ۱- ۱۲۶۲ ۳۰۲
- (۱۰۷) تعلیقه متولی‌باشی مورخ صفر ۱۲۶۴ ۳۰۳
- (۱۰۸) حکم مورخ ۱۲۲۳ ۳۰۴
- (۱۰۹) حکم نایب السلطنه کامران میرزا مورخ رجب ۱۲۹۷ ۳۰۵
- (۱۱۰) عریضه سید حسین سرکشیک و دستخط ناصر الدین شاه ۳۰۶
- (۱۱۱) رقم نایب السلطنه کامران میرزا مورخ ع ۱- ۱۳۰۴ ۳۰۶
- (۱۱۲) حکم امین السلطان صدر اعظم مورخ رجب ۱۳۰۷ ۳۰۷
- (۱۱۳) حکم امین السلطان صدر اعظم مورخ رجب ۱۳۰۹ ۳۰۸
- (۱۱۴) فرمان کریم خان زند مورخ ۱۱۸۸ ۳۱۰
- (۱۱۵) فرمان فتحعلی شاه مورخ شوال ۱۲۳۳ ۳۱۰
- (۱۱۶) تعلیقه متولی‌باشی مورخ ۱۲۶۳ ۳۱۱
- (۱۱۷) فرمان ناصر الدین شاه ۳۱۲
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰
- * تدریس ۳۱۳
- (۱۱۸) فرمان شاه سلیمان مورخ ۱۰۹۶ ۳۱۵
- (۱۱۹) فرمان مورخ ۱۱۶۴ ۳۱۵
- (۱۲۰) قباله دورویه مورخ رمضان ۱۱۹۰ و ع ۱- ۱۱۹۱ ۳۱۶
- * خطابت ۳۲۰
- (۱۲۱) وقف‌نامه مادر شاه سلیمان مورخ رجب ۱۱۰۶ ۳۱۸
- (۱۲۲) فرمان فتحعلی شاه مورخ ذ ق ۱۲۴۶ ۳۲۰
- (۱۲۳) فرمان فتحعلی شاه مورخ ع ۱- ۱۲۴۹ ۳۲۱

- (۱۲۴) فرمان محمد شاه مورخ ج ۲- ۱۲۵۱ ۳۲۲
- * حافظی ۳۲۴
- (۱۲۵) تعلیقه متولی باشی مورخ ذح- ۱۱۹۳ ۳۲۵
- (۱۲۶) مصالحه نامه مورخ ج ۱- ۱۲۲۸ ۳۲۷
- (۱۲۷) فرمان فتحعلی شاه مورخ ج ۲- ۱۲۳۳ ۳۲۷
- (۱۲۸) فرمان فتحعلی شاه ۳۲۸
- (۱۲۹) تعلیقه متولی باشی مورخ ج ۲- ۱۲۷۳ ۳۲۸
- (۱۳۰) مصالحه نامه مورخ میزان ۱۲۷۴ ۳۳۰
- * ضابطی ۳۳۱
- (۱۳۱) فرمان فتحعلی شاه مورخ رجب ۱۲۱۲ ۳۳۱
- (۱۳۲) خطاب محمد ابراهیم ۳۳۲
- (۱۳۳) فرمان فتحعلی شاه مورخ ذح- ۱۲۱۷ ۳۳۴
- * کفشداری ۳۳۶
- (۱۳۴) حکم عباس میرزا نایب السلطنه مورخ ذح ۱۲۱۹ ۳۳۶
- (۱۳۵) فرمان فتحعلی شاه مورخ ع ۱- ۱۲۲۳ ۳۳۷
- (۱۳۶) مصالحه نامه مورخ ذح- ۱۲۳۵ ۳۳۸
- (۱۳۷) تعلیقه متولی باشی مورخ ج ۱- ۱۲۵۲ ۳۴۰
- (۱۳۸) عریضه کفشداران به امین السلطان و پاسخ آن مورخ ۱۳۰۴ ۳۴۱
- * خدمت ۳۴۳
- (۱۳۹) فرمان علی مراد خان زند مورخ ج ۱- ۱۱۹۵ ۳۴۳
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱
- (۱۴۰) تعلیقه متولی باشی مورخ ع ۲- ۱۲۲۷ ۳۴۵
- (۱۴۱) فرمان فتحعلی شاه مورخ محرم ۱۲۳۳ ۳۴۵
- (۱۴۲) فرمان فتحعلی شاه مورخ ج ۲- ۱۲۴۳ ۳۴۷
- (۱۴۳) تعلیقه متولی باشی مورخ ع ۲- ۱۲۶۲ ۳۴۸
- (۱۴۴) فرمان ناصر الدین شاه مورخ ع ۲- ۱۲۶۸ ۳۴۹
- (۱۴۵) فرمان ناصر الدین شاه مورخ ع ۱- ۱۲۹۱ ۳۵۰

III

- فردها و طومارها: (۱۴۶) رساله علی آبادنامه سرکار محمد کاظم خان کاشانی ۳۵۲
- (۱۴۷) نسخه جمع و خرج آستانه مربوط به ربع اخیر قرن سیزدهم ۳۶۸
- (۱۴۸) طومار تقسیم غله مستمری آستانه مورخ ۱۲۱۳ ۳۶۹
- (۱۴۹) مصالحه نامه اجاره موقوفات آستانه مورخ ۱۲۶۰ ۳۶۹

۱۵۰) صورت فرش‌های سرکاری مورخ رجب ۱۲۸۵ ۳۷۳

۱۵۱) کشیک‌نامچه مورخ ج ۱- ۱۲۳۶ ۳۷۴

۱۵۲) کشیک‌نامچه مورخ شعبان- ۱۲۴۵ ۳۷۵

۱۵۳) کشیک‌نامچه مورخ ج ۲- ۱۲۶۷ ۳۷۶

۱۵۴) کشیک‌نامچه مورخ ذح- ۱۲۷۳ ۳۷۷

۱۵۵) ثبت موقوفات آستانه از کتابچه موقوفات و خالصه‌جات ۳۷۹

تصاویر- فهرست‌ها

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۳

آستانه قم تاریخ، مجموعه بنا و اسناد

اشاره

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵

تاریخ و کتابنامه

اشاره

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۷

در سال ۲۰۱ هجری که امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در مرو بودند یکی از خواهران حضرتش به نام «فاطمه»- که از پرهیزکارترین و دانشمندترین بانوان خاندان پاک پیغمبر و در تقوی و فضائل معنوی نمونه‌ای والا به شمار بود- به عزم دیدار برادر از مدینه به سوی خراسان عزیمت نمود، لیکن در میان راه نزدیک ساوه بیمار شده، ناگزیر به قم آمد و در این شهر پس از توقفی هفده روزه درگذشت و در زمینی که میزبان وی «موسی بن خزرج» در نقطه‌ای بیرون شهر آن

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸

روز به نام «بابلان» داشت مدفون گردید. آنجا که امروز روضه مقدس اوست .

نخست بر سر تربت حضرت سنی فاطمه از بوری‌ها سایه‌ای ساخته بودند و این شکل همچنان بود تا در نیمه دوم قرن مزبور «زینب» نواده امام جواد (ع) که پس از سال ۲۵۶ به قم آمد قبه‌ای بر تربت منور بنیاد کرد . این بنا تا پیرامون میانه قرن پنجم برجای بوده است، جز آن که در گاه غربی بنا را- که برابر رودخانه بود- ابو الحسین زید بن احمد بن بحر اصفهانی عامل قم در سال ۳۵۰ توسعه داد و بالا برد و دری بر آن نصب نمود .

این تربت شریف با ترغیب و تشویق پیشوایان دین از روز نخست زیارتگاه پیروان و دوستداران خاندان پاک پیغمبر بوده و در قرن سوم و چهارم از شهرهای دیگر مانند ری نیز برای زیارت بدان می‌رفته‌اند . از همان روزگاران بسیاری از

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹

علویان و بزرگان نیز در مجاورت این تربت منور مدفون شده‌اند که از آن جمله در فاصله میانه دو قرن سوم و چهارم چند تن

از نوادگان امام جواد (ع) که برای برخی از ایشان قبه‌ای پیوسته به قبه حضرت ستی فاطمه بنیاد نهادند و سادات حمزیه که دو قبه در نزدیک تربت منور از آن ایشان بوده است، قبه‌ای نیز سادات شجریه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰

داشته‌اند و بعضی دیگر.

در پیرامون میانه قرن پنجم امیر ابو الفضل عراقی از رجال دوره طغرل اول سلجوقی (۴۲۹-۴۶۵) بنای روضه مقدس را تجدید نمود. این بنا تا نیمه دوم قرن ششم برجای بوده و گویا تا آغاز دوره صفوی پاییده است. عالم جلیل شیعی شیخ عبد الجلیل رازی قزوینی در کتاب شریف النقص - که پیرامون سال ۵۶۰ به نگارش درآمده است - در شمار امراء و بزرگان شیعی که عهده‌دار مناصب حکومتی بوده‌اند می‌نویسد:

«امیر ابو الفضل عراقی در عهد سلطان طغرل کبیر مقرب و محترم بود. باروی شهر ری او کرد و باروی قم او نهاد.

به مسجد جامع عتیق قم مناره‌ها او فرمود. مشهد و قبه فاطمه بنت موسی بن جعفر علیها السلام او کرد و خیرات بی‌مر که به ذکر همه کتاب بیفزاید»

در همین کتاب اطلاعاتی نفیس و منحصر درباره وضع آستانه قم در قرن ششم آمده است. از آن برمی‌آید که در نیمه دوم این قرن مشهد حضرت ستی فاطمه «با اوقاف و مدرسه و فقهاء و ائمه به زینت تمام و قبولی عظیم» بوده و «نور و نزهت و برکت مشهد ستی فاطمه بنت موسی بن جعفر ظاهر و باهر، و امرا و وزراء آن را معتقد - به آثار خیرات و انوار برکات که دیده‌اند و شنیده‌اند -»، و «اهل

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱

قم به زیارت فاطمه بنت مطهره موسی بن جعفر که ملوک و امراء عالم - حنفی و شافعی - به زیارت آن تربت تقرب نمایند» می‌شتافته‌اند.

در آغاز قرن هفتم امیر مظفر بن احمد بن اسماعیل نواده مختص الملوک ابو نصر احمد بن فضل بن محمود کاشی وزیر مشهور سلطان سنجر سلجوقی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲

مرقد شریف را با خشت‌های کاشی زرفام این عهد تزین نموده است. از وقف‌هایی که بعضی امرای بزرگ این دوره بر تربت منور نموده‌اند آگاهی‌هایی در دست است که پس از این خواهیم دید. در این قرن‌ها تا آغاز فرمانروایی سلسله صفوی آستانه قم از حرمت و عظمتی بسیار برخوردار بوده است. خواجه شمس الدین صاحب دیوان هنگامی که از ترس جان به هر سو گریزان بود به قم آمده، در این مشهد شریف فرود آمد و در آن مزار متبرک معتکف شد و امیری که توانسته بود خواجه را از پناه تربت منور بیرون برد مورد توجه و رعایت قرار گرفت و این نیک می‌رساند که این مزار در آن عهد از چه مایه حرمت و تقدس برخوردار بوده است.

در دوره تیموریان و ترکمانان و پیش از آن تولیت آستانه قم مقامی برجسته و بزرگ بود که - چنان که در جای خود خواهد آمد - با «نشان‌ها» و فرمان‌هایی مخصوص و مجلل از پادشاهان وقت تعیین می‌گردید.

*** با استیلای صفویان بر تاج و تخت در آغاز قرن دهم به همان گونه که دیگر مظاهر تشیع در ایران به یک‌باره راه کمال گرفت، مشاهد متبرک منسوب به خاندان گرامی پیامبر خدا (ص) نیز تحولاتی بسیار در جهت آبادانی و رواج و رونق و تجدید و تعمیر یافت. در دهه سوم این قرن شاه بیگی بیگم همسر شاه اسماعیل صفوی قبه پیشین حرم را برداشت و تجدید

نمود و ایوان شمالی را بنیاد نهاد و املاکی بسیار بر آن موقوف داشت که وقف‌نامه او را پس از این خواهیم دید. شاه طهماسب

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳

دومین پادشاه این سلسله نیز نسبت به این مزار شریف توجه بسیار نمود و جز موقوفاتی که برای آن قرار داد در سفرهای خود به قم در ترویج و عمارت آن - چنان که دیگر مزارات این شهر - کوشش بسیار کرد. در سفر سال ۹۴۹ «همگی اوقات فرخنده ساعات به زیارت مشاهد متبرک و اماکن مشرفه که در آن بلده فاخره واقع است مصروف داشتند و در عمارت و رواج و رونق و نظم و نسق هر یک از آن مزارات با برکات توجه فرموده، مبلغ‌های کلی از خزانه عامره به جهت اخراجات آن شفقت کردند و بر بعضی امکنه و مزارات املاک وقف فرموده، بر مابقی سیورغالات تعیین کردند ...». او همه‌ساله چند هزار تومان زر نقد از خزانه عامره به آستانه معصومه قم و مشهد مقدس رضوی و حضرت عبد العظیم و اردبیل می‌فرستاد همچنان که هر ساله مبلغ‌های کلی زر به سادات قم و مشهد انعام می‌نمود.

در همین دوره اعتماد الدوله قاضی جهان حسینی وزیر طهماسب دیواره کاشی گرد مرقد را بنا نهاد. سردر شمالی صحن عتیق نیز به عهد طهماسب بنیان شد. دفن شاهزاده سلطانم خواهر کوچک او به سال ۹۶۹ در جوار آستان مقدس قم و پس از او دیگر شاهزادگان صفوی مانند شاهزاده زین العابدین میرزا فرزند

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴

طهماسب در ۹۸۰، گوهر سلطان خانم فرزند دیگر او و دیگران نموداری از توجه خاص دربار صفوی به این مزار است که به‌خصوص به‌خاطر سلطه عثمانی بر مشاهد عراق عرب و ترکتازی‌های اوزبک بر مشهد رضوی پیوسته رو به فزونی بود. پس از طهماسب، شاه خدابنده که مادر او حدود نیم قرن یا بیشتر ساکن قم بود در آغاز جلوس بر تخت سلطنت به قم آمده، به زیارت آستانه مقدسه منوره سمیه سیده النساء فی العالمین سرافراز گشت. توجهات خاص دربار صفوی و اعتبار و حرمت آستان مقدس قم پس از این دوران نیازمند ذکر نیست و شواهد آن را از موارد مختلف تواریخ این عهد چون خلاصه التواریخ و عالم‌آرا و ذیل آن و خلدبرین و نقاوه الاثار و روضه الصفویه و جز اینها می‌توان دریافت.

دفن شاه صفی به سال ۱۰۵۲ در جوار حرم مطهر بنایی در جهت جنوب بر ابنیه حرم افزود و آن را بیش از پیش منظور نظر دستگاه فرمانروایی آن عصر ساخت که این خود در پیشرفت و توسعه و تکامل آستانه قم تأثیری بسزا داشت.

عباس دوم چندین بار به قم آمد و از گرد راه به زیارت حرم مقدس و مضجع صفی می‌شتافت و در ایام اقامت خود در این شهر که گاه از دو ماه درمی‌گذشت مکرر سعادت زیارت آستانه مقدس می‌یافت و به اطعام و انفاق بر عموم فقراء و مجاوران

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵

فرمان می‌داد. در دوره او بنا بر آنچه از وصف شاردن سیاح فرانسوی مستفاد می‌شود بناهایی چند بر آستانه قم افزوده شده که برخی از آنها در تعمیرات فتحعلی شاهی از میان رفته است. وصف‌هایی که همین سیاح و تاورنیه و پیترو دلاواله و جملی کارری و دیگران از آستانه مقدس در این قرن و اندکی پس از آن نموده‌اند چهره‌ای روشن از وضع و حال آن عهد آستانه به دست می‌دهد.

شاه عباس دوم برای خود مدفنی در جنوب غربی حرم مطهر تهیه دید که پس از درگذشت به سال ۱۰۷۷ در آنجا به خاک رفت. موقوفات شاه سلیمان و وزراء و بزرگان در گاه او بر آستان مقدس و مضجع شاهان صفوی پس از این بسیار است.

شاه سلیمان نیز برای خود مدفنی در همان جهت حرم تدارک دید که در سال ۱۱۰۵ در آنجا مدفون شد. به این ترتیب آستانه

قم در دوره صفوی با این تحولات تغییراتی بسیار و دگرگونی آشکار یافت و مرافق و بیوتاتی بر آن افزوده شد. افغان‌ها بنابر آنچه نوشته‌اند همچنان که بر قم صدمه بسیار وارد آوردند از آستانه و قبور شاهان صفوی نیز مال بسیار یافته و به یغما برده‌اند. در این دوره جسد شاه سلطان حسین نیز در جوار حرم مطهر به خاک سپرده شد و مقبره‌ای دیگر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶

نیز از اجساد سی و یک تن شاهزادگان صفوی که به فرمان محمود افغان کشته شدند بر مقابر صفویان در جوار آستانه مزید گردید. پس از این دوره نیز بسیاری از بازماندگان دودمان صفوی در این مزار مدفون شده‌اند که از جمله آنهاست همسر شاه سلطان حسین و مادر طهماسب دوم که در ۱۱۸۰ درگذشت.

در سال ۱۱۶۲ میر سید محمد مرعشی که آن هنگام در قم بود و پس از آن از این شهر به مشهد رفته، با نام شاه سلیمان دوم تاج‌گذاری کرد مقرنس قبه مطهر را تجدید نمود و عمارت حرم را اصلاح و تعمیر کرد.

از این پس تا پایان قرن دوازدهم آستانه قم تحولات و تغییراتی دیگر نیز یافته است. این نکته نیز باید گفته شود که در دوره صفوی و پس از آن جز آنچه گذشت بیوتاتی دیگر نیز گرد مزار احداث شد و جز شاهان رجال دیگر این دوره هم در تعمیر و توسعه آستانه مقدس سهمی بسزا داشته‌اند.

*** فتحعلی شاه دومین پادشاه دودمان قاجار در دوران فرمانروایی خویش نسبت به قم و آستانه مقدس آن توجهی خاص داشت و در آبادانی آن دو کوششی بسیار نمود به طوری که باید گفت عظمت و توسعه آستانه مقدس در دو جهت تزئینات و مرافق و بیوتات، و آبادانی و تجدید حیات قم پس از ویرانگری و کشتار افغانان و غارتگری و چپاول ابراهیم خان ابدالی و حمله و محاصره آقا محمد خان قاجار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷

در نیمه دوم ع ۱-۱۱۹۹ تا حدودی بسیار مرهون توجهات و اهتمام خاص این پادشاه بوده است.

او در آغاز سلطنت خود نذر نموده بود که مبلغ یکصد هزار تومان زر در تجدید بنا و افزودن مرافق و آراستن آستانه مقدس قم مصروف دارد و از این رو در نخستین سال سلطنت خویش «حکم همایون به تذهیب قبه فیض توأمان دره طاهره نبوی و بقعه طیبه بضعه موسوی یعنی معصومه قم صادر فرمود و اشارت رفت که قبل از اتمام تذهیب در زرین بر آن آستانه کروی آشیانه نصب کردند. به خسرو دین‌پرور چراغ علی خان نوایی در خورشید پیکر را به دار الایمان قم برده در جای خویش نصب گردید. تذهیب قبه منوره هم به نحو مقرر کما هو حق به عمل آمده، نقود کثیر و وجوه خطیر صرف این کار فرخنده آثار شد» و در سال بعد (۱۲۱۴) «لوی فلک‌فرسا از دار السلطنه طهران به سمت دار الایمان قم به عزم زیارت مضجع مطهر گوهر درج نبوت و رسالت فاطمه بنت موسی بن جعفر- علیهم صلوات الله الملک الاکبر- جهان‌آرا گردید. بعد از ورود به آن مکان فیض بنیان شرایط زیارت و خشوع و لوازم استکانت و خضوع به جای آورده، از حضرت ایشان استمداد همت و طلب شفاعت کردند و چند شب متوالی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸

در آن بقعه مبارکه به تلاوت آیات و حفظ مواقیت صلوات عزت دارین و رستگاری نشأتین مسألت، و دامن عجزه و مساکین را از سیم و زر رشک دامن کان و علماء و سادات آن مکان را به رواتب مقرر و انعامات متکاثره و احسان بی‌پایان مسرور و شادمان فرمودند و معماران هنرپیشه و مهندسان اقلیدس اندیشه را به تعمیر بقاع و مساجدی که به مرور شهر و اعوام صفت اندراس و انهدام یافته بود اشارت رفت و حکم قضاآیین بر بنای مدرسه جدیده معروف به فیضیه و تذهیب قبه میمونه حضرت

معصومه و تعمیر مسجد امام حسن عسکری (ع) و تجدید دار الشفا و کاروانسرای وقفی آستانه مقدسه و حمام و بازار به جهت زوار و مجاورین آستان ملایک آشیان شرف نفاذ یافت که نگاشتن شرح آن ابنیه سپهر بنیان بر صفحه بیان امکان نخواهد داشت.»

در بهار سال ۱۲۱۵ به دستور او «به تذهیب قبه پاک بضعه طیبه علت غایی آفرینش آب و خاک حضرت معصومه - صلوات الله علیها- و بنای مدرسه شروع رفت. معماران دانا و بنایان صنعت نما طاق قدیم را برداشتند و قبه استواری از نو بر نه رواق بلند طاق افراشتند و سدی محکم بر رودخانه قم که از سمت غربی آن روان است بسته و ساحت دو صحن کهن را به یکدیگر پیوسته، مدرسه روح فزا از اشکال هندسه با عرصه خلد معادل جنت مشاکل مشتمل بر حجرات و حیاض و جداول پرداخته‌اند هر حجره‌ای از آن غرفه‌ای از بهشت و انوار قدسش پیدا از گل و خشت مبنی بر چهار ایوان. در غربی آن- که از یک طرف مشرف بر فضای مدرسه است و از یک جهت به رودخانه- بالاخانه مخصوصه برای تمکن شهریار یگانه ساخته گشت و بر یک سمت صحن بالا که متصل به روضه عرش اساس است حجره‌های زرنگار و بر سمت دیگر آب‌انباری که سمک بر روی آن ایستاده و عقلای دورین از

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹

خوض در آن سر به زانوی فکرت نهاده ترتیب یافت و قبه منوره به آیینی از خشتهای زرانودود زینت گرفت که آسمان را خشت زرین مهر از طاق دل افتاد و در صباح و مسا چرخ خمیده پشت با عینک مهر و ماه دیده به نظاره آن گشاد و بر حسب حکم اشرف طلبه علوم دین و عارفان معالم یقین که قوانین ملت از ایشان برجاست و لمعه شرایع از مصباح بیانشان برپاست از هر دریچه چون ملک بر دریچه‌های فلک در تسبیح‌خوانی و بر هر منظره چون مذاکران کروی بر مناظر روحانی در حل اسرار معانی با یکدیگر در مناظره و سخن‌رانی است.»

به اجمال پوشش زرین گنبد مطهر و دو در زربوش و بنای صحن عتیق و مأذنه زرین آن و اصل بنای مسجد بالاسر و مدرسه فیضیه و دار الشفا و تجدید تزئین حرم و ایوان شمالی و آغاز تذهیب همین ایوان و آینه‌کاری حرم از آثار فتحعلی شاه قاجار است که همه از همان وجه نذر انجام یافته است. جهانگیر میرزا قاجار ذیل وقایع سال ۱۲۵۰ در شرح ماجرای آخرین سفر فتحعلی شاه به قم می‌نویسد:

«در دار الایمان که مدفن بضعه موسی بن جعفر صلوات الله و سلامه علیها و علی آبائهاست خاقان مغفور خرج‌ها کرده و مدرسه و دار الشفا در کمال تنقیح ساخته و گنبد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰

مقدس را در کمال خوبی به خشتهای طلا و درهای طلا و نقره آراسته‌اند و آنچه از اسباب زینت مثل قندیل طلا و نقره و زیارت‌نامه‌های مکمل به جواهر به قدر امکان در آنجا گذاشته‌اند. و در ایام سابق نذر فرموده بودند که صد هزار تومان در آن مکان مقدس خرج نمایند در این وقت که بدان مکان مقدس رسیدند بعد از زیارت و آستان بوسی محاسبه وجه نذریه را فرموده، هفده هزار تومان باقی مانده بود. قدری را نقد تحویل فرمودند که خشت طلا ساخته شده در رواق مبارک مصروف شود و قدری را هم مقرر فرمودند که از اصفهان روانه فرمایند تا تمام تنخواه نذر پرداخته آید ...»

در دار الشفایی که کنار مدرسه فیضیه برای آستانه مقدس ساخته بود جراح و طبیبی را مرسوم سالیانه از سرکار خسرو گیتی‌مدار معین رفت که مرضای زوار و غربای آن مزار کثیر الانوار را معالجه نموده و مطالبه حق‌العلاج نماید. قریه تیره از روستاهای بلوک ساروق اراک را «از حکام شرع خریده وقف آستانه متبرکه که حضرت معصومه علیها السلام کرد که حال در

تصرف خدام آستانه مزبور است».

در رمضان ۱۲۴۴ دیه سر تومن از روستاهای بلوک فراهان را نیز بر آستانه قم وقف داشت که وقف‌نامه آن در دفتر آستانه مقدس نگاهداری می‌شود. وقف‌نامه‌ای دیگر از او مربوط به هفت نسخه از مصحف شریف که در ۱۹ رمضان ۱۲۱۶ بر همین آستانه مقدس نیاز داشته بود در اسناد پایان همین مجموعه هست. در اواخر شوال سال ۱۲۴۲ قنبدیلی که به هزار و دویست مثقال زر احمر و انواع لثالی و گوهر موزون

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱

و مشحون بود و مقومان آن را به پنج هزار تومان قیمت کرده بودند به مضجع بضعه معصومه محترمه احمدی به شهر قم ایفاد رفت. متن وقف‌نامه این قنبدیل مورخ به همین تاریخ نیز در اسناد پایان این مجموعه هست.

او برای خود مقبره‌ای نیز در جوار حرم مطهر در ضلع شمالی صحن عتیق بنیاد نهاد. در آغاز کار «وقتی که فخر الدوله به عتبات عالیات رفت مقرر فرمود که به قدر پنجاه من از خاک پاک تربت عالی رتبت حضرت امام همام حسین بن علی علیهما السلام مخصوص محل مرقد خاقانی آورده باشد و در بارگاه معصومه قم مضجعی لطیف ساختن فرموده، آن تربت پاک را زینت مرقد خود قرار داده و سنگی مرمر را به حجاری و نقاری امر کرد و اشارت راند که نقش پیکر بی‌مثال خاقانی را بر روی آن مرمر بر وجهی اشبه منقوش و منبت کردند و اشعاری چند بر این حالت از طبع صاف جناب صاحب دیوان میرزا محمد تقی علی‌آبادی صادر و بر آن صفحه محکوک و مثبت افتاد». او در طول روزگار سلطنت خود مکرر به قم آمد و از بناهای

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲

خویش در آستانه و شهر و از همین مقبره خود دیدار کرد. آخرین دیدار در روز دوشنبه ۱۸ ج ۱- ۱۲۵۰ بود که برای سه روز در قم توقف داشت و سپس به اصفهان رفت و در شب ۱۹ ج ۲- ۱۲۵۰ در آنجا درگذشت و در روز پنجشنبه ۴ رجب جسد او به قم رسید و در همین مقبره به خاک رفت.

محمد شاه قاجار هم به اقتضای پدر بقعه‌ای برای خود در ضلع غربی همان صحن فراهم آورد که اکنون مدفن اوست. او در سفر اخیر خود به قم که در اواخر زندگی انجام داد در تزئین و آرایش این بقعه اهتمام تمام مبذول داشت.

در نیمه دوم قرن سیزدهم و سپس قرن حاضر تغییرات بسیار در آستانه پدیدار شده و بیوتاتی نو افزوده شده است که شرح آنها در کتاب‌های مربوط - به خصوص راهنمای قم - آمده و نیازی به بازگو کردن آنها نیست. مهمترین این تغییرات بنای صحن نو به وسیله میرزا ابراهیم و میرزا علی اصغر خان امین السلطان در سال‌های ۱۲۹۹-۱۳۰۵ و ملحقات آن از ایوان آینه و مأذنه‌ها و جز آن است. آغاز بنای این صحن را ماجراهاست که در جای خود باید نقل شود و در برخی مصادر نیز به اجمال از آن یاد رفته است.

از این دوره نوشته‌های مورخ بر بناها و درها و جز آن در حرم و ملحقات آن بسیار دیده می‌شود که این بحث را با فهرست اجمالی برخی از آنها - که مربوط به خود حرم نه مقابر و بقاع و بیوتات وابسته به آن است - به پایان می‌بریم:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳

۱۲۷۴ پایان کتابه ضریح سیمین حاکی از ساخت و نصب آن در این سال (ماده تاریخ در دیوان سروش: ۱۲۷۶)

۱۲۷۶ تاریخ درهای خاتم تقدیمی میرزا نصر الله فراهانی

۱۲۷۸ تاریخ ساعت اهدائی مشکوه الملک

۱۲۸۵ تاریخ بنای مأذنه‌های ایوان طلا به وسیله حسین خان شهاب الملک شاهسون

۱۲۹۳ انجام کتابه در خاتم تقدیمی عزت الدوله خواهر ناصر الدین شاه

۱۲۹۶ انجام کتیه سردر کریاس راهرو میان دو صحن

۱۳۰۱ انجام کتیه ایوان شمالی صحن عتیق

۱۳۰۱ تاریخ تذهیب قبه مأذنه‌های ایوان طلا به وسیله کامران میرزا نایب السلطنه

۱۳۰۲-۱۳۰۵ پایان کتیه‌های صحن نو و ایوان‌ها و سردرهای آن

۱۳۰۵ تاریخ پوشانیدن ازاره حرم با سنگ مرمر به وسیله اسماعیل خان امین الملک برادر امین السلطان (تحفه الفاطمیین ۱):

(۱۴۲)

۱۳۱۰ پایان کتابه در سیمین تقدیمی حسینقلی خان نظام السلطنه

۱۳۱۴ کتابه در سیمین دیگر از همو

۱۳۱۸ پایان کتیه رواق جنوبی حرم حاکی از تعمیر آن با افزودن همین کتیه به دستور امین السلطان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴

[ضمیمه] کتاب‌نامه مأخذ مربوط به آستانه قم

أ- کتاب‌ها و رسائل مستقل:

۱- برقعی، سید علی اکبر: راهنمای قم، نشریه دفتر آستانه قم، ۱۳۱۷ ش، رقعی، ۱۷۱ ص + ۶۴ ص عکس.

۲- صحفی، سید مهدی: زندگانی حضرت معصومه، کتابفروشی صحفی [قم]، ۱۳۴۷ ش، رقعی، ۱۲۳ ص.

از این کتاب ملخصی نیز در ۷۶ ص به قطع جیبی چاپ شده است.

۳- محمدی اشتهاردی، محمد: زندگی‌نامه حضرت معصومه، انتشارات علامه [قم]، ۱۳۵۰ ش، جیبی، ۲۰۲ ص + ۱۶ ص

عکس.

۴- مفلس، شیخ محمد حسین: احوالات حضرت فاطمه معصومه، مخطوط .

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵

۵- منصور، مهدی: حیاة الست یا زندگانی حضرت معصومه، کتابفروشی صحفی [قم]، ۱۳۸۰ ق، رقعی، ۳۲ ص.

چاپ‌های دیگر هم دارد.

ب- چند مأخذ قدیم که ذکر آستانه قم در آن آمده است:

به ترتیب تاریخ تدوین:

۱- قمی، جعفر بن محمد بن قولویه در گذشته ۳۶۸-۳۶۹ ه: کامل الزیارات، چاپ نجف- ۱۳۵۶ ق، به اهتمام عبد الحسین

امینی تبریزی، صفحه ۳۲۴.

۲- صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی در گذشته ۳۸۱: عیون اخبار الرضا، چاپ قم- ۱۳۷۷ ق، جلد دوم، ص ۲۶۷.

- ۳- صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی: ثواب الاعمال، چاپ سنگی تبریز- ۱۲۹۸ ق، صفحه ۵۶.
- ۴- قمی، حسن بن محمد بن حسن: کتاب قم [تألیف به سال ۳۷۸ ه]، ترجمه فارسی، چاپ ۱۳۱۳ ش- تهران، به کوشش سید جلال الدین تهرانی، صفحه ۲۱۳-۲۱۷.
- ۵- رازی قزوینی، عبد الجلیل بن ابی الحسین بن ابی الفضل: النقص (نگاشته پیرامون سال ۵۶۰ ه)، چاپ ۱۳۷۱ ق- تهران، به کوشش میر جلال الدین محدث ارموی، ص ۱۶۴ / ۱۶۵ / ۲۲۰ / ۶۴۳.
- ۶- ابن اسفندیار، بهاء الدین محمد بن حسن کاتب: تاریخ طبرستان [نگاشته سال ۶۱۳ ه] ملحقات- قسم سوم، چاپ کلاله خاور- تهران، ص ۱۶۰-۱۶۱.
- ۷- رشید الدین فضل الله: جامع التواریخ، چاپ کتابفروشی اقبال- تهران، ۱۳۳۸ ش، به کوشش بهمن کریمی، ص ۸۰۸-۸۰۹.
- ۸- مستوفی، حمد الله: تاریخ گزیده [نگاشته شده به سال ۷۳۰ ه] چاپ تهران- ۱۳۳۶ ش، به کوشش عبد الحسین نوائی، ص ۲۰۵.
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶

ج- چند مأخذ دیگر:

مآخذی که در زیر نام برده می شود چند نمونه از کتاب هایی به دو زبان فارسی و عربی است که هر یک بخش و عنوانی برای آستانه قم دارد کتاب نامه تفصیلی این گونه مصادر و کتاب هایی دیگر که از آن نکته یا نکاتی در این باب و درباره تحولات آستانه استفاده می شود- مانند تقریبا همه کتابهای تاریخ دوره صفوی و پس از آن، و بسیاری از دیوان های شعر- نیز مقالات مربوط، کتابی می خواهد.

- (۱) رازی- محمد: آثار الحجّه، چاپ قم- ۱۳۳۲ ش، جلد یکم ص ۷- ۱۰.
- (۲) ارباب قمی- محمد: اربعین الحسینیه، تهران- ۱۳۳۰ ق، ص ۴- ۷.
- (۳) دالمانی- هانری رنه: از خراسان تا بختیاری، ترجمه فرهوشی، چاپ تهران- ۱۳۳۵، ص ۸۵۰- ۸۵۷.
- (۴) فیض- عباس: انجم فروزان، چاپ قم- ۱۳۲۲، ص ۵۶- ۱۴۴.
- (۵) ارجستانی کچوئی- محمد علی: انوار المشعشعین، مجلد سوم، باب هفتم، نور مشعشع سوم: ص ۲۶۸- ۲۷۵ عکس کتابخانه آقای مرعشی- قم.
- (۶) زاهد جلیل (و) رهبانی محمد رضا: ایران زمین، چاپ تهران- ۱۳۴۸، ص ۱۳۴- ۱۳۵.
- (۷) مجلسی- محمد باقر: بحار الانوار، چاپ کمپانی، جلد یازدهم- ص ۳۱۷ و چهاردهم- ص ۳۴۰ و بیست و دوم- ۲۹۶ / ۲۹۷.
- (۸) فیض- عباس: بدر فروزان، چاپ قم- ۱۳۲۴، ص ۵- ۶.
- (۹) بدایع نگار- میرزا مهدی خان: بدایع الانوار فی احوال سبع الائمة الاطهار، چاپ ۱۳۰۶ ق- تهران، ص ۲۸۵- ۲۸۸.
- (۱۰) حسینی قمی- محمد مهدی: بوارق، نسخه ش ۱۸۶ کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار و ش ۳۷۱۰ کتابخانه ملی ملک- تهران.
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷
- (۱۱) ارباب- محمد تقی بیگ: تاریخ دار الایمان قم: چاپ قم- ۱۳۵۳، ص ۳۳- ۳۷.
- (۱۲) فیض- علی اکبر: تاریخ قم، مخطوط، باب سیزدهم و باب چهاردهم.

- (۱۳) فقیهی - علی اصغر: تاریخ مذهبی قم، چاپ قم - ۱۳۵۰، ص ۸۴-۹۶.
- (۱۴) طباطبائی تبریزی - محمد حسن: تبصره المسافرین نسخه ش ۱۴ ب کتابخانه دانشکده ادبیات تهران، ص ۱۱-۲۲.
- (۱۵) آل بحر العلوم - جعفر: تحفه العالم فی شرح خطبه المعالم، چاپ نجف - ۱۳۵۵ ق، جزء دوم: ص ۳۶-۳۷.
- (۱۶) مفلس - شیخ محمد حسین: تحفه الفاطمیین، باب سوم از مجلد اول، ص ۷۶-۲۵۳ نسخه اصل.
- (۱۷) ضیاء السلطنه - میرزا علی مشتاقی نعمت‌اللهی: تحفه الفقرا، چاپ شده در مجلد ۱۶ فرهنگ ایران زمین، ص ۱۷۴-۱۸۴.
- (۱۸) فیض - عباس: جدی فروزان، چاپ قم - بی تاریخ، ص ۸۸-۱۰۹.
- (۱۹) کجوری - شیخ باقر واعظ: جنه النعیم، چاپ تهران - ۱۲۹۶ ق، ص ۴۵۹.
- (۲۰) فخر الواعظین خلخالی - محمد باقر: جنات ثمانیه، نسخه ش ۲۸ تاریخ آستان قدس رضوی خاتمه کتاب.
- (۲۱) قرشی - باقر شریف: حیاة الامام موسی بن جعفر، جلد دوم، چاپ دوم [نجف - ۱۳۹۰ ق] ص ۴۳۸-۴۳۹.
- (۲۲) حسینی رضوی - صفی الدین محمد: خلاصه البلدان، مطلب پانزدهم از فصل سوم از باب چهارم.
- (۲۳) سقزاده - رضا: دریای سخن، چاپ تهران - کتابفروشی مصطفوی، جلد یکم، ص ۱۸۹-۱۹۹.
- (۲۴) مقدس زاده - محمد: رجال قم، چاپ تهران - ۱۳۳۵، ص ۶۷-۷۳.
- (۲۵) خوانساری - محمد باقر: روضات الجنات، چاپ هشت جلدی جدید، جلد چهارم، ص ۸-۹.
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸
- (۲۶) محلاتی - ذبیح الله: ریاحین الشریعه در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه، جلد پنجم، چاپ تهران - ۱۳۷۵ ق، ص ۳۱-۳۶.
- (۲۷) خوانساری - محمد بن علی اکبر: ریاض الرضا، مخطوط، روضه هیجدهم و نوزدهم.
- (۲۸) خوانساری - جمال الدین محمد: زیارات، نسخه کتابخانه آقای مرعشی - قم، خاتمه کتاب در زیارت معصومه قم و عبد العظیم (ذریعه ۲۰: ۳۱۷).
- (۲۹) کارری - جملی: سفرنامه، ترجمه عباس نخجوانی و عبد العلی کارنگ، چاپ تبریز - ۱۳۴۷، ص ۵۴-۵۶.
- (۳۰) دولواله - پیترو: سفرنامه، ترجمه شعاع الدین شفا، چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب - تهران، ص ۴۳۵-۴۳۶.
- (۳۱) دیولافوا - مادام: سفرنامه، ترجمه فرهوشی، چاپ تهران - ۱۳۳۲، ص ۱۸۵-۱۸۸.
- (۳۲) فلاندن - اوژن: سفرنامه، ترجمه حسین نور صادقی، چاپ دوم [اصفهان - ۱۳۲۴] ص ۱۰۵-۱۰۶.
- (۳۳) فوریه: سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، چاپ تهران - ۱۳۲۶، ص ۲۵۸-۲۶۰.
- (۳۴) نظام الملک - میرزا عبد الوهاب خان: سفرنامه تهران به شیراز، چاپ شده در فرهنگ ایران زمین - مجلد سیزدهم، ص ۲۰۱-۲۰۵.
- (۳۵) افضل الملک - میرزا غلامحسین خان: سفرنامه قم، نسخه شماره ۶۹۷ کتابخانه مجلس شورای ملی - تهران، ص ۷۳-۷۶ / ۲۰۶-۲۳۳ / ۴۳۷-۴۵۸.
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹
- (۳۶) قمی - حاج شیخ عباس: سفینه البحار، چاپ افست کتابفروشی سنائی - تهران، جلد دوم، ص ۳۷۶-۳۷۷ و ۴۴۶.
- (۳۷) شاردن: سیاحت نامه، ترجمه محمد عباسی، جلد سوم، چاپ امیر کبیر - تهران [۱۳۳۶]، ص ۶۲-۷۸.
- (۳۸) مدرسی طباطبائی - حسین: فرمان‌های ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو، چاپ قم - ۱۳۵۲، ص ۳۸-۴۳ / ۶۲-۶۷ / ۸۲-۸۷ / ۱۱۸-۱۲۳.

۳۹) فرهنگ ایران زمین، مجلد نوزدهم، تهران-۱۳۵۲، ص ۱۱۸-۱۳۵.

۴۰) تهران- سازمان حفاظت آثار باستانی ایران: فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، چاپ تهران-۱۳۴۵، ص ۱۸۳-۱۸۴.

۴۱) تستری- محمد تقی: قاموس الرجال، چاپ مرکز نشر کتاب- تهران، جلد یازدهم، ص ۳۰.

۴۲) مدرسی طباطبائی- حسین: قم در قرن نهم هجری، چاپ قم- ۱۳۵۰، ص ۱۲۶-۱۳۵.

۴۳) قم- اداره فرهنگ: قم را بشناسید، چاپ قم- ۱۳۲۸، ص ۵۰-۵۱ و ۳۷.

۴۴) تاورنیه- ژان باپتیست: کتاب تاورنیه، ترجمه ابو تراب نوری، چاپ تهران- ۱۳۳۱ ق، ص ۱۳۷-۱۴۰.

۴۵) ارباب- محمد تقی بیگ: کتابچه حالات دار الایمان قم، مخطوط، فیلم ۳۸۴۳ دانشگاه، ۳۱ ر- ۳۲ پ.

۴۶) افضل الملک- غلامحسین خان: کتابچه تفصیل و حالات دار الایمان قم، نسخه ش ۵۵۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۱۹.

۴۷) فیض- عباس: گنجینه آثار قم، جلد یکم، چاپ قم- ۱۳۴۹، ص ۳۷۷-۶۶۹.

۴۸) رازی- محمد: گنجینه دانشمندان، جلد یکم، چاپ تهران- ۱۳۵۱، ص ۱۲-۲۵.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰

۴۹) محلاتی- ذبیح الله: مآثر الکبراء فی تاریخ سامراء، جلد سوم، چاپ تهران- ۱۳۲۸، ص ۲۴۵-۲۴۸.

۵۰) عمادزاده- حسین: مجموعه زندگانی چهارده معصوم، جلد دوم، چاپ دوم [تهران- ۱۳۳۴]، ص ۳۷۳-۳۸۰.

۵۱) ناصر الشریعه- محمد حسین: مختار البلاد یا تاریخ قم، چاپ دوم، به کوشش علی دوانی، قم- ۱۳۴۲، ص ۷۳-۱۱۳.

۵۲) کرمانشاهی- آقا احمد: مرآت الاحوال، فصل هشتم از مقصد نخست از مطلب پنجم (ش ۵۵۵۱ کتابخانه مجلس).

۵۳) کاشانی- محمد هادی بن شاه مرتضی: مستدرک الوافی، کتاب روضه (مجلد آخر)، جزء ۱۲، باب ما جاء فی فضل قم و آبه و اهلها، ۶۵ ر- ۶۷ پ نسخه اصل متعلق به آقای سید محمود مرعشی در قم.

۵۴) نوری- حاجی میرزا حسین: مستدرک الوسائل، چاپ عکسی کتابفروشی اسلامیة- تهران، جلد دوم، ص ۲۲۷.

۵۵) آل کمونه حسینی- عبد الرزاق: مشاهد العتره الطاهره و اعیان الصحابه و التابعین، چاپ نجف- ۱۳۶۷ ق، ص ۱۶۳-۱۶۴.

۵۶) قمی- حاج شیخ عباس: مفاتیح الجنان، خاتمه باب سوم (باب زیارات) مطلب دوم.

۵۷) خراسانی- ملا هاشم: منتخب التواریخ، چاپ علمیه اسلامیة- تهران، ص ۴۸۹-۴۹۸.

۵۸) قمی- حاج شیخ عباس: منتهی الامال، تهران- ۱۳۳۱ (کتابفروشی علمیه اسلامیة)، جلد دوم، ص ۱۶۱-۱۶۲.

۵۹) سپهر- عباسقلی: ناسخ التواریخ، جزء امام کاظم، چاپ تهران- ۱۳۶۶ ق، جلد سوم، ص ۶۷-۷۱.

۶۰) عاملی- محمد بن حسن، شیخ حر: وسائل الشیعه، چاپ جدید در بیست مجلد، جلد دهم، ص ۴۵۱-۴۵۲.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱

۶۱) سایکس- سرپرسی: هشت سال در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، چاپ اصفهان- ۱۳۱۵، جلد یکم، ص ۱۵۹-۱۶۳.

۶۲) معیر الممالک- دوست علی: یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصر الدین شاه، چاپ تهران ص ۱۵۵-۱۵۷.

*** با آن که بنا نبود در این کتاب‌شناسی از مقالات مربوط به آستانه مقدس قم سخنی رود مشخصات دو مقاله که بسیار سودمند و ارزنده است در پایان این کتاب‌نامه آورده می‌شود:

* ستوده- منوچهر: کتیبه‌های آستانه مقدسه قم (مرقد مطهر)، معارف اسلامی- نشریه سازمان اوقاف-، شماره ۲ دوره جدید

(۱۶ مسلسل) - بهار ۱۳۵۳، صفحات ۳۲ - ۳۸.

* همایونی - صادق: تعزیه حضرت معصومه (گوشه‌هایی از فولکور ایران)، مجله کاوه - چاپ مونیخ، آلمان غربی - شماره ۴۱ و ۴۲ - مرداد ۱۳۵۱، صفحات ۱۸۵ - ۱۹۲.
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۴

۲ مجموعه [بنا]

اشاره

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۵

آستانه قم در حال حاضر مرکب از این بناها و «بیوتات» است:

۱- خاکجای حضرت سستی فاطمه و بقعه فراز آن با رواق‌ها، و دو مسجد بالاسر و موزه، و دو ایوان طلا- و آینه، و گنبد و مناره‌ها.

۲- صحن عتیق با سردر شمالی آن و مقابر پادشاهان قاجار.

۳- صحن نو با ایوان‌ها و سردرها و مناره‌ها.

۴- مقابر پادشاهان صفوی در مجاورت تربت منور.

سبک ترکیب بیوتات و مرافق مزبور چنین است:

در میان، بقعه منور است که بر فراز تربت شریف بنیاد گردیده و گرداگرد آن رواق‌هاست. در شمال بقعه ایوان طلا و در شرق ایوان آینه دو مدخل رئیسی حرم است که برابر هر یک صحنی گسترده (در شرق صحن نو و در شمال صحن عتیق) قرار دارد. رواق غربی بقعه به مسجد بالاسر می‌پیوندد که مسجد نو بنیان «اعظم» اثر مرحوم آیت الله بروجردی پیشوای پیشین شیعه در مجاورت آن قرار گرفته است. در سوی جنوب و جنوب غربی مقابر پادشاهان صفوی و پس از آن صحن مقابر مزبور است که اکنون به مسجد موزه تبدیل یافته است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶

۱- حرم و بیوتات متبرک

تربت منور [تصاویر شماره ۲- ۱۲]:

مرقد شریف حضرت سستی فاطمه در میان بقعه با بلندی ۱/۲۰ و درازا و پهنا ۲/۹۵ در ۱/۲۰ متر قرار گرفته و با کاشی‌های نفیس و زیبای زرفام آغاز قرن هفتم پوشیده شده است. سازنده این کاشی‌ها محمد بن ابی طاهر بن ابی الحسین است که چند اثر دیگر از او می‌شناسیم.

کاشی‌های روی مرقد که لوح مزار شمرده می‌شود مرکب از پانزده قطعه خشت بزرگ (۶۰*۴۰ س م) است که در پنج ردیف - هر ردیف سه عدد- قرار گرفته و متن آن با نقش و نگارهای ظریف و کتابه‌های قرآنی به این شرح

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷

تزیین یافته است.

۱- گرداگرد خشت‌ها در لبه مرقد از چهار سو کتیبه‌ای است به ثلث برجسته در زمینه گل و بوته طلائی که متن آن صلوات کبیر است به این شرح:

اللهم صل على المصطفى و المرتضى و البتول و الحسن المجتبی و الحسين الشهيد و السجاد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و الزکی و العسکری و الامام المنتظر المهدي صلوات الله عليهم اجمعين و اصحابه الغر الراشدين. اللهم وال من والاهم و عاد من عاداهم و انصر من نصرهم و اخذل من خذلهم و العن من ظلمهم و عجل فرجهم و اهلك اعدائهم. اللهم احشرنا مع آل طه و یس بمحمد و الائمة الهادين .

۲- سپس کتیبه‌ای دیگر است با پهنای بیش از ۱۵ سانتی متر گرداگرد مرقد به ثلث برجسته که متن آن پس از بسمله «آیه الکرسی است تا «يُخْرِجُوهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ. أُولَئِكَ» و کتیبه در همین جا پایان می‌گیرد. آغاز این کتیبه از گوشه راست پایین مرقد است.

۳- پس از آن کتیبه‌ای دیگر است گرداگرد مرقد با پهنای چند سانتی متر به نسخ ریز متضمن آیات ۱۶-۳۷ سوره آل عمران که از گوشه راست بالای

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸

مرقد با «بسمله» آغاز شده و در همان جا با عبارت «صدق الله العظيم» انجام گرفته است.

۴- پس از آن گرداگرد کتیبه‌ای دیگر است به خط کوفی دوره تکامل با پهنایی همانند کتیبه دوم که متن آن آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ...» است تا عبارت «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنقُمُونَ مِنَّا» .

این کتیبه در بالای لوح مزار نزدیک نخستین ردیف کاشی‌ها با انحراف و انحنا به داخل متن به شکل سه گوشه درآمده و به این ترتیب دولچکی از نقش و نگارهای زیبا و ظریف در پیشانی لوح پدید آمده است که برحسب معمول لوح‌های مشابه با دو گوی فیروزه‌فام در دو سو آراسته شده است.

۵/۶- آرایش اسپر تولیدشده از انحاء کتیبه مزبور تا پایین نقش و نگارهای بدیع همانند لچکی‌های پیشانی است جز آن که گرداگرد دو خشت میانه ردیف سوم و چهارم در دو سو و بالا کتیبه‌ای با پهنای حدود ده سانتی متر به ثلث طلائی مشتمل بر شش آیه آغاز سوره تبارک (تا «عَذَابُ جَهَنَّمَ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ. صدق الله العظيم») و در خشت میانه ردیف چهارم گذشته از آن کتیبه سه جانبی دیگری نیز با پهنای چند سانتی متر متضمن آیات ۱۰-۱۳ سوره یونس (تا «فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُورَهُ مَرًّا») به ثلث ریز قرار دارد.

به این ترتیب بر روی کاشی‌های لوح مرقد چهار کتیبه سراسری و دو کتیبه سه جانبی یکی گرد دو خشت میانه و دیگری گرد خشت وسط ردیف چهارم قرار دارد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۹

و جز اینها عبارت زیر نیز در بالای خشت میانه ردیف پایین به خط برجسته میان چهار گوشه‌ای مستطیل خوانده می‌شود:

کتبه و عمله محمد بن ابی طاهر بن ابی الحسین

بدنه مرقد از چهار سو با قطعات بزرگ و کوچک کاشی آراسته شده و در بالا و پایین آن، دو کتیبه پهن بر خشت‌های بزرگ به ثلث درشت زیبا در زمینه آراسته میان دو حاشیه چند سانتی متری از آیات قرآنی دیده می‌شود. متن کتیبه درشت بالا که

مانند همه نوشته‌های دیگر بدنه از زاویه شمال غربی آغاز می‌شود چنین است:

امر بترکیب هذه الكتابة الصينية العبد الضعيف الفقير المحتاج الى رحمة الله تعالى و غفرانه مظفر بن احمد بن اسمعيل ابن الوزير الشهيد معين الدين احمد بن فضل بن محمود ابتغاء لمرضاة الله تعالى و تقربا اليه و الى رسوله محمد و آله الطاهرين صلوات الله عليه و عليهم اجمعين. اللهم اغفر للمؤمنين و المؤمنات و المسلمين و المسلمات الاحياء منهم و الاموات برحمتك يا

ارحم الراحمين. كتبه ابو زيد في الثاني من رجب سنة ٦٠٢. تربت پاكان؛ ج ١؛ ص ٤٩

حاشیه بالای این کتیبه سوره یس تا آیه ٤١ و در حاشیه پایین آیات ٤٢-٨٢ نوشته شده. و دو آیه باقی مانده این سوره و سپس سوره «هَلْ أتی» در حاشیه بالای کتیبه درشت خط پایین- که متن خود آن دو آیه پایان سوره بقره: «أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ...» با رقم و عبارت «صدق الله العظيم و صدق رسوله الكريم و نحن على ذلك من الشاهدين. كتبه ابو زيد» در پایان است- خوانده می‌شود. حاشیه زیرین این کتیبه نیز سوره «الرحمن» است.

تربت پاكان، ج ١، ص: ٥٠

آرایش بدنه در فاصله این کتیبه‌ها پنج ردیف قطعات کاشی کوبی و نیمه کوبی با متن نقش و نگار و حاشیه‌ها از سوره‌های کوچک و روایات کوتاه مذهبی و گاه ابیات فارسی به خط نسخ است که فواصل میان آنها را با قطعات کاشی فیروزه‌ای پر کرده‌اند. چهار لبه بدنه مرقد در زاویه‌ها از هر دو سو آراسته به حاشیه‌ای با پهنای نزدیک بیست سانتی متر از خشت‌های زمینه طلایی محرابی شکل با نقش و نگار در متن و روایات کوتاه و عبارات مقدس در حاشیه است که از کاشی‌های بدنه متمایزند و در پایان کتبه حاشیه یکی از آنها رقم «کتبه علی بن محمد بن ابی طاهر» دیده می‌شود.

دیواره کاشی (تصاویر شماره ١٣-١٨):

گرداگرد مرقد دیواره‌ای به بلندی دو متر، و درازا و پهنای تقریبی $٤/٨٠ * ٤/٤٠$ متر قرار دارد که آن را اعتماد الدوله قاضی جهان حسینی در سال ٩٥٠ بنیاد نهاده و با کاشی معرق آراسته است. این دیواره اکنون با ضریح سیمین پوشیده است. زمینه کاشی‌های مزبور لاجوردی و نقش و نگار، و در قسمت بالای دیواره کتیبه‌ای است به ثلث سفید با پهنای تقریبی بیست سانتی متر و با این متن:

اللهم صل على النبي محمد المصطفى و صل على الامام على المرتضى و صل على سيدة النساء العالمين (كذا) و ... و صل على الامام زين العابدين و صل على الامام الباقر محمد و صل على الامام الصادق جعفر و صل على الامام الكاظم موسى

تربت پاكان، ج ١، ص: ٥١

و صل على الامام على الرضا و صل على الامام محمد التقى و صل على الامام على النقى و صل على الامام العسكري و صل على الامام التمام محمد المهدي الهادي صاحب الزمان و خليفة الرحمن القائم بالحق الداعي الى الصديق المطلق صلوات الله عليه و عليهم.

اتفق عمارة هذه الروضة المنورة المقدسة التي شرفتها سمية قره عين النبي فاطمة بنت مولانا و سيدنا ابى ابراهيم موسى ابن جعفر بن محمد بن على بن الحسين اخوه الحسن بن على بن ابى طالب و عمه محمد التقى و على النقى و الحسن الزكى و محمد المهدي صاحب العصر و الزمان و خليفة الرحمن [في زمن] باسط مهاد الامن و الامان ما حى الكفر و الطغيان ناشر العدل و الاحسان هادي الخلائق الى اشرف الاديان السلطان ابن السلطان ابو المظفر طهماسب بهادر خان خلد الله تعالى ملكه و سلطانه و

افاض علی العالمین بره و احسانه و ابد ظلال معدلته علی مفارق المسلمین الی یوم الدین. کتبه علی الحسینی سنه ۹۵۰. در هریک از سه ضلع شمالی و جنوبی و شرقی دو چهار گوشه مستطیل برای دیده شدن مرقد منور به جای گذارده شده و اکنون جز آن در قسمت پایین پا (شرقی) به مقدار یک در برای ورود به داخل روضه مقدس باز و مرقد شریف به درستی و کمال نمودار است.

در جانب راست این درگاه، در آغاز بدنه شرقی میان تزیینات نقش و نگار کاشی، ترنجی است چهار گوشه که در میان آن این عبارات به ثلث دیده می شود:

امر ببناء هذه العماره ...

اعتماد الدوله القاهره القاضی جهان الحسینی

مدخل ورود روضه مقدس پیش تر از سوی شمال بوده که فتحعلی شاه دری

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲

پوشیده با صفحات زرین بر آن نیاز داشته است. بالای این در - چنان که در تصویر دیده می شود - قصیده ای از فتحعلی خان صبا در بیست و دو بیت نوشته شده و بیت آخر آن چنین است:

بنوشت صبا ز بهر تاریخ زرین بود این در از شهنشاه

که برابر با سال ۱۲۱۳ است.

این دیواره کاشی - چنان که گذشت - با ضریح سیمین پوشیده شده است.

در پایه ضریح مزبور بر سنگ های مرمر قصیده ای از صبا با تاریخ ۱۲۴۰ و بر بالای ضریح قصیده ای از شاعری قمی کتیبه بوده که در تعویض اخیر نیز عینا تجدید گردیده است .

حرم [تصاویر ۱۹-۲۰]:

بقعه ای که اکنون بر فراز تربت منور استوار است از آغاز دوره صفوی است و چنان که گذشت آن را شاه بیگم دختر مهماد بیگ بکتاش موصولو، همسر شاه اسماعیل به سال ۹۲۵ در جای ساختمان پیشین حرم بنیاد نهاده است. باز گذشت که مقرنس کاری سقف در میانه قرن دوازدهم تجدید شده است.

بدنه و سقف این بنا آراسته به کاشی های نفیس معرق بوده که در میانه قرن سیزدهم به وسیله کیکاوس میرزا فرزند فتحعلی شاه - که آن هنگام حاکم قم بود - با آینه پوشیده شده است. از آرایش های کاشی ظریف قرن دهم تنها مشبک های گرداگرد برجای مانده که نمودار چگونگی تزیینات پیش است.

نمای عمومی بنا از سطح بقعه تا بالای نخستین کتیبه سراسری - که مسافت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳

تقریبی آن به شش متر و اندی می رسد - هشت گوشه با هشت صغه در اضلاع بقعه است و پس از آن قاعده گنبد و سقف با مقرنس های تزیینی به تعداد زیاد قرار دارد.

از اره بنا تا نزدیک یک متر و نیم از سنگ مرمر است و پس از آن کتیبه ای سراسری از کاشی معرق به خط ثلث طلایی و سفید در زمینه لاجوردی با پهنای سی و چند سانتی متر میان دو حاشیه از کاشی فیروزه ای دیده می شود. این کتیبه در

درگاه‌های هشت گانه بریده می‌شود و آغاز آن کنار در ورود از ایوان طلا و انجام آن در جانب دیگر همین در است. با این تذکر که پیش تر میان حرم و رواق جنوبی (خاکجای شاه صفی) با دیوارهای گویا مشبک بسته بوده و قسمتی از کتیبه نیز بر این دیوار قرار داشته است که پس از تغییر شکل بقعه شاه صفی و برداشته شدن دیواره، آن قسمت از کتیبه بر دیوار غربی بنای مقبره- که کتیبه اصلی آن فروریخته بود- نصب، و در ردیف آن باقی کتیبه با استفاده از متن و خط کتیبه حرم تکمیل شده است. با نقل این قسمت از کتیبه حرم به رواق مزبور، دو کلمه پایان روایتی که در اینجا نوشته بوده بر پایه شرقی درگاه جنوبی برجای مانده است که در متن منقول کتیبه خواهیم دید.

متن این کتیبه چند حدیث نبوی است در مورد دوستی خاندان پیغمبر و ستایش از پیروان آنان، که تکمیل بحث را به نقل آن تبرک می‌جوید:

بسمه تیمنا بذکره- روی عن الامام الذی هو بالحق ناطق ابی عبد الله جعفر الصادق علیه الصلوة والسلام مسندا الی رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم: اذا کان یوم القیامة نادى مناد ایها الخلائق انصتوا فان محمدا یکلمکم [درگاه شمال غربی] فینصت الخلائق فیقول النبی یا معشر الخلائق من کان له عندی ید او منة او معروف فلیقم حتی اکافیہ فیقولون بأبائنا تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۴

و امهاتنا ای ید او منة او معروف لنا الیک و المنة و المعروف [درگاه غربی] لله و لرسوله علی جمیع الخلائق. فیقول بلی من آوی احدا من اهل بیتی و رواهم و کساهم من عری و اشبح جائعهم فلیقم حتی اکافیہ فیقوم اناس قد فعلوا ذلك فیأتی النداء من عند الله یا محمد یا حبیبی [درگاه جنوب غربی] قد جعلت مکافاتهم الیک الجنة فاسکنهم من حیث شئت، قال فیسکنهم فی حیث الوسيلة. قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم: شیعة علی هم الفائزون [درگاه جنوبی] بقلبه و لسانه. صدق رسول الله. قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم مثل اهل بیتی کمثل سفینه نوح من ركب فیها نجی و من تخلف عنها غرق. صدق رسول الله. قال النبی [درگاه جنوب شرقی] صلی الله علیه و آله و سلم انی اوشک ان ادعی فاجیب و انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله حبل ممدود من السماء الی الارض و عترتی اهل بیتی فانظروا کیف تخلفوننی فیهما. صدق. قال النبی صلی الله [درگاه شرقی]- ایوان آینه] علیه و آله و سلم الجنة حرمت علی من ظلم اهل بیتی و آذانی فی عترتی و من اصطنع صنیعة الی احد من بنی عبد المطلب و لم یجازه علیها فانا اجازیه علیها اذا لقینی غدا یوم القیامة. صدق. قال النبی صلی الله علیه و آله و اولاده و سلم [درگاه شمال شرقی] و الذی نفس محمد بیده لو ان عبدا جاء یوم القیامة بعمل سبعین نیبا ما قبل الله ذلك منه حتی یلقیه بولایتی و ولایة اهل بیتی. و قال النبی انا و اهل بیتی شجرة فی الجنة و اغصانها فی الدنیا فمن شاء اتخذ الی ربه سیلا. صدق رسول الله.

کتیبه در همین جا در درگاه شرقی پایان گرفته است.

پس از آن بدنه بقعه تا زیر کتیبه سراسری نخستین- که نزدیک سه متر مسافت است- آینه کاری است که در دو صفحه زرین پنج سطری با یک متن که میان آینه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۵

کاری‌های دو سوی درگاه ورود شمالی (از سوی ایوان طلا) بر پایه‌ها نصب است تاریخ انجام آن چنین ذکر شده است: «بنای آینه کاری بقعه مبارکه در اواخر دولت خاقان خلد آشیان فردوس مکان اسکنه الله فی روضات الجنان فتحعلی شاه قاجار در اوائل دولت بندگان اسکندر شان دارا دربان قیصر پاسبان السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان ابن الخاقان السلطان محمد شاه قاجار خلد الله ملکه و دولته الی یوم المیعاد صورت اتمام پذیرفت و بانی این بنا سرکار عظمت مدار نواب

مستطاب والا شاهزاده اعظم کیکاوس میرزا زید عمره و دولته جهت آمزش خاقان فردوس مکان غفر الله له. سنه ۱۲۵۱.
متن کتیبه سراسری یادشده نیز که به خط ثلث برجسته با پهنای بیش از نیم متر گچ‌بری شده است نخست در اسپر درگاه
شمالی- بالای در ورود از ایوان طلا- سه بیت عربی در مدح حضرت مولای متقیان با این مطلع و مقطع:

سلام علی سید الاولیاء من جاء فی حبه انما

.....

و هل غیره زوج فاطماو فی غیره هل اتی «هل اتی»

و پس از آن سوره دهر و پنج آیه- پایان سوره حشر و سپس با فاصله «قال الله تعالی» آخرین آیه سوره فتح (مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ
وَ الَّذِينَ مَعَهُ ...) است که به جمله «صدق الله العظيم و صدق رسوله الکریم و نحن علی ذلک من الشاهدین» در جانب راست
همان درگاه پایان می‌پذیرد.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۶

پس از این کتیبه پوشش سقف و پایه‌های آن تا نقطه مرکزی مقرنس کاری است که با آینه تزئین شده، و گرداگرد قاعده
درونی گنبد- چنان که گذشت- هشت مشبک با آرایش‌های ظریف کاشی از پیش برجاست.

گنبد:

بر فراز تربت منور گنبدی به بلندی شانزده متر (از سطح بام) برپاست که در سال‌های ۱۲۱۵-۱۲۱۸ به دستور فتحعلی شاه پس
از برداشتن قبه پیشین بنا و با خشت‌های زرین آراسته‌شده و کار تذهیب آن را «استاد محمود معمار قمی» به پایان برده است.
محیط قسمت استوانه‌ای گنبد از درون حرم ۲۸/۶۶ و از بیرون ۳۵/۶۰ است که از سطح بام تا نود سانتی‌متر آجر تراش و سپس
تا یک متر دیگر از کاشی خشتی فیروزه‌ای، و پس از آن چهار متر باقی‌مانده ارتفاع ساقه گنبد و ۶۰ سانتی‌متر مقرنس روی آن
تا نوک گنبد همه با خشت‌های زرانود آراسته شده است.

متن کتیبه گرداگرد گنبد به نستعلیق آقا مهدی ملک‌الکتاب طهرانی قصیده‌ای از فتحعلی خان صبا به شرح زیر است که در
میان هر دو مصرع آن نام‌های پروردگار (یا غفران، یا سبحان، یا حنان، یا منان ...) و میان هر دو بیت نام «السلطان فتحعلی شاه
قاجار» به ثلث محمد الحسینی نقش گردیده است. کتیبه از شمال (سمت ایوان طلا) آغاز می‌شود:

آتش موسی عیان از سینه سینا ستی یا که زرین بارگاه بضعه موسا ستی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷ بضعه موسی بن جعفر فاطمه کز روی قدرخاک در گاهش عبیر طره حورا ستی

نوگلی رنگین ز طرف گلشن یاسین بود آیتی روشن به صدرنامه طاها ستی

پرتوی از آفتاب اصطفای مصطفاست زهره‌ای از آسمان عصمت زهرا ستی

پستی صحن حریمش را به پا طاق حرم کین مکان عزت و آن مسکن عزا ستی

صحن او را هست اقصی پایه عزت چنان کز شرف مسجود سقف مسجد اقصا ستی

محمد صادق ناطق اصفهانی قصیده‌ای درباب تذهیب این گنبد دارد که طبق معمول برخی قصائد دیگر او هر مصرع آن ماده
تاریخ بناست و متن آن در دیوان وی و چندین مجموعه و جنگ مخطوط کتابخانه‌های دانشگاه و جز آن دیده می‌شود و در
بسیاری جاها از جمله ریحانة الادب ۴: ۱۵۴-۱۵۶ (چاپ اول) نیز به چاپ رسیده است.

گرداگرد روضه منور را رواق‌های حرم فراگرفته است که در اینجا به اجمال یکایک وصف می‌شود:

در سوی جنوب رواقی با درازا و پهنای ۸/۷۰ در ۵/۷۰ متر قرار دارد که فاصل میانه روضه منور و مسجد موزه است. این رواق که به وسیله امین السلطان در سال ۱۳۱۸ به این صورت تزئین گردیده است پیش‌تر به عنوان مقبره شاه صفی شناخته می‌شد و بدنه و سقف آن - بنا بر آنچه از وصف‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی که در دوره صفوی از قم دیدار کرده‌اند (به خصوص شاردن که وصف دقیق‌تری

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸

نموده است) و از تصویر چاپ‌شده در سیاحت‌نامه شاردن برمی‌آید - با تزئینات ظریف هنری آراسته بوده است. گرداگرد بنا کتیبه‌ای سراسری بوده که بر آن سوره جمعه را به خطوط طلایی نقش نموده بودند. لیکن تزئینات مزبور به گذشت روزگار فروریخته و در دوره قاجار چنان که دیدیم تجدید شده است.

ازاره این رواق همانند روضه منور به بلندی ۱/۸۰ متر از سنگ مرمر است که بر فراز آن کتیبه‌ای در بدنه دو سو به خط ثلث طلایی در زمینه لاجوردی بر کاشی معرق میان دو حاشیه هشت سانتی‌متری کاشی فیروزه‌ای دیده می‌شود. قسمت اول این کتیبه چنان که گذشت از همان کتیبه سراسری حرم و باقی آن نیز بر اساس متن و خط آن است. متن کتیبه مزبور در دو بدنه روبه‌روی هم میان درگاه بقعه شاه عباس و حرم، و درگاه رواق جنوب شرقی و حرم عینا یکی است که تکرار شده و آن چنین است:

قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم: اربعه انا لهم شفیع یوم القیامه و لو اتوا بذنوب اهل الارض، المکرم لذریتی و القاضی لهم حوائجهم و الساعی لهم فی امورهم عند ما اضطروا الیه و المحب لهم بقلبه و لسانه.

در پایان کتیبه بدنه میان درگاه رواق جنوب شرقی و حرم افزوده شده است:

صدق رسول الله صل الله [کذا]. حسب الامر حضرت میرزا علی اصغر خان صدر اعظم اتمام یافت ۱۳۱۸.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۹

پس از پایان متن پیش در دنباله کتیبه بدنه میان حرم و درگاه بقعه شاه عباس این متن آغاز می‌شود که چند کلمه‌ای در همین بدنه و باقی مانده در دو بدنه روبه‌روی یکدیگر، میان درگاه‌های یادشده تا مسجد موزه نوشته شده است:

قال الصادق علیه السلام: اذا کان یوم القیامه نادی مناد ایها الخلائق انصتوا فان محمدا صلی الله علیه و آله یکلمکم فتنصت الخلائق فیقوم النبی صلی الله علیه و آله فیقول یا معشر الخلائق من کان له عندی ید او منة او معروف فلیقم حتی اکافیه فیقولون بآبائنا و امهاتنا ای ید او منة او معروف لنا الیک و المنة و المعروف لله و لرسوله علی جمیع الخلائق، فیقول بلی من آوی احدا من اهل بیتی و رواهم و کساهم من عری و اشبع جائعهم فلیقم حتی اکافیه، فیقوم اناس قد فعلوا ذلک فیأتی النداء من عند الله یا محمد یا حبیبی قد جعلت مکافاتهم الیک الجنة فاسکنهم من حیث شئت، قال فیسکنهم فی حیث الوسیله.

بالای این کتیبه بدنه و سقف بنا سراسر آراسته به کاشی‌های معرق لاجوردی همین دوره است که در میان آنها پایین قوسی غربی طاق‌بند مجاور حرم عبارت «عمل حاجی غلامعلی» خوانده می‌شود.

بالای سقف این رواق سراسر غرفه‌ای است که از یک سو به روضه منور و از سوی دیگر به دیوار مسجد موزه می‌پیوندد.

*** در مدخل روضه منور از سوی ایوان آینه در شرق نیز رواقی است که اکنون از جنوب تا رواق جنوبی و از شمال تا کنار

دار الحفاظ ادامه یافته، و به این ترتیب گرداگرد روضه را از جنوب تا آخرین نقطه زاویه شمال شرقی فراگرفته است. این رواق‌ها که سراسر آراسته به آینه‌کاری (با ازاره مرمر) و از همین رو دارای جلوه‌ای خاص است جایگزین تقسیمات پیشین است که به عنوان مسجد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰

پایین پا و خزانه و کشیک‌خانه وجود داشت. در همه این رواق گسترده کتابه‌ای جز یکی دو نوشته کوتاه نو بر متن آینه‌ها دیده نمی‌شود.

رواق میانه با دو در که هر دو به تازگی بر حرم نیاز داشته شده است یکی در مدخل ورود از ایوان آینه و دیگری در مدخل روضه منور محدود می‌شود.

این رواق گنبدی دو پوش دارد که در بالای روی سقف، دو غرفه آینه‌کاری با شاه‌نشین‌ها و صفه‌ها بر پایه هشت ستون آینه‌کاری و گچ‌بری زیبا ساخته شده است.

*** در جانب غرب روضه منور نیز سراسر رواقی است که میانه حرم و مسجد بالاسر قرار دارد و از دو سوی دیگر به صحن عتیق و خاکجای شاه عباس دوم می‌پیوندد و به همه اینها راه و درگاه دارد. و به این ترتیب جز در سوی ایوان طلا گرداگرد حرم را رواق‌ها فراگرفته است چه بنای مقبره شاه عباس در زاویه جنوب غربی نیز کنون در حکم رواق است و آن پس از این ذیل سخن از «مقایر پادشاهان صفوی» وصف خواهد شد.

رواق مورد بحث مرکب از سه قبه است که اصل بنای دو قبه رفیع آن از

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱

شاهزاده تقی میرزا حسام السلطنه فرزند فتحعلی شاه قاجار به سال ۱۲۳۶ و سومی با سقفی کوتاه حجره غربی مجاور ایوان طلاست که پیش‌تر مقبره بوده و اکنون از آن صورت خارج و به رواق‌ها منضم گردیده است.

ازاره رواق مورد بحث سراسر به بلندی دو متر و نیم سنگ مرمر و بالای آن همه آینه‌کاری است که نوینان است با کتیبه‌ای نیز نو که در همین دو سه سال اخیر افزوده شده است.

سقف قبه شمالی رواق با کاشی معرق آراسته شده است.

مسجد بالاسر:

پس از رواق غربی بنایی است وسیع و نو، چهارده در چهل و هشت متر، که بر سراسر آن سقفی بی‌ستون سایه افکنده و «مسجد بالاسر» نامیده می‌شود.

این سقف بزرگ از فراز مقبره شاه سلیمان نیز که در میان قسمتی از این بنا افتاده است می‌گذرد. دیواره و نورگیرهای مسجد با کاشی معرق و سنگ و کتیبه‌های قرآنی آراسته شده است که همه نو و از چند سال اخیر است.

مسجد موزه [ش ۲۱-۲۴]:

در جنوب روضه منور نیز پس از گذشتن از رواق جنوبی گنبدی بزرگ است که پیش‌تر «صحن زنانه» خوانده می‌شد و اکنون

«مسجد موزه» نام دارد.

پوشش سقف و قاعده گنبد و محراب با کاشی کاری زیبا و بدیع و کتیبه‌های متعدد، و دیواره‌ها با آینه به سبکی جالب آرایش شده که همه آنها نو و از سی سال اخیر است.

این بنا در مجموع از آثار ماندنی هنر این عصر شمرده می‌شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲

ایوان طلا و مرافق و مناره‌ها [ش ۲۵-۴۰]:

در مدخل حرم از جانب شمال «ایوان طلا» قرار گرفته است که سردر ورود حرم از آن سو شمرده می‌شود. بنای این ایوان هم زمان با ساختمان کنونی حرم در دوران شاه اسماعیل صفوی به سال ۹۲۵ انجام گرفته و با دو ایوان کوتاه‌تر دیگر که در چپ و راست آن قرار دارد از آثار خوب نیمه نخستین قرن دهم به شمار می‌رود.

این ایوان با دهانه و پهنای ۹ در ۸/۷۰ متر و بلندی چهارده متر، ازاره آن در هر سه سو از کف تا بلندی ۱/۸۰ متر آراسته به قطعات کوچک کاشی فیروزه‌ای هشت گوشه، و در میان آنها قطعات کوچک تر قهوه‌ای رنگ است که با حاشیه‌ای از کاشی زمینه لاجوردی نقش و نگار در چهار سو احاطه شده و بر فراز آن کتیبه‌ای به ثلث سفید در زمینه لاجوردی گرداگرد ایوان به پهنای نیم متر بر کاشی معرق دیده می‌شود. متن این کتیبه که در گاه «دار الحفاظ» آن را به دو نیمه می‌کند چنین است:

روی الزمخشری فی تفسیره الموسوم بالکشاف و الثعلبی فی تفسیره الموسوم بکشف البیان عن رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم قال: الا- و من مات علی حب آل محمد مات شهیدا، الا و من مات علی حب آل محمد مات مغفورا، الا و من مات علی حب آل محمد مات تائبا، الا و من مات علی حب آل محمد مات مؤمنا مستکمل الایمان، الا و من مات علی حب آل محمد بشره ملک الموت بالجنة ثم منکر و نکیر، الا و من مات علی حب آل محمد زف الی الجنة کما تزف العروس الی بیت زوجها، الا و من مات علی حب آل محمد فتح له فی قبره بابان الی الجنة، الا و من مات علی حب آل محمد جعل الله قبره [درگاه دار الحفاظ] مزار ملائکة الرحمة،

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۳

الا- و من مات علی بغض آل محمد جاء يوم القيامة مكتوبا بين عينيه آيس من رحمة الله، الا و من مات علی بغض آل محمد مات كافرا، الا و من مات علی بغض آل محمد لم یشم رائحة الجنة. صدق.

اللهم صل علی المصطفى محمد و المرتضى علی و البتول فاطمة و السبطین الحسن و الحسین و زین العباد علی و الباقر محمد و الصادق جعفر و الکاظم موسی و الرضا علی و التقی محمد و النقی علی و الزکی حسن و الحجة القائم محمد المهدي صاحب الزمان ائمة الهدی و مصاییح الدجی بهم اتولی و من اعدائهم اتبرء

پس از این کتیبه بدنه ایوان سراسر تا ارتفاع دو متر دیگر آراسته به کاشی‌های معرق زمینه لاجوردی آغاز عهد صفوی است که جلوه‌ای خاص دارد. و پس از آن کتابه سراسری دیگری به ثلث سفید در زمینه لاجوردی با پهنای شصت سانتی متر گرداگرد ایوان هست که از کنار پایه طاق‌بند ایوان (نزدیک یک متر دور از لبه ایوان) آغاز شده و در جانب دیگر در ردیف آن پایان می‌گیرد. چنین است متن آن:

الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله. اما بعد فقد اتفق بناء هذه العمارة الرفیعة و الروضة المقدسة

المنيعه في زمن خلافة السلطان الاعدل الاعلم خليفه الله في العالم مالک رقاب الامم مولی ملوک العرب و العجم حامی اهل بلاد الايمان ماحی آثار الکفر و الطغیان ناشر العدل و الاحسان باسط مهاده الامن و الامان هادی الخلائق الی اشرف الاديان المختص بعناية الملك المنان السلطان بن السلطان بن السلطان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۴

ابو المظفر شاه اسماعیل بهادر خان. اللهم خلد میامن معدلته و آثار مرحمته علی مفارق المسلمین و اید و شید قواعد ارکان سلطنته [و] خلافته الی یوم الدین لاعلاء کلمه الحق و ترویج مذهب الائمه المعصومین بالنبی العربی ابی القاسم محمد خاتم النبیین و سید الاولین و سند الاخرین صلی الله علیه و آله و عترته الطیبین الطاهرین و سلم تسلیما دائما ایدا سرمدنا و الحمد لله اولاً و آخراً و باطنا و ظاهراً فی تاریخ شهر رجب المرجب من سنه خمس و عشرين و تسعمائه هجریه نبویه. کتبه ولی الحسینی . بالای کتیبه مقرنس های سقف ایوان با خشت های زراندود پوشیده شده و این قسمت تا کنار طاق بند ایوان در جلو ادامه یافته است. زیر مقرنس ها- بالای نام شاه اسماعیل در کتیبه کمر بندی- نام ناصر الدین شاه قاجار به خط نستعلیق بر خشت های زراندود، و در پیشانی ایوان میان دولچکی بر کاشی معرق نام فتحعلی شاه قاجار به همان خط ثبت است.

قوسی طاق بند که پایه آن نیز در طرح کاشی متغایر، و از پایین با سایر قسمت ها متمایز است در بالای کتیبه کمر بندی و پیوسته به آن، کتیبه ای دیگر به سبک عمودی دارد که از قوس شرقی آغاز شده و در سوی دیگر روی قوس غربی پایان می گیرد. این کتیبه به ثلث سفید در زمینه لا-جوردی، و متن آن که با «قال الله تبارک و تعالی» آغاز می شود آیه نور (الله نور السموات و الارض...) آیه سی و ششم سوره نور تا پایان آیه سی و نهم همین سوره است و به جمله «صدق

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۵

الله العلی العظیم و صدق رسوله النبی الکریم و نحن علی ذلک من الشاهدین و الشاکرین» پایان می پذیرد. در انتهای این کتیبه میان دو ترنج سفید کوچک این دو عبارت:

عمل حسن القمی کتبه نور الاصفهانی

و در پایان آن قسمت از کتیبه که روی قوس شرقی است در محل تلاقی دو قوس میان ترنج هایی مشابه این دو عبارت:

عمل استاد ... کاتبه رضا الرضوی

و بر قوسی طاق بند پیشاپیش این کتیبه، در محل تلاقی دو قوسی، میان آرایش های کاشی کاری در دو سو، این دو عبارت:

عمل استاد محمد معمار قمی عمل محمود بن استاد محمد قمی

سنه ۱۲۲۵

خوانده می شود. نام هنرمندانی که مقرنس های زرین ایوان را از مس تراشیده و به زر آراسته اند به این شکل در دو طرف ایوان میان مقرنس ها ثبت است:

«عمل عباس علی ولد مصطفی قلی تبریزی»

«عمل استاد اسد الله ولد استاد مهدی زرگر»

*** در درگاه ورود این ایوان به حرم ایوانچه ای است که «دار الحفاظ» خوانده می شود چه در آنجا حفاظ قرآن و قاریان آستانه به تلاوت قرآن می پرداخته اند.

این ایوانچه با پهنای حدود ۱/۵۰ و بلندی ۴ و دهانه ۳ متر آراسته به کاشی معرق از همان نوع کاشی ایوان، با کتیبه ای در دو بدنه دو سوی درگاه ورود حرم، در ردیف کتیبه پایین ایوان طلا و با همان سبک و خط است که متن آن چنین است:

قال مصنف عیون اخبار الرضا فیما جاء عن الرضا علیه السلام فی زیارة فاطمة بنت موسی بن جعفر علیهم السلام:

حدثنا ابي و محمد بن موسی بن متوکل قال حدثنا علی بن ابراهیم بن هاشم عن ابيه عن س [عد] بن س [عد قال] سألت ابا الحسن الرضا علیه السلام من زیارة فاطمة بنت موسی بن جعفر علیهم السلام فقال من زارها فله الجنة. صدق ابن رسول الله و صلی الله علی محمد خاتم النبیین و آله و عترته الطیبین الطاهرین .

فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۲۱ دری آراسته به صفحات زرین بر آستانه نیاز داشته که میان این ایوان و روضه مقدس نصب بود و اکنون آن را برداشته و دری نو به جای آن گذاشته‌اند، لیکن پایه آن در که از سنگ مرمر نقش‌ونگار شده است همچنان برجاست. گرداگرد این «چهارچوب» مرمرین ابیات زیر به نستعلیق آقا مهدی ملک‌الکتاب خوانده می‌شود:

این آستان بضعه موسی بن جعفر است کز افتخار روی سلاطین بر این در است

این آستان آن حرم آمد که جبرئیل در بام عرش پایه آن چون کبوتر است

کوثر نتیجه‌ایست از آن قطره‌های شور کز ابر چشم زائر این در مقطر است

لیک زائران و خروش معلمان صدره ز صوت شهیر جبریل خوش تر است

این زیب و فر که زیب و فر از این حرم گرفت هم از ارادت ملک دادگستر است

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۷ دارای دهر فتحعلی شه که تیغ اودر ملک دین سلاله شمشیر حیدر است

میخی فناده گر به تک از نعل پاره‌اش زان دیده ستاره برین در مسمر است

نعلی پریده گر ز سمندش به مرز هند در بوم روم نعلک زرین قیصر است

اندیشه عاجز است ز ذکر ثنای او کز هر چه برتر است به صد پایه برتر است

در این حریم کامده هم پایه حرم ایوان و قبه و در از او زیور زر است

کلک صباش از پی تاریخ زد رقم کز دل مدام چهر سلاطین باین در است

بالا تر از سردرگاه مرمر میان آرایش‌های کاشی معرق در یک ترنج بیت زیر به صورت پیوسته در چهار سطر کوچک به

نستعلیق سفید بر کاشی لاجوردی نوشته شده است:

درگاه تو قبله‌گاه جان است محراب زمین و آسمان است

*** در دو سوی ایوان طلا دو ایوان دیگر با بلندی بیش از ۱۰ و پهنای ۲ و دهانه ۵ متر هست که نیز از بنای صفوی حرم

بازمانده و سراسر بدنه آن از پیشانی و اسپر و قوسی‌ها و جرزها تا نزدیک سطح زمین به قیاس ایوان طلا آراسته به کاشی‌های

معرق همان دوره است.

بر فراز ایوان طلا دو مأذنه استوانه‌ای رفیع به بلندی ۱۷/۴۰ (از سطح

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸

بام، و از کف صحن حدود ۳۱/۵۰) و قطر ۱/۵۰ قرار دارد. پوشش مأذنه‌ها کاشی گرهی به شکل مارپیچ است که در میان

پیچ‌ها نام‌های «الله» و «محمد» و «علی» به خط بنائی خوانده می‌شود. در قسمت بالای مأذنه‌ها مقرنسی لطیف در سه ردیف

پرداخته‌اند که زیر آن گرداگرد کتیبه‌ای پهن به خط سفید مشتمل بر آیه «إِنَّ اللَّهَ وَ مَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ» (بر مأذنه غربی)

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ» (بر مأذنه شرقی) و بالای آن تالار چه به بلندی دو متر و اند بر دوازده ستون چوبی گرداگرد و

ستونی سنگی در میان دیده می‌شود و پس از آن سقف و قبه و میله بالای مأذنه‌ها زرانود است.

مأذنه‌ها را محمد حسین خان شاهسون شهاب الملک حکمران قم به سال ۱۲۸۵ بنا کرده و قبه آنها را شاهزاده کامران میرزا نایب السلطنه به سال ۱۳۰۱ زراندود نموده است.

ایوان آینه و مناره‌ها [تصویر شماره ۴۱]:

در مدخل حرم از جانب شرق نیز ایوانی رفیع به بلندی ایوان طلا و پهنای ۷/۸۷ و دهانه ۹ متر قرار دارد که به خاطر پوشش آینه کاری آن «ایوان آینه» خوانده می‌شود و آن را میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم همزمان با بنای صحن نو در آغاز این قرن بنیاد کرده است.

این ایوان اثری هنری و نفیس از هنرمند مشهور دوره قاجار استاد حسن معمار قمی است که در بنا و تزیین آن هنرنمایی بسیار کرده و برخی آثار آن در تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹

آزاره ایوان به بلندی بیش از یک متر از سنگ مرمر است که هر بدنه‌ای با یک قطعه سنگ بزرگ آراسته شده و بالای آن همه بدنه ایوان تا سقف آینه کاری است که مقرنس سقف از نظر هنری مقامی والا دارد، و به‌طور کلی این ایوان از آثار خوب هنر دوره قاجار شمرده می‌شود.

در کمر بند ایوان کتیبه‌ای است سراسری از سنگ مرمر با پهنای حدود سی سانتی متر به خط ثلث رجبعلی خادم مشهدی که متن آن به وسیله یکی از علماء آن دوره قم به نام شیخ محمد حسن نادى تنظیم شده و چنین است:

اللّٰه نور السموات و الارض مثل نوره کمشکوة فیها مصباح المصباح فی زجاجة الزجاجه كأنها کوكب درى یوقد من شجرة مبارکه زیتونه لا شرقیه و لا غربیه یکاد زیتها یضیء و لو لم تمسه نار نور علی نور یرهدی اللّٰه لنوره من یشاء و یضرب اللّٰه الامثال للناس و اللّٰه بکل شیء علیم

و بعد لقد حاز اصل المجد و الشرف و جاز کل سلف و خلف ببناء هذا الصحن و الایوان المباهی فی زهو جماله ابهی قصور الجنان- فی دولة الامن و الامان و دوره العدل و الاحسان عهد السلطان علی الاطلاق و الخاقان بالاتفاق، الشهیر بصفاته بل هی تشتهر بذاته، الجدییر لها بحقیقته کما انها لا تجدر الا بحضرتہ، السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان السلطان ابو المظفر و الانتصار ناصر الدین شاه قاجار لا زالت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰

بقاع الارض بندی عدله مطلوله و سیف الشریعه المطهره فی ایامه مسلوله- جناب الاجل الاکرم و حضرة الاعظم الافخم ذو المعالی التي دلت علی طیب الاعراق و المحامد التي انعقد علیها الاتفاق، و خفقت علی شریف رأسه من المکارم و البنود و خضع لهیئته سلطان العساکر و الجنود، و خر لجلاله السید و المسود و ذلت لصعوته الصواری من الاسود، وزیر الخاقان امین السلطان میرزا علی اصغر خان، نجل سمی خلیل الرحمن فخر عصره و فحل دهره، فلا غرو ان یرجى الجود علی عرق مثله و تلوح مخایل اللیث فی شبهه قد ارتقی الی مدارج عالیة و معارج سامیه و هیء له و سادة الصدارة و خلف منه اماره الوزارة و منه اصول هذه العمارة، فالجناب الاجل النبیہ خلف صدق من ایبه

بابه اقتدی امین فی الشرف و لكن الفضل یكون للخلف

و ارخ عام للبناء ان ترم فحاسبن «هذه جنه قم»

میان ایوان و رواق شرقی حرم ایوانچه‌ای است که تزیینات آن نیز درست مانند ایوان است. بر سردرگاه مرمر حرم از این ایوانچه عبارت «من زار فاطمه بقم فله الجنة» به نستعلیق مشکی در پیشانی، و عبارت «عمل عباس قلی حجار طهرانی» به نستعلیق ریز میان ترنجی کوچک بالای پایه راست درگاه خوانده می‌شود.

پیشانی ایوان و همچنین جزرهای دو سو و بدنه تالار جلوی ایوان- که بر چهار ستون سنگی بزرگ برافراشته است- آراسته به کاشی معرق است که در میان آنها جای‌به‌جای میان ترنج‌هایی نام‌های پروردگار، و در دو سوی پیشانی عبارت «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» از آیه نور میان دو ترنج دیده می‌شود. دهانه تالار دوازده متر است که در دو سو- برای ورود به ایوان- کفشکن و فراز آن

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱

تالارچه‌ای پیوسته به دو شاه‌نشین کنار ایوان قرار دارد که آن نیز آراسته به آینه کاری، و سقف هر دو و تالار جلوی ایوان تخته‌پوش خاتم کاری است. قطعه سنگ‌های پایین ایوان نیز از بیرون آراسته به نقش‌ونگار و پایه‌های چهار ستون با نقش‌هایی از چهره و پیکر انسانی است.

*** بر فراز پایه‌های دو سوی ایوان دو مأذنه است که هریک یا بلندی ۲۸ متر از سطح بام و ۴۲ متر از سطح زمین (با قطر ۸۳۰/۳ متر) رفیع‌ترین بناهای آستانه و اثر استاد حسن معمار به سال ۱۳۰۳، و سبک کار آن در تصاویر مشخص است.

مأذنه‌ها از سطح بام تا ۳ متر هشت‌ضلعی متساوی و سپس نیم‌متری مقرنس و آن‌گاه یک متری استوانه‌ای و سپس تا دو متر و نیم دیگر دوازده گوشه برجسته و پس از همه اینها تا زیر مأذنه چوبی استوانه‌ای است که در بالا گرداگرد کتیبه‌ای با پهنای حدود یک متر به خط درشت دیده می‌شود و متن آن در یک سو «لا- حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم» و در سوی دیگر «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» است. سپس مقرنسی به پهنای حدود یک متر و بالای آن مأذنه چوبی و قبه مأذنه‌هاست.

پوشش هر دو مأذنه از بالا تا پایین سرتاسر کاشی گرهی است که در میان آن جای‌به‌جای نام‌های پروردگار خوانده می‌شود. از سطح بام تا مأذنه چوبی بالا- راه‌پله‌ای مارپیچ گرد میله سنگی میان مأذنه‌ها هست که این میله سنگی، میان‌تهی بوده و با سرب گداخته آکنده‌اند و آن را حافظ مأذنه‌ها ساخته‌اند.

در برخی از مآخذ و سفرنامه‌های ایرانی نوشته‌اند که این دو مأذنه مانند برخی موارد مشابه- از جمله منارجنبان اصفهان- متحرک است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۲

۲- صحن عتیق

اشاره

صحن عتیق با درازا و پهنای ۳۵/۷۰ در ۳۴/۷۰ جایگزین دو صحن کوچک دوره صفوی است که به وسیله فتحعلی شاه قاجار به این شکل درآمد (مآثر سلطانی):

پایان وقایع سال ۱۲۱۵). در ضلع جنوبی این صحن ایوان طلا- و ایوان‌های دو سوی آن و در سه جانب دیگر شانزده بقعه- از جمله مقابر دو پادشاه قاجار- قرار دارد که ایوان‌ها پیش‌تر با بنای حرم وصف شد و وصف دیگر قسمت‌ها در اینجا انجام می‌گیرد.

گرداگرد صحن عتیق و پیشانی ایوان‌های بقاع کاشی‌کاری نو است و کتیبه نوبیان فراز آن گرداگرد قصیده معجزیه ناطق اصفهانی است که به مناسبت تذهیب گنبد در سال ۱۲۱۸ سروده و چنان‌که پیش‌گذاشت متن آن در بسیاری جاها آمده است

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۳

در مدخل این صحن از شمال (مدرسه فیضیه) که پیش‌تر راه حرم از آن سو بوده است سردری باشکوه از دوره طهماسب صفوی در جانب مدرسه فیضیه و ایوانی از دوره قاجار در داخل صحن قرار دارد. در مدخل صحن از مسجد اعظم در ضلع غربی نیز ایوانی کاشی‌کاری است که بنا و تزئین آن نو و از همین چند سال اخیر است. در ضلع شرقی نیز کریاس و راهرو میان این صحن و صحن نو قرار دارد.

ایوان شمالی صحن عتیق [تصویر شماره ۴۲]:

این ایوان با بلندی پیرامون ۱۲ و دهانه و پهنای ۸/۷۵ در ۲/۵۰ متر با سقف مقرنس و بدنه گچی ساده و کاشی‌کاری در پیشانی و جرزها و کتیبه‌ای در کمر بند بنا- که همه از دوره قاجار است- روبه‌روی ایوان طلا قرار دارد. متن کتیبه مزبور ابیاتی است به نستعلیق این چنین:

«به عهد خسرو جم جاه ناصر الدین شاه که سوده رفعت وی پی به تاج کیکاوس

جناب تولیت آرا، سمی سبط دویم که قدر اوست بر از دانش عقول و نفوس

خود این مقرنس شایان و این بلند ایوان که رشک انجم کیوان و چرخ آبینوس

به زیب صحن گزین دخت موسی جعفر جناب فاطمه اخت خدیو خطه طوس

شعاع شمع شبستان عصمت کبری شفیعہ دو سرا، کردگار را ناموس

خلیل وار برافراخت آن چنان که نواخت مسیح روز و شب اندر فراز او ناقوس

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۴ چو شد ز هجر نبی یک هزار و سیصد و یک ز چرخ داد عطارد به کلک سید بوس

نمقه میرزا عمو»

بر فراز درگاه کوتاه، زیر این کتیبه سنگ‌نشته‌ای به درازا و پهنای ۱/۲۰ در ۰/۵۳ متر نصب است مشتمل بر وقف‌نامه قنات ناصری قم به نستعلیق در ۱۶ سطر با این متن:

«ابو المظفر و النصر ناصر الدین شاه غازی

چون منظور نظر و مکنون خاطر سلطان السلاطین شاه دریا دل باذل دین‌پرور عدل‌گستر، السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان ناصر الدین شاه قاجار ابد الله دولته آن است که در هر زمان انهار جاری مرحمت فرمایند که قاطنین و عابرین از فلوات فقر و زحمت به سرچشمه فرات رحمت برسند بناء علی هذا وقف مؤبد شرعی فرمودند در ابتدای هذه السنه تخاقوی‌ئیل یک رشته قنات ناصری را که از مرحمت شامل در دار الایمان قم دائر و احداث فرمودند و به عهده

کفالت و اهتمام مقرب الخاقان میرزا حسن خان مستوفی حاکم قم و ساوه به اتمام رسیده است بر عامه اهل این بلد شریف و عابرین سیل گردانیدند مشروط بر این که در خارج بلد به ضیاع و عقار و زراعات و باغات نرود و در داخل بلد از قرار تفصیل ذیل به محلات قسمت شود و تولیت را به نفس نفیس خود و سلاطین آتیه ایران مفوض فرمودند:

محلّه عشقعلی - هفت طاق

محلّه چهار مردان - هفت طاق

محلّه مسجد جامع - سه طاق

محلّه باغ پنبه و عربستان - پنج طاق

محلّه باغ قلعه - دو طاق

محلّه الوندیه - شش طاق

محلّه سیدان - هفت طاق

محلّه سنگ‌بند - پنج طاق

محلّه کوچه تنگ و دولتخانه و رضاباد - چهار طاق

محلّه موسویان و میان شهر - هفت طاق

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۵

از جهت امور اتفاقیه و کسر شهور - دو طاق

جمع - شصت طاق

خلاف کننده این شرایط ملعون خواهد بود. فی شهر ربیع الثانی ۱۲۷۸.

راقمه ابو الفضل بن فضل الله»

میان این ایوان با سردر صحن (ایوان جنوبی فیضیه) کریاسی فاصل است که بالای آن غرفه‌ای قرار گرفته و از این غرفه پنجره‌ای به سردر مزبور و سه دریچه پهلوی یکدیگر به همین ایوان بالای کتیبه، زیر مقرنس سقف گشوده می‌شود.

بالای ایوان «نقاره‌خانه» مانندی است با قبه‌ای هرمی و زراندود بر پایه هشت ستون چوبی با سرستون‌های منبت از فتحعلی شاه بر خشت‌های زرین پیشاپیش که رو به ایوان طلاست نام فتحعلی شاه به نستعلیق ثبت است.

روی پایه شرقی ایوان ساعتی است که آن را حاج میرزا علی مشکوه الملک به سال ۱۲۷۸ نیاز داشته و قبه زراندود کوچکی فراز آن دیده می‌شود.

سردر شمالی - ایوان جنوبی مدرسه فیضیه - [تصاویر شماره ۴۳ - ۴۹]:

این سردر به بلندی پیرامون ۱۲/۵۰ و پهنای ۴ و دهانه ۶/۵۰ (با احتساب جرزهای دو سو: نزدیک ۱۱/۲۰) متر با دو تختگاه

در دو سو هریک به پهنای یک متر و نیم - بالای ردیف پله‌ها - از آثار نفیس دوران صفوی در قم است. دری قدیم میان این

سردر و ایوان شمالی صحن عتیق فاصل است که باید از آن نگاهداری شود.

پوشش ازاره ایوان به بلندی یک متر و نیم بالای ردیف پله‌ها و سکوها کاشی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۶

خشتی دوره قاجار، و آرایش بدنه تا زیر کتیبه کمربندی سراسر کاشی معرق زمینه لاجوردی صفوی است که در این قسمت بالای درگاه، خشتی لوزی از کاشی مشتمل بر نام‌های «الله، محمد و علی» به خطوط بنائی، و سپس بالای آن در یک سطر میان تزیینات کاشی کاری این دو بیت به نستعلیق طلایی دیده می‌شود:

الهی به حق بنی فاطمه که بر قول ایمان کنی خاتمه

اگر دعوتم رد کنی ور قبول من و دست و دامان آل رسول

و در کنار آن به ثلث ریز به سبک عمودی نوشته شده است:

کتبه اسمعیل بن ابراهیم الاسترابادی

بالای این قسمت کتیبه سراسری بنا به ثلث سفید (جز در مورد نام شاه- میان کتیبه- و کلمه «بمحمد» در قسمت اخیر آن که به خط طلایی است) در زمینه لاجوردی از همان کاشی معرق به پهنای پیرامون نیم متر با این متن قرار دارد:

بسمه تیمنا بذکره- قد اتفق بناء هذه العماره الشريفه و السده السنیه [و] العتبه العلیه الفاطمیه فی زمان دولت سلطان اعظم السلاطین برهان اکارم الخواقین خلف الانبیاء و المرسلین خلیفه الائمه الطاهرین المعصومین مشید مبانی الشریعه المصطفویه مؤسس اساس المله المرتضویه رافع الویه العدل و الاحسان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۷

السلطان بن السلطان ابو المظفر شاه طهماسب بهادر خان ایده الله تعالی بالنصر و التأیید و قرن سلطنته و شوکتہ بالخلود و التأیید، و لا زال الدهر مساعدا له فی اقامه عماد الدین المتین و القدر موافقا لما یرام فی زمانه الشریف من اعلاء معالم الشرع المبین بمحمد و آله اجمعین بسعایه نقاوه اکابر السادات و النقا الامیر شرف الدین اسحق تاج الشرف الموسوی. فی سنه ۹۳۹.

در قسمت بالای همین کتیبه سراسر با خط کوفی طلایی دو آیه اخیر سوره بقره (أَمَّنَ الرَّسُولُ ... تا جمله «لَا تُؤَاخِذُنَا إِنْ نَسِينَا») نوشته شده است. سپس با فاصله «قاب بندی» نقش و نگار گچی رنگین، سقف مقرنس زیبا و خوش طرح و لطیف و رنگ آمیزی شده بنا قرار دارد که در جلو به شمسه‌ای بزرگ و برجسته و گچ‌بری و رنگ آمیزی شده با نقش و نگار (با ۲۰ تیزه، ۴۰ رو) کنار مرکز تلاقی دو هلالی طاق‌بند پایان می‌گیرد.

هلالی‌های طاق‌بند تا نقطه مرکزی آراسته به کاشی معرق است که در محل تلاقی آن دو میان کاشی‌ها در زمینه سفید گنجانده شده است:

عمل سلطانی قمی

جرزهای دو طرف و پیشانی و لچکی‌های این سردر با کاشی معرق و نقش و نگارهای ظریف و عالی آراسته شده که در این میان نقش گلدان با دو طاوس در پایین جرزها و شاخه و گل و بوته بالای آن از ظرافتی خاص برخوردار است. در پیشانی سردر- میان لچکی‌های دو سو- در دو ترنج بزرگ هر یک چهار نام «محمد» و چهار «علی» به خط سفید به شکل «متعکس» رسم شده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۸

در یکی از بقاع ضلع شمالی صحن عتیق که در غرب ایوان شمالی و پیوسته به آن قرار دارد فتحعلی شاه قاجار به خاک رفته است. آرایش‌های این بقعه از آثار هنری نفیس دوره قاجار است.

بقعه با محیط ۲۱ متر هشت ضلعی با صدفه‌هایی در هر سو، و آرایش بدنه در بالای ازاره تا سقف گچ‌بری برجسته با نقش و نگار و گل و بوته است. در شمال مقبره با فاصله سه درگاه دو طبقه گچ‌بری و آراسته آسایشگاهی به پهنا و درازای ۳ در ۵ متر قرار دارد که درهای نورگیر آن بالای حجرات جنوبی مدرسه فیضیه گشوده می‌شود.

جلو مقبره ایوانی به بلندی بیش از ۱۰ و دهانه و پهنای ۶ در ۲ متر با سقف مقرنس و بدنه گچی ساده قرار دارد که در بغله و اسپر آن سنگ‌نبشته‌هایی با این متن‌ها دیده می‌شود (به ترتیب از بغله چپ درگاه تا بغله راست):

۱- سنگ‌نبشته بغله شرقی: «هو الحی الذی لا یموت

شاهها شدی از جهان، جهان بی تو مباد در پیکر چاکران روان بی تو مباد

در عهد تو هرگز دل ناشاد نبود اکنون دل خلق شادمان بی تو مباد

*

خاقان که جهان راز عدالت آراست آسایش خلق را چنان دید که خواست پاداش عمل بین که از این پس جاویدخود شد ز جهان و نام نیکش برجاست تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۹ خاقان که جهان به رایگاننش دادند چون داد امان به خلق امانش دادند گفتند که این نتیجه معدلت است این مرتبه در جزای آتش دادند

*

خاقان که همه ملک جهاننش دادند در خسروی آنچه خواست آتش دادند

با خلق خدای چون نکوکاری کرد بردند و بهشت جاودانش دادند

« ۲- سنگ‌نبشته اسپر چپ درگاه، در متن: «اعمال خیری که در دولت عهد خاقان مبرور به ظهور رسید و قدری در این سنگ

نوشته شد

كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

جهان باز بازیچه نو نمودشهی بر نشاند و شهی در ربود

چو فتح علی شه پیرداخت گاه محمد شه آراست تاج و کلاه

مبندش دل آن را که دل‌بند نیست پذیرای رأی خردمند نیست

بسی ناسزاوار و نادلکش است جهانی که فتحعلی شه کش است

چو پنجاه شد با هزار و دو بیست ستاره ابر خاکیان خون گریست

همی باصفهان ترک شاهی بگفت به خاک قم اندر به شاهی بخفت

به دارای نو باد دوران به کام به شاه کهن دار ملک السلام

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۰

کتابه محمد حسین اصفهانی

عمل محمد حسین حجارباشی الاصفهانی

وفات شب جمعه نوزدهم شهر جمادی الثانی. دفن در شب جمعه سوم شهر رجب ۱۲۵۰هـ.

(بر ترنج‌های گرداگرد سنگ‌نشته به عنوان حاشیه:)

«اللّٰه / محمد / علی / فاطمه / حسن / حسین / علی / محمد / جعفر / موسی / علی / محمد / علی / حسن / مهدی

در دار الخلافه: / مسجد سالاری / مسجد خان مروی / مسجد مادر شاه / مدرسه صدر / مدرسه دار الشفا / مسجد میرزا مسیح /
مسجد شاه / مسجد حاج علی / مسجد حکیم رشتی / مسجد میرزا موسی / مسجد یونس خان / بی‌بی زبیده / بی‌بی فاطمه / امام‌زاده
جی / امام‌زاده داود / مسجد خان سالار / مسجد کرمان / مسجد دار العباده یزد / مسجد کرمانشاه / مسجد زنجان / مسجد تبریز /
مدرسه بالای شاهرود / بند شوشتر / مدرسه بروجرد / کاروانسرای ری / کربلای معلی: / ضریح سید الشهداء / آینه روضه / آینه
ایوان / قنديل طلا- / مناره طلا- / تعمیر خیمه‌گاه / مدرسه حضرت / ضریح نقره حضرت عباس / کتیبه کاشی / کاظمین علیهما
السلام: / ضریح نقره / پرده مروارید / علم مروارید / جقه مرصع / گنبد طلا / ایوان طلا / قلعه شاه نجف / مدرسه شاه نجف / حمام
شاه نجف / قنديل شاه نجف / تعمیر گنبد نجف / جقه مرصع / حضرت عبد العظیم: / ضریح نقره / مدرسه حضرت / امام‌زاده قاسم /
امام‌زاده زید / سامرا: / گنبد صاحب الزمان / مدرسه حضرت / سقاخانه / معصومه قم: / علی بن جعفر / خاک فرج / ضریح نقره /
گنبد طلا / ایوان طلا / مدرسه فیضیه.

به اهتمام بنده درگاه سهراب»

۳- سنگ‌نشته اسپر راست، در متن:

«دادگر فتحعلی شاه که بود مظهر رحمت حق ناصر دین

تا چهل سال به عز و اقبال بد به اسلام نگهبان و معین

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۱ راند موبک به صفاهان از ری به گه تیرمه آن شاه مهین

در جمادی دوم نوزدهم شب آدینه به هنگام پسین

ناگه از هاتف غیبی بشنود ابشروا الجنة از روی یقین

مرغ روحش ز سعادت آباد کرد پرواز سوی علیین

چون همایون تن پاکش در قم سوم شهر رجب گشت دفین

کلک غرقی پی تاریخ نگاشت سنه الف و مأتین و خمسین

کتبه احمد بن محمد نصیر الرضوی

عمل استاد محمد علی حجار قمی»

در حاشیه:

خاقانم و یک جهان گناه آوردم در حضرت معصومه پناه آوردم

مهر نبی و حب علی را یا رب بر در گه کبریا گواه آوردم

*

خاقانم و وامانده ز دیهیم و کلاه ز اورنگ خلافت شده دستم کوتاه

اندر حرمت به مسکنت جسته پناه یا فاطمه اشفعی لنا عند اللّٰه»

۴- سنگ‌نشته بغله غربی:

«خاقان که زمانه را مهین داور بود بر تارک جمله خسروان افسر بود

دیهیم خلافت به محمد شه دادزی رحمت حق شتافت کش درخور بود

*

خاقان که ز معدلت جهان کرد آباد داد دل خلق را به دلخواهی داد
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۲ چون رخت ز اورنگ خلافت بر بست ایزد در رحمتش به رخ باز گشاد

*

خاقان که بهشت سرنوشتش آمد از طینت پاک خوش سرشتش آمد
خرمن خرمن عطای غفاری یافت این موهبت از حاصل کشتش آمد

*

این بقعه کز آئینه نگارین آمد خود رشک نگارخانه چین آمد
قرغی پی اتمام چو تاریخش جست الف و مأتین و خمس و خمسین آمد»
در مدخل و دو جانب بقعه سه در منبت نصب است که بر هریک ابیاتی به نستعلیق نوشته شده است به این ترتیب:
۱- بر در مدخل بقعه (آغاز از حاشیه چپ لنگه چپ):

«به امر شاه زمان داور فرود و فراز افتخار جهان این در رواق افراز
به عهد خسرو عرش آستان محمد شاه که ذکر امنش و از هشت خلد نعمت و ناز
که یاد عهدش و از نه سپهر برگ و نواکه خسروانش به در گه نهاده روی نیاز
بزرگ بار خدایی که از خدای بزرگ ز هر چه بار خدایان به داوری ممتاز
لطیف عنصرش از نور ذات بی سایه؟؟؟- رید گوهرش از فرورد بی انباز
توان به ذات ز عقل نخست بردش پی بلی شدن به حقیقت توان ز راه مجاز
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۳ تطاولی نرسد تا به صعوه در عهدش به احتیاط فرو دوختند دیده باز
ز مضجع شهی این کاخ خلد را همدم ز مرقد مهی این بقعه عرش را همراز
دمی هزار طوافش ز زائران به عراق به سال یک ره اگر طوف محرمان به حجاز
ستوده فتحعلی شه که در جهان و جنان مواد برده سجودش. مجردات نماز
خجسته معتمد الدوله آن که کینش و مهر به دین و دولت دشمن گداز و دوست نواز
جهان جود منوچهر خان که بخشد زر برون نرفته هنوزش سبیکه از دم گاز
ز امر او چو ازین در بدین حرم زیورز حکم وی چو از این در به این حریم طراز
دبیر عقل به اثبات سال تاریخش نگاشت این در عالی ز معتمد شده باز»
۲- بر در غربی (آبدارخانه):

«در زمان خسرو غازی محمد شه که هست تیغش اندر روز کین انباز تیغ بو تراب
آفتاب خسروان گیتی ستانی کو گرفت مشرق و مغرب بدان سرعت که گیرد آفتاب
تف توپش هر کجا خون مخالف نیل خیز سیل خیراتش بدیدم آیه شیء عجاب
زین نبیره در جنان بالیده جان پاک جدزین پسر نازیده در فردوس جان پاک باب
از پدر آمد سیاوش و شن ز جد کاوس کوس حبذا کی خسروی کارد به بند افراسیاب
این حرم کز پایه آمد مهبط روح القدس مضجع پاک ... داور مالک رقاب

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۴ پایه درگاه او راز آسمان است احترازشمسه ایوان او را ز آفتاب است اجتناب دادگر فتح علی شه آن که از لوح و قلم شاه فرد انتخاب اندر جهان یابی کتاب آستین افشان چو شد زین خاکدان از سوک او چرخ را تا دامن محشر بین نیلی ثیاب این همایون در ز امر شاه خورشید احتشام گشت زیب این رواق از خان مریخ احتساب اعتماد دین و دولت کز ضمیر صائبش ملک و ملت را کمال و دین و دولت را نصاب خان کیوان در منوچهر آن که از فر ملک چرخ زنگاری خیامش روشنان زرین قباب یافت چون زین در طراز این بقعه فرخ که گشت محرم از حرمت حریم کعبه این ایدر جناب از پی تاریخ سالش ز در قم پیرخردکین در کعبه مقام از داور جنت مآب
(۱۲۵۷)

۳- بر درب شرقی (فاصل میان این بقعه و بقعه قهرمان میرزا):

«این در که کعبه اش ز شرف اندر اعتکاف فردوسش از علا به قصور اندر اعتراف درگاه خسروی که فلک را درش مناص دربار داوری که ملک را درش مطاف شاهنشهی که از مه و خورشید رایتش مه انخساف یافته خورشید انکساف فتحعلی شه آن که ملوک و ملایکش آورد در جهان و جنان گرد در طواف تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۵ در فرش خاکیان به رواقش در ازدحام از عرش قدسیان به طوافش در ازدحام خان خجسته چهر منوچهر خان که مهررویش در استتار چو رایش در انکشاف اکفی الکفات معتمد الدوله کز سخنان داده کن فکان کف کافیش را کفاف در رتبه ایست یوسف قدرش که ایدر اوزالیست چرخ و مهر به دست اندر این کلاف محکم به دستیاری او پای اعتدال کوه ز پایمردی او دست اعتساف امرش کند به گوهر اجرام اختلال منعش برد ز عنصر اضداد اختلاف رنجور ملک را به تن از رای او توان سرسام خصم را به سر از تیغ او رعاف از امر او که همچو قدر نی درش بد از حکم او که همچو قضا نی درش خلاف شد افتتاح این در خاتم که تا ابدایمن ز انسداد و مصون باد ز انصراف تاریخ سالش از خردم شد سؤال و گفت بر این در از مقام در کعبه در طواف
(۱۲۵۷)

در میان بقعه خاکجای فتحعلی شاه است که قطعه سنگی نفیس از مرمر به درازا و پهنای $۱/۴۰ * ۲/۲۵$ متر بر آن قرار دارد. روی این قطعه سنگ پیکره شاه را به برجستگی چند سانتی متر بر آورده اند. نقش و نگارهای روی سنگ و پیکره شاه ظریف و زیبا و هنرمندانه ساخته و پرداخته شده است.

بالای این سنگ در میان، نام شاه و روبه روی چهره او این عبارات به

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۶

نستعلیق ریز خوانده می شود:

«از نتایج افکار ابکار طبع گوهر بار شاهنشاه دین پناه ابد الله ملکه و دولته:

از جان گذشته‌ایم و به جانان رسیده‌ایم از درد رسته‌ایم و به درمان رسیده‌ایم
ما را به سر توقع سامان خویش نیست کز سر گذشته‌ایم و به سامان رسیده‌ایم»
گرداگرد سنگ با پهنای ده سانتی متر ایات زیر به نستعلیق- و در میان آنها بر ترنج‌هایی نام‌های پروردگار به خط ثلث- نوشته شده است:

«سپاس تو ای پاک‌پروردگاره جان اندرم تا به روز شمار
به یکتائیت هر که را رای نیست خرد را به مغز اندرش جای نیست
پدیدار کردی پی نیک و زشت به محشر دو در از جحیم و بهشت
ز تو خاک پیغمبر پاک شد از این خاکدان پا بر افلاک شد
به جای نبی برنشاندی علی ز نسل علی یازده تن ولی
به دل مهر ایشان چو جان پرورم بر این هستم و هم بر این بگذرم
مرا برنشاندی به تخت شهبی به رویم گشودی در فرهی
مرا ملک ایران و توران زمین سراسر سپردی به تیغ و نگین
به آرامش این سرای سپنج که جای شکنج است و تیمار و رنج
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۷ چو خرم بهشتی بر آراستی بدان زیب و زینت که خود خواستی
عجب نبود از لطف ای کردگار که در هر دو گیتی بوم شهریار
از این گفت من بخردان برخوردارند که از دانه‌ای ره به خرمن برند»

پایین تصویر شاه در متن سنگ، نزدیک حاشیه مزبور نام هنرمندی که پیکره شاه را ترسیم نموده است (عبد الله خان نقاش باشی اصفهانی) به این صورت به نستعلیق ریز:

کمترین بنده شه عبد الله

و در میان حاشیه پایین بر ترنج‌هایی نام دیگر هنرمندانی که در تهیه این اثر هنری سهیم بوده‌اند به این صورت‌ها:

ناظمه محمد تقی علی‌آبادی (گوشه راست)

کاتبه زین العابدین کاشانی (میان)

العامل محمد حسین حجارباشی (گوشه چپ)

ثبت است.

بر دیوار زاویه شمال غربی بقعه، قطعه سنگی دیگر از مرمر به درازا و پهنای ۲/۸۰ * ۱/۳۰ متر مشتمل بر خلاصه زندگی فتحعلی شاه و شرح کارهای او نصب است. این متن را فاضل خان گروسی از کلام الملوک میرزا تقی علی‌آبادی برگزیده است. در پایین لچکی راست بالای این قطعه سنگ عبارت «راقمه محمد حسین

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۸

الطهرانی»، و پایین لچکی چپ عبارت «حجاری استاد محمد حسین» به چشم می‌خورد.

مقبره محمد شاه قاجار در ضلع غربی صحن عتیق پیوسته به بنای کنونی مسجد بالاسر نیز از آثار نفیس هنری دوران قاجار است جز آنکه قسمتی از آرایش‌ها و تزیینات آن به گذشت زمان از میان رفته است.

این بنا با محیط حدود بیست و یک متر و بلندی ۱۰ متر هشت گوشه با چهار شاه‌نشین دو طبقه در جهات اصلی است که آرایش همه آنها گچ‌بری و نقش و نگار رنگ آمیزی شده است. سقف مقرنس گچی آینه‌کاری است که با طلا و لاجورد به سبکی خوش آراسته شده و زیر آن بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی قاعده سقف نیز بر همین قیاس با نقش و نگار و نورگیرهای آن با مشبک‌های گچ‌بری زیبا پوشیده شده است.

در پایین قسمت شانزده ضلعی کتیبه‌ایست به نستعلیق که پشت آینه نوشته شده و مشتمل بر هشت بیت است. بیشتر این کتیبه سالم است جز آن که به مرور زمان آینه‌ها تیره شده و تا گردگیری و اصلاح نشود متن درست ابیات را نمی‌توان تشخیص داد. در فاصل میان دو طبقه صف‌های چهار سو، در کمرگاه بقعه هشت تصویر رنگین و نفیس نقاشی پشت آینه قرار داده شده است این چنین:

ضلع جنوبی: شاه اسماعیل صفوی / شاه عباس

ضلع شرقی: شاه طهماسب / شاه سلیم

ضلع غربی: فتحعلی شاه / آقا محمد خان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۸۹

ضلع شمالی: عباس میرزا / محمد حسن خان قاجار

در زوایای فرعی در پیشانی صف‌های شرقی و درهای خاتم غربی بقعه، بر هر یک بیتی به خط نستعلیق بر آینه نوشته شده که متن هر یک چنین است:

شمال غربی:

در روزگار دولت دارای تاج‌بخش سلطان عصر ناصر دین سایه اله

جنوب غربی:

میرزا تقی اتابک اعظم امین ملک کهف امم امان خلائق امین شاه

جنوب شرقی:

معمار رأی همت عالیش بر فراشت این بقعه مبارکه خلد جایگاه

شمال شرقی:

شوکت سؤال کرد ز تاریخ و چرخ گفت مسجود باد مضجع دارای دین پناه

در مدخل ورود بقعه از صحن عتیق و درگاه غربی آن، همچنان که پیشاپیش صف‌های گرداگرد بقعه، درهایی خاتم با کتیبه‌هایی پیرامون هر یک نصب بوده که اکنون برخی از آن درها برجای نیست و کتابه و تزیینات خاتم کاری باقی نیز بیشتر فرو ریخته است. این است بیت آغاز کتابه در درگاه غربی - که مدخل بقعه مهد علیاست - در بالای لنگه راست:

این آستان کراست که از آسمان برست‌وین بارگه که دربانش خاقان و قیصر است

در کتابه میان همین در بازمانده نوشته‌ای به این شکل خوانده می‌شود:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۰

«به عهد دولت ناصر الدین شاه به جهت بقعه جنت فراز محمد شاه قاجار / ... اتابک اعظم میرزا تقی خان ...»

روی خاکجای محمد شاه در میان بقعه قطعه سنگی مرمر به درازا و پهنای ۲/۷۰ در ۱/۴۰ قرار دارد که بر آن پیکره شاه را به برجستگی چند سانتی متر برآورده‌اند با این دو رقم درون دو ترنج کوچک در پایین آن بر لبه دو سو:

«تریت یافته محمد شاه رضوان مکان سید حسین /

عمل کمترین بنده درگاه محمد علی الاصفهانی سنه ۱۲۷۰»

و این دوازده بیت به نستعلیق گرداگرد سنگ:

«خدایو جهان شاه یزدان پرست که بودش سپهر برین زیردست

محمد شه آن شاه انجم سپاه که بودش فلک تخت و پروین کلاه

هزار و دو صد سال با شصت و چارچو از دور هجرت بشد روزگار

پس از چارده سال فرماندهی جهاننداری و فر شاهنشهی

ششم روز شوال بنهفت چهرتنش در زمین شد روان بر سپهر

سپهری نهان گشت در زیر خاک فرو رفت خورشیدش اندر مگاک

به گل شد علی‌رغم آن کس که گفت که خورشید بر گل نشاید نهفت

خطا گفتم او زنده بر تخت زرنشسته است لیکن به شکل دگر

نه یک گلبن است آن که در هر بهار گلی چون گل رفته آرد به بار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۱ ز شمعی چو شمع دگر بفروخت نیاری سخن گفت کان شمع سوخت

که شمع نخست است گر تا قیام دو صد شمع روشن کنی زان مدام

الهی که این شمع بیگانه سوز بود تا شب حشر گیتی فروز»

*** پیوسته به بقعه محمد شاه، در غرب آن، بقعه همسر او مهد علیای سوم مادر ناصر الدین شاه قرار دارد که راه آن از درون

بقعه محمد شاه است. این بقعه با بلندی چهار متر و نیم و درازا و پهنای ۶/۲۰ در ۳/۵۰ آراسته به گچ‌بری‌های ظریف با

آینه کاری در میان آنهاست که چگونگی آن در تصاویر نمایان است.

بر قبر مهد علیا در میان بقعه قطعه سنگی مرمر است به درازا و پهنای تقریبی دو متر در یک متر، با نقش‌ونگارهای هنرمندانه و

نفیس و این ابیات به نستعلیق در متن:

«دخت امیر یگانه قاسم قاجار آن که چو گنجی به زیر خاک نهان شد

راد نیایش بود فتح‌علی شه آن که چهل سال زیب تخت کیان شد

جفت محمد شه آن که همچو سلیمان زیر نگین اندرش زمین و زمان شد

ما در صاحب قران عصر که ملکش از ملک العرش با هزار قران شد

شه پسر و شه نیا و شاهش شوهر خود نه شگفتی بود که شاه زنان شد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۲ مغفرت و رحمت از خدای طلب کرد سوی جنان رفت و هرچه خواست همان شد

رفته نود از پس هزار و دو صد سال رو به محمد خدیجه‌ای ز جهان شد

۱۲۹۰»

در دو ترنج کوچک میان ابیات بالا:

کتابه العبد/ غلامرضا سنه ۱۲۹۶

زیر ابیات در مربعی مستطیل بر لبه مرقد:

«عمل حاجی محمد علی حجار طهرانی و میرزا علی اکبر حجار ولد مشار الیه»

بالای سنگ در صدر ابیات بالا درون یک بیضی ظریف به نستعلیق درشت:

هو الحی الذی لا یموت

و بر لبه زیرین بیضی به نستعلیق ریز:

«به حسن مراقبت جناب جلالت مآب عضد الملک علی رضا خان قاجار دام مجده العالی اتمام یافت»

گرداگرد متن سنگ حاشیه‌ای است که بر آن به خط ثلث ابیات عربی مشهور

«الهی بنی عربی و رسول مدنی» را بر آورده‌اند.

پیوسته به این بقعه در جهت غربی آن مقبره‌ای دیگر است از شاهزادگان قاجار که میان این دو، چند درگاه گچ‌بری ظریف

فاصل است. پوشش این مقبره کم‌عرض دوم نیز مانند مقبره مهد علیا و تزیینات آن دو مشابه است.

بقاع دیگر صحن عتیق:

قرینه بقعه محمد شاه در سوی دیگر ضلع غربی صحن عتیق بقعه منوچهر خان معتمد الدوله گرجی ارمنی - حکمران اصفهان

در میانه و نیمه دوم قرن گذشته -

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۳

با محیط و ارتفاعی همانند مقبره محمد شاه، و با شاه‌نشینی در عقب بقعه قرار دارد که نقش و نگار سنگ‌های مرمر ازاره و

تصاویر بدنه آن هنرمندان، و سقف آن مقرنس آینه با شمشه‌ای گچ‌بری در میان است. کتیبه‌هایی که گرد بقعه و درهای منبت

آن بوده است بیشتر فرو ریخته و سه ماده تاریخ که از پایان سه کتیبه از آن جمله برجای مانده است چنین است:

انجام کتابه کمربندی بقعه:

پی تاریخ اتمامش بهار آورد این مصرع ز داود فلک چاکر بقم این بقعه شد بر پا

انجام کتابه گلویند گنبد:

کلک کوکب زد رقم تاریخ سالش را که باد جایگاه معتمد دائم بفردوس برین

پایان کتابه گرداگرد یکی از درهای خاتم:

چو انجم به تاریخ این در بگفت در بقعه معتمد شد پدید

۱۲۶۴

*** قرینه بقعه فتحعلی شاه نیز در سوی دیگر ضلع شمالی صحن عتیق بقعه میرزا حسن خان مستوفی الممالک پدر میرزا

یوسف صدر اعظم آشتیانی قرار دارد که در خصوصیات بنا همانند بقعه فتحعلی شاه و با گچ‌بری‌های برجسته آراسته است.

این ابیات در کمربند ایوان سردر بقعه به خط نستعلیق نوشته شده و مربوط به دوره شاهی فتحعلی شاه است:

تبارک الله ازین روضه بهشت سرشت که سرزند شرف خاکش از سرشت بهشت

ز بهر آستر فرش آستانش بود که تار اطلس افلاک دست قدرت رشت

شد از ارادت خسرو ز گنبد عالیش چو آفتاب عیان صد هزار زرین خشت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۴ ستوده فتحعلی شه که در حدیقه دل به جز نهال هوای نبی و آل نکشت

دعای دولت او باد در صباح و مساء درود شیخ حرم با سرود پیر کنشت

*** در بقعه کوچک میان مقبره فتحعلی شاه و راهرو صحن به مدرسه فیضیه، قهرمان میرزا فرزند عباس میرزا و برادر محمد شاه مدفون است که سنگ مرمر روی قبر او اثری هنری است. آرایش گچبری بقعه نظام الدوله نیز در ضلع جنوبی کنار ایوان طلا شایسته ذکر است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۵

۳- صحن نو

اشاره

صحن نو و بزرگ آستانه مقدس در شرق حرم بنای میرزا علی اصغر خان امین السلطان اتابک است. گرداگرد این صحن سی و چند بقعه کوچک و بزرگ بنا شده که مهم‌ترین آنها بقعه مدفن خود اتابک است با تزیینات آن، پیوسته به ایوان آینه در ضلع غربی.

صحن نو مرکب از دو قسمت پیوسته است. قسمت بزرگ تر هشت گوشه (اضلاع شرقی و غربی هر یک ۷۶/۶۰ و اضلاع شمالی و جنوبی هر یک ۴۶/۸۰ و چهار ضلع در جهات فرعی هر یک ۳/۷۰ متر) و قسمت کوچک تر به صورت زائده‌ای در میان ضلع شرقی به شکل پنج گوشه (اضلاع شمالی و جنوبی ۱۰ متر و اضلاع فرعی ۵/۸۰ متر) گسترش یافته، و در محل گسترش این زائده بر پایه‌های دوسو، دو مأذنه به بلندی سیزده متر از سطح زمین با محیط ۹/۹۰ به شکل هشت ترکی بالا رفته که پوشش هر دو، کاشی گرهی با ترنج‌هایی در میان از نام‌های مقدس

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۶

الله و محمد و علی است.

گرداگرد صحن، بالای ایوان‌های پیشاپیش حجرات، کتیبه‌ای از کاشی خشتی زمینه لاجوردی به عرض ۵۰ سانتی متر هست که طول آن در مجموع از دویست و پنجاه متر درمی‌گذرد و بر آن دو قصیده از فتح الله شیبانی کاشانی- مصرعی به نستعلیق سفید و مصرعی طلایی- نوشته شده است. قصیده اول از کنار درگاه ورود این صحن از صحن عتیق، پیوسته به ضلع شمال غربی آغاز شده و کنار ایوان شرقی پایان گرفته، و سپس قصیده دوم از سوی دیگر ایوان تا پایان ضلع شمال شرقی کتیبه شده است [تصاویر شماره ۵۸-۶۱]:

چنین است قصیده نخست:

«زمین شد از دو بنا رشک آسمان برین یکی بنای خلیل و یکی بنای امین
خلیل رحمن گشت او بدان بنای قویم امین سلطان گشت این بدین بنای متین
یکی به مکه و آن کعبه خدای بزرگ یکی دگر به قم و جای بضعه یاسین
بدان نماز برد هر کراست دین درست بدین نیاز برد هر کراست رای رزین
به روزگار بناها بسی نهادستندولی نه چونین محکم نهاد و خوب آیین

رواق و طاقش بر آسمان نهاده اساس زمین و خاکش بر فرق فرقد و پروین
خزینه‌های فراوان هزینه گشته بر آن اگرچه کرده در آن گنج نام نیک دفین
کسی که باز بماند به دهر از او آثار کجا بماند از ایشان یکی اثر چونین
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۷ جهان رسانده بسی مردمان به عزت و جاه‌چه زان که باد جهانش همه به زیر نگین
خدای عرش چو با بنده [ای] نظر دارد چنین اثرها ماند از او به روی زمین
چنین بنا نه به خلخ در است و نه به طراز چنین اثر نه به چین اندر است و نه ماچین
گر این بنا نگرد سخت شرمسار شود کسی که کرد ایا صوفیا به قسطنطین
تمام خلقت و اصل این بنای و در بر اودگر بناها چون در مشیمه‌اند جنین
بدین بنا که ز آب و گل این وزیر نهاده باد رفت همه نام آذر بر زین
در آن بنا سخن از آفتاب و آذر بود در این بناست همه ذکر مالک الارضین
کجا به بانی او زین بنا که ماند به جای فلک درود فرستد ملک کند تحسین
نه بر به بیهده بر ملک و دین امینش کرد خدا یگان ملوک زمانه ناصر دین
کجا به فره شاهنشاهی فر است او میان بیضه کند فرق خاد از شاهین
شهی که گر ز خرد شاه خسروان پرسی خرد چه گوید گوید بیا و شاه بین
در او حصافت بو ذر جمهر و آصف دید که می پیاده شود از کفایتش فرزین
ز مکرمت نظری کرد سوی او که شد او از آن نظر به سعادت ز خواجگان مهین
کجا طواف که روحشان همین خاک است که جسم دختر احمد درو شده است مکین
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۸ دری به خلدبرین زین مکان فراز و تو نیز بینی آن در ارت هست چشم باطن بین
مکان فاطمیان در سپهر عرش خداست و گر به خاک نشان بی چو این مکان گزین
همان که شیعه خاص علی و آل علی است اگر نخفت در این خاک روح اوست غبین
به طوس و قم ز پیمبر دو گوهرند به خاک که خاک زین دو شرف بسته بر سپهر برین
پدرش خفته به طوس است مام او ایدرندیم رضوان آن وین رفیق حور العین
پدر اساس نهاد و پسر به آخر برد که باد رحمت ایزد بسی بر آن و بر این
چنان که مسجد اقصای را همی داود بنا نهاد و سلیمانش برفزود آذین
اگرچه بقعه آنجا ز پیش بود به پای ضریح آن سیمین بود و قبه‌اش زرین
بنا مگو که عروسی است کاسمان بلندبخت و طوبی و کوثرش می کند کابین
کنون به فر شهنشاه عصر و فضل اله وزیر صدر نشان است و بدر صدر نشین
پدرش بود به سلطان امین و سلطان خواست پس از پدرش به حشمت فراید و تمکین
فزود نک همه خواجگان به خدمت او به فخر بسته میانند از کهین و مهین
کسی که شاه سوی او نظر کند نه شگفت اگر زمانه ببندد بر اسب بختش زین
که گر اثر نهد این گونه می نهد به جهان کجا اساسش محکم تر از دژ رویین
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۹۹ مؤید است به روح القدس ز ایزد پاک وز آب و خاک مقدس سرشته است و عجین

چه آیتی به ازین کو نهد چنین آثار که بازماند از او تا به روز بازپسین
کجا خرد بتواند قیاس چرخش کرداگر کنی به مثل کوه و بحر را تخمین
علی اصغر اگر نام دارد او ز پدر علی اکبر یارش بود به علین
بدین علی همه ارواح می دعا گویند به خاصه روح علی بن جعفر و یقظین
گناهکار اگر سوی او پناه برد حرام گردد بر او مهالک سجین
و گر کسی بنشیند به زیر سایه او به هیچ غم نکند خاطرش زمانه حزین
دو صف فرشته شب و روز اندر اوست به پای صفی به سوی یسار و صفی به سوی یمین
به شهریار جهان و بدین بزرگ وزیر صفی دعا کند و صف دیگری آمین
بنای او چه به آخر رسید و گشت تمام خدای حافظ آن کرد جبرئیل امین
بدین دلیل همی تا جهان به جای بود به پای خواهد بود این بنای نغز چنین
و گر بخواید روزی قضا به خاک رود نباشدش به جز این خاک بستر و بالین
به دین پاک و دل پاک و رأی و خاطر پاک خدای پاکش باشد همیشه یار و معین
درین کتیبه هم از بحر طبع شیانی کشد به رشته سر کلکش این لئال ثمین تربت پاکان؛ ج ۱؛ ص ۱۰۰
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰۰ که نه بنایی ازین به کسی تواند کرده هم ثنایی از این گونه محکم و شیرین
همیشه تا نبود آب را گرانی خاک همیشه تا که نماند به لاله بر نسرين
به باغ ملک رخ او چو لاله تازه و تر به کام دولت کارش همه چو ماء معین»
در پایان این قسمت کتیبه و در ردیف آن کنار ایوان شرقی صحن ترنجی است که در بالا و پایین آن این عبارت و در میان،
بیت زیر به نستعلیق ریز نوشته شده است:

«سررشته دار این بنا آقا میرزا سید تقی بن میرزا سید هاشم بن حاجی میرزا طاهر مستوفی تفرشی
دارد از حضرت معصومه طمع روز جزا که شفیعش شود از لطف و کرم نزد خدا»
قصیده دوم چنین است:

«چو مرد پرهیز افتاد و بخت بودش یار چنین بماند از او در جهان به جای آثار
کجا به در که او برنهد فرشته جبین کجا به سایه او آسمان برد زنهار
به روزگار نگرده عزیز هر که نکرده دست خویش همی خوار درهم و دینار
کسی که درهم و دینار خوار مایه گرفت ازو به جای بماند چنین اثر بسیار
ز زر سرخ خردمند نام جوید و بس که نام عز نبرد هر که زر نسازد خوار
ولی اگر نبود فر ایزدی با مرد همی زند به در گنج خویش بر مسمار
نه در دلی نهد از مکرمت به جا اثری نه در گلی نهد آثاری او به نقش و نگار
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰۱ اثر به دهر بسی مانده اند لیک نماند چنین اثر که در او عقل گم کند هنجار
کدام اثر که همه روز جبرئیل امین به پر خویش برد گردش از در و دیوار
کدام اثر که به هر سر که سجده برد در او همی درود فرستد محمد مختار
کدام اثر که به هر تشنه [ای] که خفت در آن به دست خویش دهد آب حیدر کرار

کدام اثر که غباری که زو بلند شود به دیده برکشد از فخر گنبد دوار
چنین اثر که نهد جز کسی که حشمت اوبه دین و دولت از این گونه کرده است هزار
بدین بنا و بدین کارهای فرخ اوست که برگزید شه او را از این همه اختیار
مظفری ملکی خسروی خداوندی که شد زمانه به فرش همه بهشت و بهار
به روزگار همایون و عهد فرخ اوزمین ز چرخ برافزود رتبت و مقدار
ستوده [ای] که به دربار هیچ شاه نبود چنین وزیر نکوسیرت و نکو کردار
چنین بنا که توانست بر نهاد جز او که خیره گردد ازو دیده اولو الابصار
به ویژه آن که بدین خاک ازین بزرگ وزیر چنین بنایی برپا شد آسمان کردار
بنا نه گوئی یک لخت از بهشت برین فروکشیده و اندر زمینش داده قرار
رواق هاش چو افلاک بی فساد و خلل عمادهاش چو البرز محکم و ستوار
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰۲ نه جنت است و چو جنت مقام رحمت حق نه کعبه است چو کعبه است قبله ابرار
به پاک تربت دخت رسول کرده است این علی بن ابراهیم فخر آل و تبار
به بخت و سال جوان و به رأی و دانش پیرز اسب جهل پیاده به رخس عقل سوار
به سوی او نظر مردمان پاک نظر پناه سالک و درویش و ملجأ زوار
عزیز کرده خدا نام او به هر دو جهان که خوار کرد بدین کار خیر زر عیار
یگانه در همه فضل است و فضل ایزد بین که فضل او بفزاید به مهر هشت و چهار
اگر به مملکت ایدون امین سلطان است امین یزدان است او به حکمت و اسرار
هزار سر الهی نهفته در دل او که زان یکی نه فزون گفته اند بر سردار
به سر شاه و به سر اله اوست امین به جان و دلت ز بو نصر این سخن بسپار
از آن شه از پدرش عز و جاه او افزود که دید فخر پدر گشت او به علم و وقار
پدر درخت بدو این وزیر یار درخت پدر صدف بد و این خواجه لؤلؤ شهوار
هر آینه ز صدف خوب تر بود لؤلؤ چنان که خوب ترند از درختها اثمار
امیدم آن که ز یزدان ز مکرمت نظری است بر آن که گفت و بر آن کو نویسد این اشعار
ایا کسی که بدین کاخ بگذری روزی یکی به رحمت ازین رفتگان به یاد بیار
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰۳ هزار و سیصد و سه چون گذشت از هجرت به آخر آمد این قصر و این بلند حصار»
و پس از آن در پایان کتیبه آمده است:

«به سعی و اهتمام مقرب الحضرة العلیة آقا میرزا عبد المولی به اتمام رسید. راقمه میرزا آقا»

*** در این صحن گذشته از ایوان آینه- که وصف آن با بنای حرم گذشت- سه ایوان دیگر در اضلاع شرقی و شمالی و جنوبی از درون، با سه سردر به موازات هریک از بیرون، و دو ایوانچه- به عنوان درگاه راهرو- در دو سوی ایوان آینه در ضلع غربی هست که همه با کاشی کاری و مناره‌هایی کوتاه آراسته شده و از آن جمله ایوان شرقی از آثار نفیس هنری است که در زیر نخست از آن و سپس از دیگر ایوانها و سردرها وصف می‌شود.

ایوان شرقی [تصاویر ۶۲-۶۳]:

این ایوان که رویاروی ایوان آینه قرار دارد با دهانه ۷/۸۰ و پهنای ۷/۳۰ و بلندی ۱۳/۶۰ متر، جز در ازاره آراسته به کاشی گرهی طلائی رنگ در سراسر بدنه است که میان حاشیه‌ای زمینه لاجوردی از کاشی‌های مشابه قرار گرفته و از زیبایی خاص برخوردار است.

پوشش سقف ایوان مقرنسی لطیف و خوش‌قطار است که با همان کاشی‌های طلائی رنگ، و درون مقرنس‌ها با نقش گل آراسته شده است. میان مقرنس کاری سقف و آرایش بدنه کتیبه‌ای سراسری به ثلث سفید در زمینه لاجوردی دیده می‌شود که متن آن چنین است:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰۴

«روی فی السماء و العالم من البحار انه لما اخرج المأمون علی بن موسی الرضا علیه السلام من المدینه الی المرو سنه مأتین خرجت فاطمه اخته فی احدی و مأتین بطلبه فلما وصلت الی ساوه مرضت فسألت کم بینی و بین قم قالوا عشره فراسخ فامرت خادمها فذهب بها الی قم و انزلها فی بیت موسی بن خزرج بن سعد و الاصح انه لما وصل الخبر الی آل سعد اتفقوا و خرجوا الی ان يطلبوا منها النزول فی ارض قم فسبق بینهم موسی بن خزرج فلما وصل الیها اخذ بزمام ناقتها و جرها الی قم و انزلها فی داره فكانت فیها سته عشر یوم ثم قبضت الی رحمه الله و رضوانه فدفنها موسی بن خزرج بعد التغسیل و التکفین فی ارض له و هی الی الان مدفنها و بنی علی قبرها من البواری سقفا الی ان بنت زینب بنت الجواد علیه السلام قبه علیها. و روی فی البحار ان زیارتها تعادل الجنه. قد تم فی سنه ۱۳۰۳. کتبه خادم الروضه الرضویه رجبعلی»

بالای این کتیبه در میان ایوان، زیر مقرنس‌ها، درون صفحه قاب‌بندی کوچکی به نستعلیق سفید این مصرع- که زبان حال معمار هنرمند ایوان استاد محمد باقر قمی است- دیده می‌شود:

«دارم امید محبت ز امین السلطان» نام این استاد هنرمند در ترنج بالای درگاه نورگیر ایوان از دالان ورود صحن به این شرح نوشته شده است:

«عمل استاد محمد باقر بنا»

جرزهای دو سوی ایوان و پیشانی آن نیز آراسته به کاشی گرهی است که در بالای آن زیر هر لب بام کتیبه‌ای به ثلث سفید در زمینه لاجوردی مشتمل بر آیات ۷۴-۷۵ سوره زمر (قال الله تبارک و تعالی: وَ سِيقَ الذِّینَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ ... تا:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۰۵

فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ) با عبارت «قد تم فی شهر شعبان سنه ۱۳۰۳. حرره خادم الروضه الرضویه رجبعلی» قرار دارد.

ایوان جنوبی [تصویر شماره ۶۴]:

در جنوب صحن نو ایوانی دیگر است با بلندی دوازده متر و اند، و دهانه و پهنای ۷ در ۴/۴۰ متر که بدنه و پیشانی و جرزهای آن با کاشی گرهی لاجوردی آراسته شده و سقف آن ساده است. در کمر بند ایوان این کتیبه به ثلث سفید دیده می‌شود:

«روی عن انس بن مالک قال كنت ذات یوم جالسا عند النبی صلی الله علیه و آله اذ دخل علی بن ابی طالب علیه السلام فقال یا ابا الحسن الی الی ثم اعتنقه و قبل ما بین عینی و قال یا علی ان الله عز اسمه عرض ولایتک علی السموات و الارض فسبقت

اليها السماء السابعة فزينها بالعرش ثم سبقت اليها السماء الرابعة فزينها بالبيت المعمور ثم سبقت اليها السماء الدنيا فزينها بالكواكب ثم عرضها على الارضين فسبقت اليها مكة فزينها بالكعبة ثم سبقت اليها المدينة فزينها بي ثم سبقت اليها الكوفة فزينها بك ثم سبقت اليها قم فزينها بالعرب وفتح الله لهم بابا من ابواب الجنة. و روى صفوان قال كنت عند ابي الحسن عليه السلام فجرى ذكر قم و اهله و ميلهم الى المهدي فترحم عليهم و قال رضى الله عنهم، ثم قال ان للجنة ثمانية ابواب واحد منها لاهل قم و هم من خيار شيعتنا من بين ساير البلاد خمر الله تعالى ولايتنا في طينتهم. و روى عن الصادق عليه السلام انه قال ان لعلى قم ملكا رفر ف عليها بجناحيها لا يريد لها جبار بسوء الا اذابه الله كذوب الملح في الماء. قد فرغ من التحرير في شهر ربيع الثاني الخادم رجبعلى»

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۰۶

در قسمت بالای متن این کتیبه، گرداگرد، آیه الكرسی به خط کوفی آبی رنگ ریز افزوده شده که با «اعوذ بالله من الشيطان الرجيم» آغاز می شود و به «لما انقصام لها و الله سميع عليم» پایان می پذیرد. بالای درگاه ورود، میان ترنجی، عبارت «یا غفار الذنوب و یا حبيب الله (!) ادرکنی. سنه ۱۳۰۳»- که گویا ایمائی به نام بناکنندگان یا آرایشگران ایوان است- به نستعلیق ثبت است.

در پیشانی ایوان بر لچکی های دو سو- میان دو ترنج- عبارت «یا حنان» در زمینه سفید و کنار آن در قاعده مناره ها در دو سو عبارت «نصیر من الله و فتح قریب»، و در بالای ایوان زیر هر لب بام این آیات به نستعلیق سفید- با نام ناصر الدین شاه در میان به خط طلائی- دیده می شود:

«در زمان دولت دارای عصر ناصر الدین شه خداوند کریم
ساخت این بنیان امین سلطان رادبر نیاز بضعه موسی الکظیم
پور ابراهیم علی اصغر نمود این بنا را برتر از عرش عظیم
۱۳۰۵»

ایوان شمالی [تصویر شماره ۶۵]:

در شمال صحن نو نیز ایوانی دیگر است مانند ایوان جنوبی در سبک بنا و تزئین، جز آن که متن کتیبه کمر بندی خط ثلث این ایوان چنین است:

«روی عن عدة من اهل الری انهم دخلوا علی ابي عبد الله عليه السلام و قالوا نحن من اهل الری فقال مرحبا باخواننا من اهل قم فقالوا نحن من اهل الری فاعاد الكلام، قالوا ذلك مرارا فاجابهم بمثل ما اجاب به فقال عليه السلام ان لله

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۰۷

حرما و هو مكة و ان للرسول حرما و هو المدينة و ان لامير المؤمنين حرما و هو الكوفة و ان لنا حرما و هو قم و ستدفن فيها امرأة من اولادی تسمى فاطمة من زارها وجبت له الجنة. و روى ان رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم لما اسرى رأى ابليس باركا بهذه البقعة فقال له قم يا ملعون فسميت بذلك. و روى عن ابي عبد الله جعفر بن محمد الصادق عليه السلام انه قال اذا اصابكم بلية و عناء فعليكم بقم فانه مأوى الفاطميين و مستراح المؤمنين.

و روى عن ابي الحسن علی بن موسی الرضا انه قال ان للجنة ثمانية ابواب واحد منها لاهل قم. قد فرغ من التسويد رجبعلى

الخادم المشهدى فى سنة ١٣٠٣»

متن كتابه خط كوفى رديف بالاي اين كتيبه به خط آبي چنين است:

«إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا. اللهم صل على محمد النبي و الوصى و البتول و الحسنين و السجاد و الباقر و الصادق و الكاظم و الرضا و التقى و النقى و العسكرى و صاحب الامر و العصر و الزمان صلوات الله و سلامه عليهم اجمعين.

اللهم ان هؤلاء ائمتنا و سادتنا و قادتنا و هدايتنا و رعائنا.

اللهم وفقنا لطاعتهم و ارزقنا شفاعتهم و احشرنا فى زمرةهم و اجعلنا ممن فاز بولايتهم بكرمك»

سپس به خط كوفى ريز در انجام اين كتابه، بالاي دو كلمه اخير:

نمقه رجبعلى الخادم

در پيشانى ايوان بر دو ترنج ميان لچكى هاى دو سو عبارت «يا ابا عبد الله» در زمينه سفيد، و کنار آن در قاعده مناره هاى دو طرف ايوان «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا»، و در بالاي ايوان زير هر لب بام آيات زير به نستعليق سفيد در زمينه لاجوردى (و در ميان نام ناصر الدين شاه) ديده مى شود:

تربت پاكان، ج ١، ص: ١٠٨ «عهد ملك ناصر دين آن كه يافت كرسى و ديهم ازو زين و زيب

گشت امين شه و صدر مهين باني اين صحن خوش دلفريب

صادق پروانه به تاريخ گفت نصر من الله و فتح قريب

١٣٠٢

كتبه ميرزا آقا»

ايوانچه ها:

در دو سوي ايوان آينه، در ضلع غربى صحن نو- چنان كه گذشت- دو ايوان كوچك به عنوان درگاه راهرو، يكي ميان صحن نو و صحن عتيق و ديگرى ميان اين صحن و صحن زنانه سابق (مسجد موزه) با دهانه بيش از سه و پهنائى يك متر قرار دارد كه گرداگرد هريك كتيبه اى به خط ثلث، و روى هريك از پايه هاى دو سوي آنها دو مناره كوچك و کوتاه (يك زوج) ديده مى شود. متن كتيبه ايوانچه شمالى به خط على اكبر فيض چنين است:

«روى صاحب كتاب المناقب الفاخرة فى العترة الطاهرة بسنده عن ابن عباس رضى الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه و آله انا مدينة العلم و على بابها فمن اراد العلم فليأت الى الباب. ثم قال يا على انا مدينة العلم و انت الباب كذب الذى زعم ان يصل الى المدينة لامن الباب. بنى هذه نظام المجد تاج الحاج ميرزا سيد حسين متولى باشى. حرره على اكبر الفيض فى سنة ١٢٩٦. به سعى و اهتمام ميرزا على محمد به اتمام رسيد»

متن كتيبه ايوانچه ديگر (جنوبى) نيز چنين است:

تربت پاكان، ج ١، ص: ١٠٩

«روى فى البحار عن واسط بن سليمان عن ابى الحسن على بن موسى الرضا انه قال ان للجنة ثمانية ابواب و لاهل قم واحد منها فطوبى لهم ثم طوبى. و روى رجل من اهل الرى قال: قال ابو الحسن على بن محمد بن على بن موسى عليهم السلام انما سمي

قم لانه لما وصلت السفينه اليه في طوفان نوح قامت و هو قطعهُ من بيت المقدس. و روى عن الائمة لو لا القميون لضاع الدين.
كتبه الخادم المشهدى رجبعلى ١٣٠٣»

سردرها [نصاوير ٦٦-٦٧]:

صحن نو در سه جانب شرق و شمال و جنوب سه درگاه ورود دارد که سردرها در هر سه سو آراسته به کاشی کاری، و بر فراز سردرهای شمالی و جنوبی دو مناره کوچک چند متری و بالای سردر شرقی چهار مناره (دو زوج) است.
در کمر بند سردر شرقی این ابیات به نستعلیق سفید:

«به عهد ناصر دین خسرو سپهر وقار به حول و قوه پروردگار لیل و نهار
ز بهر حضرت معصومه ساخت اندر قم امین سلطان این صحن آسمان مقدار
سرود سید غمخوار بهر تاریخش ز بعد هجرت احمد هزار و سیصد و چار
نمقه میرزا آقا

١٣٠٤»

و در بالای سردر مزبور این ابیات (با نقش «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ» در ترنج‌های لچکی‌های دو سو):

«به عهد خسرو گیتی خدیو ناصر دین که نازد از سر انگشت وی کلاه و نگین
تربت پاکان، ج ١، ص: ١١٠ برای دختر موسی بن جعفر آن که ز قدر سپهر سوده به خاک درش هماره جبین
امین شاه علی اصغر بن ابراهیم عیان نمود به سطح زمین بهشت برین
چو شد تمام به تاریخ گفت پروانه بنای صحن بکلی بهشت روی زمین
١٣٠٣»

و بالای درگاه ورود همین سردر میان ترنجی به نستعلیق سفید عبارت:

«انا مدینه العلم و علی بابها

١٣٠٣»

و در کمر بند سردر شمالی این ابیات:

«یا رب به حق پرده نشین دیار قم پاکیزه گوهر صدف اعتبار قم
قم گشته از شرافت معصومه باصفا چون روضه بهشت برین گشته پر ضیا
شاهان به درگهش همه آورده التجابی شک که می رود به بهشت از ره عطا»
و بالای همین ایوان این ابیات (با نقش «یا علی مدد» در ترنج‌های لچکی‌های دو سو):

«به عهد ناصر دین شهریار با تعظیم ابوالمظفر غازی خدایگان کریم
بنا نهاد به توفیق کردگار این صحن وزیر اعظم علی اصغر بن ابراهیم
چو بهر دختر موسی بن جعفر از سر صدق امین سلطان آراست این ستوده حریم
برای مصدر تاریخ گفت پروانه سیاق کعبه ثانی ز پور ابراهیم

١٣٠٣»

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۱

و بالای پیشانی سردر جنوبی این ابیات (با نقش نام ناصر الدین شاه در بالا و «بسم الله الرحمن الرحيم» در میان پیشانی و «هو الله تعالی» میان دو لچکی و «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا ۱۳۰۲») بر پایه مناره‌ها):

«به عهد ناصر دین شهریار ملک آرای امین سلطان آراست این ستوده سرای

سرود صادق پروانه بهر تاریخش بین به ملک قم اینک در بهشت بیای

۱۳۰۳»

دیده می‌شود (در کمر بند سردر جنوبی نوشته‌ای نیست).

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۲

۴- مقابر پادشاهان صفوی

اشاره

چهار تن از شاهان صفوی: شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان و شاه سلطان حسین در جوار تربت منور به خاک رفته‌اند که مقابر آنان به روزگار خود بسیار مجلل و معظم بوده و تولیت خاص و اوقافی مخصوص داشته است. چنین است وصف بنا و بازمانده آثار هریک از این مقابر:

مقبره شاه صفی:

نخستین پادشاهی که از این خاندان در قم به خاک سپرده شد شاه صفی بود که در ۱۲ صفر ۱۰۵۲ در کاشان درگذشت و جسد او به قم نقل شده، در رواق جنوبی حرم مدفون گردید.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۳

پیش‌تر گفته شد که بر فراز قبر شاه صفی بنایی شکوهمند برپا بوده که تزیینات سقف و بدنه آن از میان رفته است. بقایایی از کتابه سراسری پایین مقبره که متن آن سوره جمعه و به خط ثلث محمد رضا امامی اصفهانی بوده است تا اوائل این قرن بر پایه‌های بنا برجای بوده و در سال ۱۳۱۸ به دستور میرزا علی اصغر خان امین السلطان- چنان که در انجام کتیبه موجود دیده می‌شود- کتیبه‌ای نو به جای آن نهاده‌اند.

در حال حاضر از مقبره شاه صفی جز صندوق خاتم مدفن که در موزه آستانه نگاهداری می‌شود هیچ اثر برجای نیست. این صندوق اثری است بس نفیس از هنر خاتم کاری و منبت دوره صفوی، که بر گرداگرد هریک از چهار بدنه آن آیاتی از سوره «یس» را تا پایان برآورده‌اند به ثلث و گویا از همان محمد رضا امامی [تصاویر ۶۸-۷۰].

مقبره شاه عباس دوم [تصاویر ۷۱-۷۴]:

شاه عباس دوم در زاویه جنوب غربی حرم در بقعه‌ای باشکوه به بلندی ۱۲ و درازا و پهنا ۸ متر به خاک رفته است. این بقعه دوازده ضلعی است که چهار ضلع آن در گاه ورود به حرم و مسجد موزه و دو رواق جنوبی و غربی حرم، و هشت ضلع دیگر صفت‌هایی است به بلندی ۳ و دهانه و پهنا ۲ در ۰/۰۶۰ متر.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۴

ازاره بقعه تا بالای کتیبه کمربندی به بلندی ۳/۷۰ متر قطعات بزرگ مرمر است که در پایه‌ها (فواصل صفت‌ها) به شکل ستون حجاری شده، و در صفت‌ها با نقوشی رنگین از طلا و لاجورد به شکل گل و بوته آراسته گردیده که در مجموع از نفاست و زیبایی بسیار برخوردار است و این قطعات با همان نقش‌های رنگین و زیبا دو راهرو بقعه به حرم و رواق جنوبی را نیز زینت داده است.

بالای ازاره کتیبه‌ای است بر سنگ مرمر به ثلث برجسته محمد رضا امامی مشتمل بر سوره جمعه با رقم:

فی سبع و سبعین و الف. کتبه محمد رضا الامامی

در پایان.

پس از آن دوازده بدنه گچی به شکل نما با نقوشی رنگ آمیزی شده گرداگرد بقعه دیده می‌شود. سپس کتیبه سراسری دیگری است به ثلث طلایی مشتمل بر سوره قیامت و آیه نور، و پس از آن سقف بقعه بر پایه نماهایی کوچک‌تر و نورگیرها با آرایش‌هایی همانند بدنه.

قبر در میان بقعه قرار گرفته که صندوق مسین فراز آن را- که پیش‌تر با صفحات زرین آراسته بوده- به موزه آستانه منتقل ساخته‌اند و پایه آن مرکب از چند قطعه مرمر سفید با بلندی چند سانتی‌متر اکنون باقی است. در کناره این سنگ‌ها به‌طور مایل، گرداگرد، به پهنا ۱۰ سانتی‌متر این ابیات به نستعلیق ثبت است:

جمشید به اخلاص ز شاه اسلام چون منصب تولیت گرفت از انعام

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۵ طاهر به نیابتش مشرف چون شد با راستی این مزار را کرد تمام

از سیم و زر خزانه تحویلش داد چون کار جهان از او بنا شد به نظام

*

آن را که شفیع از دل و جان است غلام صندوق به سرکاری او گشت تمام

*

بر مرقد پاک پدر آن زبده ناس یعنی صفی ثانی افلاک اساس

صندوق چو ساخت عقل تاریخش گفت صندوق مزار شاه عالم عباس

بر بازمانده صندوق روی قبر که اکنون در موزه آستانه است نوشته‌ای دیده نمی‌شود.

پیشاپیش در گاه ورود جنوبی این بقعه از صحن زنانه پیش‌ترها ایوانی به عنوان سردر ورود بوده که اکنون نیست. جز آن که کتیبه کمربندی آن- که پس از ویرانی ایوان به سردر بقعه شاه سلیمان و شاه سلطان حسین نقل گردیده بود- اکنون بالای کتیبه سراسری بقعه شاه سلطان حسین که مدخل ورود موزه آستانه است نصب است. متن کتیبه دوازده بیت است این چنین:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۶ «هذه جنات عدن فادخلوها خالدین زائران را از صریر در رسد بر گوش جان

ز التفات پادشاه صورت و معنی صفی شد سرفراز مهم تولیت جمشید خان

گشت حسب الحکم مأمور بنای روضه‌ای کز بلندی سایه‌اش بر عرش باشد سایبان

روضه‌ای کارامگاه صالحان بر ساحتش گفته‌ای فردوس باشد یا بهشت جاودان
کرد بنیاد اساس بارگاهی کز شکوه می‌نویسد از ادب رفعت پناهش آسمان
کرده‌اند آرایش سقف و جدار روضه‌اش از طلا و لاجورد و آفتاب آسمان
خشت ایوان بلندش غیرت خورشید و ماه صحن ایوان رفیعش مهبط کروبیان
وصف صندوق مزار شاه حد خامه نیست همچو سوسن گر سراپای قلم گردد زبان
شد تمام از معجز اقبال شاهی این بناتا مگر همچون حرم گردد مطاف انس و جان
حور شد از سنبل گیسو در او جاروب کش مشتری بر رغم کیوان گشت در وی پاسبان
باد یا رب تا ابد از عمر و شاهی کامیاب تا بود از مهر و مه روشن چراغ آسمان
این رقم زد از پی تاریخ معمار قضا مهبط صفح الهی مرقد صاحب‌قران
سنه ۱۰۷۷»

*** ضمن تعمیرات چند سال پیش چند سنگ قبر بزرگ از زیر خاک بقعه نمایان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۷

شد که دو تای آن مربوط به قرن دهم بود. یکی با این متن:

«وفات مرحومه مغفوره سعیده آقا شاه خاتون بنت حمزه بیگ بن بکتاش بیگ موصولو در یوم الاثنین ۴ شهر ذی قعدة الحرام
سنه ۹۴۱»

و دیگری از «محمد صادق شاملوئی» در گذشته ۹۴۹ که آن را پریخان دختر او بر قبر وی وقف نموده است. این دو سنگ
دانسته نیست چرا به اداره آموزش و پرورش قم نقل شد که در این چند سال همان‌جا کنار حیاط اداره مانده و در چند زمستان
گذشته سنگ قبر آقا شاه خاتون با افروختن آتش میان آن، از میان به دو نیمه شده است.

بقعه شاه سلیمان و شاه سلطان حسین [تصاویر ۲۵-۸۰]:

شاه سلیمان در بقعه‌ای واقع در جهت جنوب غربی بقعه شاه عباس دوم به خاک رفته است. جسد شاه سلطان حسین نیز در
راهرو ورود همین بقعه- در شرق بنا- که با خود بقعه از نظر تزئین همانند و یکسان است مدفون است.
آزاره بقعه و راهرو به بلندی ۱/۳۰ متر از سنگ مرمر است که با نقش و نگارهای رنگین از گل و بوته و با ستون‌هایی ظریف
و کوچک در دو سوی شاه‌نشین‌های بنا آراسته شده، و بالای آن تا ۷۲ سانتی‌متر دیگر گچ‌بری نقش‌ونگار رنگ آمیزی شده
و سپس کتیبه‌ای است سراسری و گچ‌بری با پهنای ۰/۴۷ مشتمل بر سوره حشر که در زاویه جنوب غربی با رقم:
«کتبه ابو طالب الحسینی الخطیب القمی فی سنه ۱۱۰۷»

پایان می‌گیرد. بالای این قسمت بدنه و سقف در حال حاضر گچی ساده و فاقد تزئین است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۸

صندوق قبر شاه سلیمان در میان بقعه قرار دارد و در کنار آن اکنون سنگ قبری است با خطوط و نقوش ظریف که پیش‌تر در
راهرو میان دو صحن آستانه بوده و سپس به اینجا نقل گردیده است. روی سنگ میان کتابه‌های قرآنی گرداگرد ایاتی است با
این مقطع:

قد توفی السعید المرحوم نوری بیک بن مهتر میرزا بیک بن مهتر منصور عفی عنهما. عمل استاد خواجه حاتم بن عبد المطلب خراسانی سنگ تراش»

*** در بقعه مدفن شاه سلطان حسین بالای کتیبه سراسری گچ‌بری، کتیبه‌ای دیگر به خط نستعلیق بر کاشی دیده می‌شود. این کتیبه پیش از سال ۱۳۷۶ قمری در جانب خارجی همین بقعه بر سردر ورود نصب بوده و پس از تغییرات صحن زنانه و تبدیل آن به مسجد موزه، با تکمیل و تعمیر کامل قطعات شکسته و فرسوده آن به اینجا نقل یافته است. و آن مرکب از دو قسمت است که قسمتی مربوط به مقبره شاه عباس بوده و متن آن در بحث از همان بنا نقل شد و قسمتی دیگر بنا بر آنچه از خود کتیبه برمی‌آید مربوط است به بقعه‌ای که میرزا ابو طالب خان قزوینی حاکم قم به سال ۱۲۶۰ بر قبر مادر خود بنیاد کرده، و اکنون دانسته نیست که آن در چه جای صحن زنانه قرار داشته است. این قسمت نیز مشتمل بر هفت بیت است این چنین:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۱۹ «در همایون روزگار پادشاه دین‌پژوه خسرو غازی محمد شه اکلیل و هور

آمد اندر ملک دین غوث الوری فخر الامم نصرت دنیا و دین کھف امان صدر صدور

عصر معموری این ویرانی ایران زمین خاصه مصر قم که ویران بود ز احداث دهور

راد بو طالب کز او پروانه فرماندهی داشت بر سکان آن ملک از اناث و از ذکور

ساخت این ایوان کیوان پاسبان را بس شگرف تا که قبر پاک مادر پاس دارد از قبور

الغرض شد مضجع آن مهد عصمت چون تمام عصمت آباد سنین شد رحمت آباد شهور

ز در قم کوکب پی تاریخ سالش بی درنگ باد این کاخ همایون مسکن آن پاک حور

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۱

۳ اسناد

اشاره

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۳

در اینجا متن چند طغرا از اسناد و احکام آستانه حضرت فاطمه معصومه با توضیحاتی درباره هریک به این ترتیب دیده می‌شود: نخست متن چند وقف‌نامه و سپس اسناد و احکام خاندانی برخی از دودمان‌های وابسته به آستانه، و آن گاه چند نمونه از «فرد» های مستوفیان آنجا (نسخه‌های جمع و خرج سرکار فیض آثار).

این گونه اسناد که از هریک آن نکات ارزنده تاریخی و جغرافیایی گوناگون درباره قم و آستانه و جز آن به دست می‌آید اگر همگی جمع‌آوری و تدوین گردد مجموعه‌ای بسیار نفیس فراهم خواهد آمد. به خصوص از این نظر که قسمتی از این اسناد که شمار آن کم نیست مربوط به تولیت و جهات دیگر مقابر شاهان صفوی و قاجار است که برخی از آن چاپ نیز رسیده و ارزش آنها پوشیده نیست. از این

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۴

دست اسناد در بحث حاضر جز یکی دو نمونه نیامده، و به چند سند که مربوط به خود آستانه و مشاغل گوناگون آن است

اکتفا رفته است.

در بسیاری از اسناد مربوط به قم نیز به طبع از این مزار یاد می‌شود از جمله در احکام و ارقام پادشاهان صفوی و کریم خان زند برای رودخانه قم که هر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۵

به چند سال طغیان می‌کرده و به بیوتات آستانه زیان می‌رسانده است. از این اسناد هم نکاتی مهم درباره تحولات این مزار به دست می‌آید و برای تدوین تاریخ تفصیلی آستانه حتما باید به آنها نیز نگریم.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۶

۱ وقف‌نامه‌ها

اشاره

چند نمونه از وقف‌نامه‌های آستانه قم که بیشتر وقف‌نامه کتاب‌ها و قرآن‌هایی است که در کتابخانه و موزه و انبار آستانه به جای مانده است. وقف‌نامه‌های مربوط به املاک و اموال آستانه بیشتر در طی سالیان دراز به وسیله موقوفه‌خواران معدوم یا پنهان شده، و نشر آنچه به تفاریق باقی است نیز خالی از محذور نیست.

با این همه نمونه‌هایی از این قبیل وقف‌نامه‌ها نیز در این بحث دیده می‌شود.

شماره‌ای قابل توجه از این گونه اسناد از دوره قاجار است که بنائی بر نقل آن نبود و نمونه را یکی دو متن از آن میان انتخاب و در پایان گذاشته شد و به یکی دو سند دیگر نیز به اجمال اشاره رفت. از برخی دیگر از آنها هم شاید در بخش بعد یاد، و بر نکاتی استشهاد شود.

اسنادی بسیار نیز درباره امور مربوط به موقوفات آستانه در دست است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۷

بیش از یک صد طغرا سند مربوط به موقوفه تبرته (قریه وقفی فتحعلی شاه قاجار) و شریف‌آباد (وقفی شاه سلطان حسین) در دو خاندان سرکشیک معصومی و بهاء‌الدینی قم هست. چند صد طغرا نیز در باب کاروانسرا و دکاکین موقوفه میرزا ابو القاسمی در خاندان مستوفی قم به نظر رسید. اوراقی دیگر نیز جسته‌گرفته نزد افرادی دیگر در باب موقوفات پیشین آستانه دیده و از برخی نیز عکس گرفته شد که همه از چندین رهگذر ارزنده و در تحقیقات مربوط به آستانه و بررسی‌های جغرافیایی تاریخی پیرامون قم و جز آن سودمند است لیکن نقل متون آنها در وسع یک یا دو مجلد نیست.

این نکته هم گفته شود که برخی از کتب و مصاحف وقف آستانه قم اکنون در کتابخانه‌ها و موزه‌های دیگر است و برای تدوین تاریخ تفصیلی این مزار باید به این نسخ و آغاز و انجام آنها نیز نگریم.

۱ وقف‌نامه مورخ رمضان ۵۹۴ حاکمی از وقف چهار مجلد مصحف شریف با صندوق آن بر آستانه منور حضرت سنی فاطمه در این تاریخ.

این وقف‌نامه بر برگ آغاز نسخه‌ای از قرآن کریم (ش ۳۹۲ انبار) که اخیرا از انبار آستانه مقدس بیرون آورده شد دیده

می شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۸

در این نسخه زیر آیات قرآن ترجمه آن به فارسی کهن و شیوا- گویا از سده پنجم- نوشته شده که نگارنده آن را با همه تفاسیر کهن فارسی که تاکنون به چاپ رسید است سنجید و هیچ یک از آنها نبود.

از این سند برمی آید که ابو عیسی احمد بن ابی شجاع نازویه در رمضان ۵۹۴ این مصحف را- که در چهار مجلد بوده و اکنون جز دو مجلد آن در دست نیست- بر آستان مقدس قم وقف کرده، و محمد ابن علی بن محمد بن فادشاه رضوی بر جریان وقف شهادت داده است. جز این خط یکی دیگر از رضویان قم با تاریخ شعبان ۸۱۳ در پایین وقف نامه دیده می شود.

[وقف] ... الاجل العالم المحترم اثير الدين نجم الاسلام سيد الكفاءة و ال ... الاماثل و الافاضل شمس العرب تاج الوزراء ابو عیسی احمد بن ابی شجاع ... زاد نازویه حرس الله علوه و ادام سموه هذا المجلد من المصحف ...

[التف] سير مع ثلث مجلدات مع الصندوق على الروضة المقدسة و الت [ربه] ...

المنورة للسيدة الشريفة الرضية الطاهرة فاطمة بنت الامام المطهر ... موسى بن

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۲۹

جعفر الكاظم صلوات الله و سلامه عليهما، على ان يكون مو [قوفا وقفا] صحيحا شرعيا مؤبدا مخلدا لا يباع و لا يوهب و لا يورث ا [لى ان يرث الله] الارض و من عليها و هو خير الوارثين و لا يخرج منها الا برهن و ثيق، فم [ن بدله بعد] ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سمیع علیم. و كتب [فی] شهر الله المبارك رمضان سنة اربع و تسعين و خمس مائه.

[یادداشت ها:] [۱] بشهادة العبد محمد بن علی ابن محمد ابن فادشاه الرضوی.

[۲] نظر به العبد ال ... مخلص فی سنة ست و ...

[۳] نظر فيه شرف ...

[۴] نظر فيه و استفاد منه العبد الفقير الى الله تعالى محمد بن [ابی] الفتوح بن يحيى الرضوی [فی شهر] الله شعبان العادل [...] ثلا] ث عشر و ثمانمائه.

[۵] نظر فيه و استفاد منه بقدر الوسع و الطاقة العبد فضل الله بن الحسين بن الحسن بن ... الصوفی حرره ... فی ... حجه ثمان و سبعین و ...

(۲) وقف نامه ای از سومین دهه قرن هشتم بر آغاز بازمانده یک پاره از سی پاره قرآن که تنها شش برگ آن در میان اوراق انباشته شده در انبار آستانه به دست آمده و به شماره ۳۹۳ انبار در دفتر کتابخانه آستانه ثبت گردیده است.

از این سند برمی آید که عبد العظیم بن محمد بن فتحان یا فرزند او این نسخه مصحف شریف را در سی پاره به سال هفتصد و بیست یا چیزی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۳۰

بیشتر بر مزار حضرت ستی فاطمه واقع در ظاهر (خارج) شهر قم، کنار رودخانه وقف نموده است. این سند پیش از این با توضیحات در رساله «خانندان فتحان» به عکس (ش ۱) و حروف (ص ۸-۹) نشر شده است.

باید دانست که آستانه مقدس قم تا اواسط دوره صفوی بیرون شهر قرار داشته است. از این نکته پیش از این سند، در جامع

التواریخ رشیدی یاد شده است. در برخی اسناد و وقف‌نامه‌ها که پس از این در این بخش می‌بینیم نیز به همین موضوع اشاره می‌شود. شواهد دیگر آن را در دوره‌های بعد، از خلاصه‌التواریخ قاضی احمد قمی و عالم‌آرای عباسی و مآخذ دیگر روزگار صفوی می‌توان به دست آورد.

وقف هذا الجزؤ الى آخر الاجزاء الثلثين من المصحف المجيد على القبة المشرفة و الروضة المطهرة التي هي مضجع المعصومة الطاهرة ستي فاطمه ابنت الامام الاطهر موسى بن جعفر عليها و على آبائها التحية و السلام بظاهر بلدة قم على شاطي الوادي، على كل من دخل القبه و زار الروضة ..... ورين و المجاورين و الحاضرين و ال ... ن من المؤمنين .... المسلمين ليقراوا فيها ..... الجزو ...

من القبة بحال .... عظيم بن ابى الفضائل محمد بن فتحان .... و لوالديه و حشره فى زمرة المصطفى و عترته .... عشرين و سبعمائة بتبريز.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۳۱

۳ وقف‌نامه سه دانگ قریه بطلیجرد سراجیه قم که آن را عمده الامراء العظام شاه قلی سلطان فرزند الامیر الکبیر مصطفی سلطان در رمضان ۷۶۰ بر آستانه قم وقف نموده است.

از این سند در «نسخه جمع و خرج سرکار فیض آثار» مورخ بارسئیل ۱۱۴۷ یاد می‌شود.

۴ وقف‌نامه مشروح و مفصل شاه بیگی بیگم همسر شاه اسماعیل صفوی مورخ ۱۰ صفر ۹۲۹ که طی آن املاکی را در قم و سلطانیه بر مزار منور حضرت ستی فاطمه واقع در بیرون دروازه ساوه مدینه المؤمنین قم وقف داشته است.

اوتاجلو بیگم دختر مهماد بیگ بن حمزه بیگ بکناش موصلو است که در سال ۹۴۶ به دستور شاه طهماسب از تبریز به شیراز تبعید شد و در آنجا در گذشت و در مزار بی بی دختران به خاک رفت .

«از آثار خیرات مشارالیها قریه حسن آباد ورامین ری است که بر مدینه مشرفه علی راقدها الف سلام وقف فرموده و محصول آن از آن تاریخ الی یومنا هذا به سادات مستحقین می‌رسد.

دیگر عمارت رفیعہ روضه مقدسه مطهره سمیه سیده النساء فی العالمین معصومه است که معماران همت آن علیا حضرت در خطه قم به اتمام رسانیده‌اند و قریب به هزار تومان املاک نفیس وقف آن

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۳۲

مزار موهبت آثار فرموده و آن نیز خیری است جاریه.

دیگر عمارت گنبد عالی که موسوم است به جنت‌سرا در جنب قبه مقدسه صفویه در «دار الارشاد اردبیل ...». تعمیر پل دختر در نزدیک میانه- آذربایجان شرقی- به سال ۹۳۳ گویا از هموست . هموست که در جنه النعیم حاجی ملا باقر واعظ کجوری به نام «شاد بیگم دختر عماد بیگ» یاد شده و بنای روضه منور را در ۵۲۹ بدو نسبت داده‌اند . نیز هموست که در سفرنامه هانری رنه دالمانی به عنوان «دختر حمزه‌نام» از او یاد شده و تجدید بنای حرم را بدو منسوب داشته است . افضل الملک و محمد تقی بیگ ارباب او را دختر امیر تیمور گورکانی پنداشته‌اند.

او را خواهری بوده است به نام «بیکسی خانم» که در این سند یاد شده، و در پشت سند شماره ۵۷ همین مجموعه در فهرست رقبات موقوفه و مسلمیات و سیورغالات آستانه قم از مسلمیات «زاویه تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۳۳

بیکسی خانم» سخن رفته است. سنگ قبر یکی دیگر از افراد این خاندان (آقا شاه خاتون دختر حمزه بیک، عمه شاه بیگی بیگم) در تعمیرات اخیر مقبره شاه عباس دوم از زیر خاک بیرون آمد.

در فرمان مورخ ۱۸ شوال ۹۳۱ شاه طهماسب و برخی اسناد دیگر که پس از این خواهیم دید از موقوفات نام برده شده در این سند با عنوان «موقوفات بیگمی» یاد می‌شود. اکنون جز یکی دو مورد همگی این موقوفات و اوقاف دیگر شاهان و امراء صفوی از صورت خود خارج شده و به تصرف مالکان خصوصی درآمده است.

تولیت این وقف بنابر آنچه در این متن مصرح است با سید مرشد الدین رشید الاسلام - تولیت شرعی آستانه مقدس - بوده که نسب او در این سند با آنچه پس از این در فرمان مورخ ۹۰۴ الوند بیک از اسناد تولیت شرعی آستانه خواهیم دید اندک جدایی دارد.

این متن که به خاطر دارا بودن نام تعدادی از اماکن و محال قدیم قم از رهگذر جغرافیای تاریخی این شهر سندی بسیار مهم است در اینجا براساس سوادى از آن متعلق به قرن یازدهم چاپ می‌شود. چند سطرى از آغاز این سواد چنان که می‌بینیم از میان رفته است:

... لا تأخذہ سنۃ و لا نوم، تاهت الافکار فی مسالک حکمتہ. ثم الصلوۃ و السلام التامات ... علی نبیہ و حبیبہ المرتقى بتوفیق اللہ تعالی علی مراقی النبوة و الاهتداء، الصاعد بتأییدہ علی مصاعد الرسالة و الاجتباء، الذی نسخ بسطوة رسالته جمیع الملل و الادیان و ارتفع بسلطان نبوته آثار البغی و الطغیان و نزل فی کمال جلاله جواهر القرآن و اخبر عن نبذ من کثیر مناقبه الباهره آیات الفرقان محمد قاضی محاکم الجود و صاحب اللواء الممدود، حاکم دیوان امضاء القضاء بحسب الانتظام، قاطع مهمات ارباب الحاجات بسواطع الاحکام. و علی العالم بدقایق حقایق علوم الاولین و الاخرین و الواقف بمستودعات خواطر ارباب الحق تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۳۴

و الیقین، الذی قواعد ارشاده تبصره و ذکرى لارباب الامصار و نافع شرایع احکامه وسیله و ذریعه لاصحاب الاستبصار، تحریر تنقیح کلماته المهدبه نهج البلاغه و مختلف مبیناته البلیغه نثر اللالی بین ذوی الفصاحه علی الجامع لکنوز غرایب انوار المعارف و رموز عجایب ازهار العوارف، الذی رفع بجواهر بیانه بنیان اساس الولایه فی الغایه القصوی و رخص بسواطع بیانه مبانی الهدایه و التقی. و علی آله و اولاده المعصومین الهادین الی دار السلام، المؤیدین من عند اللہ ذی المجد و الانعام، الفایقین علی الاولیاء الفخام، السابقین فی مضمار التقی علی اهل الاسلام، صلوۃ ممتده الی قیام الساعه و ساعه القیام.

و بعد بر رأی رزین ارباب فهم و فراست و فکر متین اصحاب علم و کیاست مخفی نیست بلکه مثل طلعه صبح صادق روشن و تابان و مانده رخساره آفتاب جهانتاب رخشان و درخشان است که بهترین بندگان ملک دیان کسی است که چون به نظر کیمیا اثر ربانی منظور و به تأیید و توفیق سبحانی منصور گردد و پرتو اشعه اعطاف نامتناهی الهی بر صفحه صحیفه روزگار او ظاهر، و آثار انوار الطاف بی بدایت یزدانی بروجنات ایام او باهر شود اضاعت فرصت ننموده، شرایف اوقات و لطایف ساعات خود را به نشر مکرمات و اذاعت خیرات معطوف و نفایس اموال دنیوی را جهت اکتساب ثواب اخروی مصروف دارد، و اشتغال به چیزی و اقدام به امری کند که موجب حصول مطالب و وصول مآرب او گردد.

و چون علیا حضرت مخدومه عظمی بانوی کبری، ملکه ملکات عالم سرور مطهرات امم، منعمه محسنه مکره مکرمه معظمه

مطهره رفيعه جليله حاكمه عادله سلطانه الخواتين المطهرات محرزة انواع السعادات و اصناف المكرمات، مشرفه سرير رفعت و حشمت على الاطلاق مزينه اريكه سولت و سعادت بالاستحقاق، بانيه مبرات عظيمه مؤسسه اساس خيرات جسيمه، آثار طهارت و صلاح از خيام

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۳۵

رفعتش تابان و انوار نظافت و فلاح از حجال عظمتش درخشان، عصمه الدنيا والدين شاه بيگي بيگم بنت حضرت امارت مآب مكرمت ايباب، دولت قباب سعادت نصاب رفعت انتساب، افتخار اعظم امراء عجم اختيار افخم حكام عالم، الواصل الى جوار رحمه الله امير كمال الدوله و الاماره و الاقبال و الدين مهماد بيك ابن حضرت امارت و سعادت دستگاه، مغفرت قباب رضوان مآب، عمده امراء زمانه قدوه كبراء اوانه، المستريح الى جوار رحمه الله حمزه بيك بكتاش موصلو خلدت ايام عظمتها و عفتها و عصمتها و رفعتها،

موفق است به توفيقات بي نهايت و مساعد است به سعادات بي غايت و مهبط احسانات عظيمه و مورد انعامات جسيمه است و به نعم كثيره فايز و به انواع عطايا مخصوص است، خواست كه ذكر جميل و اجر جزيل و آثار خيرات و امارات مبرات بر جريده روزگار باقى ماند و موجب ارتقاء او بر مراقى درجات اخروى و اصعاد او بر مصاعد غرفات عقبوى گردد و سبب نيل او به ثواب بي حساب و خلاص او از اليم عقاب شود چنانچه حديث صحيح حضرت رسول ثقلين و نبى خافقين افضل الخلايق و كاشف الحقايق - صلوات الله و سلامه عليه و آله الطاهرين - به تصحيح اين معنى فصيح صريح است حيث قال: «ان ما يلحق المؤمن من حسناته بعد موته علم علمه و نشره او ولد صالح تركه او مسجد بناه او نهر اجراه او صدقه اخرجها من ماله فى صحته و حياته يلحقه بعد موته». و ايضا قال صلى الله عليه و آله الطاهرين: اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا عن ثلاث صدقه جاريه و علم ينفع به و ولد صالح يدعوله بعد وفاته».

فوقفت عن اصدق نية و اخلص طوبى و اصفا عقيدة قربه الى الله تعالى و طلبا لمرضاته - فى حالة تصح منها جميع التصرفات الشرعية و ساعه تنفذ من امثالها جمله التبرعات السمعية لاتصافها بصفات الكمال و انعاتها بنعوت الاستبداد و الاستقلال

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۳۶

من العقل و البلوغ و الرشده و الدرايه و الهدايه و وجدان الطواعيه و الاختيار و فقدان الكراهيه و الاجبار - جميع الاملاك و المواضع التى انتقلت من الملاك بالحق الى عليا حضرتها بالانتقالات الشرعية و المبايعات السمعية و الان حقها و فى تصرفها الشرعى بالملكيه بلا مانع و منازع كما نطقت بذلك صكوك شرعية و محلات سمعية مسجله بسجلات قضات المسلمين و ولات المؤمنين.

I

فمنها عشرون سهما من اصل اربعة و عشرين سهما (و السهم عبارة عن الزيوار باصطلاح اهالى تلك الديار) من جميع الباغ المدعو لنجرود الواقع فى ناحيه «وازكرو» من اعمال مدينة المؤمنين قم المحدود باراضى قرية لنجرود و باراضى قرية خورها باد و باراضى مزرعه جنداب آباد و بخافه نهر لنجرود. مع جميع قطعة الارض المشهور بارض سفيد الواقع تحت الاراضى المدعوة بجنداب المحدوده بطاحونه ورثه الرئيس مظفر و باراضى مزرعه جنداب و بالشارع و بباغ بزرگ.

II

و منها ثلث تام شايح من جميع المزرعه المدعوة شريك آباد من مزارع قرية قاسم آباد من قرى مدينة قم المحدود بمزرعه فرج آباد و باراضى مزرعه نجيب آباد المشهور بخاك سفيد و بمزرعه زعلاباد و بجبل دانيان و بالشارع و اليه الممر.

III

و منها ثلث و نصف سدس تام شایع من جميع المزرعة المدعوة خطير آباد من مزارع قمرود من اعمال بلدة قم المحدود باراضى شريف آباد و باراضى مزرعة جمالان و بحافة نهر دارويشته و باراضى مزرعة بيان آباد مع مثله من القنوات المتعلقة به.

VI

و منها سدس تام كامل شایع من جميع القرية المشهورة و المدعوة بكوارود و لا بكوار من قرى و ازكروود من اعمال مدينة قم المحدود كما قيل باراضى

ترتت پاكان، ج ١، ص: ١٣٧

مزرعة فستجان و بصحارى عزيز آباد و كمال آباد و بدولاب لنجروود و بصحارى لنجروود، مع ثلثين تامين شايعين من جميع الطاحونة المدعوة بميانين.

V

و منها ثلث تام شایع من المزرعة المدعوة خزانجرد من توابع و زاكروود من اعمال مدينة قم المحدود باراضى قاسم آباد و باراضى زعل آباد و باراضى على آباد و محمد آباد و بحصار شمس آباد و بصحارى قرية سراجه مع مثله من القنوات المتعلقة به. و مع نصف تام شایع من جميع الباغ المدعو بعين الزاد و من جميع الباغ المدعو بشيرزاد. و الباغان المذكوران مكرومان و داخلان فى المحدود المذكور.

IV

و منها جميع الباغ المحاط عليه الواقع خارج مدينة قم المدعو بباغ میانرود المحدود باراضى قرية قلاور من الطرفين و بشارع نهر صفى آباد من الطرفين.

IIV

و منها جميع الباغ المدعو بباغ بيشه الواقع فى قرية كرمجگان من قرى مدينة قم المحدود بباغ چاله و بحافة نهر القرية المذكورة و بباغ محمد و بباغ شهاب- و هذا الباغ مكروم و مشجر و مشتمل على اثني و عشرين منا من القمح بوزن قم- و جميع الباغ المدعو بباغچه الواقع فى القرية المذكورة المحدود بباغ بيشه و بباغ شيخ محمد و میانده و باراضى معروفة بدرخت میانين مع مجرى شربه من قنات القرية المذكورة و الباغ المذكور مشتمل على .. عشرة من من القمح.

IIIV

و منها نصف تام كامل شایع من جميع القرية المدعوة پرچون الواقع فى ناحية سجاس رود من اعمال بلدة سلطانية المحدود باراضى قرية دشير و باراضى تپه تاق و جنبند .. و برباط كائن هناك.

XI

و منها نصف تام شایع من جميع القرية المدعوة دشير الواقع فى

ترتت پاكان، ج ١، ص: ١٣٨

الناحية المذكورة المحدود باراضى القرية المذكورة و باراضى داودتپه و كهرازك و بموضع يدعى «ميل سربند».

بجميع توابع الاملاك المذكورة و المضافات و المنسوبات و المتعلقة و الملحقات و الاراضى و الصحارى و الجبال و التلال و الوهاد و الانجاد و السواقى و المساقى و الابنية و العمارات و حق الشرب للمحال المذكورة من العيون و الانهار و القنات، سيما حق الشرب لسدس قرية كووار المذكور و هو سدس من نهر كووار على الرسم القديم و القانون المستقر، و كافة الحقوق الشرعية

و قاطبة الضمائم المليئة:

على مرقد الحضرة العلية العالية السامية الطاهرة الزكية الشريفة الطيبة البهية التي قد خصها الله سبحانه و تعالى بالذات المنورة القدسية و الملكات المعبرة القدوسية، اللامعة من سرادقات عزتها لوامع الهداية و الصلاح، الطالعة عماوراء استار عظمتها انوار العصمة و الفلاح، الطايرة على اوج سماء السعادة بجناح النجاح القائمة بعرايض الطاعات في الغدو و الرواح، و جعل باب مشهدها الشريف قبلة لمرادات ارباب الاكناف و صير فناء مضجعها المنيف كعبة مطالب الاكابر و الاشراف و وجه الى سده السنية اعظم الاطراف و دل الى تقبيل عتبته الرفيعة اصحاب المجد و العفاف، وفق خلص العباد للاحرام الى زيارة حرمها و ايدهم بحسن التأييد ليحوموا حول مرقدها، سمية سيدة نساء العالمين، شرف الفاطميات الطاهرات بنص الائمة الطاهرين، التي قال في حقها اخوها حضرة امام الجن و الانس ابو الحسن على بن موسى الرضا عليه و آباءه افضل الصلوة و التحية و الثناء: «من زار اختي فاطمة بقم و جبت له الجنة» ستي فاطمة على آباءها و عليها الصلوة و السلام و التحية و الاكرام، الواقع هذا المرقد المنور المتبرك خارج درب ساوه من دروب بلدة المؤمنين قم من بلاد عراق العجم المستغنى عن التحديد و التوصيف لغاية الشهرة و نهاية المعرفة في محلها.

تربت پاكان، ج ١، ص: ١٣٩

وقفا صحيحا شرعيا مؤبدا مخلدا دائما سرمدا بتا بتاتا باقيا بقاء السموات و الارض و العرش جامعا لجميع الشرائط و الاركان عاريا عن المفسدات و البطلان حاليا بما يوجب الدوام خاليا عن الانقطاع و الانصرام جاريا على حكم الاسلام و اردا على منهج شريعة خير الانام محمد عليه افضل التحية و اكمل السلام من الله الملك العلى العلام. رجاء ان يوصل ثوابه الى روح اختها الاعيانة و هى الخاتون المعظمة المكرمة المكبرة المفخمة الجليلة الموقرة الحسينية النسيبة، تاج النساء و الخواتين ملكة ملكات العالمين، ذات السعادات بين المسلمين، السعيدة المرحومة المبرورة المدعوة بيكسى خانم فبمقتضى ذلك لا تباع الموقوفات كلها و لا بعضها و لا- يوهب و لا- يرهن و لا- يملك بوجه ملك و لا يتلف بوجه تلف و لا ينقص بوجه نقص بل يكون قائما على اصله محفوظا على محله مقرونا بشرايطه الى ان يرث الله الارض و من عليها و هو خير الوارثين.

و شرطت الواقفة الواقفة على ما اعد الله لها فى المواقف التولية فى الموقوفات المذكورة لعاليجناب المولى المرتضى الاعظم المجتبى الاكرم الاقدم الافخم، افتخار العترة الطاهرة قره عيون ارباب السيادة، مركز دايرة السعادة و الاعتلا محيط نقطة المكرمة و الاجتبا، لا محمده الا و هو بها فايز و لا مكرمة الا و هو عليها حازر، المستعين بعناية الله الملك العلام السيد مرشد الملة و السيادة و النقابة و السعادة و التقوى و الدين رشيد الاسلام بن عاليجناب المولى المجتبى الاكرم الاتقى الاورع الافخم افتخار السادات بين الامم اختيار ارباب السعادات فى العجم السيد شمس الملة و السيادة و النقابة و الدين محمد ابن عاليجناب المولى المقتدى الاعظم الاسبق الاكرم، و لاج رتاج الغزو الكرم راتب امارات النقابة فى العجم، ناصب اعلام السيادة بين الامم عمدة ارباب الغزو و النعم اسوة اصحاب المجد و الكرم، السعيد الحميد المبرور المغفور، المستريح الى جوار رحمة الله الملك

تربت پاكان، ج ١، ص: ١٤٠

المعين الصمد السيد زين الملة و السيادة و النقابة و التقوى و الورع و الدنيا و الدين سلطان احمد الرضوى النقيب ابد الله تعالى ظلال سيادته و نقابته، بلا شرك و مداخله سهيم و بعده لا كفى و ارشد و اصلح اولاده الذكور ثم لارشد و اكفى و اصلح و ازكى اولاد اولاده الذكور نسلا بعد نسل و عقبا بعد عقب، و ان انقرضت الذكور من الاولاد المذكورين يكون التولية لبناته ثم لبنات بناته، الاكفى فالاكفى و الارشد فالارشد و الاصلح فالاصح نسلا بعد نسل و عقبا بعد عقب، و ان انقرضت الاولاد بالكلية يكون التولية لوالى الوقف فى هذا الزمان. و يكون عشر محاصيل الموقوفات من الكل للمتولى.

و شرطت ايضا ان يصرف المتولى من محصولاتها بعمارة المرقد المنور المعطر المذكور و بعمارة رقباتها الموقوفة عليها و بما تحتاج اليه من اضاءة السرج و اعادة الفرش و الاواني و غير ذلك، و ما فضل عن ذلك يصرف الى ساير المصالح و المصارف فى المشهد المقدس كما يراه و يستصوبه المتولى بحسب الشرع الشريف.

فلا- يحل لسلطان و لا- لقاض و لا حاكم و لا وارث و لا وزير و لا امير و لا نايب و لا لاحد يؤمن بالله و اليوم الاخر تغيير هذا الوقف و لا تبديله و لا نسخه و لا نقضه و لا تغيير متولىه و لا ازالة شىء من شروطه و لا التصرف فى شىء من اوقافه او فى حاصله بغير شرط الواقف، فمن فعل شيئا من ذلك فقد باء بغضب من الله و سخطه و مقته و عليه لعنة الله و الملائكة و الناس اجمعين، لا يقبل منه صرف و لا عدل.

و اما من قام بشروط الواقف و لم يتجاوز شيئا من مقرراته فالله تعالى معاونه فى جميع اموره و مجازيه و يغفر له و يكافيه، و يختم له بالخير و الحسنى و رزقه فى الدنيا و العقبى ما يشتهي و يتمنى، ان الله لا يضيع اجر من احسن عملا. و ذلك بعد ان رجعت الواقعة المومى اليها عن يمكنها الرجوع منه بموجب الشرع المقدس رجوعا شرعيا.

ثم بعد جريان الوقف المشروح المذكور ازلت يدها عن التصرف فى

تربت پاكان، ج ١، ص: ١٤١

الموقوفات المذكورة و تمكنت و تسلطت المتولى المشار اليه فى التصرف فى الموقوفات بالوقفية على الشروط المذكورة و القيود المزبورة تمكينا و تسليطا شرعيين. و غب رعاية المقدمات الشرعية و المنميات المليئة اتصل بصحة مضمون الكتاب الصواب هذا و مشروعية الخطاب المستطاب ذا الاحكام الشرعية لحكام المسلمين و قضاء المؤمنين ابد الله تعالى ظلال شرايعهم و معاليهم و افادتهم الى يوم القيام و الدين.

و حرر ذلك فى العاشر من شهر صفر ختم بالخير و الظفر لسنة تسع و عشرين و تسعمائة هجرية نبوية. الحمد لله رب العالمين و الختم بالصلوة على خاتم النبيين محمد و آله الطاهرين المنتجبين.

(٥) وقفنامه قرآن شريف شماره ٢٦٧ موزه آستانه كه آن را شاه طهماسب بر آستانه مقدس نياز داشته است.

تاريخ اين وقف به علت پاره شدن قسمتى از پايان سند دانسته نيست.

باسمه سبحانه

الحمد لله الواقف الموفق للخيرات الهادى الى سبل الميراث و الصلوة على نبيه صاحب الايات و المعجزات و آله الطاهرين و عترته الطاهرات.

و [بعد] فقد وقف اعليحضره السلطان الاعظم الخاقان الاعدل الافخم [مال] ك [رقاب] الامم، مولى خواقين العرب و العجم، سيد الملوك و السلاطين قهرمان الماء و الطين [حاف] ظ بلاد الله ناصر عباد الله، مصداق افصاح السلطان العادل ظل الله، الغازى [فى] سبيل الله، الهادى لدين الله، الموفق بتوفيق الله الملك المولى الاعلى

تربت پاكان، ج ١، ص: ١٤٢

المنان [ن] السلطان بن السلطان ابو المظفر شاه طهماسب بهادر خ [ان] لازالت آيات سلطنته على صفحات الكاينات بالدولة و الجلال مبينة، و [فواتح] سور مصاحف عدالته بيسلمة العظمة و الاجلال مزينه.

هذا المصحف المجيد و الفر [قا] ن الحمى [دع] لى الروضة المقدسة المعطرة المنورة المطهرة العلية العالیه الاقدسية ([سمية])

سیده نساء العالمین ستی [فاطمه] حفت بالانوار القدسیۃ الواقعه فی دار [الایمان] قم فہی بین الریاض کالفردوس بین الجنان و بین البقاع بمنزلۃ الروح بین الابدان لیتفعون بہ [قراءۃ؟] و تلاوۃ فیہا وقفا صحیحا شرعیا .... و قد شرط اعلیٰ حضرۃ الخاقان [الوا] قف المشارال [یہ] ان [لا یخرج من] الروضۃ المذكورہ و لا یباع .....

۶ وقفنامه علی قلی بن شاه قلی خلیفہ مورخ ذق - ۹۵۴ در آغاز جزوی از قرآن کریم (ش ۶۱ انبار - کتابخانہ آستانہ قم).

او علی قلی خلیفہ ذو القدر مہردار از امرای بزرگ شاه طہماسب است کہ خود و پدرش از اوائل عہد او تا سال ۹۶۹ حکومت قم داشتند و در سال ۹۶۹ پس از سی سال و اند کہ حکومت آن ولایت بدیشان متعلق بود از این مقام برکنار شد. علی قلی سلطان ذو القدر قور غلو نوادہ شاه قلی خلیفہ مہردار کہ از سوی شاه خدابندہ حکومت قم و از جانب شاه عباس منصب مہر تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۴۳ داری یافت باید برادرزادہ این شخص باشد.

در کتابچہ ثبت موقوفات و خالصہجات کشور ذیل سخن از موقوفات قم و مضافات از مزرعہ علی قلی خلیفہ کہ دو رشتہ قنات داشته و نام آن در دفاتر ثبت دورہ صفوی آمدہ بودہ است یاد می شود.

هو

وقف کرد محرر این حروف علی قلی بن شاه قلی خلیفہ مہردار این جزؤ را بر مزار متبرک کثیر الانوار حضرت ستی فاطمہ علیہا السلام بہ شرط آن کہ نفروشد و نبخشند و بہ محلی دیگر نبرند. خلاف کنندہ در لعنت و سخط (باری عز اسمہ) و نفرین ائمہ معصومین علیہم السلام خواهد بود. تحریر فی غرۃ شہر ذی قعدۃ سنہ اربع و خمسین و تسعمایہ ہجریہ نبویہ.

۷ وقفنامه قرآن شماره ۱۵۴ موزه آستانہ مورخ آغاز رجب ۹۶۱ مبنی بر وقف ہمین قرآن بہ وسیلہ محمد مهدی رضوی مشہدی بہ وکالت از جانب شاه طہماسب بر آستانہ حضرت ستی فاطمہ واقع در بیرون باروی شہر قم.

میر محمد مهدی رضوی فرزند میر محسن رضوی قمی است کہ از اشراف افاضل مشہد و مورد احترام و توجہ مردمان آن شہر بود.

این میر محسن در قم بہ دنیا آمدہ و در این شہر پرورش یافته و در جوانی ہمراہ پدر خود میر رضی الدین محمد از قم بہ مشہد مهاجرت نمودہ، و در آنجا نزد ابن ابی جمہور احسائی - دانشمند و محدث مشہور این قرن - درس خواندہ و از او اجازہ روایتی مورخ ۸۹۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۴۴

گرفته است کہ متن آن در اجازات بخار دیدہ می شود. ابن ابی جمہور چند کتاب از تألیفات و آثار خود را بہ نام این سید نگاشته است کہ از آنهاست کشف البراہین فی شرح زاد المسافرین .

میر محسن پس از حملہ ازبک بہ مشہد مقدس، از آن شہر بہ قم باز گشت و در ۹۳۱ در گذشت. قاضی احمد قمی در وقایع ہمین سال می نویسد:

«و هم در این سال میر محسن رضوی والد مرحوم میر محمد مهدی که از جمله فضیله عصر خود بود رحلت نمود. قبرش در صفا مزار متبرک امامزاده واجب التعظیم سلطان علی بن الامام الهمام محمد الباقر علیهما السلام در مشهد بارکرسف کاشان (میر مرحوم با خلف بهتر از خود میر محمد مهدی در ایام فترت خراسان و استیلای ازبکان از مشهد مقدس رضیه رضویه نقل به قم نمودند اما پیش تر اوقاف ایشان در موضع رهق و مشهد بارکرسف به مطالعه و مباحثه اشتغال داشتند. میر سلیقه شعر داشت و جمیع مسائل را به نظم در آورده، اکثر اشعار عربی را به نظم ترجمه فرموده و کم کتبی است که او صحت نداده و تحشیه نکرده بود چنانچه معلوم شد که یک لحظه اوقاف آن غفران پناه بلاطائل صرف نشده. از آثار وی این قصیده در مدح حضرت مولی است .....».

در کناره برگ پایان نسخه‌ای از مراسم سلار که در کتابخانه مرکزی دانشگاه است و آن را نیای سوم همین میر محسن (علی بن

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۴۵

حسین بن فادشاه رضوی قمی) نوشته و در چاشت پنجشنبه ۱۵ ع ۱ - ۶۷۵ به پایان برده است خطی از او با این متن دیده می‌شود:

«هذا الكتاب خط جدی العالی رحمه الله و انا العبد محسن بن محمد بن علی بن محمد بن علی المذکور رحمهم الله».

«میر محمد مهدی» خود از دانشمندان قرن دهم بوده و محقق علی بن عبد العالی کرکی - در گذشته ۹۴۰ - به سال ۹۳۷ در قم به او اجازه روایت داده است. قاضی احمد ضمن وقایع سال ۹۷۶ که سال درگذشت اوست می‌نویسد:

«در شب شنبه ۱۱ ربیع الاول سنه مذکوره غفران پناهی میر محمد مهدی رضوی قمی که از اعظام سادات و علماء زمان به کثرت فضائل و کمالات وحید دوران بود در دار السلطنه قزوین رحلت نمود و میر حضوری قمی در تاریخ وفات او یافته: «حشر او با علی و اولادش». نعش او را به دار المؤمنین قم نقل کرده، در منزل وی که در جوار حضرت سیده سیده نساء العالمین سلام الله علیها واقع است و آن را وقف نموده، به بقعه محمدیه موسوم ساخته بود دفن نمودند. میر جامع معقول و منقول و حاوی فروع و اصول بود. از شاگردان مولانا احمد ایبوردی بود. در کاشان به مطالعه اشتغال داشت. بعضی اوقات نیز نزد والدش میر محسن تحصیل کرده بود. خط رقاع و ریحان به دستور استادان می‌نوشت.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۴۶

سلیقه‌اش در انشاء و تعیین عبارات بی نظیر بود. در خدمت شاه سپهر اعتلا (طهماسب) از تمامی افاضل و علماء ممتاز و مستثنی بود. رتبه شأنش زیاده از صدور بود اگرچه به صدارت مایل بود .. از مصنفاتش شرح ارشاد و شرح جعفریه و رساله به رعایت صله رحم و سادات. حواشی و تعلیقات بسیاری بر کتب فقهی دارد ...».

سید حسین کرکی دانشمند نامور قرن یازدهم به واسطه نور الدین محمد از همین سید روایت می‌کند. او را فرزندان و نوادگانی دانشمند است که نام و سرگذشت آنان در بسیاری از مصادر دیده می‌شود. قبر او اکنون در نزدیک صحن نو آستانه در بقعه‌ای که هنوز هم به همان نام «محمدیه» مشهور است قرار دارد.

تیمنا باسمه سبحانه تعالی شأنه

الحمد لله منزل التنزیل و الصلوة علی رسوله محمد سید کل عظیم و جلیل و آله المعصومین امناء الدین و حفظة الشرع من التغییر و التبذیل.

و بعد فقد وقت و حبست و ابدت هذا الكتاب الکریم و الخطاب الشریف القویم علی الزوار التالین فی الروضة المقدسة

المنورة الزكية الفاطمية (سلام الله و تحياته على المدفون بها) الواقعة بخارج سور مدينة قم حميت عن الافات و التلاطم تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۴۷

بوکالة النواب المستطاب الاعلی المعلی (... [طهما سب الح] سینی الموسوی الصفوی) خلدت ظلال جلال سلطنته و شوکتہ و حشمتہ و اقباله ملاح بدر الدجی و کالة صحیحہ شرعیہ علی سبیل المشافهة و المکالمة، وقفا صحیحا شرعیاً بحیث لا یباع و لا یوهب و لا یرهن و لا یرهن و لا یرهن و لا یرهن و لا یستعار و لا یخرج من تلك الروضة المعطرة و عماراتها المتصلة بها و المنتسبة اليها و ان كان الاخراج المذكور للتلاوة و التفأل و التبرک و غیر ذلك مما یخالف مقتضى الوقف الشرعی و الحبس الديني و الشرط الاسلامی. فمن غیر شیئا مما ذکرنا و اغمض عينه عما زبرنا فعليه لعنة الله و الملايكة و الناس اجمعين. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یددلونه ان الله سمیع علیم و كان ذلك في قصة نخجوان ضینت عن الحدیثان غرة شهر الله الاصل الاصل رجب المرجب من شهر سنة احدى و ستين و تسعماية هجرية محمدیه.

راقم تلك الكلمات بيده الفانيه و واقف هذا الكتاب العظيم بالوكالة المزبورة المسطورة تراب عتبة الرضا محمد مهدي الرضوي المشهدي خصه الله بعناياته (۴).

۸ وقفنامه‌ای مورخ رمضان ۹۹۷ در آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را سعادت نصاب دده بیک بر آستانه مقدس نیاز داشته است:

وقف نمود این کلام الله مجید را سعادت نصاب توفیق آثاری دده بیک بر مزار متبرک و روضه مطهره منوره سدره مرتبه (ستی فاطمه علیها السلام) وقتی صحیح شرعی، مشروط آن که در روضه تلاوت نمایند و از روضه و حوالی بیرون نبرند و نفروشد و نبخشند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یددلونه

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۴۸

و صلى الله على محمد و آله الطيبين الطاهرين. و كان ذلك في رمضان المبارك سنة ۹۹۷.

۹ بازمانده وقفنامه‌ای گویا از قرن دهم بر نسخه‌ای از مصحف شریف با یادداشتی مورخ ع ۱- ۱۱۸۲ حاکی از آن که این نسخه در تاریخ مزبور از درون ضریح مطهر بیرون آورده شده است:

[هو الوا] قف الموفق

... الكتاب و الصلاة على خير من اوتى الحكمة و فصل الخطاب و على آله المبين لترجمان الفرقان على نهج الحق و الصواب [اب] ... [و بعد فقد وقف] ذلك المصحف المجيد الذي لا يأتیه الباطل من بين يديه و لا من خلفه تنزيل من حكيم حميد الجناب المتحلى بأيا ... اسمه الحسن موقفا بتوفيق الله ذى الفضل و المنن و هو نجل الموفق بالتوفيقات الالهية المقرب بالحضرة الشاهية موصوفا بعلو الهمة و ... [على الرو] ضة المنورة المقدسة المطهرة البهية السنية الفاطمية حففت بالانوار القدسية و الآثار الرضوية تقربا الى الله الكريم ...

۱۰ وقفنامه مورخ ذ ق - ۱۰۰۱ که در آغاز دو پاره از قرآن کریم (کتابخانه آستانه - ش ۸۰ انبار) دیده می‌شود:

این جزو وقف است بر روضه متبرکه مطهره منوره علیه سدره مرتبه ستی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۴۹

فاطمه علیها الصلوٰة و التحیة و الثناء، وقفا صحیحاً شرعياً فی شهر ذی قعدة الحرام سنه احدی و الف.

[مهر: الفقیر الی الله

عیسی القاضی

۹۹۸

۱۱ وقفنامه مورخ آغاز شوال ۱۰۲۳ در آغاز پاره‌ای از مصحف شریف که آن را حاجی سیف الدین عرب بر حرم مطهر وقف داشته است:

قد وقف هذا الجزء من القرآن علی الحضرة الشریفه المتبرکه که حضرة سیدتنا و مولانا فاطمه ابنه سیدنا و مولانا الامام موسی بن جعفر علیه التحیة و السلام الحاجی سیف الدین بن حاجی محمد فلعن الله من سرقة و تصرفا فیہ تصرفا مغیرا لحاله. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان الله سمیع علیم.

[مهر: الواثق بالملک الصمد

سیف الدین بن محمد

وقف نمود این دو سوره را حاجی سیف الدین عرب بر آستانه مقدسه منوره ستی فاطمه علیها الصلوٰة و السلام که در آستانه تلاوت نمایند. طمع کننده و فروشنده به لعنت خدا و رسول گرفتار شود. به تاریخ غره شهر شوال سنه ۱۰۲۲. حرره العبد جمال الدین.

۱۲ وقفنامه مورخ آغاز ذی ق - ۱۰۳۷ از شاه عباس اول با مهر میرزا رفیع الدین محمد صدر شهرستانی مربوط به یکصد و ده مجلد کتاب که این پادشاه در تاریخ مزبور بر آستانه مقدس و مدرسه آن وقف نموده، و اکنون جز چند مجلد در کتابخانه آستانه و مدرسه فیضیه قم چیزی از آن به جای نمانده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۰

او در همین تاریخ یکصد و بیست مجلد کتاب نیز بر آستانه ری و مدرسه آن نیاز داشته که سه نسخه از آن جمله برجای مانده و در آغاز آنها وقفنامه کتابها درست به همین صورت که در اینجا می بینیم آمده است .

متن وقفنامه مورد نظر پیش از این در فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه ۱: ۵۶ و مجله وحید: ش ۱ سال نهم به نقل از آغاز نسخه تفسیر ابو الفتوح رازی- روض الجنان- ش ۱۱۶۴ کتابخانه مزبور نشر شده است :

به تاریخ غره شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نه مجلد کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابی طالب عباس الصفوی الحسینی بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویه علی مشرفها الف الف التحیة و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دار المؤمنین قم که طلبه آنجا از او منتفع شوند مشروط بر آن که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی عبد الله الحسین شریک بوده باشد. فمن بدله بعد ما

سمعه فانه آثم قلبه.

[مهر:] افوض امری الی الله الغنی

رفیع الدین محمد الحسینی الموسوی

۱۰۲۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۱

۱۳ وقفنامه‌های مورخ ۱۵ و ۱۷ و ۲۷ رجب ۱۰۵۲ در آغاز سی‌پاره قرآن کریم که جده ما جده شاه صفی بانی مسجد وزیر کاشان در سال ۱۰۵۵ بر آستانه مقدس وقف نموده و ثواب آن را به روان نواده خویش هدیه داشته است.

بیشتر پاره‌های مزبور اکنون در دست است و بر برگ آغاز هریک وقف‌نامه زیر با اندک جدایی و گاه تلخیص به خط محمد هاشم نجمی نویسنده کتابه‌های همان مسجد کاشان دیده می‌شود:

قربة الی الله تعالی و طلبا لمرضاته نواب مستطاب قمر رکاب خورشید احتجاب علیه عالیه جده ماجده خاقان رضوان مکان علیین آشیان شاه صفی الصفوی علیه الرحمة و الغفران این جزو کلام الله مجید را با بیست و نه جزو دیگر مثل این مجلد مجداول مذهب وقف مؤبد و حبس مخلد فرمود بر آستانه متبرکه که معطره منوره معصومه مدفونه به دار المؤمنین قم صلوات الله علیها، و ثواب آن را هدیه فرمود به روح پرفتح خاقان رضوان مکان.

و شرط فرمود که از آن آستان مطهر بیرون نبرند الا به مجامع ختم قرآن به جهت تلاوت آن در دار المؤمنین مذکور، و نخرند و نفروشد و مورد رهن و اجاره و سائر معاملات نساازند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه.

و کان ذلک فی ۱۵ شهر رجب المرجب سنه اثنی و خمسین و الف [کتابه مجمد هاشم نجمی].

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۲

۱۴ وقفنامه مورخ آغاز رجب ۱۰۵۳ بر نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را مادر شاه صفی بر مضجع فرزند خود وقف داشته است با شهادت نظام الدین محمد حسینی در پایین سند و «عرض» کتابداران مقبره مزبور در شعبان ۱۱۲۷ و ذق ۱۱۴۱:

هو الله سبحانه و تعالی

وقف فرمودند و حبس مؤبد شرعی نمودند نواب مستطاب قمر رکاب ناموس العالمین اعنی علیه عالیه والده ماجده نواب اشرف ارفع این کلام مجید ربانی را بر مزار کثیر الانوار نواب خاقان فردوس مکان رضوان آشیان (... شاه صفی انار الله برهانه) و جعل الجنة مکانه که شیعیان به تلاوت آن قیام نموده، ثواب آن را به روح پرفتح آن حضرت هدیه نمایند وقفی مؤبد و حبسی مخلد که نخرند و نفروشد و مرهون نساازند و مورد سایر معاملات نساازند و از آن مزار فیض الانوار بیرون نبرند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه. و کان ذلک فی غرة شهر رجب المرجب سنه ثلث و خمسین و الف من الهجرة.

[حاشیه:]

هو- قد تشرف بهذه ... و انا العبد الفقیر الضعیف المحتاج الی رحمة الله الملك الغنی المغنی نظام الدین محمد بن محمد بن الحسین الحسینی عفی عنهم بمحمد و آله الطاهیرین المعصومین. آمین یا رب العالمین.

۱۵ وقفنامه مورخ دهه سوم ذق - ۱۰۵۳ بر یکی از قرآن‌های موزه آستانه که آن را خسرو امیر شکار بر مزار شاه صفی وقف داشته است.

این متن با اندک جدایی در آغاز و انجام این نسخه از مصحف شریف هست با عرض‌های کتابدار مقبره در شوال ۱۰۷۷ و ذق ۱۱۴۱:

هو الواقف علی السرائر

مطلب اعلی از تحریر این کلام صدق انتظام آن که غلام به اخلاص قدیمی و بنده در گاه شاهی (خسرو امیر شکار) این کلام الله مجید را وقف مؤبد و حبس مخلد نمود بر مزار شریف و مدفن متبرک نواب خاقان فردوس آشیان رضوان مکان (شاه صفی الصفوی الموسوی) انار الله برهانه و جعل فرادیس الجنان مکانه واقع در جنب مرقد مطهر و ضریح معطر حضرت امام زاده واجب التعظیم لایم التکریم (معصومه سستی فاطمه بنت الامام المعصوم موسی الکاظم علیهما السلام) که واقع است در دار المؤمنین قم. وقفی صحیح شرعی مقرون به شرایط معتبر که حفاظ و قاریان و علما و صلحا در آن مکان شریف به تلاوت آن در ایام و لیالی متبرکه قیام نمایند و ثواب آن را به روح پرفتوح خاقان مغفور رضوان مکان هدیه نمایند مشروط آن که از آن مکان متبرک بیرون نبرند و نخرند و نفروشند و مرهون نکنند و نبخشند و مورد سایر معاملات نسازند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان الله هو السميع العليم. و كان ذلك فی العشر الثالث من شهر ذی قعدة الحرام سنه ثلاث و خمسين و الف هجرية.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۴

۱۶ وقفنامه قرآن شماره ۱۲۷ موزه آستانه مورخ اوائل ج ۲ - ۱۰۶۲ مبنی بر وقف همین نسخه از طرف سید اجل امجد میر ابو القاسم فرزند میر هاشم شیروانی نجفی بر آستانه مقدس، به گواهی حسین عاملی که نگارنده سند نیز هموست:

بسم الله الرحمن الرحيم

قد وقف هذا المصحف الکریم کلام الله الذی لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه السید الاجل الامجد الاسعد الامیر ابو القاسم بن المرحوم المبرور الامیر هاشم الشیروانی المولد النجفی الاصل علی من له اهلیة التلاوة فی الروضة المقدسة روضة المعصومة بقم علیها و علی آبائها الصلوة و السلام وقفا صحیحا شرعیا لا یباع و لا یوهب و لا یرهن و لا یتصرف فیہ بوجه ینافی الوقیة. و شرط مع ذلك ان لا یرج عن حصار الحضرة المقدسة و لا یرقی عند احد من المجاورین خارج دار الحفاظ من سكان الحضرة المقدسة اکثر من شهر، فان كان له حاجة و هو من اهل التلاوة فیأتی به الی المتولی و یریه ایاه ثم يأخذہ باذن مجدد مع کمال الاحتیاط فی حفظه عما یوجب الفساد و التلف. و جعل التولیة و النظر فیہ لكل من له القیام علی مصالح الروضة المقدسة.

اثابه الله تعالی و اجزل له الاجر و وفقه لاصلاح آخرته و دنیاه و لعن الله من بدل او غیر ما رسمه و شرطه او تصرف فیہ بما ینافی الوقیة. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه.

جری ذلک و حرر فی اوائل شهر جمادی الثانی من شهر سنه اثین و ستین

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۵

و الف هجریه علی مشرفها الصلوٰه و السلام و التحیة. و کتب شاهدا به العبد الاقل حسین العاملی عفی الله تعالی عنه.

۱۷ وقفنامه مورخ ۱۰۶۴ حاکی از وقف هفتاد و پنج مجلد کتاب در این تاریخ از جانب میر محمد هاشم گیلانی بر آستانه مقدس و مدرسه آن.

این متن در آغاز سه نسخه از این کتاب‌ها که اکنون در دست است با جدایی‌هایی دیده می‌شود. با مهر محمد معصوم حسینی در پایان:

هو

این کتاب را وقف نمود با هفتاد و چهار جلد کتاب دیگر سیادت و فضیلت پناه امیر محمد هاشم گیلانی بر روضه آستانه مقدسه منوره سدره مرتبه سنی فاطمه علیها التحیة و السلام. مشروط به این که از روضه مذکوره و مدرسه آن بیرون نبرند به ایصال توفیق آثاری حاجی خضر قمی فی یونتیل سنه ۱۰۶۴.

۱۸ وقفنامه نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را محمد مهدی حسینی در ۲۸ ع ۲- ۱۰۷۷ بر خاکجای عباس دوم موقوف داشته است با عرض کتابدار آنجا مورخ رمضان ۱۱۰۶ و ۱۱۴۱:

غرض از این نوشته شرعیه آن که بنده در گاه خلائق پناه (محمد مهدی حسینی) وقف مؤبد شرعی نمودم این قرآن مجید و کلام حمید را بر مزار کثیر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۶

الانوار نواب سلطان جنت مکان و خاقان خلد آشیان المستغرق فی بحار رحمہ (.....) السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان (السلطان شاه عباس الثانی الصفوی الموسوی بهادر خان) طاب الله تراه و جعل الجنة مأواه که در آن مشهد معطر و مرقد منور شیعیان به تلاوت آن قیام نمایند و ثواب آن به روح مطهر نواب خاقان خلد آرامگاه واصل و عاید گردد، و تخلیه ید مالکانه نموده به تصرف وقف گذاشتم و صیغه شرعیه گفتم، وقفاً صحیحاً شرعياً بحیث لا یباع و لا یوهب و لا یصلح و لا ینقل بوجه من الوجوه و سبب من الاسباب. و جری ذلک فی ثامن عشرین شهر ربیع الثانی سنه ۱۰۷۷.

۱۹ وقفنامه مورخ ج ۲- ۱۰۷۷ بر نسخه‌ای از نهج البلاغه که عیناً در آغاز نسخه‌ای از استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار محمد بن حسن بن زین الدین عاملی جبعی نواده شهید دوم نیز دیده می‌شود، با سجل «محمد امین حسینی» در پایان.

بنابر مفاد این وقفنامه جمشید خان قوللر آقاسی- رئیس غلامان شاهی، در گذشته ۱۰۷۹ در قندهار در ج ۲- ۱۰۷۷ از جانب شاه سلیمان به تولیت مقبره شاه عباس دوم منصوب شده و به قم آمده و انواع خیرات و میرات به عمل آورده است از آن جمله چندین مجلد کتاب از قرآن و صحیفه و نهج البلاغه و کتب حدیث و جز آن- که تفصیل آن در دفاتر آن سرکار ثبت بوده-

بر طلاب و صلحاء قم و زایرین وقف داشته که این دو نسخه از آن جمله برجای مانده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۷

از این جمشید خان در کتیبه ایوان جنوبی مقبره شاه عباس دوم که اکنون بالای کتیبه سراسری بقعه شاه سلطان حسین نصب است و در نوشته گرداگرد سنگ‌های مرمر روی قبر همین پادشاه که پایه صندوق مسین قبر بوده است با همین وصف «تولیت» یاد می‌شود.

جمال الدین بن مولانا جمشید غلام خاصه صفوی واقف نسخه‌ای از شرح مواقف سلطانیه - ش ۳۵۸ گوهرشاد مشهد - در رجب ۱۱۲۹ می‌تواند فرزند او باشد .

در این متن گفته می‌شود که چنان که طلاب مزار از مطالعه هریک از کتاب‌های مزبور فارغ باشند اهل مدارس خارج شهر و آن گاه طالبان علوم در مدارس شهر بهره خواهند برد. از این برمی‌آید که آستانه مقدس و مدارس و بیوتات گرد آن تا این دوره بیرون شهر شمرده می‌شده است همچنان که نام «پشت‌باره» در مورد کوچه شرقی محل پیشین گورستان آستانه (بابلان) تا این زمان شاهی است بر آن.

بسم الله الرحمن الرحيم

چون همگی همت والانهت نواب کامیاب اشرف ارفع اقدس (همایون اعلی) مصروف بر آن است که ثواب انواع خیرات و مبرات به روح پرفتوح نواب خاقان خلدآشیان (صاحب‌قران طاب ثراه) واصل و عاید گردد بنابراین به تاریخ شهر جمادی الاخر سنه ۱۰۷۷ غلام اخلاص کیش خیراندیش خود خادم الفقرا

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۸

و مخدوم الامراء جمشید خان متولی و قوللر آقاسی را به تمشیت این امر مقرر فرمودند و مشار الیه حسب الامر (الاعلی) به دار المؤمنین قم آمده، انواع خیرات و مبرات به عمل آورد.

از آن جمله این مجلد را با سایر کتب دیگر از قرآن مجید و صحیفه کامله و حدیث و غیر ذلک که تفصیل آن در دفاتر آن سرکار ثبت است وقف شرعی و حبس مؤبد ملی نمود بر طلبه علوم دینی و صلحاء دار المؤمنین مذکور و واردین آن، مشروط بر آن که مدرس و طلبه مزار کثیر الانوار خاقان خلد آشیان هرگاه از مطالعه و انتفاع هریک از مجلدات مسطوره فارغ باشند اهل مدارس خارج شهر و بعد هم طلبه مدینه مسفوره از مطالعه آن بهره‌مند گردند و ثواب آن به روزگار فرخنده آثار نواب (اعلی) و به روح کثیر الفتوح نواب خاقان (صاحب‌قران طاب ثراه) عاید گردد و کتب موقوفه را از حدود دار المؤمنین مذکور بیرون نبرند و نفروشدند و نبخشند و مرهون نسازند و سوای مدرس آن اگر احدی اراده اخراج یکی از کتب مذکوره از کتابخانه و مدرسه آن سرکار داشته باشد کتابدار آن سرکار مادام که مرهون و وثیقه‌ای که گنجایش داشته باشد نگیرد ندهد و زیاده از یک ماه نگاه ندارند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یدلونہ.

۲۰ وقف‌نامه قرآنی که آن را همسر شاه عباس دوم (مادر شاه سلیمان) بر مزار او وقف داشته است از همین سال‌ها (موزه - ۱۵۳):

[الحمد لله الوا] قف علی السرائر المطلاع علی الضمائر و الصلوة و السلام الاتمان الاکملان [علی سید الا] کابر و الاصاغر محمد و عترته و ذریته و عشیره خیر العشایر.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۵۹

و بعد [این صحیفه] میمنت انجام شرعیه المبدأ و الختام مخبر و مشعر است به ذکر آن که علیا حضرت ملک سیرت ... سپهر منزلت بلقیس الزمانی نواب علیه عالیہ اعنی والده ماجده نواب اشرف ارفع (همایون اعلی) موفق به توفیقات ربانی گشته، در اشرف اوقات و ایمن ساعات ابتغاء [لوجه الله و طلبا] لمرضاته این قرآن مجید را وقف نمود بر مزار کثیر الانوار نواب ... رضوان جایگاه فردوس آشیانی شاه عباس ثانی تغمده الله بغفرانه و اسکنه بجبوحه [جنانه که در] آستانه شریفه شیعیان و حفاظ تلاوت نموده، ثواب آن به روزگار فرخنده آثار ...

[عاید و واصل گردد و تولیت آن] را بر نفس نفیس خود مادام که در قید حیات بوده باشند ... و بعد از آن بر متولیان آن آستانه منوره، مشروط بر آن که از آن آستانه ... بالجمله برخلاف وقف مذکور ... نمایند، وقف صحیح شرعی خالی و بری [از هر عیب و نقص] ی. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ. طمع کننده [به لعنت و سخط] خدا و نفرین حضرت ... صلی الله علیه و آله [گرفتار شود] ...

۲۱ وقفنامه نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را صفی قلی حاکم دشتستان و وزیر فارس در همین سالها بر خاکجای شاه عباس وقف نموده است با مهر «أَفْوُضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ عَبْدَهُ صَفِي قَلِي» در پایان.

در مجموعه ش ۲۴۵۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه (ش ۱۱، ص ۱۲۱-۱۲۲) وقفنامه قرآن صفی قلی خان هست که باید دید با موضوع بحث ما ارتباطی دارد یا نه.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۰

هو الواقف الموفق

باعث بر تنمیق این کلام و غرض از ارتسام این ارقام ذکر و بیان آن است که چون کارآگهان عالم بالا و رموزدانان ملا اعلی به موجب کریمه «تُوْتِي الْمُلْكُ مَنْ تَشَاءُ» و «تُعَزُّ مَنْ تَشَاءُ» لوای دولت و عظمت این دودمان خلافت نشان را که سلاله کریمه سید اخیار صلی الله علیه و آله و ذریه طیبه ائمه اطهار صلوات الله علیهم اجمعین اند به مقتضای «إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» به اوج گردون برافراشته‌اند تا اصناف ناس در ظل ظلیل ایشان علی قدر درجاتهم در مهد امنیت و آسایش قرار یافته، به پرتو اشعه این دولت عظمی به حظی لایق مستسعد و بهره‌مند بوده باشند و ایشان این معنی را ذریعه دولت دو جهانی ساخته، در رعایت جانب عباد الله دقیقه‌ای فوت و فرو گذاشت نمی‌نمایند- ذلك فضل الله يؤتیه من یشاء و الله ذو الفضل العظیم-.

بنابراین بر جمعی از غلامزادگان فدوی که ابا عن جد کمر ولای این خاندان عز و اعتلا- را بر میان جان بسته، به مزید جان‌فشانی و صوفی‌گری ممتاز و به خاک بوسی این درگاه خلافت پناه پیوسته سرافراز بوده و می‌باشند واجب و متحتم است که به قدر مقدور درازای مواهب لا تعد و لا تحصی مراسم شکرگزاری به جای آورند.

بناء علی هذا کمترین غلامزادگان فدوی (صفی قلی حاکم دشتستان و وزیر فارس) این کلام الله مجید وقف نمود بر مزار فیاض الانوار نواب (خاقان خلد آشیان صاحب قران علیه الرحمه و المغفره و الرضوان) که قاری ثواب قرائت و تلاوت آن را هدیه به روح مطهر و مرقد معطر آن صدرنشین ایوان جنت نماید تا موجب

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۱

ثواب جزیل و اجر جمیل بوده باشد. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ.

۲۲ وقفنامه مورخ ج ۱- ۱۰۸۵ بر نسخه‌ای از مصحف شریف (موزه- ش ۱۵۱) که آن را شاه سلیمان بر روضه منور موقوف داشته است. با مهر «بنده شاه دین سلیمان است» در پایین سند دوجا:

هو

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على السرائر المطلاع على الضمائر، و الصلوة و السلام على خاتم انبيائه محمد اشرف الاوائل و الاواخر و على آله و اولاده المعصومين عن جميع الكباير و الصغائر ماتلى القرآن فى المساجد و المنابر.

اما بعد بناير فرمان قضا توأمان نواب كامياب اشرف اقدس ارفع همايون اعلى اعنى السلطان الاعظم الاعدل الافخم و الخاقان الامجد الاكرم، مالك رقاب الامم، باسط بساط الامن و الامان رافع لواء العدل و الاحسان قالع بنيان الجور و الطغيان، مشيد اساس الشريعة الغراء المصطفوية مروج قوانين الطريقة الزهراء المرتضوية، المؤيد من عند الله الملك المنان، السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان سلطان شاه سلیمان الحسينى الموسوى الصفوى بهادر خان لا زالت عتبه مثلما لشفاه الاساطين و معفرا لجباه السلاطين.

اين مصحف مجيد و فرقان حميد را و كلاء ديوان اعلى وقف مؤيد و حبس مخلد نمودند بر كافه شيعيان اسد الله الغالب مظهر العجائب و مظهر الغرائب، مفرق الكتايب ليث بنى غالب، مطلوب كل طالب امام المشارق و المغارب، بدر

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۶۲

الذجى و كهف الورى و سند اهل التقى، يعسوب المسلمين و قائد الغر المحجلين امير المؤمنين (على بن ابى طالب صلوات الله و سلامه و عتره الطاهرين) كه در روضه متبركه مقدسه معصومه عليها افضل الصلوات و اكمل التحيات تلاوت نمايند و ثواب آن در عاجل و آجل به روزگار فرخنده آثار آن قدوه سلاطين روزگار و اسوه خواقين كامكار واصل و آيل گردد. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه.

تحريرا فى شهر جمادى الاول من شهر سنه خمس و ثمانين بعد الالف.

۱۰۸۵.

۲۳ وقفنامه مورخ ۱۲ رجب ۱۰۸۵ بر برگ آغاز مجلد اول شرح فروع كافى ملا خليل قزوینی (ش ۶۰۶۶- ق ۳ ر ۱۰- كتابخانه آستانه قم كه نسخه اصل است با خط و مهر شارح در آغاز كتاب) حاكى از وقف همين مجلد با سيزده مجلد ديگر بر مزار عباس دوم از طرف شاه سلیمان. با مهر «أَفْوُضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ نَجْفَ قَلْبِي ۱۰۸۳» در پایین سند:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على السرائر و الخفيات و العالم بالضمائر و النيات الذى وفق كرام عباده بوفور الخيرات و ظهور المبرات. و الصلوات الساميات و التحيات الناميات على اكرم البريات و اشرف اهل الارضين و السموات محمد سيد الكائنات و اوصيائه ذوى المدارج العاليات و المعارج و الدرجات صلوات الله و سلامه عليه و عليهم اجمعين الى يوم الدين.

بناير توجه خاطر ملكوت ناظر خورشيد مظاهر نواب كامياب سپهرركاب

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۶۳

(اشرف اقدس اعلی) ابد الله ظلل رأفته و مرحمته علی مفارق الانام و خلد الله ملكه و سلطانه الی یوم القیام به صدور امری که منتج ارتقاء مدارج رفیع است تقریبا الی الله و طلبا لمرضاته در این ایام میمنت فرجام وقف فرمود این کتاب شریف را با سیزده مجلد دیگر از شرح احادیث کلینی که کل چهارده مجلد بوده باشد بر مرقد منور و مزار منیع القدر نواب (خاقان خلد آشیان شاه عباس صاحب قران انار الله برهانه) فتح الله تعالی علی مضجعه ابواب الجنان که در کتابخانه آن سرکار فیض آثار مبسوط و در حریم آن بقعه رفیع مقدار مبسوط می بوده، خدمه تقوی شعار بل و اعیان دولت ابد استقرار و مشرفین آن مزار کثیر الآثار به مطالعه آن بهره مند فیوضات می گشته، ثواب آن به روزگار فرخنده آثار همایون اعلی و روح مطهر آن پادشاه جم جاه جنت آرامگاه عاید گردد. مقرر آن که کتب مذکور را از دار المؤمنین قم بیرون نبرند و از مخالفت محترز باشند.

تحریرا فی ثانی عشر شهر رجب المرجب سنه خمس و ثمانین و الف من الهجرة النبویه.

۲۴ وقفنامه مورخ ع ۲- ۱۰۸۸ از صفر قلی یوزباشی چگنی بر برگ آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که وقف مضجع شاه صفی نموده است :

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۴

هو

بسم الله الرحمن الرحيم

بعد حمد الله تعالی و الصلوة و السلام علی خیر خلقه و صفیه و حبیبه و رسوله علی بریته و آله الطیبین الطاهرین.

وقف صحیح شرعی و حبس صریح ملی نمودم کمترین بندگان درگاه خلائق پناه (صفر قلی یوزباشی چگنی) این کلام مجید ربانی و فرقان حمید سبحانی را بر روضه شریفه و مرقد مطهر رفیعه اعلی حضرت علین مضجع (خاقان رضوان مکانی شاه صفی انار الله برهانه) که در آن روضه حفاظ آن آستان و سایر شیعیان به تلاوت آن اشتغال نمایند و ثواب آن را بر روح مقدس پرفتوح آن رضوان مکان هدیه نمایند. وقفا صحیحا صریحا شرعیا.

تحریرا فی شهر ربیع الاخر من شهور سنه ثمان و ثمانین بعد الالف. سنه ۱۰۸۸.

۲۵ وقفنامه مورخ رمضان ۱۰۸۹ در آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را شاه سلیمان وقف نموده بوده است به انشاء آقا حسین خوانساری دانشمند مشهور این دوره - در گذشته ۱۰۹۸ - حسب الامر او :

وافی ترین سوره‌ای از سور کتاب کریم مواهب بی منتهای ربانی سوره مائدات نعم عظیمه‌ای است که همواره اعلی حضرت نواب کامیاب سپهر جناب

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۵

عالمیان مآب مصطفوی آداب مرتضوی القاب، منتخب مجموعه شاهان شاه بیت قصیده غرای سلاطین زمان، آب و رنگ گلستان دین و دولت گلگونه بهارستان ملک و ملت، برازنده لباس دارایی طرازنده افسر سروری و کشورگشایی، آیه رحمت نا منتهای خورشید افق ظل اللهی، السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان شاه سلیمان الصفوی الموسوی الحسینی بهادر خان خلد الله ملكه و سلطانه تقویت امور دین و ترویج سنن حضرت سید المرسلین را پیشنهاد همت

والا و نصب العین نظر حقانیت انما ساخته‌اند.

آیتی از آیات بینات کتاب آسمانی تأییدات سلطانی آن‌که درین ولا این قرآن مجید را وقف شرعی فرمودند بر حضرات عالیات مطهرات عرش درجات سدره مرتبات، خازنان معارف الهی و معادن رحمت نامتناهی، شافعان روز جزا پیشوایان طریق هدی، شارعان شرع مبین برگزیدگان حضرت رب العالمین اعنی حضرات چهارده معصوم علیهم الوف التحیه و السلام. مقرر و مشروط آن‌که صدف این گوهر گرانمایه آستانه مقدسه منوره متبرکه عرشیه ملکوتیه سماویه معصومیه فاطمیه علی مشرفها و آبائها الائمه صنف الصلوٰه و التحیه بوده، سکنه و زوار آن روضه مبارکه فیض‌نگار از یمن تلاوت و قرائت آن ذخیره‌اندوز سعادات دو جهانی کردند. وقفا مخلدا شرعیا. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ، ان اللہ سمیع علیم.

و جرى ذلك في شهر رمضان المبارك من شهور حجة تسع و ثمانين بعد الالف. و كتب الداعي لدوام الدولة القاهرة محمد حسين عفی عنه.

۲۶ وقف‌نامه مورخ رجب ۱۰۹۴ بر برگ آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف (ش ۱۵۰- موزه) که آن را آقا کافور صاحب جمع خزانه عامره بر روضه منور حضرت فاطمه معصومه نیاز داشته است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۶

با سجد و مهر میرزا ابو طالب رضوی صدر خاصه شاه سلیمان مورخ ۲۹ رجب همین سال:

بسم الله الرحمن الرحيم

لالی گران‌بهای ستایش و ثنا وقف نثار ساحت قدس کبریای کریمی است جل شأنه که بیت المعمور صومعه عبودیتش را به نورافشانی مشاعل جهان‌افروز هدایت بی‌منتهی و پرتو مصابیح آیات تامه کلام معجزنا روشنی داد، و دراری نور افزای درود لا- یعد و لا- یحصی زینت کریاس گردون اساس رسول واجب التکریمی است بهر برهانه که صدق صباح دعوی رسالت ابدمدتش پرتو ظهور نیر ...

نورانی کالشمس فی الضحی مبرهن نمود. علیه و آله صلوات الله الملك الجلیل ما وقف قار علی آیات التنزیل و تلا تال القرآن بالترتیل.

و بعد بر قاریان صفحات الواح دانش و واقفان رموز اسفار کتاب آفرینش محتجب و مستور نیست که چون به حکم کلام معجز نظام سید انام علیه افضل التحیه و السلام که «لا- احصی ثناء علیک، انت کما اثنت علی نفسک» عاکفان صوامع حق‌پرستی را زبان فصاحت بنیان از ادای فرایض ثناگستری کردگار بی‌همتا جز به تلاوت آیات کامله قرآنی و قرائت بینات عادلہ فرقانی قاصر و نارساست.

بنابراین عالی حضرت رفیع منزلت منبع مرتبت، رفعت و اقبال‌پناه عزت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۷

و دولت و اجلال دستگاه، توفیق آثاری معتمد الخاقانی، حاج الحرمین الشریفین آقا کافور صاحب جمع خزانه عامره از روی صفای نیت و خلوص طویت قربۀ الی الله تعالی و طلبا لمرضاته این یک مجلد کلام الله حمید مجید را وقف مخلد و حبس مؤبد فرمودند بر گلشن آرایان ریاض دین مستبین و نخل‌پیرایان حدایق شرع مبین، مترجمان آیات کلام رب العالمین واقفان

اسرار معارف اولین و آخرین، وسایط آفرینش کاینات علل غائیه ایجاد موجودات، کلمات جامعه صحایف علوم اعنی حضرات عرش درجات سدره مرتبات چهارده معصوم صلوات الله و سلامه علی مضطجعهم و قائمهم الی قیام الساعه و ساعه القیام. مقرر و مشروط آن که قرارگاه آن مشکوه الانوار احمدی و مخزن اسرار محمدی صلی الله علیه و آله، روضه منوره مقدسه مطهره معطره معصومه واجبه التعظیم و التکریمه قم بوده، هر آن قاری که به گل گشت آن روضه بهیه سرافراز و به گل بانک تلاوت آیات آن با عندلیبان عالم قدس هم آواز گردد ثواب آن تلاوت و اجر آن قرائت را وقف نماید بر آستان ملایک پاسبان آن راهنمایان خلد برین صلی الله علیهم اجمعین، و عالی حضرت واقف معظم الیه را نیز به دعای خیر و طلب مغفرت و حصول درجات رفیعہ یادآوری کند. و تولیت آن را مفوض و مرجوع نموده به متولی آستانه مزبوره که به لوازم تولیت و شرایط آن علی کرور الایام هر که بوده باشد قیام و اقدام نماید. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمہ علی الذین یبدلونہ ان الله سمیع علیم. و کان ذلک فی شهر رجب المرجب سنه ۱۰۹۴.

۲۷ وقفنامه مورخ ۹ ج ۱ - ۱۰۹۸ بر نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را مادر شاه سلیمان بر آستانه مقدس وقف داشته، با گواهی و سجل مجلسی دوم پایین سند و مهر مادر شاه بالای آن با این سجع:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۸ «از فاطمه مادر سلیمان دارد در حشر چشم احسان»

هو الواقف علی الضمائر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي نزل القرآن و بين فيه الاحكام و الصلاة و السلام على فخر المرسلين و سيد الانام الذي نزل به روح الامين على قلبه ليكون نذيرا للانام، و آله الائمة الكرام الذين هم حفظه الشرع و حملة القرآن الى قیام الساعه و ساعه القیام. و بعد سبب تبیین این کلمات صحت آیات شرعیت بینات آن که وقف مخلد شرعی فرمودند و کلاء اجلاء نواب مستطاب قمر رکاب خورشید احتجاب قدسیه الالقاب فاطمه سیرت مریم سریرت خدیجه منزلت صفوراطینت بلقیس مرتبت، پرده نشین حرم سلطنت و شهریارى محجوبه حجاب عظمت و بختیاری، حاکمه سرپرده دولت و کامرانی حاویه اسباب دولت دو جهانی، گرامی درج گوهر گرانبهای شاهی زیننده برج مهر عالم افروز شاهنشاهی علیه عالیہ متعالیه ادام الله ایام دولتها و حشمتها الی یوم الدین این قرآن مجید و فرقان حمید را بر روضه منوره مقدسه متبرکه که معصومه مطهره جلیله القدر و المنزله صلوات الله علیها و علی آبائها الطاهرین که واقع است در مدینه دار المؤمنین قم، و تولیت آن را تفویض فرمودند به متولی جلیل القدر آستانه مزبوره و بعد از او به هر کس که حسب الرقم مبارک اشرف متولی باشد.

مشروط به آن که از روضه مقدسه به جای دیگر نقل نمایند مگر آن که در نقل آن از آنجا رعایت حفظ و حراست آن منظور باشد و حفاظ و زوار روضه مزبوره تلاوت نمایند و ثواب آن را به روزگار فرخنده آثار نواب اشرف اقدس

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۶۹

ارفع همایون اعلی و نواب مستطاب واقفه موفقه عاید ساخته، بعد از فراغ از تلاوت فاتحه‌ای به جهت خلود دولت ابدمدت بخوانند. و صیغه شرعیه جریان یافت. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمہ علی الذین یبدلونہ ان الله سمیع علیم.

و کان ذلک فی التاسع من شهر جمادی الاولی ختم بالاحسن و الاولی من شهور سنه ثمان و تسعین و الف، ۱۰۹۸.

(پایین سند:)

بسم الله الرحمن الرحيم - لقد اجريت الصيغهُ على الشروط المرقومه و كاله عن الحضرة العلية العلية. و كتب الداعي لدوام الدولة القاهرة الباهرة احوج العباد الى عفو الله الغنى محمد باقر بن محمد تقى عفى عنهما. تربت پاكان ؛ ج ۱ ؛ ص ۱۶۹
مهر: [محمد باقر العلوم

۲۸ دو وقفنامه از ساوه در آغاز دو نسخه از مصحف شريف مربوط به همين قرن:

وقوف آستانه متبرکه معصومه سلطان ستى فاطمه قم کرد به رضا و رغبت پرى خواند بنت خواجه پير قلى شيرازى ساکن ساوه. صد هزار لعنت بر فروشدن و خريدنده و كسى كه برين طمع كند. آمين يا رب العالمين.
* وقف نمود قریه الى الله و طلبا [لمرضاته] توفيق آثار خواجه یادگار علی ا [ین] خواجه شمس الدین ... شعر باف ساوجی به نیا [بت] والده صالحه موفقه مکرمه مرحو [مه] کزل آغاء بنت خواجه باملا... [این] کلام سبحانی و تنزیل آسمانی [را بر روضه] متبرکه سدره ملایک ... معصومه ستى فاطمه بنت مو [سى بن جعفر] علیه و علیهما السلام ...
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۷۰

۲۹ وقفنامه مورخ ۱۰ ذح - ۱۱۰۵ از مادر شاه سلیمان با مهر او در بالای سند، به انشاء مجلسی دوم و مهر او در پایان (قرآن ش ۱۵۳ - موزه) برای مضجع شاه سلیمان:

هو
هو الواقف على الضمائر
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذى انزل الكتاب على عبده ليكون للعالمين نذيرا، و الصلوة على [محمد] سيد المرسلين و عترته الطيبين الذين اذهب الله عنهم الرجس و طهرهم تطهيرا.
[و بعد] لقد وقفت المهد العليا و السترى الكبرى، ناموس العالمين عصمة الدنيا و الدين ام السلطان المبرور و الخاقان المغفور هذا القرآن المجيد و الفرقان الحميد على كافة المؤمنين ليتلوه فى جوار ضريح ولده الانور و يهدوا ثوابه الى روحه الاطهر و جعل توليته و حفظه الى من نصب من جهة سلطان العصر مد الله ظلال جلاله لتولية ذلك المرقد المعطر على ان لا يباع و لا يوهب و لا يعطل و لا يخرج من حوزة الوقف. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه. و استكتب الداعي لدوام الدولة القاهرة الباهرة محمد باقر بن محمد تقى عفى الله عن جرائمها فى عاشر شهر ذى الحجة يوم الاضحى سنة ۱۱۰۵ و الحمد لله اولاً و آخراً و صلى الله على فخر النبيين محمد و آله الاطهرين الاقدسين.

۳۰ وقفنامه مورخ ۱۲ شعبان ۱۱۱۸ از شاه سلطان حسين با مهر او در پایان بر نسخه‌ای از مصحف شريف (ش ۱۵۶ موزه) که آن را بر آستانه مقدس موقوف داشته است با سجل و گواهی میر محمد باقر ملاباشی خاتون آبادی در گذشته ع ۱ - ۱۱۲۷ در پایین سند:

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۷۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي وقف فرق الانام على مواقف الفرقان و مفارقه، و اوصل ايدي اهل الاسلام الى ايدي القرآن و مرافقه. و الصلوة و السلام على سيد السادات و منيع السادات محمد الذي وقف على سدة السنية العلية صنوف التحيات الطيبات، و آله و عترته المعصومين امناء الدين الميين ذوى المعجزات الباهرات، سيما امير المؤمنين و امام المتقين على بن ابى طالب واقف اسرار النبوة و هادى زمرة المسلمين و المسلمات.

و بعد چون خاطر عاطر و ضمير منير نيكوسراير اعلى حضرت فلک رفعت ثريا مرتبت شهريار كامكار عالى شان پادشاه والاجاه بلندمکان، ماه آسمان کرامت خورشيد تابان فلک شهامت، گلشن آرای گلزار شريعت غرا طراوت افزای بوستان ملت زهرا، نوربخشای چراغ دولت آباء کبار زينت فزای سرير سلطنت اجداد عالى مقدار، زبان مبارکش لاله گلزار حراست دين ميين- کف گشاده اش سحاب دربار ساحت آمال ساکنان روى زمين، گوهر بحر سخايش زينت تاج افتخار پادشاهان- خنده صباح اقبالش نشاطبخشای قلوب جهانيان، عتبه دولتش از تابش انوار عنايات قادر معين ما صدق «و زَيْنَاهَا لِلنَّاطِرِينَ»- اخلاق پسندیده اش مظهر آثار «لِيَذْهَبَ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَ يَشْفَى صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ»، همت شايانش مصحف سلطنت را سوره اعلى- روزگار عدالتش از خورشيد لطف قادر توانا نمونه «و النَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى»، اعنى السلطان المؤيد و الخاقان المسدد

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۷۲

شاه سلطان حسين الصفوى الموسوى الحسينى بهادر خان خلد الله ظلال جلاله على مفارق اهل الايمان

پيوسته متوجه تعظيم اولاد امجاد ائمه معصومين و تزيين و ترويج مراقده شريفه آن برگزیدگان ايزد معين است درين ايام سعادت فرجام وقف مخلص لازم شرعى و حبس مؤبد جازم ملي فرمودند قربة الى الله تعالى و طلبا لمرضاته اين قرآن شريف و مصحف منيف را بر تمام شيعيان امير المؤمنين و پيروان ائمه معصومين صلوات الله عليهم اجمعين وقفا لازما مخلصا مؤبدا بتا بتلا صحيحا شرعيا الى ان يرث الله الارض و من عليها و هو خير الوارثين.

و در ضمن اين وقف صريح شرط شرعى فرمودند كه اين قرآن مجيد هميشه در آستانه منوره متبركه امامزاده لازم الاحترام سيده جليله عالى مقام، دره فاخره صدف بحر مواج «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» كوكب درخشنده سماء ذات ابراج ائمه معصومين، فاطمه بنت امام مؤمنان و مقتداى كون و مكان، خازن اسرار مكنونه خداوند آسمان و زمين نور ديده حضرت سيد الانبياء و المرسلين، قره العين امير المؤمنين حيدر امام به حق موسى بن جعفر عليهما و على آبائهما المعصومين الوف صلوات المصلين بوده، آن را از آستانه منوره مذكوره بيرون نبرند و نفروشدند و نبخشند و رهن نكنند و شيعيان كه وارد آن آستانه شوند از روى اين قرآن تلاوت نمايند و برخلاف شريعت غرا آن را معطل نگذارند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه على الذين يبدلون ان الله سميع عليم.

و اعلى حضرت واقف خلد الله سلطانه و افاض على العالمين بره و احسانه ثواب اين وقف را خالصا لوجه الله هديه روح پاك و تحفه مضجع تابناك آن امامزاده جليله الشأن نمودند. و كان ذلك فى ثانى عشر شهر شعبان المظم سنه ۱۱۱۸.

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۷۳

[پايين سند:]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - الحمد لله و الصلوة على رسول الله و آله حجج الله. و بعد فغب ان جرت صيغة الوقف و تحقق جميع ما يجب تحققه من صحة الوقف و لزومه على النهج المقرر من الشرع الانور الاظهر كتب ... الداعى لابود الدولة القاهرة الباهرة السلطانية الحسينية محمد [باقر بن اسماعيل الحسينى الخاتون آبادى ..].

۳۱ وقفنامه نسخه شماره ۲۶۸ موزه از شاه سلطان حسین با مهر او، به خط آقا جمال خوانساری دانشمند نامور این دوره (در گذشته ۱۱۲۵):

وقف نمود قربة الی [اللہ تعالی] این کتاب مستطاب را به وکالت نواب اشرف اقدس ارفع [اعلی لا زالت ظلال جلاله العالی] بر کافه شیعیان اثنی عشری از ذکور و اناث، و ثواب آن را هدیه نمود به ارواح مقدسه حضرات مطهرات سدره مراتب عرش درجات [چهارده معصوم صلوات اللہ علیهم اجمعین]. و کتب الداعی لدوام دولته القاهرة الباهرة جمال الدین محمد الخوانساری.

[مهر:] ...

و هرکس این کتاب مستطاب را از این آستانه متبرکه عرش درجه بیرون ببرد به لعنت خدا و رسول گرفتار شود. آمین یا رب العالمین.

۳۲ وقفنامه مورخ ع ۱- ۱۱۳۹ بر نسخه‌ای از قرآن مجید (ش ۳۷- انبار) که آن را رفعت‌پناه محمد ابراهیم خلف حاجی زین العابدین اصفهانی بر آستانه مقدس نیاز داشته است:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۷۴

هو المعین الواقف علی الضمائر

الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله اجمعین.

و بعد وقف مؤبد و حبس مخلد صحیح صریح شرعی نمود حضرت رفعت پناه محمد ابراهیم خلف مرحمت‌پناه حاجی زینل عابدین اصفهانی این جلد کلام الله مجید ربانی را که در آستانه مقدسه مطهره عرش درجه (حضرت معصومه علیها التحیة و السلام) هریک از سادات و حفاظ آن آستان ملایک پاسبان و کافه مؤمنین تلاوت نموده، ثواب او را به روح پرفتوح حضرت علیها التحیة و السلام قربت نموده. به شرط آن که از آن آستان ملایک پاسبان بیرون نبرند و نبخشند و به عاریه ندهند و خلاف کننده به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار گردد. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه.

تحریرا فی شهر ربیع الاولی من شهر سنه ۱۱۳۹.

۳۳ وقفنامه مورخ ج ۱- ۱۱۴۰ بر نسخه‌ای از مصحف شریف (ش ۱۵۵- موزه):

به تاریخ شهر جمادی الاول سنه ۱۱۴۰ عالی حضرت نجابت و رفعت و معالی پناه عمده الاشباه و الاقران کھف الحاج الحرمین الشریفین حاجی محمد رضی خلف مرحوم حاجی مرداش این کلام الله حمید مجید را وقف آستانه مقدسه منوره مطهره عرش درجه اسد الله الغالب و مطلوب کل طالب امیر المؤمنین و یعسوب

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۷۵

الدین علی بن ابی طالب علیهما الف الف التحیة نموده، صیغه وقفیت به قانون مذهب حق ائمه اثنی عشری گفته، تولیت آن را به خازن خزانه آن ثانی فردوس برین تفویض نمود. و قفا صحیحا شرعیا مادامت السموات و الارض و هو خیر الوارثین، فمن

تعرض لا بطلها و تصرف فيها بغير شرط واقفها فقد باء بغضب من الله و سخط و مأواه جهنم و بئس المصير. امید که ثواب این معنی به روزگار آن متشبت ذیل ولای آن خاندان سدره مکان عاید شود. آمین یا رب العالمین.
[مهر:] ...

**۳۴ وقفنامه مورخ آغاز صفر ۱۱۴۳ بر نسخه‌ای از قرآن کریم (ش ۱۴۲- موزه) که بر مقبره شاه سلطان حسین وقف داشته شده است
گویا از همسر او مادر طهماسب دوم :**

هو الواقف

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على سريره كل واقف والمطلع على نية كل مخالف و مؤالف المتفضل على جميع الانام بالنعم و المعارف. و الصلوة و السلام على سيدنا و نبينا ابى القاسم محمد الشفيح فى اعظم المواقف و على آله الهداء ابى الفضائل و العوارف الذين شرقت برطاتهم المشاعر و المواقف ماهبت فى البرارى الرياح العواصف.

اما بعد غرض اصلى و منظور كللى از نگارش این کلمات شرعیة الدلالات آن است که در اسعد زمان و احسن اوان نسایم توفیقات ربانى و رشحات تأییدات یزدانى نهال احوال خیر فال علیاحضرت حواسیرت مریم سریرت فلک جناب خورشید احتجاب ناموس العالمین عصمت الدنيا و الدین مثمر این ثمر گردیده که

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۷۶

خالصا لوجه الله تعالى وقف صحيح شرعى نمود این یک جلد قرآن مجید ربانى را بر کافه مؤمنان و شیعیان و سایر مترددین و متوطنین بلدة المؤمنین قم که در سر مزار کثیر الانوار نواب فردوس قباب مالک رقاب تلاوت نموده، ثواب آن را به روح کثیر الفتوح نواب همایون سابق الذکر هدیه نمایند مشروط آن که از سر مزار کثیر الانوار مزبور بیرون نبرند. وقفا صحیحا شرعیا و حبسا صریحا ملیا بحیث لا بیاع و لا یوهب و لا یرهن. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه.
فی غرة شهر صفر سنه ۱۱۴۳.

**۳۵ وقفنامه مورخ ۱۲ رجب ۱۱۵۷ در آغاز چند پاره از قرآن با متن زیر و جز آن، مبنی بر وقف این پاره‌ها بر روضه مطهر در سر مزار
مرحمت‌پناه ابو الحسن خان:**

هو الواقف على الضمائر

وقف صحیح شرعی نمودند این مجلد کلام مجید و فرقان حمید را بر سر مزار مرحمت و غفران پناه ابو الحسن خان طاب ثراه و جعل الجنة مثواه، مشروط بر آن که مجلد مزبور را تلاوت نموده و ثواب آن به روح پرفتوح مرحمت‌پناه عاید گردد. مشروط بر آن که نفروشدند و رهن نگذارند. هر آن کس خلاف آن نماید به لعنت الهی گرفتار گردد. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه. تحریرا شهر رجب المرجب سنه ۱۱۵۷.

هو الواقف على السرائر

وقف صحیح شرعی و حبس مؤبد ملی نمود این مجلد کلام حمید مجید ربانى را مع نه مجلد دیگر که مجموع سی جزو تمام

کلام الله بوده باشد (بر روضه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۷۷

مطهر و منور حضرت معصومه علیها التحیه و الثنا) علیا جناب بلقیس آداب عصمت و عفت و خدارت دستگاه زبده المخدرات شرف جهان خانم همشیره مرحمت و غفران پناه ابو الحسن خان. مشروط بر آن که نفروشد و هبه نمایند و هر وقت که در سر مزار مرحوم مزبور بوده باشد عالی حضرات مباشرین آن سرکار فیض آثار مانع نشوند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یدلونہ. به تاریخ روز جمعه ۱۲ شهر رجب به تصرف وقف دادند.

[مهر: لا اله الا الله الملك الحق المبين

عبده اسمعيل

۳۶ وقفنامه مورخ ذ ح - ۱۱۶۴ از امام قلی خان خلف غفران جایگاه بیجن بیک قرخلو:

هو الواقف علی الضمائر

الحمد لله الواقف علی القلوب و الضمائر و المطمع علی الافئده و البصائر، و الصلوة و السلام علی خیر خلقه محمد و آله اجمعین الطیبین الطاهرین المعصومین.

و بعد وقف صحیح شرعی و حبس مؤبد ملی نمود عالی جاه معلی جایگاه خانانی عظیم القدر و الشانی امامقلی خانا خلف مرحمت و غفران جایگاه بیجن بیکقرخلو این کلام ملک علام را مع رحل عمل ... نقاش که در روضه مقدسه منوره (حضرت فاطمه معصومه سلام الله علیها) واقعه در دار المؤمنین قم که حفاظ و خدام و زوار و کافه شیعیان تلاوت نموده و ثواب آن را به روح پرفتوح حضرات ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین و به روزگار فرخنده آثار واقف معظم الیه و به روح والدین عالی جاه سابق الالقب قربت نمایند. مشروط بر آن که از آن آستان عرش توأمان بیرون نبرند و نخرند و نفروشد و هبه نمایند و به عاریت ندهند

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۷۸

و تولیت آن را به عالی حضرت رفیع منزلت متولی که از جانب پادشاه عصر تعیین شده باشد مرجوع شد که به نحو مسطور معمول دارد و چنانچه خلاف آن نمایند به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار و به خون حضرت ابا عبد الله الحسین شریک باشد. آمین یا رب العالمین. فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یدلونہ ان الله سمیع علیم. تحریرا فی شهر ذی حجه الحرام من شهور سنه ۱۱۶۴.

۳۷ وقفنامه مورخ رمضان ۱۱۹۴ در آغاز نسخه ش ۲۶۷ - انبار مبنی بر وقف همین جزو از کلام الله مجید با بیست و نه جزو دیگر بر آستان مقدس:

وقف صریح شرعی و حبس مؤبد ملی نمود عالی حضرت سیادت و نجابت منقبت میرزا باباس ولد میرزا قوام الدین همدانی این جزو با بیست و نه جزو دیگر کلام مجید ربانی را به حضرت معصومه صلوات الله و سلامه علیها، مشروط بر آن که در وقت ضرورت اهل قم برده و تلاوت نموده، بعد از آن آورده تسلیم متولی معصومه نماید و تولیت آن را به ازهد و اتقای متولیین

مشار إليها مفوض نمود که نسلا بعد نسل متولی همین سی پاره به نحو مرقوم باشند. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه. و كان ذلك في شهر رمضان المبارك سنة ١١٩٤.

[مهر:] المتوكل على الله الغني

عبده محمد رضا الحسيني

١١٩٣

٣٨ وقفنامه مورخ ١٩ رمضان ١٢١٦ از فتحعلی شاه قاجار که هفت مجلد قرآن کریم در این تاریخ بر آستانه مقدس نیاز داشته است:

تربت پاکان، ج ١، ص: ١٧٩

الحمد لله الواقف على النيات و المطمع على الخفيات و الصلوة و السلام على محمد اشرف المخلوقات و آله خير البريات. بعد از حمد الهی و نعت حضرت ختمی پناهی بر واقفان مواقف کار آگاهی که موفق به توفیقات الهی اند مستور نخواهد بود که ثمر شجر وجود باقیات صالحات و فایده ماهیت و بود اجرای خیرات و انفاق صدقات است كما قال الله تعالى «و الباقیات الصّالحاتُ خَیْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَ خَیْرٌ اَمَلًا». درین درگاه آن بنده بنده مقبل است که در دار العمل «الدنيا مزرعة الاخرة» مزرعه اعمال خود را به رشحه افشانی کریمه «انّ الحسَناتِ یُذهِبْنَ السَّیِّئاتِ» سرسبز نماید و درین کارگاه آن کس را لطف الهی شامل است که در دار الاحسان «انّ اَحْسِنَتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِانْفُسِكُمْ» سمنند افعال خود را به گرم عنانی «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثالِهَا» به سرمنزلیکه تازان میدان «و یُسارِعُونَ فِی الْخَیْرَاتِ» جهانند.

لهذا بندگان اعلى حضرت قدر قدرت مشتری طلعت بهرام صولت گردون دستگاه انجم سپاه، جوهر شمشیر سلطنت و صورت هیولای فتح و نصرت، شهنشاهی که بقا با دولتش از ازل توأم و ظل الهی که فتح با موکبش تا ابد همدم است، کشورگیری که انفکاک ظفر از رکاب همایونش همچون وجود عرض بی جوهر ممتنع الخیال، ممالک ستانی که انفصال استقلال از ظل رأیت اجلاش مانند انفصال جسم از روح شدید المحال است، صاحب لواء السلطنة و التمکین قهرمان الماء و الطین ظل الله فی الارضین ابو النصر فتحعلی پادشاه قاجار ابد الله دولته العلیة و خلد الله مملکته الوسیعة

وقف صحیح شرعی فرمودند این کلام الله مجید را بر روضه مقدسه عرش درجه حضرت معصومه علیها التحیة و الثناء، و ثواب آن را نیز هبه نمودند به روح پرفتح خاقان رضوان آشیان محمد پادشاه قاجار عم بزرگوار خود و نواب

تربت پاکان، ج ١، ص: ١٨٠

علیین آشیان حسین قلی خان والد ماجد خود طاب الله ثراهما و جعل الجنة مأواهما، و اجرای صیغه موافقه مشروط به شروط ثلاث گردید:

الاول- آن که این کلام الله مجید را بدون جهت شرعی در خزانه مقدسه حضرت معصومه مخزون و محبوس نسازند.

الثانی- آن که از آن روضه مقدسه بدون علت شرعی حمل و نقل به جای دیگر ننمایند.

الثالث- آن که در همه اوقات روز و شب در روضه مقدسه حاضر باشد که قرا و مترددین، حفاظ و مجاورین آن حرم محترم مهما یرید از آن تلاوت نمایند.

وقفا مؤبدا و حبسا مخلدا ان لا یباع و لا یرهن و لا یوهب، فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه. و كان ذلك في التاسع عشر شهر رمضان المبارك من شهور سنة ١٢١٦ من الهجرة النبوية صلى الله عليه و آله و سلم.

۳۹ وقفنامه مورخ ۲۷ ذ ح - ۱۲۲۱ بر نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را دختر محمد رضا خان قاجار بر آستانه مقدس نیاز داشته است:

هو الواقف علی السرائر

باعث بر تحریر و ترقیم این کلمات شرعیة الدلالات آن است که وقف مؤبد و حبس مخلد نمود این کلام مجید علام را علیاحضرت قمر نقاب خورشید احتجاب عصمت و عفت پناه خدارت و طهارت دستگاه آسیه‌شانی بلقیس‌مکانی اعنی مخدومه مکرمه معظمه نوری شرف خانم الشهیره بنبات خانم دامت عفتها العالیة بنت مرحمت و غفران‌مآب محمد رضا خان قاجار قزوین طاب ثراه بر روضه منوره مقدسه مطهره معصومه قم علیها التحیة و الثنا.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸۱

مشروط بر این که از روضه مزبوره بیرون نبرند و به دست اطفال ندهند و هر روز این کلام الله را متولیان روضه مزبوره و قاریان قرآن و حافظان کلام ملک علام تلاوت نمایند و معطل نگذارند و تصرف دال بر ملکیت از بیع و شرا و رهن و غیره نمایند تا از ثواب آن واقفه مزبوره مستفیض و بهره‌مند گردد بحیث ان لا بیاع و لا یرهن وقفا بتا بتلا الی ان یورث الله الارض و من علیها. و این چند کلمه بر سیل وقف نامچه قلمی گردید. تحریرا فی بیست و هفتم شهر ذیحجه الحرام من شهر المبارک سنه ۱۲۲۱.

۴۰ وقفنامه بیوتات شاهی مورخ ۲۵ شوال ۱۲۲۲ از فتحعلی شاه براساس متن سنگ‌نبشته سردر غربی همین بناها که اکنون دانسته نیست کجاست و ابنیه مزبور نیز بیست سال پیش ویران و جزء بنای مسجد اعظم شد.

دیباچه ادیبانه این سند در گنجینه نشاط (: ۳۵ ب- ۳۶ ر، ش ۹۳ خطی دانشگاه) دیده می‌شود:

وقف صحیح شرعی نمود شاهنشاه جم‌جاه سپهر خرگاه انجم‌سپاه ظل الله فی الارضین الخاقان المعظم الافخم و السلطان الاعدل الاکرم السلطان بن السلطان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابو الفتح و العلی فتحعلی شاه لا زالت قصور اجلاله مرفوعه این عمارات مبارکات که از ابنیه جدید البینانی سلطانی است با جمله ملحقات از حمام و بیوتات و فروش و مضافات بر زمره زوار روضه مقدسه بهیه علیها و علی راقدها آلف التحیة.

مشروط بر آن که هریک از زائرین و عابرین که در سلک فضلا و عظما و اشراف و اعیان‌منسک و شایسته نزول در این مکان شریف باشند در آنجا منزل نمایند و در هنگام زیارت و دعوات متذکر ذات مکارم صفات اقدس اشرف اعلی بوده باشند

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸۲

و تولیت آن را به متولی روضه مقدسه منوره مطهره عرش درجه علی شروطها مفوض فرمودند که به تصفیة عمارات پرداخته، در بستن و گشادن ابواب و لف و نشر فروش و قبض و بسط امور ملزومه تولیت مختار و در ارائه طریق زواری که خود نزول کرده باشند به دخول، و منع سایرین از ورود و نزول مشروطات مزبور را معمول و از قرارداد واقف تخلف نورزند و عدول نمایند.

وقفا صحیحا شرعیاً، فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ.

و کان ذلک فی ۲۵ شهر شوال المکرم من شهر سنه اثنی و عشرين و مأتین بعد الالف من الهجرة النبویة.

۴۱ چند نمونه از وقف‌های خانوادگی بر مقابر آستانه مقدس:

ا- وقف‌نامه مورخ ج ۲- ۱۲۳۰ از مهد علیا شاه جهان خانم بر قبر مادر خود با تولیت اعلم علمای دارالایمان قم در آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف.

ب- وقف‌نامه مورخ رجب ۱۲۳۰ از هلاکو خان فرزند شاهزاده حسن علی میرزا شجاع السلطنه در گذشته ۱۲۷۱ بر برگ آغاز نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را بر قبر مادرش (دختر مرتضی قلی خان عم فتحعلی شاه- مجمع الفصحاء هدایت ۱: ۱۲۸ چاپ جدید) وقف داشته است:
هو الواقف علی الضمائر

منظور از تسطیر این سطور سعادت ظهور و مقصود از تحریر این کلمات خیریت دلالات این که وقف مقبره مطهره والده ماجده خود فرمود این کلام الله مجید را نواب مستطاب سپهر جناب هلال رکاب، خجسته شجر حدیقه شوکت و شهریاری و فرخنده ثمر دوحه دولت و جهاننداری، مهین سلاله دودمان سلطنت تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸۳

عظمی و بهمین نتیجه خاندان خلافت کبری، لؤلؤلالای صدف عزت و اعتلا و گوهر یکتای مخزن مجد و علا، شاهزاده اعظم اکرم بیت

ماه مهر آسا سیاوش سان فروغ چشم کی سرو سنبل مو هلاکو خان سرور جان جم
هم نیا او را جهاندار مهین فخر الملوک هم پدر او را حسن شاه گزین زین الامم
گرچه آن سرو گلستان نیا شمع سپهر گرچه آن شمع شبستان پدر سروارم
مهد خوابستی ولی چون تخت جویان در سنون خردسالستی ولی چون سالخوردان در شیم

مشروط بر این که قرای مأموره به مجاورت مقبره مطهره مرحومه مغفوره مذکوره لیلا- و نهار، شهورا و سنینا در همان مکان شریفه به تلاوت و قرائت این قرآن مجید مشغول، در محافظت و محارست آن لازمه دقت و اهتمام معمول داشته ثواب تلاوت دائمی آن را به روح کثیر الفتوح مرحومه مغفوره مبروره علیین آرامگاه حورین جایگاه مذکوره قربت کرده و از روضه منوره و بقعه مشرفه مطهره معصومه علیها التحیة و الثنا حمل و نقل به امکانه دیگر نمایند مگر گاه به گاه محتاج مرمت گردد در دار المؤمنین قم به نظر پیشوایان دین مبین رسانیده و به نظر دقت اجرت مرمت آن را مشخص و از موقوفات مقبره مرحومه مغفوره مذکوره مقرر و مهم سازی و بعد از صحافی به قرای مذکوره سپارند.

وقفا صحیحا شرعیا نافذا مؤبدا، فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه. و من اهمل فی اعمال التولیة و ابطال شرایطها فعليه لعنة الله و الملائكة
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸۴

و الناس اجمعین. فی شهر رجب المرجب سنه ۱۲۳۰.

ج- وقف‌نامه مورخ رمضان ۱۲۳۰ از ارغون خان فرزند دیگر حسنعلی میرزا شجاع السلطنه (ناسخ و مکارم الاثار ۱: ۱۵۷) کشته شده به سال ۱۲۴۸ (فارس‌نامه ناصری ۱: ۲۸۲) بر همان قبر که متن آن درست همان متن پیش است با حذف ابیات و با مهر او در پایان.

د- وقف نامه مورخ ۷ ع ۱- ۱۲۳۸ از شاهزاده محمود میرزا قاجار (چهاردهمین فرزند فتحعلی شاه و نگارنده سفینه محمود و جز آن- ذریعه و مجمع الفحصا ۱: ۱۱۵ و مکارم الاثار ۲: ۴۸۴) بر قبر مادر خود که مریم نامی از جماعت بنی اسرائیل بود (ناسخ قاجاریه ۱: ۳۳۲ و ۳۱۹) با مهر او در میان:

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين

الحمد لله الواقف على الضمائر والصلوة والسلام على محمد وآله خير العشاير.

اما بعد وقف مخلص و حبس مؤبد نمود اين يك جلد قرآن مجيد و فرقان سديد را نواب مستطاب سپهر ركاب هلال جناب مشترى آداب، حضرت قضا سطوت قدر قدرت جمشيد جام كيومرث احتشام، خداوند اقليم شوكت و اجلال و فرمان فرماي مملكت دولت و اقبال، شاهزاده والاتباع محمود ميرزاي قاجار ادام الله قدره و منزلته كه بر سر تربت مرحومه مغفوره والده ماجده او گذارند و مؤمنين و قراء من النساء و الرجال بالغدو و الاصال مشغول قرائت باشند و اجر و ثواب قرائت را به روح پرفروش جناب خير المرسلين و بر اولاد طاهرين او و بعد به روح معظم اليها قربت نمايند كه در يوم لا ينفع مال و لا بنون الا من اتى الله بقلب سليم دستگير واقف معظم اليه شده باشد. به شرط آن كه نفروشد و نخرند و هبه و مصالحه نمايند و به رهن ندهند و به دست اطفال بي تميز ندهند.

فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه و الله سميع عليم.

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۸۵

و صيغه وقف بالعرييه و الفارسيه واقع و جاري شد. حرره ذلك في هفتم شهر ربيع الاول من سنه الثامن و الثلاثون و مأتين بعد الالف من الهجره النبويه.

۴۲ وقفنامه قنديل طلاي ميناي مرصع و يك مجلد قرآن كريم قديمي فتحعلی شاه مورخ شوال ۱۲۴۲ با ديپاچه ای مفصل كه در اينجا قسمت اخير آن با حذف ديپاچه مزبور آورده می شود (بنگرید به روضه الصفا ۹: ۶۶۲):

.. وقف صحيح شرعى و حبس مخلص ملي فرمودند اين كلام الله مجيد را با يك عدد قنديل طلاي ميناي مرصع به جواهر كه مبلغ چهار هزار تومان صرف اتمام آن گرديده و جواهرات ثمين و ترصيعات تزيين آن كه بدین موجب:

الماس- درشت و ريزه: ۲۳۵ قطعه

لعل- درشت و ريزه: ۴۹ قطعه

ياقوت- درشت و ريزه: ۸۸۵ قطعه

زمرد- درشت و ريزه: ۸۸۳ قطعه

مرواريد- آويز دوره بالا و پايين: ۲۸۹۸ عدد بالا: ۶۷۶ عدد- پايين: ۲۲۲۲ عدد

تشخيص يافته به روضه مطهره و بقعه منوره بضعه طاهره رسالت و زهراي سراق عصمت و طهارت معصومه مكرمه التي تشرفت بمدفنها ارض قم صلوات الله عليها و على آبائها كه قنديل مهر بها را در اصل بقعه عرش مساق رشك قنديل آفتاب در سقف فيروزه گون رواق سازند و قرآن مجيد را كافه ساكنين و متوطنين و مترددين و زائرين از زمره ناجيه شيعه اماميه تلاوت نموده، ثواب آن عايد روزگار سعادت نمون و ذات مرحمت مقرون اقدس همايون گردد.

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۱۸۶

مشروط بر آن که در روضه مطهره و رواق و ایوان و حجرات صحن مقدسه تلاوت و قرائت نموده، از حدود صحن مقدس بیرون نبرند و به دست اشخاصی که در محافظت آن از اندراس اهتمام نمایند ندهند و از لوازم و شرایط وقفیت اخراج نکنند. و بهذه شرایط المذكوره صیغه وقف بالفارسیه و العربیه علی نهج الشرع الباری جاری گردید. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه.

و كان ذلك في شهر شوال المكرم سنة ١٢٤٢ من الهجرة المباركة المقدسة النبوية.

٤٣ وقفنامه ده «سرتومن» از روستاهای بلوک فراهان قم مورخ رمضان ١٢٤٤

که آن را فتحعلی شاه بر آستانه مقدس موقوف داشته است با دیباچه‌ای مبسوط و متنی طولانی در ستایش پادشاه مزبور. اصل سند در اختیار دفتر آستانه است.

٤٤ وقفنامه مورخ صفر ١٢٤٩ از خسرو خان والی کردستان با مهر «أَفْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ عَبْدَهُ خَسْرُو» در پایان و مهر «بنده مرتضی علی خسرو» در کناره سند (قرآن ش ١٩٩ موزه آستانه):

بسم الله تعالى شأنه العزيز

الحمد لله الواقف على السراير و الضماير و الصلوة و السلام على اشرف الاوائل و الاواخر.

اما بعد غرض از تحرير و ترقيم اين كلمات خيريت دلالات آن است که چون توفیقات سبحانی و تأییدات ربانی شامل حال خيريت منوال افتخار الولاة خسرو خان الوالی بکردستان ادام الله تعالى اجلاله الی مدید الزمان گردیده،

تربت پاکان، ج ١، ص: ١٨٧

این مجلد کلام الله حمید مجید را با یک مجلد دیگر وقف صحیح شرعی و حبس صریح ملی نمودند بر کافه شیعیان اثنی عشری که تلاوت نمایند و ثواب آن عاید واقف موفق گردد. و درضمن العقد شرط نمودند که این کلام مجید را با جلد دیگر در روضه متبرکه حضرت معصومه علی آبائها و اجدادها و علیها الف الالف التحیه و السلام تلاوت نمایند و تولیت آن را مفوض نمودند به مجتهد جامع شرایط فتوی. وقفا صحیحا شرعیا بحیث لا یباع و لا یرهن. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه تبدیلا. و كان ذلك في شهر صفر المظفر سنة ١٢٤٩.

٤٥ وقفنامه قرآنی که آن را ام سلمه دختر فتحعلی شاه به خط خود در شوال ١٢٤٦ به پایان برده و بر خاکجای پدر وقف داشته است:

چون توفیق یزدانی و تأیید سبحانی شامل حال این کنیز ناچیز حضرت خیر النساء فاطمه زهرا صلوات الله علیها گردیده و از ملامی دنیوی که غالب نسوان بل رجال دوران به آن مبتلا هستند اعراض حاصل گردانیده از مستلذات دنیوی روگردان شده، روی توفیق به نگاشتن کلام ملک علام آورده و دست امید به جبل المتین قرآن حمید و فرقان مجید زده تمام اوقات را به تحریر کلام خدا و ادعیه مأثور از ائمه هدی مصروف می دارم.

بناء علیه از حضرت آسمان بسط شاهنشاه جم جاه خلد آرامگاه اشارتی در تحریر و تسطیر این کلام الله، و به فضل خدا در

مدت یک سال اتمام پذیرفت لکن در همان اوقات پدر بزرگوار و خسرو تاجدار از دار فنا به دار بقا رحلت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸۸

فرمودند و پادشاهی عالم باقی را از سلطنت دو روزه فانی عوض گرفتند. چون این قرآن بر حسب امر و اشارات خسرو خلد مکان صورت اتمام پذیرفت شایسته چنان دیدم که وقف مرقد منور آن آرام یافته جوار قدس نمایم که ثواب تلاوت او را به روح کثیر الفتوح آن سریر آرای خلد نمایند. و انا الامه العاصیه الجانیة المفتقر الی رحمۃ اللہ الملک المغفور ام سلمه بنت السلطان فتحعلی شاه قاجار. اللهم اغفر لی و لوالدی و لجمیع المؤمنین و المؤمنات بمحمد و آله الاخیار الاطهار.

۴۶ دو وقفنامه از شاهزاده خانم فخر الدوله دختر فتحعلی شاه یکی مورخ یکشنبه ۱۵ رجب ۱۲۵۰ دیگری مورخ دهه دوم ع ۱- ۱۲۵۹.

چندین طغرا سند دیگر مانند این از وقف‌هایی که شاهزادگان قاجار و دیگران در نیمه دوم این قرن بر قبر فتحعلی شاه و بر حرم مطهر نموده‌اند در دست است که به نقل همین نمونه اکتفا می‌شود:

هو الواقف علی الضمایر

چون توفیقات حضرت سبحانی و تأییدات ربانی شامل احوال فرخنده‌فال سرکار عظمت اقتدار، نواب مستطاب خورشید احتجاب، شاهزاده معظمه مکرمه مفخمه، مهد علیا و ستر کبری، فخر الدوله العلیه العالیه گردیده وقف مؤبد و حبس مخلد نمود این یک جلد کلام الله حمید مجید ربانی را بر کافه مؤمنین و مسلمین دار الایمان قم که در سر مرقد والد خود اعنی خدیو جنت مکان و خاقان خلد آشیان، خسرو کشورستان صاحب قران، المرحوم المغفور الی جوار الملک المنان (السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان فتحعلی شاه قاجار طاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه) قراء بلد مذکور تلاوت نموده که ثواب وقفیت آن در روزگار فرخنده آثار عاید روح مرحوم شاه جنت مکان شود. و صیغه وقف ابدی به قانون شریعت نبوی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۸۹

صلی الله علیه و آله جاری گردید. لعنة الله علی مبايعيه و غاصبيه و سارقیه.

فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ، و الله واسع علیم (!).

تحریرا فی یوم الاحد من خمس عشر شهر رجب المرجب سنه ۱۲۵۰.

* هو الواقف علی الضمائر و السرائر

بسم الله الرحمن الرحیم و الاعتصام بکرمه العمیم

وقف مؤبد و حبس مخلد نمودند این یک مجلد کلام ربانی و کتاب حمید سبحانی را بر کافه شیعیان امیر المؤمنین علیه افضل الصلوات و التحیات نواب سپهر جناب مهر احتجاب عصمت و عفت آداب طهارت و خدات انتساب سرکار فخر الدوله العلیه العالیه که قرائت کنند و تلاوت نمایند و ثواب آن را به روح کثیر الفتوح خاقان خلد آشیان علیه رحمۃ اللہ الملک المنان مفوض داشتند و تولیت آن را به حضرت معالی مرتبت آقا میرزا محمد متولی بقعه که مضجع خاقان مغفور است مقرر ساختند و پس از او به هرکه متولی بقعه مبارکه مذکوره است و صیغه شرعیه جاری و واقع شد.

وقفا صحیحا صریحا. فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یدلونہ.

و کان ذلک تحریرا فی .. ع عشر شهر ربیع الاول من شهور سنه ۱۲۵۹ تسع و خمسين و مأتین بعد الالف من الهجرة النبویه علی مهاجرها آلاف آلاف من التحیه.

و السلام على من اتبع الهدى.

۴۷ وقفنامه مورخ ۱۲۶۰ از میرزا محمد صادق فرزند میرزا جعفر کدخدای دار الخلافه طهران.

با مهر «عبدہ صادق الحسینی» و «صادق بن جعفر الحسینی» در پایان سند:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۰

هو الله الواقف على السرائر و الضمائر

بسم الله تعالى

وقف مؤبد و حبس مخلد نمود این مجلد نصف قرآن حمید سبحانی و فرقان مجید ربانی را عالی‌جاه سعادت و سیادت همراه صداقت و نجابت دستگاه میرزا محمد صادق خلف صدق آقا میر جعفر کدخدای دار الخلافه طهران بر کافه شیعیان امیر مؤمنان از سکنه و مجاور و زائر آستان ملایک پاسبان فاطمه معصومه مدفونه در بلده دار الایمان قم بنت موسی بن جعفر علیها و علیهما آلاف التحیة و الثناء که مکلفین از قراء تلاوت و قرائت نمایند و ثواب آن را به ارواح انوار ائمه اطهار یا هر که منظور قاری باشد هدیه نمایند و ضمنا روح پرفتوح مرحومه مغفوره حلیمه خاتون والده واقف معظم الیه را به ذکر خیر و فاتحه یاد و شاد کنند و تولیت را به عالی‌جناب شامخ الالقباب ملا جعفر خلف مرحوم حاجی ملا بابای قمی واگذار نمودند. و آن جلد که نصف دیگر همین جلدست راقم الحروف باقر برادر متولی مذکور به نهج مزبور وقف کردم و صیغه وقف علی ما قررت فی الشریعة المقدسة سمت جریان پذیرفت. ۱۲۶۰. فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یبدلونه.

۴۸ وقفنامه مورخ ع ۲- ۱۲۷۲ از ناصر الدین شاه قاجار در آغاز هفت پاره از مصحف شریف که آن را بر قبر پدر خود محمد شاه موقوف داشته است:

وقف ابدی فرمودند سرکار معدلت مدار اعلی حضرت اقدس همایون شاهنشاه اسلام پناه ظل الله، منبع عدل و انصاف مصدر مراحم و الطاف، المجاهد فی سبیل الله المحامی لدین الله و المحیی لسنه رسول الله! صلی الله علیه و آله، ظل مبسوط

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۱

کردگار مظهر لطف آفریدگار، محدد فلک سلطنت و شهریاری مجدد رسوم معدلت و بردباری، حامی آثار حضرت اقدس نبوی حافظ اطوار جناب مرتضوی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین، آیه رحمت ایزد متعال سایه رأفت بی‌زوال، ناصر دین و دولت حامی ملک و ملت، السلطان بن السلطان بن السلطان- الخاقان ابن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابو المظفر ناصر الدین شاه قاجار لا- زالت اعلام دولته القاهرة محفوفاً بالعز و الاقبال و رایات شوکتها الباهرة مصروفاً بالنصرة و الاجلال بمحمد و آله الاطهار صلوات الله و سلامه علیه و علیهم اجمعین این یک سبج مجلد کلام مجید ربانی را با شش سبج مجلد دیگر به کافه مسلمین و مؤمنین.

مشروط بر این که همیشه در سر مرقد مطهر و مضجع منور شاهنشاه رضوان جایگاه مبرور البسه الله حلل النور محمد شاه غازی اسکنه الله تعالی فرادیس الجنان بمحمد و آله علیهم صلوات الله الملك المنان بوده، تولیت آن با متولی بقعه متبرکه مزبوره باشد و از آنجا نقل و تحویل به جای دیگر نشود و همه مسلمانان در آنجا از تلاوت مستفیض شوند.

فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه. و صيغه صحيحه شرعيه على النهج المقرر في الشرع الانور جاري گردید.
حرر في شهر ربيع الثاني ۱۲۷۳.

۴۹ وقفنامه مورخ ۱۵ ع ۱- ۱۲۹۵

از میرزا محمود مستوفی و وزیر طهران (قرآن شماره ۸۴- ۸۵ انبار، کتابخانه آستانه مقدس).

۵۰ وقفنامه سه دانگ از مجموع شش دانگ دیه گازران از روستای جعفر آباد ساوه با چهار دانگ باغ و آسیا و قلعه و بیوتات و مستغلاتی دیگر که آن را میرزا شفیع مستشار الملک گرکانی در ۱۶ ذ ح - ۱۳۱۱ برای مصرف شام خدام آستانه مقدس و روضه خوانی در شبهای جمعه وقف داشته است به تفصیلی که در متن سند یاد می شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۲

متن این وقفنامه همراه رساله خصائص العظیمیه حاج شیخ جواد لاریجانی در ۱۶ صفحه به چاپ رسیده است .

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۳

۲ اسناد و احکام مشاغل گوناگون آستانه

اشاره

در کتاب راهنمای قم به استناد «مدار کی که موجود است» می نویسد:

تعداد خدمتگزاران آستانه قم در اوائل دوره صفوی پنجاه نفر بوده و سپس در همین عصر با گسترش تشکیلات آستانه هفتاد نفر بر این شمار افزوده شد. پس از آن در اواخر دوره قاجار شماره خدام به صد و هشتاد تن رسید که در سه کشیک هشت ساعته انجام وظیفه می نمودند و مشاغل آنان چنین بود:

۱- مستوفی: مسئول تنظیم حساب درآمد و هزینه آستانه و مصرف آن و نگاهداری سوابق خدام.

۲- مشرف: مسئول نگاهداری و تنظیم دفتر ثبت آستانه و دفتر ثبت تعداد و مشخصات هدایا.

۳- خازن: مسئول نگاهداری نفایس آستانه که در خزانه بوده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۴

۴- ضابط: مسئول نگاهداری و ضبط اثاثیه خارج از خزانه که در حرم و بیوتات دیگر یا مورد نیاز کشیکهای خدام بوده است.

۵- سرکشیک: مسئول انتظام داخلی حرم.

۶- خطیب: که در هر شب با حضور خدام خطبه‌ای مشتمل بر حمد و ثنای پیغمبر و دعای سلطان وقت می خواند.

۷- خادم: پاسبان و عهده‌دار جزئیات امور آستانه که زیر نظر سرکشیک انجام وظیفه می نمود.

از اسنادی که در مجموعه حاضر دیده می‌شود و از قرائن و اطلاعات خارجی برمی‌آید که آستانه را جز اینها مشاغلی دیگر نیز بوده است. مهم‌ترین آنها مقام تولیت آستانه بوده که با فرمان‌ها و نشان‌های پادشاهان وقت تأیید می‌گردیده است. در دوره صفوی و قاجار برخی مناصب دیگر از جمله مقام استیفاء آستانه نیز با فرمان پادشاه تعیین می‌شده و در دیگر مشاغل و مناصب حکم متولی عصر نافذ بوده است.

بسیاری از این‌گونه اسناد و احکام هم‌اکنون در دست بازماندگان متصدیان پیشین این مشاغل باقی است. در این بحث چند طغرا از آنها که نگارنده به مرور بر آن آگاهی یافته است دیده می‌شود:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۵

تولیت قدیمی

اشاره

روضه منور حضرت سنی فاطمه بنا بر آنچه در بخش تاریخ دیدیم نخست بیش از نیم قرن جز سایبانی از بوریا نداشت تا آن‌که در نیمه دوم قرن سوم قبه‌ای بر فراز آن بنیاد شد. چنین تصور می‌رود که در این سال‌ها - اگر وقف بر مشاهد معمول نیز می‌بوده - آستانه قم را موقوفاتی نبوده است.

در «کتاب قم» از چندین آسیای وقفی و موقوفات قمیان یاد می‌شود لیکن بیشتر آنها وقف بر امامان اهل بیت بوده که وکلا و نمایندگان آنان به امور آن رسیدگی می‌نمودند.

در پیرامون میانه قرن ششم آستانه قم را با اوقاف و مدرسه و فقهاء و ائمه به زینت تمام و قبولی عظیم وصف کرده‌اند پس می‌باید در این دوره آن را متولی و سرپرستی مخصوص باشد لیکن نگارنده تا حین تحریر این سطور شخصی خاص را در آن قرون با این عنوان نشناخته است. مگر آن‌که از راه همراه بودن آن با مقام

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۶

نقابت سادات قم در دوره‌های بعد اظهار نظر شود که نقیب قم در هر دوره به مقتضای ریاست و تقدم خود بر علویان سرپرست و کارگزار امور مشاهد و موقوفات آنها نیز بوده است به‌خصوص این آستان مقدس که در رأس مشاهد متبرک قم قرار داشته و برای تصدی امور آن کسی مناسب‌تر از نقیب سادات نمی‌توان اندیشید و بر این نکته جز این مؤیداتی دیگر نیز توان افزود.

بنابراین اگر این احتمال را بتوان نزدیک به واقع دانست باید گفت خاندان‌های سادات رضوی و حسینی شجری و حمزیه آل ارقط که نقباء قم به تناوب از آنان بوده‌اند هر یک در دوره‌هایی تولیت آستانه مقدس و موقوفات آن را عهده داری نموده‌اند. احتمال دیگر هم هست که تنها بزرگان سادات رضوی به لحاظ قرب نسب و مقام اجتماعی و خویشاوندی با بانی نخست این مقام را به دست گرفته‌اند. این احتمال دوم را اگر پیش از دوره مغول وجهی قوی نباشد در این دوره و پس از آن به ناگزیر باید پذیرفت چه در متن احکام و فرمان‌های تیمور و شاهرخ و ترکمانان همه‌جا تصریح می‌شود که سادات رضوی «از قدیم الایام الی یومنا هذا» تولیت آستانه و نقابت سادات را عهده‌دار بوده‌اند. این تعبیر در پیرامون پایان قرن هشتم شاهی است معتبر بر این‌که تولیت این خاندان بر آستانه از یکی دو قرن پیش از آن فروتر نبوده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۷

بنابراین تولیت آستانه مقدس که در روزگاران نخست از آن به «تولیت اوقاف مزار» تعبیر می‌شد. در قرن‌های هفتم به بعد بی‌هیچ تردید با سادات رضوی بوده و در این باره احکام و فرمان‌هایی به نام آنان از پادشاهان زمان صدور می‌یافته است. کهن‌ترین این احکام فرمان تیمور و شاهرخ است که قسمتی از متن آنها در فرمان مورخ ۸۶۷ جهان شاه قراقویونلو نقل گردیده است. پس از آن چند فرمان از شاهان قراقویونلو و آق‌قویونلو که خوشبختانه بیشتر آنها در دست است. سپس فرمان‌های شاه اسماعیل و شاه طهماسب در واگذار کردن مقام به افرادی دیگر از همان خاندان «بی‌مشارکت و مداخلت غیر».

در دوره صفوی با دگرگونی‌هایی که در سبک اداره امور اوقاف پدید آمد تولیت مزارات به کسانی سپرده می‌شد که از جانب دیوان صدارت برای این کار برگزیده می‌شدند جز آن‌که چون در بسیاری از موقوفات پیشین مزارات (چنان که در موقوفه شاه بیگی بیگم - سند ش ۴ همین مجموعه) تولیت وقف به عهده خاندان متولی آن عصر واگذار گردیده و این مقام در آن خاندان نسلی پس از نسل دیگر به وراثت قرار داده شده بود ناگزیر منصبی دیگر به عنوان «تولیت موقوفات تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۸

قدیمی» - که به اختصار «تولیت قدیمی» یا «تولیت شرعی نیز خوانده می‌شد- در کنار منصب سرپرستی امور آستانه‌ها که در برابر آن «تولیت جدیدی» یا «تفویضی» نام داشت پدید آمد. متصدیان این‌گونه تولیت که همان دودمان متولیان پیشین مشاهد بودند کارها و امور مربوط به موقوفات پیشین را به‌طور موروثی «به‌موجب شرع و شرط واقف» عهده‌داری و سرپرستی می‌نمودند. پس از این دگرگونی خاندان سادات رضوی که تا آن هنگام متولی مطلق آستانه قم بودند با عنوان «متولی قدیمی سرکار فیض آثار» از اواخر قرن دهم تا میانه قرن سیزدهم در آستانه خدمت و منصب داشته‌اند.

*** از متولیان آستانه تا اواخر قرن دهم این چند تن را می‌شناسیم:

- ۱- سید فخر الدین نقیب رضوی که در نیمه نخستین قرن نهم عهده‌دار تولیت آستانه و نقابت سادات قم بوده است.
  - ۲- سید نظام الدین سلطان احمد که به شهادت چهار فرمان از ترکمانان میان سال‌های ۸۶۷-۹۰۴ عهده‌دار تولیت آستانه قم و نقابت سادات و تولیت آستانه اردهال و تولیت و امامت و خطابت مسجد امام حسن عسکری بوده است.
- او فرزند سید فخر الدین رضوی و مردی دانشمند بوده و پیش از سال ۹۲۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۱۹۹

در گذشته است. قبر وی در مزار علی بن جعفر قم در صفه‌ای مجاور مزار است و سنگ قبر او تا سال‌های اخیر برجای بود با این متن:

هذا مدفن العلامة المرتضى المجتبی الاعظم الاکرم السيد النقيب نظام الدین سلطان احمد بن المرتضى النقيب المغفور السيد فخر الدین نقیب الرضوی .

در فرمان مورخ ۱۸ شوال ۹۳۱ طهماسب از موقوفات سید سلطان احمدی، و در فرمان مورخ ۱۸ ج ۱- ۹۴۸ همو از زاویه امیر نظام الدین سلطان احمد یاد می‌شود. در پشت‌نویس فرمان مورخ ۲۰ ع ۱- ۹۲۰ شاه اسماعیل نیز دو جا از او نام آمده است. در وقف‌نامه شاه بیگی بیگم نام او هست با لقب زین الدین به‌جای نظام الدین.

۳- سید کمال الدین عطاء الله، گویا برادر نظام الدین سلطان احمد که بنابر مفاد سه فرمان از ترکمانان آق‌قویونلو در امر تولیت آستانه‌های قم و اردهال و مسجد امام و امامت و خطابت مسجد و نقابت سادات با سید نظام الدین مزبور مشارکت داشته و بنابر مدلول سند اخیر پیش از سال ۹۰۴ در گذشته است.

۴- سید مرشد الدین رشید الاسلام فرزند سید شمس الدین محمد و نواده سید نظام الدین سلطان احمد که از سال ۹۰۴ تا

پیرامون ۹۴۸ عهده‌دار تولیت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۰

آستانه و نقابت سادات قم و تولیت و امامت مسجد امام حسن عسکری بوده و پیش از ۱۸ ج ۱- ۹۴۸ در گذشته است . یک فرمان از الوند بیک آق‌قویونلو و سه فرمان از شاه اسماعیل و طهماسب اول درباره او به دست داریم. در وقف‌نامه بیگمی با تجلیل بسیار، و در دو فرمان دیگر از طهماسب و عباس اول نیز از او یاد می‌شود. در همه این اسناد نام او به همین گونه: «سید مرشد الدین رشید الاسلام» و تنها در پشت‌نویس فرمان دوم شاه اسماعیل به شکل «سید جلال الدین ...» آمده است.

۵- سید شجاع الدین سلطان محمود فرزند سید مرشد الدین رشید الاسلام که با فرمانی از طهماسب مورخ ۱۸ ج ۱- ۹۴۸ به تولیت آستانه و تولیت و امامت مسجد امام منصوب گردیده و باید پیش از سال ۹۷۲ در گذشته باشد.

۶- امیر سلطان احمد گویا فرزند شجاع الدین سلطان محمود یا برادر او که در دهه دوم ج ۲- ۹۷۲ متولی آستانه قم بوده است .

*** از متولیان قدیمی «سرکار فیض آثار» این چند تن شناخته شده‌اند:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۱

۱- میر شمس الدین نقیب رضوی از نوادگان سید مرشد الدین رشید الاسلام که از دوره شاه خدابنده صفوی تا سال ۱۰۱۷ متولی قدیمی آستانه مقدس بوده و در پیرامون شوال این سال در گذشته است . در مثال مورخ ۱۰۳۶ از فرمان شاه خدا بنده در مورد تولیت قدیمی آستانه یاد می‌شود که به‌حسب قاعده باید به نام همین میر شمس الدین نقیب صادر شده باشد.

سیور غالات این شخص پس از درگذشت وی به‌موجب فرمان به برادر زاده او امیر ظهیر الدین ابراهیم که تنها وارث او بوده منتقل شده و شاید تولیت قدیمی آستانه نیز به همین شخص واگذار گردیده باشد.

۲- میر محمد سعید رضوی که به‌موجب دو مثال از دیوان صدارت، از سال ۱۰۳۶ تا پس از سال ۱۰۶۳ عهده‌دار تولیت قدیمی- شرعی- آستانه و تولیت و امامت مسجد امام و نقابت و پیشوایی قم و آستانه بوده است.

این مناصب چنان که از دو مثال دیگر مربوط به دوره شاه سلطان حسین و طهماسب دوم و از فرمان همین طهماسب به دست می‌آید تا پایان دوره صفوی در همین خاندان بوده است .

۳- میرزا یحیی تولیت قدیمی سرکار فیض آثار در سال ۱۱۳۷ . گویا هموست که در فرمان و مثال اخیر به تولیت شرعی و دیگر مناصب مزبور شناخته می‌شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۲

۴- میرزا سید احمد مجتهد متولی شرعی آستانه و مسجد امام در نیمه دوم قرن دوازدهم .

۵- میرزا محمد یحیی متولی قدیمی آستانه و نقیب قم در آغاز قرن سیزدهم .

۶- میرزا سید احمد فرزند میرزا محمد یحیی، متولی شرعی آستانه، در گذشته ۱۲۴۱ .

میرزا سید احمد گویا آخرین متولی قدیمی آستانه بوده است. در مختار البلاد حاج سید اسماعیل مجتهد رضوی قمی (داماد میرزا سید احمد) در گذشته ۱۲۶۳ را نیز متولی شرعی آستانه خوانده که نباید درست باشد زیرا او خود این منصب را برای میرزا سید محمد حسین فرزند میرزا سید احمد دانسته و از اولیاء امور درخواست واگذار کردن آن را بدو نموده است .

میرزا سید محمد حسین در اواخر دوره محمد شاه- چنان که ذیل سخن از مقام تولیت تفویضی خواهیم دید- به تولیت تفویضی آستانه منصوب شد لیکن در این مقام نپایید. پس از او دخترش تنها بازمانده وی مدت‌ها برای احیاء منصب تولیت

شرعی تلاش می کرده و به حکم استمرار وجه اجاره «دشیر» و «پرچون» سلطانیه را که از موقوفات بیگمی است به موجب وقف نامه می ستانده است. این تلاش ها، کشمکش هایی دامنه دار میان بازماندگان دودمان تولیت قدیمی و خاندان مقتدر متولی آستانه پدید آورد تا سرانجام نواده دختری میرزا سید محمد حسین

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۳

به سازی تن در داد و بنابر آنچه در مصالحه نامه ای مورخ ۱۲ شوال ۱۳۴۶ به گواهی دو تن از علماء آن دوره قم دیده می شود برای بقای خود در منصب سرکشیکی آستانه همه حقوق تولیت قدیمی را در برابر «یک سیر نبات معمولی بلده طیبه قم» به متولی آستانه صلح نمود.

*** اینک چند طغرا از اسناد تولیت آستانه مقدس تا نیمه دوم قرن دهم و چند سند مربوط به تولیت قدیمی سرکار فیض آثار :

۵۱ [۱] فرمان مورخ ۲۷ ج ۱- ۸۶۷ در واگذارن منصب نقابت و تقدم سادات و تولیت موقوفات «روضه منوره و تربت مقدسه حضرت سنی فاطمه» در قم به نظام الدین احمد رضوی.

متن این سند به عکس و حروف در مجموعه فرمان های ترکمانان قراقویونلو و آق

قویونلو (ص ۳۸-۴۳) دیده می شود:

بالقدرة الكاملة الاحدیة

و القوة الشاملة الاحمدیة

ابو المظفر جهان شاه بهادر سوزومیز

بر مقتضی کلام ربانی و تنزیل سبحانی عز و جل حیث قال «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» و فحوی حدیث سید رسل و هادی سبیل «ترکت فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی» تعظیم و اکرام و توقیر و احترام سادات عظام کی نور حدقه لولاک و نور حدیقه و ما ارسلناک اند موجب فوز و نجات دارین و سبب رفع درجات

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۴

منزلین تواند بود خاصه نسبت با طائفه [یی] که صیت طهارت نسب ایشان در اقطار و اکناف بل من القاف الی القاف چون نور خورشید عالمگیر و در بسیط غبرا ورد زبان صغیر و کبیر است، و صحت انتساب سادات رضویه با حضرت سید کونین و خواجه ثقلین محمد الامی العربی الهاشمی الابطحی - علیه من الصلوة افضلها و من التحیة اکملها ما خطب عنادل الاخطاب علی رئوس منابر الاشجار و ضحک من بکاء السحاب مباسم الانوار و الازهار - از غایت ظهور و وضوح از شرح مستغنی است هر آینه در اعلاء منزلت و ارتقاء مرتبت و اسعاف مطالب و انجاح مآرب این خانواده مبارک بر وجهی التفات باید نمود که شایسته دولت قاهره باشد و لله الحمد و المنه کی از ابتداء طلوع آفتاب جهانگشایی و ظهور تابشیر صبح فرمانروایی کی مفاتیح ابواب خیر و شر و مقالید امور نفع و ضربه قبضه اقتدر ما باز داده اند دقایق اعزاز و احترام ایشان مهمل نگذاشته ایم و همت بر حصول مقاصدشان مصروف داشته.

مقصود از ترتیب این مقدمات و غرض از ترکیب چنین کلمات آن که چون سیادت مآب نقابت قباب، مرتضی اعظم اکرم، ملک السادة و النقا اعتضاد آل عبا، سلیل الامام علی بن موسی الرضا علیه السلام، السید الامجد نظام الملء و الدین احمد ادام الله تعالی نقابته و سیادته احکام سلاطین ماضیه خصوصاً خاقان سعید شاهرخ میرزا کی به امضاء نشان سلطان مرحوم مبرور امیر

تیمور گورکان (انار الله مرقدهما) نافذ شده- مشتمل بر این که از قدیم الایام الی یومنا هذا منصب نقابت و تقدم سادات و تولیت اوقاف روضه منوره و تربت مقدسه امامزاده معصومه بنت الامام سنی فاطمه علیها و علی آبائها التحیه و السلام به آباء عظام و اجداد کرام جناب مشار الیه بلا مداخلت و شراکت غیرمفوض بوده و هریک از ایشان که بر مصدوق «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» به جوار رحمت حق پیوسته اند نوبت تقلد آن شغل عظیم الشأن به

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۲۰۵

اولادشان بلامشارکت منتهی شده- به عرض همایون رسانید و التماس امضا کرد.

چون استحقاق و استیصال جناب مومی الیه اظهر من الشمس و ابین من الامس است ملتمس او مبذول داشته، به مقتضی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» رجوع این امر خطیر بلامشارکت غیری بدو تفویض فرمودیم و برو ارزانی داشتیم تا چنانچه از فرط و شرط پرهیزکاری او سزد به وظایف آن کما ینبغی قیام نموده، محصول موقوفات را به موجب شرع و شروط و اققین به مصرف وجوب رساند و رقبات را معمور داشته، در رواج و رونق آن بقعه عالیله غایت اجتهاد به تقدیم رساند.

فرزندان کامکار نصرت شعار ابقاهم الله تعالی و امراء نامدار و وزراء رفیع مقدار و سادات و حکام و قضات و متصدیان اعمال و اکابر و اصول و صواب و صدور و سکان و وطن بلده المؤمنین قم مع التوابع و اللواحق باید که مرتضی اعظم مشار الیه را متصدی مناصب مذکوره دانسته، شرایط اجلال و اکرام به جای آورند و در امری کی سبب انتظام و رونق روضه معطره مذکوره باشد لوازم امداد مرعی دارند و از صواب دید او کی در باب رواج و ضبط امور و اعمال روضه منوره مذکوره گوید بیرون نروند و عزل و نصب خادمان و مشرفان و مجاوران مشهد معطره مذکوره به رأی او متعلق شناسند و در تحقیق انساب سادات کی به عهده اوست معاونت و همراهی لازم دانسته، مجال حمایت هیچ آفریده ندهند و پرسش و قطع و فصل معاملات شرعی و عرفی سادات بد و مفوض شمرند. مرتضی مشار الیه نیز باید که در تعظیم سادات علی اختلاف مراتبهم به واجبی بکوشد و حصه هریک را از ذورات و اوقاف به دستور سابق و شرط واقف بدهد و معاش به نوعی نماید که «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» مرضی و مشکور باشد. و چون حسب المسطور بدین مهمات اقدام نماید حق النقابه و رسم التولیه به دستور معیار سابق تصرف نماید و زیاده توقع نکند. و چون به توفیق اشرف موشح گردد

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۲۰۶

اعتماد کنند.

تحریرا سابع عشرین جمادی الاولی فی سنه سبع و ستین و ثمانمائه.

۵۲ [۲] فرمان مورخ شعبان ۸۷۴ از اوزون حسن آق قویونلو در تفویض منصب نقابت سادات و تولیت موقوفات مزار متبرک امامزاده معصومه سنی فاطمه و مزار متبرک امامزاده طاهر علی بن محمد الباقر و خطابت و تولیت و امامت مسجد امام حسن عسکری در قم به سید نظام الدین سلطان احمد و سید کمال الدین عطاء الله از رضویان این شهر.

چاپ شده در همان مأخذ (ص ۶۲-۶۷) به عکس و حروف:

بسم الله الرحمن الرحيم

أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ التَّعْظِيمَ لِأَمْرِ اللَّهِ وَ الشَّفَقَةَ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ

الحکم لله

ابو النصر حسن بهادر سیوزومیز

بر مقتضی کلام ربانی و تنزیل سبحانی عز و جل حیث قال: «قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» و فحوی حدیث سید رسل و هادی سبیل «ترکت فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی» تعظیم و اکرام و توقیر و احترام سادات عظام کی نور حدقه لولاک و نور حدیقه و ما ارسلناک اند موجب فوز و نجات دارین و سبب رفع درجات منزلین تواند بود خاصه نسبت با طایفه [یی] که صیت طهارت نسب ایشان در اقطار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۷

و اکناف بل من القاف الی القاف چون نور خورشید عالمگیر و در بسیط غیرا ورد زبان صغیر و کبیر است. و صحت انتساب سادات رضویه با حضرت سید کونین و خواجه ثقلین محمد الامی العربی الهاشمی الابطحی - علیه من الصلوة افضلها و من التحیات اکملها ما خطب عنادل الاخطاب علی رؤس منابر الاشجار و ضحک من بکاء السحاب مباسم الانوار و الازهار - از غایت ظهور و وضوح از شرح مستغنی است. هر آینه در اعلاء منزلت و ارتقاء مرتبت و اسعاف مطالب و انجاح مآرب این خانواده مبارک بروجهی التفات باید نمود که شایسته دولت قاهره باشد. و لله الحمد و المنه کی از ابتداء طلوع آفتاب جهانگشایی و ظهور تابشیر صبح فرمانروایی که مفاتیح ابواب خیر و شر و مقالید امور نفع و ضربه قبضه اقتدار ما باز داده اند دقایق اعزاز و احترام ایشان مهمل نگذاشته ایم و همت بر حصول مقاصدشان مصروف داشته.

مقصود از ترتیب این مقدمات و غرض از ترکیب این کلمات آن که مرتضیان اعظمان، ملکی الساده و النقباء اعتضادی آل عبا، سلیلی الامام علی بن موسی الرضا علیهما و علی آبائهما التحیه و الرضوان: السید نظام الدین سلطان احمد و سید کمال الدین عطاء الله ادام الله تعالی سیادتهم احکام سلاطین ماضیه خصوصاً خاقان سعید شاهرخ میرزا کی به امضاء نشان سلطان مرحوم امیر تیمور گورکان و پادشاه مزبور جهان شاه میرزا نافذ شده - مشتمل بر آن که از قدیم الایام الی یومنا هذا منصب نقابت و تقدم سادات و تولیت اوقاف مزار متبرک امامزاده معصومه سنی فاطمه و مزار متبرک امامزاده طاهر علی بن محمد الباقر علیهما التحیه و الغفران به آباء عظام و اجداد کرام مرتضیان مشار الیهما متعلق بوده و خطابت و تولیت و امامت مسجد امام حسن عسکری رضی الله عنه بدیشان تعلق گرفته و هریک ازیشان که بر مصدوق «کُلُّ شَیْءٍ

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۸

هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» به جوار رحمت حق پیوسته اند نوبت تقلدات آن شغل عظیم به اولادشان منتهی شده - به عرض همایون رسانیدند و التماس امضا کردند.

چون استحقاق و استیصال مرتضیان مشار الیهما اظهر من الشمس و ابین من الامس است ملتمس ایشان مبذول داشته، بر مقتضی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» رجوع آن امور خطیر بدیشان تفویض فرمودیم و بریشان مسلم داشتیم تا چنانچه از فرط و شرط پرهیزکاری ایشان سزد به وظایف آن کما ینبغی قیام نموده محصول موقوفات را به موجب شرع و شرط واقف به مصرف وجوب رسانند و رقبات را معمور داشته، در رواج و رونق مسجد و مشهدین منورین غایت اجتهاد به تقدیم رسانند.

سیل فرزندان کامکار نصرت شعار و امراء نامدار و وزراء رفیع مقدار و سادات و حکام و قضات و متصدیان اعمال و اکابر و اصول و صواحب و صدور و سکان و وطن بلده المؤمنین قم مع التوابع و اللواحق آن که مرتضیان مومی الیهما را متصدی مناصب مذکوره دانسته، شرایط اجلال و اکرام به جای آورند و در امری کی سبب انتظام و رونق روضتین منورتین و مسجد باشد لوازم امداد مرعی دارند و از صواب دید ایشان تجاوز ننمایند و عزل و نصب خادمان و مشرفان و مجاوران مزارات و مشهدین منورین و مسجد به رأی ایشان متعلق شناسند و در تحقیق انساب سادات کی به عهده ایشان است معاونت و همراهی لازم دانسته، مجال حمایت هیچ آفریده ندهند و پرسش و قطع و فصل معاملات شرعی و عرفی سادات بدیشان مفوض شمرند.

و به دستوری که در فرامین سلاطین مذکور مسطور است از موقوفات مشهدين منورين و املاک و اسباب ايشان و ساير سادات رضويه و مجاوران مزارات مذکوره که در شهر و ولايت قم دارند- ارثا و اکتسابا- مال و اخراجات و حقوق ديوانی تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۰۹

نمی گرفته‌اند و بریشان معاف و مسلم بوده و تا غایت استمرار یافته، به همان دستور معاف و مسلم و ترخان و مرفوع القلم دانند و تغيير و تبديل به قواعد مستمره راه ندهند و کسی را در خانه‌های ايشان فرود نیاوردند و چهارپایان ايشان و متعلقان ايشان را به الاغ نگیرند و مواشی و مراعی قطعاً نستانند و برزیگران ايشان را بیگار و شکار نفرمایند و قیچوریه نستانند و امیرانی نطلبند و احکام سابق ايشان را به امضا مقرون شمرده، در کل ابواب رعایت و مراقبت واجب دانسته شرایط اعزاز و لوازم احترام به‌جای آورند.

و هرساله درین ابواب حکم و پروانچه مجدد نطلبند و چون به توقیع رفیع منیع موشح گردد اعتماد نمایند. تحریراً بالامر العالی اعلاه الله تعالی و خلد نفاذه فی ثانی عشر شعبان المعظم سنه اربع و سبعین و ثمانمائه.

۵۳ [۳] فرمان مورخ ۱۵ رمضان ۸۸۴ از یعقوب بیک آق‌قویونلو در تفویض تولیت موقوفات آستانه قم و دیگر مناصب یادشده پیش به سید نظام الدین سلطان احمد و سید کمال الدین عطاء الله.

چاپ شده در همان مأخذ (۸۲-۸۷) به عکس و حروف:

الحکم لله

ابو المظفر یعقوب بهادر سوزومیز

فرزندان کامکار ابقاهم (الله تعالی) و امراء و نامدار و صدور شریعت شعار و وزراء رفیع‌مقدار و حکام و سادات و قضات و مشایخ و موالی و اشراف و اهالی و اصول و اعیان و عمال و مباشران و کلانتران و کدخدایان و معماران مدینه قم بدانند تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۰

که درین وقت نشان حضرت خاقانی فردوس مکانی بیک بابام (انار الله برهانه) به عز عرض رسید مضمون آنک: «بر مقتضی کلام ربانی و تنزیل سبحانی عز و جل حیث قال: «قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» و فحوی حدیث سید رسل و هادی سبیل «ترکت فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی» تعظیم و اکرام و توقیر و احترام سادات عظام که نور حدیقه لولاک و نور حدقه و ما ارسناک‌اند موجب فوز و نجات دارین و سبب رفع درجات منزلین تواند بود خاصه نسبت با طایفه‌ای که صیت طهارت نسب ايشان در اقطار و اکناف بل من القاف الی القاف چون نور خورشید عالمگیر و در بسیط غیرا ورد زبان صغیر و کبیر است.

و صحت انتساب سادات رضویه با حضرت سید کونین و خواجه ثقلین محمد الامی العربی الهاشمی الابطحی - (علیه من الصلوة افضلها و من التحیات اکملها) ما خطب عنادل الاخطاب علی رئوس منابر الاشجار و ضحک من بکاء السحاب مباسم الانوار و الازهار- از غایت ظهور و وضوح از شرح مستغنی است هر آینه در اعلاء منزلت و ارتقاء مرتبت و اسعاف مطالب و انجاح مآرب آن خانواده مبارک بر وجهی التفات باید نمود که شایسته دولت قاهره باشد. و لله الحمد و المنه که از ابتداء طلوع آفتاب جهانگشایی و ظهور تابشیر صبح فرمانروایی که مفاتیح ابواب خیر و شر و مقالید امور نفع و ضرر به قبضه اقتدار ما باز داده‌اند دقایق اعزاز و احترام ايشان مهمل نگذاشته‌ایم و همت بر حصول مقاصدشان مصروف داشته.

مقصود از ترتیب این مقدمات و غرض از ترکیب این کلمات آنک مرتضیان اعظمان، ملکی الساده و النقباء، اعتضادی آل عبا،

سلیلی الامام علی بن موسی الرضا علیهما و علی آبائهما التحیة و الرضوان السید نظام الدین سلطان احمد و سید کمال الدین عطاء الله ادام الله سیادتہما احکام سلاطین ماضیه خصوصا خاقان سعید

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۱

شاهرخ میرزا (انار الله برهانه) که به امضاء نشان سلطان مرحوم امیر تیمور گورکان و پادشاه مزبور جهان شاه میرزا نافذ شده- مشتمل بر آنک از قدیم الایام الی یومنا هذا منصب نقابت و تقدم سادات و تولیت اوقاف مزار متبرکه امامزاده معصومه سنی فاطمه و مزار متبرک امامزاده طاهر علی بن محمد الباقر علیهما التحیة و الغفران به آباء عظام و اجداد کرام مرتضیان مشار الیهما متعلق بوده و خطابت و تولیت و امامت مسجد امام حسن عسکری رضی الله عنه بدیشان تعلق گرفته و هر یک از ایشان که بر مصدوق کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ به جوار رحمت (حق) پیوسته اند نوبت تقلدات این شغل عظیم به اولادشان منتهی شده- به عرض همایون رسانیدند و التماس امضا نمودند.

چون استحقاق و استیصال مرتضیان مشار الیهما اظهر من الشمس و ابین من الامس است ملتتمس ایشان مبذول داشته، بر مقتضی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» رجوع این امر خطیر بدیشان تفویض فرمودیم و بریشان مسلم داشتیم تا چنانچه از فرط و شرط پرهیزکاری ایشان سزد به وظایف آن کما ینبغی قیام نموده، محصول موقوفات را به موجب شرع و شرط واقف به مصرف وجوب رسانند و رقبات را معمور داشته، در رواج و رونق مسجد و مشهدين منورین غایت اجتهاد به تقدیم رسانند. باید که مرتضیان مومی الیهما را متصدی مناصب مذکوره دانسته، شرایط اجلال و اکرام به جای آورند و در امری که سبب انتظام و رونق روضتین منورتین و مسجد باشد لوازم امداد مرعی دارند و از صوابدید ایشان تجاوز نمایند و عزل و نصب خادمان و مشرفان و مجاوران مزارات و مشهدين منورین و مسجد به رأی ایشان متعلق شناسند و در تحقیق انساب سادات که به عهده ایشان است معاونت و همراهی لازم دانسته، مجال حمایت هیچ آفریده ندهند و پرسش و قطع و فصل معاملات شرعی و عرفی سادات بدیشان مفوض شمرند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۲

و به دستوری که در فرامین سلاطین مذکور مسطور است از موقوفات مشهدين منورین و املاک و اسباب ایشان و سایر سادات رضویه و مجاوران مزارات مذکوره که در شهر و ولایت قم دارند ارثا و اکتسابا مال و اخراجات و حقوق دیوانی نمی گرفته اند و بریشان معاف و مسلم بوده و تا غایت استمرار یافته، به همان دستور معاف و مسلم و ترخان و مرفوع القلم دانند و تغییر و تبدیل به قواعد مستمره راه ندهند و کسی را در خانه های ایشان فرود نیاورند و چهارپایان ایشان را به الاغ نگیرند و مواشی و مراعی و تمغانستانند و برزیگران ایشان را بیگار و شکار نفرمایند و قیچور نستانند و امیرانی نطلبند و احکام سابق ایشان را به امضا مقرون شمرده، در کل ابواب رعایت و مراقبت واجب دانند و شرایط اعزاز و لوازم احترام به جای آورند.

و التماس امضاء همایون نمودند. ایجاب ملتتمس ایشان را این حکم جهان مظاع نفذه (الله تعالی) شرف اصدار یافت تا به موجبی که در صدر قلمی گشته به تقدیم رسانند و احکام سلاطین سابقه را من الفاتحة الی الخاتمه به امضاء مبارک متصل و مقرون شناسند و در استمرار و استقرار آن کوشیده، از شائبه تغییر و تبدیل مصون و محروس شمرند و در تعظیم و تبجیل و اعزاز و احترام ایشان باقصی الغایت و الامکان کوشیده، دقیقه [یی] نامرعی نگذارند و از مضمون احکام به هیچ وجه من الوجوه تجاوز نمایند و تخلف نورزند و به علت رسم الصداره و غله ابتیاعی مزاحم نشوند.

و چون مصارف حاصل موقوفات حضرت مقدسه سنی فاطمه علیها و علی آبائها التحیة و الرضوان سادات رضویه و عمارت رقبه است محصص اوقاف متولیان مزار معطره موصوفه را به مجلس توجیهات و تحصیصات نطلبند و به خلاف شرع مطهر

بریشان حوالتی نکنند و از ایشان مطالبه [یی] نمایند و در جمیع ابواب شکر و شکایت ایشان عظیم مؤثر شناسند و سال به سال به تجدید نشان محتاج ندانند

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۳

و چون به توقیع رفیع اشرف اعلی موشح و موضح و مزین و محلی گردد اعتماد نمایند.

کتب بالامر العالی اعلاه الله تعالی و خلد نفاذه و لانزال مطاعا متبعا فی خامس عشر رمضان المبارک سنه اربع و ثمانین و ثمانمائه بمدینه قم.

۵۴ [۴] فرمان مورخ ۱۴ رجب ۹۰۴ از الوند بیک آق قویونلو در واگذاردن تولیت آستانه قم و نقابت سادات آن شهر به سید مرشد الدین رشید الاسلام فرزند نظام الدین سلطان احمد رضوی.

چاپ شده در همان کتاب به عکس و حروف (۱۱۸-۱۲۳):

هو الغنی

الحکم لله

ابو المظفر الوند بهادر سوزومیز

سادات رفیع الانساب و قضات منبع الاحساب و حکام عظام و اکابر و اشراف ذوی الاحترام و متولیان و مباشران امور اوقاف مدینه المؤمنین قم بالتواضع و الملحقات بدانند که چون اعزاز و احترام و تعظیم و اکرام سادات عظام که مطمح انظار لاهوتی و مطرح انوار جبروتی ایشانند از لوازم ملکات سلطنت و جهانداری و کرامت صفات ملک و کامکاری می دانیم هر آینه اقتدا به مآثر اسلاف و اقتفا به آثار کریمه کریمان حمیده اوصاف فرموده، در انجام حاجات و اسعاف ملتزمات ایشان خصوصا طایفه [یی] که صیت طهارت نسب ظاهر و نباهت حسب فاخرشان کالشمس لا تخفی بکل مکان بر عالمیان واضح و لایح است مزید التفات و اعتنا به ظهور می رسانیم.

فردا که هر کسی به شفیعی زنت دست ماییم و دست و دامن اولاد مصطفی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۴

بنابر آن درین اوقات فرخنده ساعات شمه [یی] از عنایات بلاغایات در شأن عالی جناب سیادت پناه نقابت دستگاہ، افاضت مآب عالی انتساب، افتخار اکابر السادات منبع ینابیع السعادات، قدوة العتره الطاهره خلاصه المله الزاهره، شرف اولاد سید المرسلین اعتضاد آل طه و یس، ملک الساده و النقب مرجع اولاد آل عبا سلیل الامام بالحق علی بن موسی الرضا علیهما و علی آبائهم التحیه و الرضوان و الرحمه و الغفران السید الاید نظام الحق و الدین سلطان احمد ادام الله تعالی میامن برکاته الشریفه و سیادته و نقابته المنیفه به ظهور رسانیده، مقرر فرمودیم که احکام سلاطین ماضیه و خواقین سالفه خصوصا فرمان حضرت خاقانی فردوس مکانی جد صاحب قرانی که به امضاء فرامین امیر بزرگ تیمور گورکان و خاقان سعید شاهرخ میرزا و پادشاه مرحوم جهان شاه میرزا درباره سید مومی الیه و جناب مغفرت مآبی سید کمال الدین عطاء الله صادر شده بود مشتمل بر آنک:

از قدیم الایام الی یومنا هذا منصب نقابت و تقدم سادات و تولیت اوقاف مزار متبرک حضرت امامزاده معصومه سنی فاطمه و مزار متبرک امامزاده طاهر علی بن محمد الباقر علیهما التحیه و الغفران به آباء عظام و اجداد کرام ایشان متعلق بوده و خطابت و امامت مسجد امام حسن عسکری رضی الله عنه به مشار الیهما تعلق گرفته بنابر آن بر مقتضاه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» این امور خطیره را به ایشان تفویض فرمودیم و بدیشان مسلم داشتیم تا چنانچه از کمال پرهیزکاری ایشان

سزد به وظایف آن کما ینبغی قیام نموده، محصول موقوفات را به موجب شرع و شرط واقف به مصرف وجوب رسانند و رقبات را معمور داشته در رواج و رونق مسجد و مشهدين نورين غایت اجتهاد به تقدیم رسانند. باید که مرتضین مومی الیهما را متصدی مناصب مذکوره دانسته، شرایط اجلال و اکرام به جای آورند و در امری که سبب انتظام و رونق روضتین مطهرتین و مسجد باشد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۵

لوازم امداد مرعی دارند و از صوابدید ایشان تجاوز نمایند و عزل و نصب خادمان و مشرفان و مجاوران مزارات و مشهدين نورين به رأی ایشان متعلق شناسند و در تحقیق انساب سادات که به عهده ایشان است همراهی لازم دانسته، مجال حمایت هیچ آفریده ندهند و پرسش و قطع و فصل معاملات شرعی و عرفی سادات بدیشان مفوض شمرند و به دستوری که در فرامین سلاطین مذکورین مسطور است از موقوفات مشهدين نورين و املاک و اسباب ایشان و سایر سادات رضویه و مجاوران مزارات مذکوره که در شهر و ولایت قم دارند ارثا و اکتسابا مال و اخراجات و حقوق دیوانیه نمی گرفته اند و بریشان معاف و مسلم بوده و تا غایت استمرار یافته به همان دستور معاف و مسلم و ترخان و مرفوع القلم دانند و تغییر و تبدیل به قواعد مستمره راه ندهند و کسی را در خانه های ایشان فرود نیاورند و چهارپایان ایشان را به الاغ نگیرند و مواشی و مراعی و تمغانستانند و برزگران ایشان را بیگار و شکار نفرمایند و قبچور نستانند و امیرانی نطلبند و احکام سابق ایشان را به امضا مقرون شمرده، در کل ابواب رعایت و مراقبت واجب دانند و هر ساله درین ابواب حکم و پروانچه مجده نطلبند.

و معروض داشت که سید کمال الدین عطاء الله به جوار رحمت ایزدی پیوسته و از اولاد نمانده و عالی جناب سید نظام الدین سلطان احمد به کبر سن و زمان شیخوخت رسیده و التماس نقابت سادات و تولیت مزار منور حضرت سنی فاطمه علیها التحیة و الرضوان به اسم فرزند خود جناب سیادت مآب نقابت قباب معالی ایاب اعالی انتساب، نقاوة اعظم السادات و النقا زبده صنادید آل عبا، افتخار الساده و الاشراف رفیع الانساب و کریم الاوصاف، ذی النسب العالی و الحسب المتعالی، سید مرشد الملة و النقابة و الدین رشید الاسلام ادام الله تعالی سیادته و نقابته فی الایام نمود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۶

ایجابا لملتسمه و اظهارا للاعتقاد و العنایة فی شأنه به اسم فرزند مشار الیه ممضی و منفذ دانند و مناصب مذکوره و آنچه از لوازم آن است بدو مخصوص شناسند و حسب الشرع غیری را با او مجال مداخلت و مشارکت ندهند و وظایف تقویت و تمشیت مرعی دارند و موقوفات و مزارات مذکوره و جهات سادات عظیم الشان رضویه را حسب الاستمرار معاف و مسلم و حر و ترخان و مرفوع القلم دانند و به علت توجیحات و تحصیصات و توابعات و اخراجات و خارجیات و رسم الصداره و غله ابتیاعی و سایر تکالیف دیوانی مزاحم نشوند و به خلاف شرع مطهر حوالتی بر ایشان و موقوفات مذکوره ننمایند و قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند، و نصف یک سر گوسفند که به موجب حکم حضرت پادشاه مرحوم سلطان رستم که به امضاء فرمان حضرت خاقانی فردوس مکانی بر عالی جناب مشار الیه مسلم بوده بر جناب رشید الاسلامی به همان دستور معاف دانند و به علت شحم و جلد و غیره تعرض نرسانند و به هر کس که رجوع نمایند و در هر محل که ذبح نمایند تمغا و خطیره نطلبند و هیچ آفریده مانع نشود و به هیچ وجه من الوجوه پیرامون نگردند و از شوائب تغییر و تبدیل مصون و محروس شمرند و هر ساله درین ابواب نشان و پروانچه مجده نطلبند و چون به توقیع رفیع منیع اشرف اعلی موشح و موضح و مزین و محلی گردد اعتماد نمایند. مقرر است که حق التولیة و النقابة به دستور نقباء سابق که بر وفق شرع خواهد بود ستانند.

تحریرا فی رابع عشر رجب المرجب لسنة اربع و تسعمائة بمدينة قم.

۵۵ [۵] فرمان مورخ آغاز ج ۲ - ۹۱۸ از شاه اسماعیل اول در بخشودن برخی از مال و خراج موقوفات آستانه مقدس و تنفیذ سنن و رسوم دیرین در مورد حقاچه موقوفات این مزار و مسجد امام حسن عسکری قم و املاک سید رشید الاسلام متولی.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۷

چاپ شده در کتاب Busse به عکس و حروف (۱۶۹ - ۱۷۰):

حکام و داروغگان و کلانتران مدینه [المؤمنین] قم بدانند که درین وقت مقرر فرمودیم که به علت غله ایتاعی و طرح مزاحم و متعرض موقوفات سرکار [آستانه] مقدسه منوره معطره ستی فاطمه (علیها التحیه و السلام) و متولی آنجا سیادت مآبی سید رشید الاسلام نشوند و پیرامون نگردند و در خانه‌های ۱ سید مشار الیه نزول نمایند. امراء .. و عسکر نصرت شعار و غازیان عظام ظفر فرجام حسب المسطور مقرر دانند و رعایت و ملاحظه واجب و لازم شناسند. و همچنین مقرر فرمودیم که حقاچه باغ نقیب و باغ زکریا را و جمیع مواضع وقفی مزار و مسجد امام الهمام المعصوم الامام ابی محمد حسن العسکری (علیه الصلاة و السلام) و ملکی سید مشار الیه به دستور قدیم مقرر و جوب بوده به همان دستور رسانند و چیزی قاصر و منکسر نگردانند و خلاف شرع شریف مطلقا جایز ندارند.

به عهده حاکم و داروغه آنجا که برین موجب مقرر دانند و امداد تمام به تقدیم رسانند و خلاف کننده را منع نمایند و اعزاز و احترام تمام به جای آورند و هر ساله به نشان و پروانچه مجدد محتاج ندانند. و همچنین مقرر شد که هر کس املاک موقوفه مزار متبرک مذکور را به غصب و غیر حق متصرف شده باشد و نزد قضات اسلام آنجا به ثبوت رسد بلا تعلل به متولی مزار مذکور تسلیم نماید و اصلا اهمال نماید و از مخالفت محترز و مجتنب باشد. درین باب تقصیر ننماید.

مقررست که حکام در موقوفات مزار و مسجد مذکورین اصلا مدخل نسازند و از فرموده تخلف نوزند. در عهده دانند.

تحریرا فی غره شهر جمادی الثانی سنه ثمان عشر و تسعمائه.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۸

۵۶ [۶] فرمان مورخ ۲۰ ع ۱ - ۹۲۰ از همو در بخشودن مال و خراج موقوفات آستانه و مسجد امام حسن عسکری که تیول بوده است با واگذارن تولیت آنها به رشید الاسلام مزبور.

در این سند از حکم جهان مطاع سابق که در سال ۹۱۸ صادر شده بود نیز یاد می شود.

اصل این فرمان که اکنون در قم است به خط تعلیق بر کاغذ خانبالیغ، و قسمتی از آغاز آن پاره شده است. در ازای مقدار موجود ۷۹ س، م و پهنای آن ۳۲ س، م (پهنای سطور ۲۰ س، م) است. این سند تاکنون در جایی نشر نشده و برای نخستین بار در این جا دیده می شود.

پشت سند صورت موقوفات مسجد امام حسن عسکری و آستانه و مقدار مال و خراج بخشوده شده آنها به نقد و جنس ثبت بوده که در اثر وصالی کاغذ بیشتر آنها در حال حاضر خوانده نمی شود مگر آن که پاره‌های کاغذ را با دقت و احتیاط از روی نوشته‌ها بردارند:

... [موقوفات] قدیم و جدید مزار پرانوار برکت آثار در ... و مسجد امام بالحق ... [و متول] ی ... [رشید الاس] لام [شر] ف نفاذ یافته که مالا و خارجا معاف و مسلم و ترخان و مرفوع القلم باشد و مواضع مجده که بر آن مزار کثیر الانوار وقف فرموده مال و جهات و وجوهات آن را دانسته و در بسته به موجب ... از تیول باطل گردانیده بر آنجا ارزانی داشته‌ایم و تولیت آن به سیادت مآب مشارالیه مفوض و مرجوع شد که آنچه املاک ..... شده به جای آورده حسب الحکم جهان مطاع سابق به مصرف

رسانند به همان دستور مقرر و معین دانسته، تغییر و تبدیل به قواعد مستمره آن راه ندهند و به علت مال و جهات و اخراجات و تفاوت تسعیر و خارجیات حکمی و غیرحکمی به هر اسم و رسم که باشد مزاحمت نرسانند

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۱۹

و پیرامون نگردند و به علت علفه و علوفه و قتلغا و بیگار تعرض نکنند و به قلیل و کثیر طمع و توقع نمایند و به حرز و مساحت درنیاورند و شماره و تعداد نکنند و قلم و قدم از آن محال کوتاه و کشیده داشته، رعایت و مراقبت به همه ابواب به جای آورند و رعایا [ی] محال مسلمی چون جهات خود به محلی دیگر برده باشند حقوق دیوانی خود بالتمام به متولی مذکور جواب گویند و کسی پیرامون رعایا [ی] آنجا نگردد و مدخل نسازد و گذارند که متولی مشار الیه مال و جهات و حقوق دیوانی ایشان بازیافت نماید.

و از احکام مجملی که به اسم ارباب سیورغات و مسلمیات و موقوفات صادر شود محال مسطوره را مستثنی دانسته، اصلا بر متولی آنجا حوالی نکنند و در توجیهاات و تحصیصات سهیم و شریک نسازند.

قضات اسلام و محصصان موقوفات برین موجب مقرر دانسته، از مضمون صدر تجاوز نکنند و به جهت غله طرحی و کاه و هیمه بر مزارعان و کارکنان آنجا حوالتی نمایند. به عهده حاکم و داروغه قم که درین ابواب امداد به تقدیم رسانیده مجال مخالفت احدی ندهد و از فرموده تخلف نوزد و از تمرد که موجب خطاب پادشاهی خواهد بود محترز و مجتنب باشند.

درین باب قدغن دانسته، هر ساله نشان مجدد نطلبند و چون به توقیع رفیع اشرف اعلی رسد اعتماد نمایند.

تحریرا فی عشرين شهر ربیع الاول سنه عشرين و تسعمائه.

[حاشیه:]

ختم

[پشت فرمان:]

سیورغال تیولی مزار کثیر ..... علیها السلام و تیولی مسجد حضرت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۰

امام بالحق امام حسن عسکری و سید جلال الدین رشید الاسلام که به اسم سید نظام الدین سلطان احمد جد مشار الیه مجری شده عن .... قم فی ایت ئیل

...

تیولی

آستانه منوره مقدسه معطره ستی فاطمه که در پیچین ئیل مقرر شده به موجب حکم همایون به تاریخ ۱۵ ع الاول سنه ۹۱۸:

...

سید (۴)

جلال الدین رشید الاسلام از بابت ورثه سید نظام الدین سلطان احمد

...

تیولی

مسجد امام حسن عسکری

...

ثبت شد

ثبت روزنامهچه دیوان شد

به وقوف سیادت پناهی صدارت دستگاهی شرفیا شریفیا

قلمی شد [توقیع و مهر ..].

۵۷ [۷] فرمان مورخ ۱۸ شوال ۹۳۱ از شاه طهماسب اول در واگذاردن همه مناصب سید مرشد الدین رشید الاسلام رضوی که به موجب احکام و ارقام شاه اسماعیل در حق وی ممضی بوده است به خصوص تولیت اوقاف قدیمه و جدیده سلطانی و بیگمی آستانه مقدس و مسجد امام بدو، و بخشودن مال و خراج دیوانی همه آنها.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۱

با اشاره به وقف نامه بیگمی - که در ش ۴ همین اسناد گذشت - و احکام شاه اسماعیل و امثله دیوان الصداره. خطاب به عمال و متصدیان امور دیوانی قم و سلطانیه (و این دوم از آن رو که برخی اوقاف شاه بیگمی بیگم در آن خطه واقع است). در این متن از موقوفات سید سلطان احمدی و از سیادت مآبی سید فخر الدین که گویا مدعی تولیت آستانه و مانا برادر رشید الاسلام بوده است یاد می شود. پشت سند صورت کامل موقوفات آستانه و مسجد است با ذکر محصولات نقدی و جنسی هریک. و طبعاً از رهگذر جغرافیای تاریخی قم بسیار مهم و نفیس. جز آن که بیشتر نوشته ها در اثر وصالی سند زیر تکه های کاغذ پنهان شده و خوانده نمی شود مگر با دقت و احتیاط تمام آنها را بردارند.

در میان آنچه از نوشته پشت سند (که در متن با عبارت «حسب الضمن» بدان اشاره رفته) خوانده می شود نام «قهیان» و «قلاور» و «خطیرآباد» و «حصانجرد» و «مرادآباد» و «باغ مهماد بیک» و چند طاحونه، و مزرعه «خمین» که به سیورغال متولی مسجد برقرار بوده است و چند نام دیگر هست. از مسلمیات زاویه بیکسی خانم نیز یاد می شود (یادداشت آغاز سند شماره ۴ همین جا دیده شود).

اصل سند در قم است. افضل الملک میرزا غلامحسین خان ادیب زندی شیرازی نود سال پیش آن را در همین شهر دیده و متنی مغلوپ از آن را در سفرنامه قم خود (۲۵۵-۲۵۷) نقل نموده است.

چنین است متن صحیح براساس اصل سند (اندازه ها: ۲۲* ۱۲۷ س. م، پهنای سطور: ۱۵/۵ س. م):

الحکم لله

ابو المظفر طهماسب بهادر سیوزومیز

حکام کرام و سادات عظام و قضات اسلام و عمال و متصدیان امور و اشغال

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۲

دیوانی و کلانتران و کدخدایان مدینه المؤمنین قم و خطه سلطانیه بالتوابع و اللواحق بدانند که درین وقت عنایت و شفقت بی نهایت [پاد] شاهی درباره سیادت مآب نقابت قبایی عمده السادات و الاشراف سید مرشد الدین رشید الاسلام رضوی فرموده، جمیع مناصب متعلقه به سیادت مآب مشار الیه به موجب احکام عالی حضرت خاقان جم جاه فردوس مکان و سلطان سلاطین سپاه علین آشیان، هادی الخلائق الی اشرف الادیان (شاه بابام انار الله مضجعه) خصوصاً تولیت اوقاف قدیمه و جدیده سلطانی و بیگمی منسوبه به مزار کثیر الانوار حضرت معصومه مقدسه سمیة سیده النساء فی العالمین (ستی فاطمه علیها و علی آبائها التحیه و السلام) و مسجد حضرت امام معصوم (ابی محمد حسن العسکری علیه الصلاة و السلام) بلا مشارکت و مداخلت

غیری بدو تفویض فرمودیم و ارزانی داشتیم و سیورغالات و مسلمیات و معافیات و مقرریات خودی (؟) و مفروزی قدیمی و جدیدی مزار مذکور و مسجد مزبور بر نهج مسطور که در احکام عالی حضرت خاقان فردوس مکان مشار الیه مرقوم است مقرر داشتیم و ضبط و نسق و صرف محصولات مالی و منالی آن محال را حسب الضمن منوط بر رأی متولی مومی الیه گردانیدیم.

باید که نقابت مآب مشار الیه را متولی و متصدی مناصب مزبوره دانسته، دست تصدی او را درین امور قوی و مطلق دانند و حاصل و منافع موقوفات و مسلمیات و محصولات مزار شریف و مسجد منیف مذکور را به تصرف او گذارند تا به موجب شرع شریف و شرط واقف و حکم عالی حضرت خاقان مشار الیه به مصارف معینه صرف نماید و عشر حق التولیه خود را تصرف کند.

مستأجران موقوفات مذکوره و رعایاء مواضع سیورغال و مسلمی مزار و مسجد مذکورین او را متولی خود دانسته، وجوه اجاره و حقوق دیوانی خود را حسب الاستمرار تحویل و کلاء و گماشتگان متولی مذکور نمایند و بی مهر و برات

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۳

او یک دینار و یک من بار به کسی به خلاف شرع ندهند و هر قضیه و قضایاء متعلقه به تولیت که در آن سرکار واقع شود بدو رفع نمایند که به فیصل رسانند و داروگان در آن مدخل ن سازند.

مقرر است که هیچ آفریده در جهات آستانه مذکوره و مسجد مزبور به خلاف شرع شریف و شرط واقف و قیود احکام عالی حضرت خاقان جنت مکان و شروط مسطور در وقفیه حضرت بلقیس مکانی تصرفی نکند و هر سنتی که به خلاف این معنی حاصل نموده باشند سند ن سازند.

عمال و متصدیان امور دیوانی قم و سلطانیه به علت مال و اخراجات حکمی و غیرحکمی از ساوری و سلامی و پیشکش و کندلک و شیلان بها و سردو و مواشی و مراعی و ممیزانه و مباحثانه و عیدی و نوروزی و رسم الوزاره و رسم الصداره و رسم المهر همایون و خدمتانه و دست انداز و طرح و بیگار و علفه و علوفه و قتلغا و ده نیم و داروگی و آنچه اطلاق مال و خارج بر آن توان کرد به هر اسم و رسم که باشد مزاحمتی نرسانند و به قلیل و کثیر طمع و توقع نمایند و احکام مجملی که به اسم ارباب سیورغات و مسلمیات و موقوفات صادر شود محال مذکوره را سوی و مستثنی دانسته، اصلا بر متولی آنجا حوالتی نکنند و در توجیها و تحصیصات شریک و سهم ن دانند و ن سازند.

قضات اسلام و محصصان از مضمون مسطور فی الصدر تجاوز نمایند و سایر قیودی را که در احکام عالی حضرت خاقانی جنت آشیانی و امثله دیوان الصداره مسطور و مذکور باشد ممضی و منفذ دانند. سیادت مآبی سید فخر الدین به علت نظارت و اشراف در سرکار مزبور و موقوفات سید سلطان احمدی مدخل نماید و تعرض به حال مزارعان آنجا نرسانند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۴

از جوانب برین جمله روند و از فرموده عدول نجوبند و هر ساله درین ابواب پروانچه و نشان مجدد نطلبند. درین باب قدغن دانسته از مخالفت محترز باشند و چون به توقیع رفیع منیع اشرف اعلی موشح و مزین و محلی گردد اعتماد کنند.

تحریرا فی ۱۸ شهر شوال سنه احدى و ثلاثین و تسعمائه.

[حاشیه:]

ختم

[پشت فرمان:]

تیولی (؟) مزار کثیر الانوار حضرت معصومه مقدسه سمیمه سیده النساء فی العالمین ستی فاطمه علیها و علی آبائها التحیه و السلام و مسجد حضرت امام معصوم امام حسن عسکری علیه و آباءه التحیه و السلام عن ولایات مذکوره به شرح متن نشان فی تخاقوی ئیل:

...

...

به وقوف عالی جاه ملک الامراء ... سلطان و ... مصطفی سلطان

۵۸ [۸] فرمان مورخ ۱۸ ج ۱- ۹۴۸ از همان پادشاه در واگذارن تولیت موقوفات آستانه مقدس و تولیت و امامت مسجد امام به سید شجاع الدین سلطان محمود فرزند سید مرشد الدین رشید الاسلام که در این تاریخ درگذشته بوده است.

با اشاره به رقبات موقوفه زاویه امیر نظام الدین سلطان احمد که در فرمان پیش، از آن باعنوان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۵

«موقوفات سید سلطان احمدی» یاد شده بود.

در این سند هم از سید فخر الدین نقیب رضوی درخواست می شود که به خلاف شرع در امر تولیت آستانه و مسجد و موقوفات نظام الدین احمد دخالت نکند. پیداست که دعاوی او در این موارد هنوز برجای بوده است. از سوی دیگر به شجاع الدین محمود دستور داده می شود حاصل موقوفات را با وقوف زین الدین علی رضوی به مصارف خود رساند. این شخص می تواند همان میر سید علی قمی از سادات آستانه مقدسه منوره معصومه و قاضی قزوین تا سال ۹۷۱ و تولیت آستان قدس رضوی و وزیر خراسان از این سال تا سال ۹۷۴ و وزیر قزوین و متصدی خالصه جات سلطانی در ۹۷۵ تا پایان عمر، در گذشته دوشنبه ۱۳ ج ۲- ۹۸۲ و مدفون در قم باشد.

از اصل این سند آگاهی درست در دست نیست. آنچه به دست داریم سوادی از آن است متعلق به قرن یازدهم با تصدیق و مهر و توقیع صدر الدین محمد شیرازی (شاید همان ملاصدرا حکیم و دانشمند مشهور) که اکنون در موزه بریتانیا است. متن این سواد به عکس و حروف در کتاب (۱۷۱- ۱۷۵) Busse و مجله بررسی های تاریخی (سال چهارم، ش ۴: ۲۲۵- ۲۲۶) نشر شده و مینورسکی نیز در تعلیقات تذکره الملوک: ۱۹۹ از آن یاد و نقل می کند:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۶

بسم الله الرحمن الرحيم

یا محمد یا علی

الحکم لله

ابو المظفر طهماسب بهادر سیوزومیز

درین وقت بنا بر وفور امانت و رشد و کاردانی سیادت مآب نقابت ایاب عمده السادات و الاشراف سید شجاع الدین سلطان محمود الرضوی النقیب تولیت رقبات موقوفه آستانه مقدسه منوره حضرت معصومه مطهره سمیمه سیده النساء فی العالمین (ستی فاطمه علیها التحیه و السلام) و مسجد متبرک منسوب به حضرت امام الجن و الانس (ابی محمد حسن العسکری علیه الصلاة و السلام) و امامت آنجا که به موجب شرع شریف و شرط واقف و احکام مطاع همایون به والد مرحوم او سیادت و نقابت پناه

سید مرشد الدین رشید الاسلام الرضوی النقیب متعلق بوده به همان دستور بلا مشارکت غیر بدو مفوض و مرجوع فرمودیم که در ترویج و تنسیق آستانه مقدسه و مسجد متبرک کوشیده، به ضبط محصولات و تعمیر رقبات آنجا قیام نموده، نگذارد که قصوری در آنجا واقع شود و حاصل رقبات آنجا را به موجدی که در دستور العمل مقرر شده به وقوف و اطلاع سیادت پناه افادت دستگاهی زینا للسیاده و الدین علی الرضوی النقیب به نوعی که موافق شرع شریف باشد به مصرف وجوب رساند.

مستأجران و عمله و کارکنان و رعایاء محال متعلقه به آستانه مقدسه و مسجد متبرک اصلا یک دینار و یک من بار بی وقوف و مهر و برات متولی مشار الیه دادوستد نمایند و هر قضیه و قضایا که در میانه ایشان واقع شود بدو رفع نمایند و پوشیده و پنهان ندارند و متوجهات خود را به دستور معمول مملکت به متولی جواب گویند و هیچ آفریده به خلاف شرع و شرط واقف در موقوفات آستانه مقدسه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۷

و مسجد مذکور مدخل نماید.

سادات عظام و قضات اسلام و حکام کرام و اکابر و اهالی و کلانتران و کدخدایان مدینه المؤمنین قم و سلطانیه حسب المسطور مقرر دانسته، اعانت و اسعاد سیادت مآب مشارالیه به جای آورند و سرکار آستانه مقدسه را از جمیع توجیهات و تخصیصات به دستور قدیم و نهج استمرار مفروز و مستثنی شناسند و حکم مجملی که به اسم ارباب سیورغات و مسلمیات و موقوفات صادر گردد رقبات سرکار آستانه متبرکه را از آن موضوع شمرند.

ارباب وظایف و عمله سرکار مذکور به خلاف شرع شریف و شرط واقف طلبی از متولی مذکور نمایند و به طریقی که در دستور العمل مقرر شده ستانند و زیاده تعرض نرسانند و احکام و امثله [بی] که نقیض این معنی حاصل نموده ... سابقا و لاحقا اعتبار نکنند. عمله و فعله آنجا خود را به عزل او معزول و به نصب او منصوب شناسند و حق التولیه به دستور شرط واقف از قرار عشر رسانند. سیادت مآب امیر فخر الدین النقیب الرضوی به خلاف شرع شریف در تولیت آستانه مقدسه و مسجد مذکور و رقبات موقوفه به زاویه امیر نظام الدین سلطان احمد به علت اشراف و نظارت مدخل نماید و پیرامون نگردد.

در این ابواب قدغن عظیم لازم دانند و هر ساله نشان و پروانچه و حکم مجدد طلب ندارند. در عهده دانند.

تحریرا فی ۱۸ شهر جمادی الاولی سنه ۹۴۸.

۵۹ [۹] فرمان مورخ دهه نخستین ج ۲- ۹۷۲ از همان پادشاه در مورد تعیین شش نفر حافظ قرآن سواى حفاظ آستانه مقدس برای تلاوت در سر قبر سلطانی خواهر طهماسب. خطاب به امیر سلطان احمد متولی آستانه مقدس، و در آن از مدرس آستانه نیز یاد می شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۸

با مهر «الله، محمد، علی- العبد محمد یوسف بن حسن الحسینی» در پشت سند. اصل سند در موزه بریتانیا است به شماره Or ۵۳۹۴ و متن آن به عکس و حروف پیش از این کتاب Busse (ص ۱۷۸-۱۷۹) و مجله بررسی های تاریخی (ش ۴ سال چهارم: ۲۲۷-۲۲۸) نشر شده و در تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک که با نام «سازمان اداری حکومت صفوی» به فارسی در آمده نیز از آن استفاده گردیده است.

شاهزاده سلطانی مهین بانوزاده ۹۲۵ و در گذشته نیمه شب چهارشنبه ۱۴ ج ۱- ۹۶۹، کوچک ترین دختران شاه اسماعیل و خواهر تنی و اعیانی طهماسب، و واقف موقوفات بسیار در شروان و تبریز و قزوین و ساوجبلاغ و شهریار و ری و اصفهان و

کرهرود و استراباد در دوران زندگی سردابه‌ای برای مدفن خود در کربلا ترتیب کرده بود که به‌هنگام درگذشت چون آن خطه در تصرف عثمانی بود جسد وی را به دستور طهماسب به قم آورده و در سردابه‌ای پایین پای حضرت سستی فاطمه به امانت به خاک سپردند و پس از ۲۳ سال در تخاقوی‌ئیل ۹۸۳ بقایای جسد را به کربلا نقل نمودند. چندین تن از شاهزادگان این سلسله پس از سلطانم در همین سردابه به خاک رفته‌اند که از آنهاست زین العابدین میرزا پسر طهماسب درگذشته ۹۸۰ و گوهر سلطان خانم دختر او درگذشته سه‌شنبه ۱۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۲۹

ع ۱- ۹۸۴.

فرمان همایون شد آن‌که چون شش نفر حافظ سوی حافظ سرکار آستانه مقدسه مطهره (ستی فاطمه علیها و علی آبائها الصلاة والسلام) قبل ازین مقرر شده که در سر قبر همشیره مرحومه مغفوره‌ام سلطانم به تلاوت کلام (ملک علام جل جلاله) اشتغال نمایند بنایرین شش نفر حافظ مذکور به‌موجب ضمن در سر قبر همشیره مرحومه به تلاوت اشتغال نمایند و اگر از ایشان کسی ترک خدمت نماید سیادت و نقابت‌دستگاه امیر سلطان احمد متولی آستانه مقدسه منوره دیگری را به‌جای او تعیین نماید و حافظ سرکار آستانه منوره را دخل ندهد و به حکم نقیض این معنی مستند نگردد. درین باب قدغن دانند. تحریر فی عشر اول شهر جمادی الثانی سیچقان‌ئیل اثنی و سبعین و تسعمائۀ.

[حاشیه:]

مقررست که آنچه حسب الحکم جهان مطاع در وجه وظیفه جماعت مزبوره مقرر شده بر وجهی که موافق شرع شریف باشد بدیشان رسانند و اگر متولی عوض ایشان به وجه شرع کسی تعیین کند به وقوف مدرس آنجا کند.

[مهر مسوده ایوان اعلی]

۶۰ [۱۰] فرمان مورخ شوال ۱۰۱۷ از شاه عباس اول در واگذارن سیورغال میر شمس الدین نقیب رضوی متولی سرکار قدیمی آستانه مقدس - از بابت مال و جهات قریه ابرین‌غارری که به سیورغال فرزندان امیر رشید الاسلام رضوی مقرر بوده است - به برادر او ظهیر الدین ابراهیم تنها وارث وی.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۰

اصل این سند اکنون در موزه بریتانیاست و متن آن به عکس و حروف در کتاب Busse (ص ۱۸۳-۱۸۵) و مجله بررسی‌های تاریخی (ش ۴ سال چهارم: ۲۲۹-۲۳۰) دیده می‌شود:

فرمان همایون شد آن‌که چون حسب الحکم جهان مطاع آفتاب شعاع مبلغی از بابت مال و جهات قریه ابرین‌غارری حسب الذیل:

پنج هزار و پانزده دینار

مال: ۵ هزار [دینار]

نقد: ۸۰۰ [دینار]

جنس: ۴۲۰۰ [دینار]

سایر الجهات: ۱۵ [دینار]

به سیورغال اولاد سیادت و مغفرت‌پناه امیر رشید الاسلام رضوی نقیب مقرر بود و در وقتی که به نفس نفیس تحقیق

سیورغالات و استحقاق ارباب سیورغال می فرمودیم به حقیقت سیورغال مزبور رسیدیم و سیادت پناه مرحوم میر شمس الدین نقیب رضوی متولی سرکار قدیمی آستانه منوره متبرکه [حضرت سنی فاطمه علیها (و علی آبائها) التحیة و السلام] که از اولاد مغفرت پناه مذکور بود به نظر اشرف در آمده، سیورغال مزبور را به او و سایر اولاد شفقت فرموده بودیم و داخل نسخه معروضه شده، حکم امضا به اسم او و سایر اولاد گذشته. درین ولا به عرض رسید که سیادت پناه مرحوم مزبور به جوار رحمت [حق] پیوسته و وارث منحصر در سیادت و نجابت پناه امیر ظهیر الدین ابراهیم برادر مرحوم مذکور است. بنا بر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۱

ظهور استحقاق سیادت پناه مشارالیه شفقت و مرحمت درباره او فرموده، به دستور مبلغ پنج هزار و پانزده دینار مذکور فوق را از بابت مال و جهات قریه مزبور به سیورغال ابدی و احسان سرمدی او عنایت و مرحمت فرموده، ارزانی داشتیم. کدخدایان و رعایاء محل مذکوره سیادت پناه مومی الیه را صاحب سیورغال مبلغ مزبور دانسته، وجه سیورغال او را سال به سال موافق دستور العمل واصل و عاید ساخته، چیزی موقوف ندارند و اگر چیزی از وجه سیورغال مانده باشد به مشارالیه عاید گردانند و احدی از حکام و تیول داران و عمال الکاءری دخل در سیورغال مومی الیه ننموده، مادام که از دیوان اعلی حوالتی بر سیورغالات نشود در جزو به علت اخراجات و عوارضات خلاف حکم و حساب به هر اسم و رسم که بوده باشد حواله و اطلاقی ننموده، قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند.

مستوفیان عظام دیوان اعلی حسب المسطور در دفاتر عمل نموده، تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند. درین باب قدغن دانسته، از فرموده درنگذرند و هر ساله حکم مجدد طلب ندارند و چون به مهر مهر آثار اشرف اعلی رسد اعتماد نمایند. تحریر فی شهر شوال سنه سبع عشر و الف.

۶۱ [۱۱] مثال مورخ رمضان ۱۰۳۶ از میرزا رفیع الدین محمد شهرستانی صدر عباس اول و شاه صفی (مثال های صدور صفوی: ۱۷-۱۸) در واگذارن تولیت قدیمی آستانه مقدس و مسجد امام و نقابت و پیشوایی مدینه المؤمنین قم و آستانه به میر محمد سعید رضوی.

اصل سند در قم است:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۲

من رفیع الدین محمد الموسوی الحسینی

چون از مضمون احکام مطاعه لازم الاطاعه سلاطین سابق و شاه جنت مکان علین آشیان و وقفیه شرعیه مستفاد شد [که تولیت قدیمی] آستانه متبرکه منوره مقدسه عرش درجه (معصومه علی مشرفها السلام) موافق شرع شریف و شرط واقف و استمرار و تولیت مسجد (امام حسن عسکری علیه السلام) و نقابت و پیشوایی مدینه المؤمنین قم و آستانه منوره عرش درجه به آبا و اجداد سیادت و نقابت پناه نجابت دستگاه سلاله السادات و النقباء العظام میر محمد سعید رضوی متعلق بوده و ایوم نوبت تولیت مزبور به سیادت و نقابت پناه منتهی شده و درین وقت به دیوان الصدارة العلیه العالیه حاضر شده، حقیقت استعداد و استحقاق خود را به منصفه ظهور رسانیده، طلب و استدعاء امضاء آنها به اسم خود نمود. لهذا از ابتداء توشقان نیل تولیت قدیمی و تولیت مسجد مزبور و نقابت و پیشوایی مدینه القم و آستانه به مشارالیه مرجوع شد که به واجبی به امور مزبوره و لوازم آنها از ترویج و تنسیق و آبادانی مساعی جمیله به تقدیم رسانیده، دقیقه [بی] از دقائق فوت و فرو گذاشت ننماید.

سادات عظام و اکابر ذوی الاحترام و ارباب طریق و درویشان و مباشران و عمله و فعله و خدمه آستانه متبرکه سیادت پناه مشارالیه را متولی قدیمی آستانه و نقیب و پیشوا دانسته، دست تصدی و تکفل او را در امور مزبوره قوی و مطلق دانند و اعزاز

و احترام مشارالیه را به جای آورند و آنچه لازمه امور مزبوره است به مشارالیه مخصوص و متعلق شناسند و از سخن و صلاح شرعی متولی شرعی مزبور بیرون نروند و موافق شرع شریف و شرط واقف و دستور العمل دیوان الصدارة العلیة العالیة حاصل آن سرکار را به وقوف و اطلاع ناظر به مصارف و وجوب صرف نمایند مباشران و مستأجران و رعایا [ی] آن سرکار عشر حاصل آن سرکار را موافق شرع

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۳

شریف و شرط واقف و استمرار به علت حق التولیه قدیمی مختص متولی شرعی مومی الیه دانند. طریق سیادت و نقابت پناه متولی و نقیب مزبور آن که در رواج و رونق و نظم و نسق آن سرکار مساعی جمیله به عمل آورد و موافق شرع شریف میانه ارباب طریق عمل نماید و دقیقه [یی] از دقایق فوت و فرو گذاشت ننماید. و هر ساله در این باب خطاب و مثال مجدد نطلبند و از جوانب برین جمله روند. حکام آنجا در باب امر نقابت و پیشوایی تقویت و تمشیت و امداد و اعانت مشارالیه را به جای آورند.

تحریرا فی شهر رمضان المبارک من شهر سنه ۱۰۳۶.

[پشت سند:]

ثبت دفتر موقوفات دیوان الصدارة شد.

۶۲ [۱۲] مثال میرزا مهدی اعتماد الدوله صدر عباس دوم (مثال های صدور صفوی: ۱۹) در واگذارن تولیت قدیمی آستانه و تولیت و امامت مسجد امام و نقابت و پیشوایی آستانه و قم به میر محمد سعید رضوی مزبور با اشاره به مثال پیش.

تکه ای از پایین سند افتاده و چند سطر از انجام آن به این سبب در دست نیست :

من محمد مهدی بن حبیب الله الحسینی

چون به موجب مثال لازم الامتثال دیوان الصدارة سابق تولیت قدیمی آستانه (معصومه علی مشرفها الف الف التحیه) و تولیت و پیشنمازی مسجد مبارک منسوب به حضرت امام الهمام (امام حسن عسکری علیه السلام) و نقابت و پیشوایی دار المؤمنین قم و آستانه متبرکه مزبوره به سیادت و نجابت پناه نقابت و کمالات دستگاه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۴

سلالة السادات و النقباتی شمساً للسیادة و النجابه و النقابة امیر محمد سعید الرضوی متعلق است و تغییری به قواعد آن راه نیافته، بنابراین مقرر شد که سادات عالی درجات و اکابر و اهالی و خدام و عمله و فعله سرکار فیض آثار و ارباب و اصحاب و کدخدایان و جمهور متوطنین دار المؤمنین مزبور سیادت و نقابت پناه مشارالیه متولی قدیمی آستانه مقدسه و متولی و پیشنماز مسجد مزبور و نقیب و پیشوای آستانه و دار المؤمنین مزبور دانسته، لوازم امور مزبوره را به او متعلق شناسند و دیگری را با او شریک و سهیم ندانند و حق التولیه سرکار قدیمی را مختص سیادت و نقابت پناه مشارالیه دانند و موافق معمول و استمرار سنوات سابقه سال به سال واصل سازند.

متولی جلیل القدر آن سرکار حسب المسطور مقرر دانسته، تقویت و تمشیت و اعزاز و احترام سیادت و نجابت پناه مشارالیه به تقدیم رسانند و حق الارض و نذورات آن سرکار فیض آثار را به وقوف و شعور و اطلاع سیادت و نقابت پناه متولی شرعی قدیمی میانه سادات عظام و خدام کرام و عمله قسمت نمایند. سادات عظام و قضات اسلام و عمله آن سرکار فیض آثار مشارالیه را متولی قدیمی آن سرکار دانسته، از سخن و صلاح مشارالیه ..... نمایند ...

۶۳ [۱۳] مثال مورخ شعبان ۱۰۷۷ از میرزا ابو طالب رضوی صدر خاصه شاه سلیمان (مثال‌های صدور صفوی: ۱۹-۲۰) در مورد وظیفه سیادت و نجابت‌پناه میر محمد علی رضوی قمی از بابت موقوفات آستانه مقدس.

در این سند شغل و منصب سید مزبور در آستانه ذکر نشده لیکن به هر حال از سلسله نسبی متولیان قدیمی آستانه بوده و اصل سند نیز در همین خاندان است:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۵

من ابو طالب بن محمد باقر الرضوی

چون به موجب مثال دیوان الصداره سابق مبلغ پنج هزار دینار تبریزی نقد و مقدار سیصد من غله از بابت موقوفات سرکار آستانه منوره مطهره برین موجب:

نقد: پنج هزار [دینار]

جنس: ۳۰۰ من: گندم - ۲۵۰ من / جو - ۵۰ من

به وظیفه سیادت و نجابت‌پناه میر محمد علی الرضوی قمی مقرر بوده و درین وقت استدعای امضا [ی] دیوان الصداره نمود. ایجابا لمسئوله مبلغ و مقدار مزبورین به قید آن که هر گاه مستمر بوده باشد به وظیفه مشارالیه مقرر شد که هر ساله بازیافت و صرف معیشت خود نموده، مرفه الحال و فارغ البال به دعاگویی دوام دولت بی‌زوال ابدی الاتصال اشتغال نماید.

مباشرین موقوفات مزبور حسب المسطور مقرر دانسته، سال به سال مبلغ و مقدار مزبورین را بلا قصور و انکسار واصل و عاید مشارالیه ساخته، قبض باز یافت که از آن قرار به خرج مجری و محسوب است و درین باب اهتمام تمام لازم دانسته، هر ساله مثال و خطاب مجدد طلب ندارند و در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۷۷.

۶۴ [۱۴] مثال میرزا محمد باقر خلیفه سلطانی صدر شاه سلطان حسین (مثال‌های صدور صفوی: ۲۱-۲۲) که تکه‌ای از آن جزء بقایای اسناد خاندان متولی شرعی دیده شد و باقی آن را هنوز نیافته‌ام.

در این تکه نذورات و حق الارض سرکار آستانه منوره و عشر محصول موقوفات به عنوان حق التولیه سرکارات مزبوره موافق استمرار به متولی شرعی واگذار شده و از متصدیان امر درخواست گردیده که

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۶

دست تصدی و تکفل سیادت و نجابت‌پناه مومی الیه را در لوازم امور مزبوره قوی دانند.

۶۵ [۱۵] سند دو رویه که در یک روی آن مثال میرزا محمد مقیم خلیفه سلطانی صدر طهماسب دوم (مثال‌های صدور صفوی: ۲۳) و در روی دیگر فرمان همین پادشاه در تنفیذ آن نوشته شده است.

در این سند خدمت تولیت شرعی موقوفات قدیمی و سرکشیکی آستانه و تولیت شرعی و امامت مسجد امام و پیشوایی و نقابت دار المؤمنین قم - که حسب المثال دیوان الصداره سابق و نوشته‌جات به مهر متولیان آستانه و احکام و ارقام مطاعه و مجلات معتبره با آبا و اجداد متولی شرعی آن دوره بوده - به وی واگذار شده است.

افسوس که قسمت اعظم این سند در دست نیست و از این رهگذر نام این متولی شرعی دانسته نشد جز آن که در نسخه جمع و خرج سرکار فیض آثار به سال ۱۱۳۷ از «میرزا یحیی» متولی قدیمی سرکار یاد می‌شود و این دو فرمان گویا برای همین

شخص صادر شده باشد.

چنین است مقدار بازمانده دو متن:

من خادم الشریعۃ الشریفۃ النبویۃ صلی اللہ علیہ و آلہ

محمد مقیم بن محمد نصیر الحسینی الخلیفہ

چون حسب المثال دیوان الصداره سابق و نوشته‌جات به مهر متولیان جلیل القدر سرکار آستانه منوره متبرکه (حضرت معصومه علیه التحیة و الثناء) و به موجب احکام و ارقام مطاعه و مجلات معتبره معلوم و مستفاد شد که خدمت تولیت شرعی موقوفات قدیمی و سرکشیکی آستانه مقدسه مزبور و تولیت شرعی و امامت مسجد امام الهمام (امام حسن عسکری علیه السلام) و نقابت دار المؤمنین قم با آبا و اجداد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۷

سیادت و نجابت ...

...

* الملک لله

فرمان همایون شد آن که به موجبی که مثال دیوان الصدارۃ العلیۃ العالیۃ در ضمن صادر گشته عمل نمایند و از مضمون و مدلول آن عدول و انحراف نوزند و تولیت شرعی قدیمی و سرکشیکی آستانه مقدسه (حضرت معصومه علیه التحیة و الثناء) و تولیت مسجد متبرک ... (امام حسن عسکری علیه السلام) و پیشوایی و نقابت دار المؤمنین قم را ...

...

۶۶ [۱۶] فرمان نقابت گویا از آقا محمد خان قاجار بالای عریضه محمد یحیی الرضوی النقیب متولی شرعی آستانه مقدس با اشاره به احکام مربوط به این منصب از تیمور تا آن زمان.

این سند در اوراق مربوط به خاندان مستوفی نزد آقای بهمن پورادیبی دیده می‌شد جز آن که اندکی از بالای سند که مشتمل بر سطر اخیر و تاریخ فرمان و مهر شاه بوده است افتاده، لیکن پیداست که فرمان یا از آقا محمد خان است و یا از شاهان زند (به قرینه وقوع مهر در پایان آن).

۶۷ [۱۷-۲۰] چند سند از دوره قاجار:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۸

۱- حکم مرحوم میرزای قمی (ابو القاسم بن حسن گیلانی صاحب قوانین در گذشته ۱۲۳۱) بالای عریضه میرزا سید احمد فرزند میرزا یحیی رضوی مبنی بر تولیت شرعی او. چنین است متن عریضه و حکم حاکم شرع:

مسئول از خدمت بندگان عالی آن که نظر به ارقام سلاطین ماضیه و خواقین سالفه از امیر تیمور [گور] کانیه و عثمان جغیه و پادشاهان صفویه انار الله برهانهم الی شاه طهماسب بن شاه حسین که دربارہ آباء و اجداد این اقل السادات الی مرحمت پناه میرزا یحیی الرضوی والد مرحوم این اقل السادات احمد الرضوی صادر شده مشتمله بر آن که از قدیم الایام الی یومنا هذا تولیت شرعی موقوفات آستانه مقدسه معصومه و مسجد امام به آباء و اجداد این اقل السادات مرجوع و مفوض بوده نسلا بعد نسل و عقباً بعد عقب الی والد مرحوم این اقل السادات و بعده به این اقل السادات، و الان مستمر و برقرار است و نظر به

صورت وقف نامیچه که مجموع آنها به نظر بندگان عالی رسیده و نظر به استفاضه و شیاع و استمرار آنچه بر بندگان عالی ثابت و واضح شده در این باب قلمی و به مهر مهر آثار خود مزین و موشح فرمایند که عند الحاجة حجت بوده باشد. و السلام علیکم و رحمه الله و برکاته.

[حکم میرزا:]

هو- نظر به استفاضه و تسامع و تظافر و ملاحظه ارقام و قرائن داخله و خارجه متولی شرعی بودن اجداد عالی جناب فضائل مآب سلاله السادات العظام میرزا سید احمد و انتقال به ایشان در باب موقوفات آستانه مقدسه و مسجد فی الجمله بر حقیر ظاهر است و اما به تفصیل یعنی این که آیا در همه است یا بعض، بر حقیر محقق نشده است و بعض عدول هم در نزد حقیر اقامه شهادت کرد که من علم دارم به این که جمیع موقوفات شاه طهماسبیه الی ما فوق تولیت آن به عالی جناب مشارالیه می رسد و موقوفات ما بعد شاه طهماسب را علم ندارم و ما شهدنا الا بما

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۳۹

علمنا. و کتبه الاقل عبده ابو القاسم بن حسن.

۲- حکم دیگر مرحوم میرزا بالای عرضه داشت دیگری از میرزا سید احمد مزبور با همان متن، جز آن که در پایان افزوده شده است:

«و به هرحال حقیر عالی جناب مشارالیه را ثقه و معتمد و امین و پرهیزکار می دانم».

۳- عرضه داشت میرزا محمد حسین فرزند میرزا سید احمد رضوی قمی در مورد تولیت آستانه قم و مزار اردهال با حکم حاج سید اسماعیل رضوی مجتهد قم (در گذشته ۱۲۶۳، شاگرد بزرگ میرزای قمی) بالای آن:

به شرف عرض مقدس بندگان عالی می رساند که از قرار فرامین سلاطین ماضیه طاب الله ثراهم و جعل الجنة مثوهم مثل سلطان عادل امیر تیمور گورکان و سلاطین بعده تولیت مشهدين منورین مشهد مقدس معصومه طاهره سنی فاطمه بنت امام همام موسی الکاظم علیها و علی آبائها السلام و مشهد منور علی بن محمد باقر علیه التحیه و الثنا با [آ] باء عظام و اجداد کرام این داعی (میرزا محمد حسین بن میرزا سید احمد الرضوی القمی) بوده و الیوم من حیث الارث منتقل به این داعی دوام دولت قاهره می باشد. مستدعی از مراحم بی کران آن است که از مراتب مزبوره آنچه به سرکار شریعت مدار واضح و لایح و هویدا می باشد در فوق عریضه به خط شریف تحریر و به مهر شریف منیر فرمایند که عند الحاجة حجت بوده باشد امره العالی مطاع مطاع.

[دستخط مجتهد مزبور:]

بسم الله تعالی - بلی به ملاحظه فرامین قدیمه و سائر ... قدیمه و جدیده تولیت شرعیه روضه متبرکه که عرش درجه فاطمیه علیها السلام و تولیت بقعه مبارکه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۰

علی بن محمد الباقر در مشهد بار کرسف اردهال من محال بلده طیبه قم صانها الله عن التلاطم و التصادم با اجداد کرام و آباء عظام جناب مستطاب میرزا محمد حسین سائل بوده و الحال تولیت شرعیه روضه فاطمیه علیها السلام به استمرار قدیم الی الحال برقرار می باشد. مستدعی از امناء دولت قاهره سلطانیه چنان است به ایشان مرحمت و مفوض فرمایند. و الله المعین.

کتبه الجانی اسماعیل بن جعفر الرضوی.

۴- چند سند در باب دعا وی تنها بازمانده میرزا محمد حسین مزبور در امر تولیت شرعی براساس استشهاد از علماء و رجال

وقت:

حجۀ الاسلاما قبله الاناما مسئول از خدمت بندگان جناب عالی چنان است که این علویه رضویه (رقیه سلطان علویه رضویه صبیہ مرحوم آقا میرزا سید حسین نواده مرحمت پناه آقا میرزا سید احمد رضوی متولی شرعی حضرت و مسجد) زوجه جناب حاجی آقا تقی ولد مرحمت پناه مرحوم آقا سید جعفر سرکشیک سرکار فیض آثار، صبیہ مرحمت و غفران مآب آقا میرزا سید حسین ولد مرحمت و غفران مآب جنت و رضوان جایگاه مرحوم آقا میرزا سید احمد رضوی متولی شرعی سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها سلام و مسجد امام علیه السلام است که این علویه رضویه از جهت پدری نواده همین مرحوم آقا میرزا سید احمد و از جهت مادری نواده مرحمت و غفران مآب جنت و رضوان جایگاه طوبی مکان مرحوم حاجی سید اسماعیل مجتهد قمی رضوی اعلی الله مقامه هستم. اگر علویه از اولاد اینها هستم دو کلمه در صدر عریضه مرقوم و به خاتم شریف مزین فرموده که عند الحاجة حجت بوده باشد و عند الله و عند الرسول ضایع نخواهد بود.

تحریرا فی شهر ربیع الاول سنه ۱۳۰۸.

[مهر:]

کنیز بضعه موسی رقیه رضوی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۱

[گواهی مرحوم حاج شیخ محمد حسین پایین شهری:]

بسم الله خیر الاسماء- بلی اسوة المحترمات رقیه سلطان بنت آقا میرزا محمد حسین خلف مرحمت و غفران پناه رضوان جایگاه میرزا سید احمد الرضوی علیه الرحمه است از جانب پدری، و از جانب مادری نواده مرحمت پناه رضوان جایگاه طوبی آرامگاه آقای حاجی سید اسماعیل مجتهد قمی اعلی الله مقامه است و الحال زوجه عالی جناب سلاله السادات حاجی آقا تقی خلف مرحمت پناه آقا سید جعفر سرکشیک بقعه مبارکه فاطمه است و خفا و ربیبی در هیچ یک مراتب در این بلده طیبه نیست. و السلام علی من اتبع الهدی.

[گواهی خانلر خان اعتصام الملک:]

عرض می شود این مسأله کالشمس فی رابعه النهار بر همه اهل قم بلکه اکثر اهالی اعظام اطراف که حشر با اشراف بلاد هم جوار دارند از صغیر و کبیر واضح و معلوم است که اولاً تولیت شرعی مزبوره فی المتن با مرحوم مغفور میرزا سید احمد اعلی الله مقامه بود و از آن مرحوم دختری در حباله مرحوم مغفور حاجی سید اسماعیل مجتهد اعلی الله مقامه بود و میرزا حسین مرحوم والد شما پسر مرحوم میرزا سید احمد و داماد مرحوم حاجی سید اسماعیل اعلی الله مقامه به صبیهای که از غیر مرحوم میرزا سید احمد داشت که والده ماجده شما بود به طوری که همیشه مرحوم میرزا حسین به لقبی و کنیه ای معرفی نمی شد الا به اسم والد مرحوم خود یعنی معروف بود و معرفی می شد به میرزا حسین میرزا سید احمد.

عجب این است که شخص مدعی سیادتی به مجرد عمامه و شال کمربندی سیادتش معقول است و خمس و سهم امام می برد و کسی مذاقه در سیادت او نمی کند و در نسبت همچو شخصی که به شیاع و استفاضه معلوم است و وسایط زیاده از دو نسل نیست با قرائن خارجی و اسناد شرعی و عرفی که در مدنظر است این قدر دقت و احتیاط روا می دارند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۲

تولیت جدیدی (تفویضی)

گفته شد که مقام تولیت جدیدی از ربع اخیر قرن دهم در آستانه قم پدید آمد و در کنار تولیت قدیمی اداره امور آن را در دست گرفت و پس از چندی سرپرست مطلق و بی‌منازع آستانه گردید.

این مقام- که وظایف متصدیان آن در فصل چهارم از باب یکم دستور الملوک (ص ۳۷) گفته شده است - تا پایان قرن یازدهم به تناوب به بعضی از امراء و بزرگان وقت واگذار می‌گردید و مقامی موروث نبود. حتی بسیاری اوقات متصدیان آن از سادات و علویان نبودند. تا آن‌که در دوره شاه سلطان حسین- که عهده‌داران مقامات مذهبی معمولاً مناصب خود را حفظ می‌نمودند و تغییر و تحویل و عزل و نصب اصولی نسبت به پیش‌کمر روی می‌داد- تنی چند از یکی از خاندان‌های سادات حسینی اصفهان (نوادگان میر سید حسین کرکی خاتم‌المجتهدین در گذشته ۱۰۰۱ و میرزا حبیب‌الله صدر فرزند او) که همواره مورد توجه دربار صفوی و عهده‌دار مشاغلی مهم بودند و پیش‌ترینای آنان میرزا مهدی اعتماد الدوله و فرزند وی میرزا تربت پاکان؛ ج ۱؛ ص ۲۴۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۳

معصوم چندی در دوره شاه صفی و عباس دوم متصدی مقام تولیت جدیدی قم بودند بیشتر سال‌ها این منصب را عهده‌داری می‌نمودند. تا اندک‌اندک به حکم استمرار مقام تولیت آستانه قم در آن خاندان به شکل موروث درآمد و پس از برافتادن صفویان و به پادشاهی رسیدن سلسله‌های دیگر نیز همچنان ادامه یافت و تا روزگار ما نیز رسید.

چنین است فهرست نام چند تن از متولیان جدیدی آستانه که از این خاندان نبوده‌اند:

۱- مولانا آقاجانی تبریزی که از افاضل زمان بود و خدمت و تولیت آستانه مقدسه منوره قم تعلق بدو داشت و در ذیحجه سال ۹۹۹ پس از تشریف به حج در مکه در گذشت و همان‌جا مدفون شد .

۲- در اواخر دهه هشتم قرن یازدهم که شاردن به قم آمده متولی آستانه- و ضمناً حاکم قم نیز- پیرمردی عالی‌مقام بوده که پیش‌تر قورچی‌باشی‌گری- فرماندهی نیروهای نظامی- را به عهده داشته است .

۳- علی قلی خان خلجی قمی فرزند قرچقای خان دانشمند و حکیم بزرگ قم در دوره صفوی نیز مدتی- طبعاً در دوره عباس دوم یا شاه‌سلیمان- متولی آستانه مقدس بوده است .

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۴

۴- مهدی قلی خان فرزند علی قلی خان مزبور، شاعر و ادیب و دانشمند، متخلص به صفا، بانی مدرسه خان قم در ۱۱۲۳ و نگارنده سماء الاسماء در لغت عربی به فارسی . او نیز مدتی- و به طبع در دوره شاه سلطان حسین یا شاه سلیمان- متولی آستانه بوده است .

۵- نظر علی بیگ متولی آستانه قم او باید نظر علی بیگ فرزند نجف قلی بیگ ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه باشد که پدر او مدرسه‌ای در قم بنا کرده و خود وی در ۸ ذ ق- ۱۱۱۵ در پیرامون این شهر کشته شد و در تنابی که به جهت مرقد شاه سلیمان در آستانه حضرت معصومه ساخته بودند به خاک رفت .

۶- میرزا سید محمد حسین فرزند میرزا سید احمد رضوی قمی که «در اواخر عهد پادشاه ماضی محمد شاه غازی به معاضدت مرحوم میرزا نصر الله صدر الممالک که از عظمای امرای پادشاهی و سرحلقه سلسله ولویه نعمت‌اللهی بود به تولیت آستان زحل دربان فاطمه معصومه علیها سلام الله سرافراز شد تا آن

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۵

پادشاه بهشت جایگاه در جوار حضرت اله مقرر گزید و سلطنت را بدین شاهنشاه گردون خرگاه ناصر الدین شاه به عاریت سپرد. تجدید فرمان را رخت به دار الخلافه برد که در این حیص و بیص فتنه [فته] ضاله بایه چون پرتو شعله در هر بام و برزنی بتافت و در قلعه طبرس مازنداران حاجی محمد علی که سرخیل آن کسان بود رأیت کین به اوج برین کشاند. فرمان تولیت را در دست کتاب دفتر خانه ناتمام گذاشته به جانب قلعه طبرس سوار شد.»

در همین جریان میرزا سید محمد حسین را به جرم دستیاری با بایان از قم به تفصیلی که در تذکره شعراء و جنگ فیض آمده است به عتبات عالیات تبعید نمودند و وی تا پایان زندگی در کاظمیه مقیم بود و در همان جا درگذشت. پیداست که این اتهام بی اساس از سوی دشمنان سید بر او وارد آمده بود.

*** فهرست نام کسانی که از خاندان حسینی مزبور عهده دار آستانه قم بوده اند براساس اسناد و مآخذ و عرض های روی کتابها و قرآن های آستانه:

۱- میرزا حبیب الله صدر فرزند میر سید حسین کرکی. خاندان حسینی مزبور معتقدند که او نخستین کس از آن خاندان بود که به تولیت آستانه قم گمارده شد و این گفته چندان بعید نیست زیرا تذکره «همیشه بهار» ذیل سرگذشت فرزند او «نواب میرزا مهدی جبل عاملی اعتماد الدوله رحمه الله علیه» می نویسد: «در قم نشو و نما یافته و چنین می نماید که به طبع می باید در آن تاریخ پدر او در این شهر عهده دار چنین مقامی بوده باشد.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۶

میرزا حبیب الله در سال ۱۰۴۲ پس از عزل میرزا رفیع شهرستانی به صدارت رسید و اگر آن احتمال درست باشد باید گفت او تا این سال متولی آستانه قم بوده و پس از رفتن او به اصفهان فرزندش جانشین وی شده است. میرزا حبیب الله در سال ۱۰۶۳ درگذشت.

۲- میرزا محمد مهدی فرزند میرزا حبیب الله صدر که در هنگام نقل جسد شاه صفی به قم - سال ۱۰۵۲ - متولی آستانه بوده و در ۱۰۶۳ به صدارت و سپس وزارت عباس دوم رسید و در ۱۰۸۲ درگذشت.

۳- میرزا محمد معصوم فرزند میرزا محمد مهدی مزبور که در سال ۱۰۷۷ هنگام نقل جسد شاه عباس دوم به قم متولی آستانه بوده است. از سند شماره ۱۷ مجموعه حاضر برمی آید که او در سال ۱۰۶۴ نیز این مقام را داشته و به نظر می رسد که پس از صدارت یافتن پدر خود به جای او عهده دار این مقام گردیده است. او در سال ۱۰۹۱ پس از درگذشت عم خویش میرزا علی رضا شیخ الاسلام اصفهان شد و در ۱۰۹۵ درگذشت.

۴- میرزا محمد امین فرزند دیگر میرزا محمد مهدی که در رمضان ۱۱۰۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۷

گویا تا اواخر سال ۱۱۱۱ متولی آستانه قم بوده و در ۱۴ محرم ۱۱۱۶ به منصب قضاء اصفهان سرفراز شده و در ۱۱۱۷ درگذشته است. از او دو فرزند می شناسیم یکی میرزا سید محمد که پس از وی قاضی اصفهان شد و دیگری میرزا سید حسن که بعدها مدتی عهده دار تولیت آستانه قم بود.

۵- میرزا ابو طالب فرزند میرزا محمد معصوم و نواده میرزا محمد مهدی که در ذیحجه ۱۱۱۱ تا ذی قعدة ۱۱۲۵ متولی آستانه بوده است.

۶- میرزا محمد مهدی فرزند دیگر میرزا محمد معصوم در ۱۱۳۰.

۷- میرزا سید حسن فرزند میرزا محمد امین و نواده میرزا محمد مهدی اعتماد الدوله که با فرمانی از شاه سلطان حسین مورخ ذ ح- ۱۱۳۴ به تولیت آستانه منصوب شد .

۸- میرزا محمد رحیم فرزند میرزا محمد مهدی فرزند میرزا محمد معصوم که در رجب ۱۱۴۰ متولی بوده و عرض او را با این تاریخ دیده‌ام و با فرمانی از شاه طهماسب دوم مورخ ج ۲- ۱۱۴۲ در این مقام تنفیذ شده و تا پس از رجب ۱۱۵۷ در این مقام بود .

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۸

۹- میرزا محمد خلیل فرزند دیگر میرزا محمد مهدی فرزند محمد معصوم که در ع ۱- ۱۱۶۳ و محرم ۱۱۷۲ متولی آستانه بوده است.

۱۰- میرزا محمد معصوم گویا فرزند میرزا محمد خلیل فرزند میرزا محمد مهدی، متولی آستانه در ع ۱- ۱۱۸۲ .

۱۱- میرزا محمد مهدی فرزند میرزا محمد خلیل فرزند میرزا محمد مهدی فرزند میرزا محمد معصوم فرزند میرزا محمد مهدی اعتماد الدوله، متولی آستانه در رمضان ۱۱۹۰ تا ذ ح- ۱۲۱۷ و پس از آن.

۱۲- میرزا سید محمد فرزند دیگر میرزا محمد خلیل، متولی آستانه در ۱۲۲۳ تا ع ۲- ۱۲۲۷ .

۱۳- میرزا اسد الله فرزند دیگر میرزا محمد خلیل، متولی آستانه در ج ۱- ۱۲۲۷ تا اواخر دوره فتحعلی شاه قاجار.

۱۴- میرزا محمد رضا فرزند میرزا اسد الله، متولی آستانه در ۱۲۵۱ تا ۱۲۷۳ .

۱۵- میرزا سید حسین فرزند میرزا محمد رضا، متولی آستانه پس از درگذشت پدر خود تا اواخر زندگی خویش. در گذشته ۲۷ ذ ح- ۱۳۱۷.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۴۹

۱۶- میرزا سید محمد باقر فرزند میرزا حسین که در زندگی پدر به تولیت آستانه منصوب شد و تا پایان زندگی - سال ۱۳۶۰- در این مقام بود.

او محمد باقر بن حسین بن محمد رضا بن اسد الله بن محمد خلیل بن محمد مهدی بن محمد معصوم بن میرزا محمد مهدی اعتماد الدوله بن میرزا حبیب الله صدر بن میرزا سید حسین کرکی بوده و نسب‌نامه مذکور در تحفه الفاطمین (۱: ۴۲۷) نادرست و سراسر خطاست چه به غلط کوشیده‌اند همه متولیان را در سلسله و عمود نسب قرار دهند.

*** وصف اجمالی سه سند از مجموعه اسناد این خاندان مربوط به دوره صفوی :

۶۸ [۱] مثال دیوان الصداره

مورخ رمضان ۱۱۲۹ به نام میرزا سید حسن ولد مرحوم میرزا محمد امین قاضی سابق اصفهان و نواده میرزا مهدی.

۶۹ [۲] فرمان شاه سلطان حسین

مورخ ذ ح- ۱۱۳۴ در واگذارن تولیت آستانه به میرزا سید حسن نواده میرزا مهدی وزیر سابق دیوان اعلی.

۷۰ [۳] فرمان طهماسب دوم

مورخ ج ۲- ۱۱۴۲ در واگذارن تولیت آستانه به میرزا محمد رحیم ولد مرحوم میرزا مهدی.

استیفاء

اشاره

خدمت استیفاء (حساب داری) آستانه قم از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار در دست خاندان «مستوفی» این شهر بوده و این افراد از آن دودمان به این امر اشتغال نموده‌اند:

۱- میرزا محمد جعفر قمی که از سال ۱۰۸۹ به موجب فرمانی از شاه سلیمان به جای پدر عهده‌دار استیفاء آستانه بوده و پیش از سال ۱۱۱۴ در گذشته است.

۲- میرزا محمد ابراهیم مستوفی فرزند میرزا محمد جعفر که پیش از سال ۱۱۱۴ به جای پدر خدمت استیفاء آستانه را به دست گرفته و از ۲۶ شوال ۱۱۱۸ کلیدداری حرم را نیز عهده‌دار شده و در ج ۱- ۱۱۳۶ استیفاء متفرقه دار الایمان قم نیز بدو واگذار گردیده، و تا سال ۱۱۴۸ زنده بوده است. سه فرمان از پادشاهان صفوی و دو مثال از دیوان صدارت درباره او به دست داریم.

۳- میرزا محمد اسحاق مستوفی فرزند میرزا محمد ابراهیم مزبور که در نیمه دوم قرن دوازدهم و اوائل دوره قاجار می‌زیسته و به شهادت متن فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۲۹ فتحعلی شاه خدمت استیفاء آستانه «موافق فرامین سلاطین سلف» بدو مرجوع بوده است.

۴- میرزا محمد ابراهیم فرزند میرزا محمد اسحاق مزبور که در ع- ۱۲۲۹ مستوفی آستانه بوده و در ج ۲- ۱۳۲۵ به کلیدداری نیز منصوب گردیده و پیش از تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۲

صفر ۱۲۴۶ در گذشته است. سرگذشت و نام فرزندان او در سفرنامه قم افضل الملک دیده می‌شود.

۵- میرزا علی رضا فرزند میرزا محمد ابراهیم مزبور که از روزگار زندگی پدر تا پایان عمر مستوفی آستانه بوده است. او خطی خوش داشته و کتابه ضریح پیشین که در تجدید اخیر عینا کتیبه شده به خط او بوده است.

۶- میرزا محمد حسین فرزند دیگر میرزا محمد ابراهیم که پس از درگذشت پدر با مشارکت برادر، و پس از مرگ وی به استقلال مستوفی آستانه بوده و در ۱۳۰۹ در گذشته است. سرگذشت او و فرزندان او به تفصیل در سفرنامه قم افضل الملک آمده است.

۷- میرزا زین العابدین فرزند میرزا محمد حسین که به شهادت استشهاد برادرش میرزا محمود از جانب پدر به مستوفی‌گری آستانه منصوب گردیده و فرمانی از ناصر الدین شاه در این باره صادر شده است جز آن که چون او در تهران خدمت دیوانی مهم‌تری داشت به این کار نپرداخت.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۳

۸- میرزا اسد الله فرزند دیگر میرزا محمد حسین که پس از درگذشت پدر فرمان دیوانی ناصری برای او صادر شد و به مستوفی‌گری آستانه منصوب گردید.

۹- میرزا محمد تقی فرزند میرزا علی رضا فرزند میرزا محمد ابراهیم که در هنگام زندگی میرزا محمد حسین مدعی منصب

استیفای آستانه بود و احکام و ارقامی نیز در این باره گرفت لیکن بر عم خود پیروز نشد. تا پس از درگذشت وی فرزندان او که در تهران شاغل مناصب دیوانی بودند این خدمت را به خواست خود بدو واگذاشتند، و وی تا پایان زندگی به این کار اشتغال داشت.

* جز اینان چنان که از مثال مورخ صفر ۱۱۳۴ برمی آید شخصی به نام میرزا محمد رضی با مثال مورخ ج ۱- ۱۱۳۳ به این خدمت منصوب گردیده که در صفر ۱۱۳۴ برکنار شده است لیکن از مثال مورخ ج ۱- ۱۱۳۶ برمی آید که تا آن هنگام عهده دار این کار بوده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۴

در خاندان مستوفی قم چند صد طغرا سند دیده شد. پیرامون پنجاه سند مربوط به خاندان در تهران نزد آقای بهمن پورادیبی کارمند ثبت تهران نواده میرزا محمد تقی مستوفی است که برخی از آنها با سپاسگزاری از ایشان در اینجا نقل یا به اجمال وصف می شود. اسناد و فردها و اوراق قدیم بسیاری نیز در قم در اختیار مرحوم حاج میرزا محمد حسین مستوفی در گذشته ۱۳۹۳ ق- فرزند میرزا محمود و نواده حاجی میرزا محمد حسین مستوفی بزرگ- بود که نگارنده همه آنها را دیده و یک نمونه آن با سپاسگزاری از آقای احمد مستوفی فرزند آن مرحوم در اینجا نقل می شود. به هر حال ده سندی که در اینجا یاد یا نقل می شود نمونه ای است از انبوه اسناد خاندان:

۷۱ [۱] فرمان مورخ رمضان ۱۰۸۹ از شاه سلیمان در واگذاردن استیفای موقوفات آستانه و مواجب آن به میرزا محمد جعفر قمی با اشاره به تصدی پدر او نسبت به این منصب.

متن این سند در سفرنامه قم افضل الملک نیز آمده است:

حکم جهان مطاع شد آن که بنابر شفقت شاهانه درباره رفعت و معالی پناه قواما میرزا محمد جعفر قمی از ابتداء ده ماهه ایتیل ۱۰۸۹ استیفاء موقوفات سرکار آستانه مقدسه متبرکه منوره (ستی فاطمه علیها و علی آبائها الف سلام و تحیه) را با مواجب و آنچه به هر جهت از دیوان الصداره خاصه در ... مقرر شده بود و متوفی گشته در وجه مشارالیه مقرر فرمودیم که کما ینبغی به امر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نموده، دقیقه ای فوت و فرو گذاشت ننماید و سال به سال نسخه منقحه مشخصه بر مداخل و مخارج آن سرکار درست داشته به دیوان الصداره فرستد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۵

که موافق معمول مستوفی موقوفات ممالک محروسه در دفتر عمل نماید. و با خلایق نوعی سلوک نماید که همگی از حسن سلوک او راضی و شاکر بوده، دعاء خیر جهت ذات مقدس نواب کامیاب همایون ما حاصل شود.

متولی و کتاب و خدمه و عمله و موظفین و رعایا و زراعین و مستأجرین سرکار آستانه مقدسه مزبور مشارالیه را مستوفی سرکار مذکور دانسته، دیگری را درین امر با او شریک و سهم ندانند و از سخن و صلاح حسابی او که هر آینه مقرون به صرفه و غبطه آن سرکار بوده باشد بیرون نرفته، اطاعت و انقیاد او را از لوازم شمرند و بدون برات به مهر و خط مشارالیه یک دینار و یک من بار دادوستد نمایند و هر ساله رقم مجدد طلب ندارند و در عهده شناسند.

تحریر فی رمضان المبارک [۱۰۸۹].

۷۲ [۲] فرمان مورخ ع ۲- ۱۱۱۴ از شاه سلطان حسین در مقرر داشتن مبلغ ده تومان تبریزی از بابت وجوه تصدی مدفن شاه سلیمان در وجه وظیفه میرزا محمد ابراهیم مستوفی فرزند میرزا محمد جعفر مزبور.

متن این سند نیز در سفرنامه قم افضل الملک دیده می شود:

حکم جهان مطاع شد آن که از ابتداء یونت ئیل مبلغ ده تومان تبریزی از بابت وجوه تصدی سرکار مزار نواب خاقان طوبی آشیان قدس مکانی (شاه بابام انار الله برهانه) که به جهت ارباب استحقاق مقرر بوده در وجه وظیفه نجابت و رفعت و معالی پناه ... صداقت دستگاه میرزا محمد ابراهیم مستوفی ولد مرحوم ... جعفر قمی عنایت و مرحمت فرمودیم. تحویل دار نقدی سرکار تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۶

موهبت آثار مزبور سال به سال تنخواه مبلغ مزبور را مهم سازی و مشرف در روزنامه چه عمل و مستوفی ارباب التحویل سرکار خاصه شریفه به خرج اعتبار .. هر ساله رقم مجدد طلب ندارند و در عهده شناسند. تحریرا فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۱۴.

۷۳ [۳] فرمان مورخ ع ۱- ۱۱۲۰ از همان پادشاه در واگذارن خدمت کلیدداری آستانه مقدس از تاریخ ۲۶ شوال ۱۱۱۸ به میرزا محمد ابراهیم مستوفی، با اشاره به رقمی که پیش تر در این باب صادر شده و مفقود گشته بود:

حکم جهان مطاع شد آن که بنا بر شفقت بی غایت شاهانه درباره ..

النجباء العظام .. و النجابه میرزا محمد ابراهیم ..... خادم باشی سرکار ..

از تاریخ بیست و ششم شهر شوال سنه ۱۱۱۸ خدمت کلیدداری سرکار فیض آثار کثیر الانوار .. آستانه منوره سنی (حضرت معصومه علیها و علی آباءها الف سلام و تحیه) را با مبلغ پانزده تومان تبریزی موجب و مصالح یک قاب جیره به دستور کلیددار سابق به علاوه خدمت استیفاء آستانه به عالی جناب نجابت پناه مشارالیه عنایت و مرحمت فرمودیم که چنانچه باید و شاید به خدمت مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نماید.

متولی و ناظر و سایر عمله و فعله سرکار فیض آثار کثیر الانوار مزبور نجابت پناه مشارالیه را کلیددار بالاستقلال آن سرکار دانسته، لوازم امر مذکور را مخصوص او شناسند و دیگری را با او شریک و سهم ندانند و سال به سال وجه موجب و جیره او را روز به روز واصل ساخته، موقوف ندارند و اعزاز و احترام او به جای آورند. مستوفیان عظام رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده، از

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۷

شایبه تغییر و تبدیل مصون شناسند و رقم مطاع مزبور را با رقمی که سابقا درین باب حسب الامر الاعلی صادر شده و مفقود گشته متحد دانند.

تحریرا فی ربیع الاول سنه ۱۱۲۰

[پشت سند:]

از قرار .. وزارت و شوکت و اقبال پناه عظمت و حشمت و جلالت دستگاه رکن اعظم دولت خلافت بنیان عالی جاهی اعتضاد السلطنه البهیة السلطانیة آصف جاهی اعتماد الدوله العلیة العالیة الخاقانیه.

[مهر:] لا اله الا الله الملك الحق المبين

عبد شاهقلى ۱۱۱۶

۷۴ [۴] مثال مورخ صفر ۱۱۳۴ از میرزا محمد باقر خلیفه سلطانی صدر خاصه شاه سلطان حسین (مثال های صدور صفوی: ۲۱- ۲۲) در واگذارن مجدد مقام استیفاء آستانه به میرزا محمد ابراهیم مزبور

با اشاره به مثال مورخ ج ۱- ۱۱۳۳ که به نام میرزا رضی صادر شده بود. از آن برمی آید که این میرزا رضی در تاریخ مزبور به دیوان صدارت رفته و با اخذ مثال مزبور عهده دار استیفاء موقوفات آستانه شده بوده است:

هو الله و لا اله سواه

من خادم الشریعة الشریفة النبویة صلی الله علیه و آله

محمد باقر بن مرحوم مغفور سید حسن الحسینی الخلیفه

چون درین وقت نجابت و رفعت پناه عزت و محمدمت و کمالات دستگاه ظهیرا

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۸

لررفعة و المعالی میرزا محمد ابراهیم به عرض رسانید که خدمت استیفاء سرکار آستانه منوره متبرکه [...] با آبا و اجداد مشارالیه بوده و قبل از این به مشارالیه مفوض شده بود و آقا رضی بدون جهت امر مزبور را به اسم خود نموده و استدعا نمود که خدمت مزبور به مومی الیه به دستور والد مفوض، و نصف مواجب آن که از بابت توفیرات آن سرکار است به جهت سرکار ضبط و نصف مواجب مزبور را که آقا رضی به وظیفه خود گذرانیده در عوض توفیر مزبور در وجه مشارالیه مقرر شود. و از تصدیق کتاب دفتر موقوفات ممالک محروسه مستفاد شد که چون میرزا رضی مستوفی سابق موقوفات آستانه منوره مزبوره عرض نمود که خدمت مزبور با مشارالیه بوده و میرزا ابراهیم نامی به اسم خود نموده و استدعا نمود که خدمت مزبور به تغییر مشارالیه به او مفوض شود از قرار مثال به تاریخ شهر جمادی الاولی ۱۱۳۳ به تغییر مشارالیه به میرزا رضی مزبور مفوض و آنچه به هر جهت در وجه مستوفیان مقرر بوده در وجه او مقرر شده.

بنابراین حسب الاستدعا خدمت مزبور به تغییر میرزا رضی مزبور از ابتداء سه ماه و نیم اودی ثیل به نجابت و رفعت و معالی پناه عارض مشارالیه مفوض و مرجوع و آنچه به هر جهت در سرکار [..] به ازاء امر مزبور مقرر است به دستور در وجه مشارالیه مقرر شد که کما ینبغی و یلیق از روی راستی و راست قلمی به امر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نموده، دقیقه ای از دقائق متعلقه به شغل مزبور را فوت و فرو گذاشت ننماید و سال به سال نسخه منقحه مشخصه بر دادوستد سرکار مزبور درست داشته به نظر رساند و نوعی سلوک مسلوک دارد که همگی از حسن سلوک او راضی و شاکر و عند [الخالق] و الخلائق مرضی و مستحسن بوده، دعای خیر به

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۵۹

جهت ذات اقدس و وجود مقدس بندگان نواب کامیاب سپهر رکاب اشرف ارفع [اعلی] حاصل شود.

مباشترین سرکار مزبور و عمله و فعله و رعایا و زارعین و مستأجرین آن سرکار حسب المسطور مقرر و نجابت و رفعت و معالی پناه مشارالیه را مستوفی بالاستقلال و الانفراد آن سرکار دانسته، لوازم امر مزبور را مختص او شناسند و اعزاز و احترام مشارالیه را از لوازم شمرند و بدون برات به خط و مهر او یک دینار و یک من بار به احدی دادوستد نمایند و درین باب اهتمام تمام لازم دانسته، هر ساله مثال و خطاب مجدد طلب نمایند و در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر صفر المظفر من شهر سنه ۱۱۳۴.

۷۵ [۵] سند دو رویه مورخ ج ۱- ۱۱۳۶ که در یک روی آن مثال میرزا سید مرتضی خلیفه سلطانی (مثال های صدور صفوی: ۲۲) در تفویض استیفاء آستانه مقدس - که محمد رضی به نام خود گذرانیده بود به ضمیمه استیفاء متفرقه دار المؤمنین قم - به میرزا محمد ابراهیم مستوفی فرزند میرزا محمد جعفر است و در روی دیگر فرمان طهماسب دوم در تنفیذ آن.

متن این سند در سفرنامه قم افضل الملک نیز دیده می‌شود:

هو الله و لا اله سواه

من خادم الشریعة الشریفة النبویة صلی الله علیه و آله

سید مرتضی بن سید علی الحسینی الخلیفه

چون درین وقت نجابت و رفعت و معالی پناه ظهیرا میرزا محمد ابراهیم قمی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۰

مستوفی سابق سرکار فیض آثار [ستی فاطمه علیها التحیة و الثنا] به عرض رسانید که استیفاء سرکار موهبت آثار مدت متمادی با مرحوم میرزا محمد جعفر والد و سایر آباء و اقرباء او مفوض و بعده به مشارالیه مرجوع بوده و از روی راستی و درستی خدمت مزبور را به تقدیم می‌رسانیده و محمد رضی نام شخصی که از شغل نویسندگی اطلاع کاملی ندارد و کمال تغلب دارد خدمت موروثی او را بدون جهتی قطع و به اسم خود گذرانیده، درین وقت نجابت و رفعت و کمالات پناه میرزا محمد ابراهیم مومی‌الیه به دیوان الصدارة [العلیة العالیة] آمده استدعا نمود که خدمت استیفاء سرکار مزبور به‌علاوه استیفاء متفرقه دار المؤمنین قم به او داده شود. بناء علی ذلك حسب الاستدعا از ابتداء سنه مبارکه آتی لوی‌ئیل خدمت استیفاء سرکار کثیر الانوار به تغییر محمد رضی نام مزبور کماکان به‌علاوه استیفاء متفرقه دار- المؤمنین قم به مشارالیه مقرر و مرجوع شد که کمابنبری از روی دقت و راست‌قلمی و درستی به امر مزبور قیام نموده، در تشخیص و تنقیح محاسبات مؤدیان و ملاحظه صرفه و غبطه مالیات موقوفات و تحریر نسخه‌جات لوازم اهتمام به عمل آورده، حسن سعی خود به منصفه ظهور رساند و سال‌به‌سال رسم الاستیفاء و مواجب مستمری خود را موافق معمول بازیافت نموده، کما هو حقّه به مراسم امر مسطور اقدام نماید و نحوی سلوک مسلوک دارد که عند [الخالق] و الخلاق مرضی و مستحسن باشد و دعای خیر جهت ذات اقدس و وجود مقدس نواب کامیاب سپهر رکاب اشرف ارفع [همایون اعلی خلد الله تعالی ملکه و عظم سلطانه ابد]...

متولی و مباشرین موقوفات مذکوره نجابت و رفعت و معالی پناه مذکور را مستوفی بالاستقلال و الانفراد سرکارین مزبورین دانسته، بدون برات و مهر او یک دینار و یک من بار دادوستد نمایند و از سخن و صواب‌دید مومی‌الیه که مقرون به صرفه مالیات موقوفات بوده باشد بیرون نروند و لوازم امور مذکوره را مختص

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۱

مشارالیه شناسند و هر ساله مثال و خطاب مجدد طلب ندارند.

تحریر فی شهر جمادی الاولی سنه ۱۱۳۶

* فرمان همایون شد آن‌که به‌موجبی که در ضمن حسب المثال لازم الامثال دیوان الصدارة العالیة مقرر گشته عمل و استیفاء سرکار موهبت آثار را به‌علاوه استیفاء متفرقه دار المؤمنین مزبور در وجه نجابت و معالی پناه ظهیرا میرزا محمد ابراهیم مذکور مقرر دانند و لوازم امر مزبور را مختص او شناخته، از مضمون آن تخلف و انحراف نوزند و در عهده شناسند.

تحریر فی جمادی الاولی سنه ۱۱۳۶.

۷۶ [۶] فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۲۹ از فتحعلی شاه قاجار در واگذاری خدمت استیفاء آستانه مقدس به میرزا ابراهیم و میرزا علی رضا فرزند او.

در متن فرمان گفته می‌شود که پیش از این پدر میرزا ابراهیم:

میرزا اسحاق «موافق فرامین سلاطین سلف» عهده‌دار استیفای آستانه بوده است.

۷۷ [۷] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۳۵ از همان پادشاه در تفویض منصب کلیدداری حرم مطهر از آغاز لوی‌نیل به میرزا محمد ابراهیم مستوفی آستانه به ضمیمه شغل استیفاء، با تعیین پنج تومان نقد بابت مواجب کلیدداری برای او، خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه.

در این سند گفته می‌شود که خدمت کلیدداری سرکار معصومه به

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۲

فتحعلی خان ملک الشعرا محول و مرجوع بوده و چون او جزء ملازمان رکاب همایونی می‌بود به مستوفی یادشده واگذار گردید.

۷۸ [۸] فرمان مورخ ۱۲۴۴ از همان پادشاه بالای عریضه میرزا محمد ابراهیم مستوفی درباره موقوفه میرزا ابو القاسم حاکم قم خطاب به کیکاوس میرزا صاحب‌اختیار قم.

در آن از سه تن علمای بزرگ آن دوره قم نام می‌آید:

عرضه داشت کمترین بندگان ابراهیم قمی غبار آستان معدلت پاسبان را کحل الجواهر دیده امیدواری ساخته به موقف عرض ایستادگان حضور سعادت دستور اشرف اقدس ارفع روحی و روح العالمین فداه می‌رساند که قربان خاک پای جواهر آسای مبارک گردهم عالی‌جاه مقرب الخاقان میرزا ابو القاسم در حوالی آستانه مقدسه حضرت معصومه چند باب دکان ساخته و وقف روشنایی سرکار فیض آثار نموده، سالهای سال است که این غلام متولی دکاکین مزبور می‌باشم و منافع آنها را صرف روشنایی می‌نمایم.

در این سال زوجه مرحوم محمد بیک آمده .. می‌نماید که دو باب از دکاکین مزبور مال من است و فرمانی از مصدر عز و جاه صادر نموده است که دو باب دکان را بگیرد.

نظر به این که دکانهای مزبور وقف آستانه مقدسه است و شرعا برین غلام لازم است

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۳

که اهتمامی در نگاهداری آنها کرده، منافع آنها را صرف روشنایی نمایم استدعا دارم که مرحمت و عنایت فرموده فرمان قضا جریان از مصدر جاه و جلال صادر شود که نواب مستطاب شاهزاده والاتبار صاحب‌اختیار قم احدی را تعیین فرمایند که عالی‌جاهان مقدس القابان میرزا ابو طالب و میرزا علی رضا و حاجی سید اسماعیل را جمع و به حقیقت این معنی رسیده، حسب الشریعه غرا حکم نمایند که چنانچه زوجه محمد بیک را حرف حسابی نباشد بعد از این مزاحم نشده باشد والا کمترین به تکلیف شرعی خود رسیده باشم. باقی امر کم الاشرف الاعلی مطاع.

بسم الله تعالی

الملک لله تعالی- فرمان همایون شد که قره باصره خلافت کبری و غره ناصیه سلطنت عظمی فرزند مسعود کیکاوس میرزا صاحب‌اختیار دارالایمان قم به وفور عنایات شاهانه مفتخر و مباهی بوده بدانند که چون عارض به شرح متن عرض و در مقام استدعا برآمده است لهذا دکاکین مذکور وقف سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها و علی آبائها التحیه می‌باشد سالهای سال است که منافع آنها صرف روشنایی سرکار فیض آثار شده و می‌شود قدغن نمایند که کماکان در تصرف متولی دکاکین بوده، به لوازم وقفیت عمل کرده، چنانچه زوجه محمد بیک را سخن حسابی نبوده باشد به اتفاق متولی دکاکین محضر

عالی جنابان قدسی القابان میرزا ابو طالب و میرزا علی رضا و حاج سید اسماعیل حاضر که ایشان به مرافعه مزبوره رسیده بعد از این که حقیقت زوجه محمد بیگ مشخص شد و از عالی جنابان فضلاء مرقوم حکم شرعی صادر نموده، دکاکین خود را تصرف نمایند. عالی شان عزت و سعادت نشان نایب قم حسب المقرر معمول داشته، توقف جایز ندانسته و در عهده شناسند. سنه ۱۲۴۴.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۴

۷۹ [۹] فرمان مورخ صفر ۱۲۴۶ از همان پادشاه خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه مقدس

در واگذار کردن خدمت استیفاء آستانه به میرزا علی رضا و میرزا محمد حسین فرزندان میرزا محمد ابراهیم مستوفی قمی، با قرار دادن ۳۷ تومان نقد و ۴ خروار غله جنس بابت مواجب آن دو.

۸۰ [۱۰] فرمان مورخ ج ۱- ۱۲۵۹ از محمد شاه قاجار درباره همین خدمت برای میرزا علی رضا فرزند میرزا محمد ابراهیم مستوفی.

فرمانی از دوران ولایت عهد ناصر الدین شاه نیز مورخ ذ ق- ۱۲۶۲ درباره او دیده شد که طی آن از بابت استیفاء خاصه دیوانی وظیفه‌ای برای وی قرار داده شده بود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۵

صاحب نسقی

اشاره

خدمت صاحب نسقی (کارپردازی) آستانه مقدس از اواخر روزگار صفوی تا پایان دوره قاجار با این افراد بوده است:

۱- میرزا مطهر تفرشی که در دوره طهماسب دوم و اوائل عهد نادر شاه صاحب نسق آستانه بوده و در رجب ۱۱۴۶ سه دانگ قریه بطلیجرد سراجیه قم را بر آستانه وقف نموده و پیش از ۱۱۵۳ در گذشته است. در فرمان مورخ ج ۲- ۱۱۵۳ نادر شاه از او و حکمی که به نام وی صادر شده بود، و در نسخه جمع و خرج سال ۱۱۴۷ آستانه از رقم شاه طهماسب در باب وظیفه و مقرری وی یاد می‌شود.

۲- میرزا محمد علی که پس از میرزا مطهر عهده‌دار این خدمت گردیده و در همان فرمان نادر از او یاد شده است.

۳- میرزا محمد مؤمن پسر عم میرزا مطهر که منصب مزبور به تغییر میرزا محمد علی طی فرمانی از نادر بدو واگذار شد و از پیرامون سال ۱۱۵۰ و اند تا پس از ۱۱۶۷ در این مقام بود و چنان که چند سطر بعد می‌بینیم پیش از سال ۱۱۷۲ در گذشت. سه فرمان از نادر و فرمانروایان پس از او درباره وی به دست داریم که در همین جا دیده می‌شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۶

۴- میرزا علی اصغر فرزند میرزا محمد مؤمن که طبعاً پس از پدر عهده‌دار صاحب‌نسقی آستانه بوده است. در مجموعه ش ۴۴۷۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه قطعه‌ای به شکسته نستعلیق خوش در دو صفحه تحریر شده که در پایان آن (ص ۱۵۲) خواننده

می‌شود:

«حسب الخواش عالی حضرت گرامی منزلت میرزا علی اصغر این مرحمت و غفران پناه میرزا محمد مؤمن صاحب نسق آستانه مقدسه حضرت معصومه علیها التحیه و الثنا به جهت یادداشت قلمی گردید ... محمد اسماعیل اصفهانی فی بلدة المؤمنین قم سنه ۱۱۷۲»

۵- میرزا محمد علی گویا فرزند میرزا علی اصغر. در این بحث سه فرمان از فتحعلی شاه مورخ رجب ۱۲۲۲ و محرم ۱۲۴۸ و ج ۲ همین سال به نام میرزا محمد علی صاحب نسق هست. در فرمانی مورخ ج ۲- ۱۲۷۱ گفته می شود که میرزا محمد علی صاحب نسق در این سال در گذشته است. در بخش سوم این مجموعه مصالحه نامه اجاره مزارع و باغات و قراء و مستغلات وقفی سرکار فیض آثار مورخ ۹ رمضان ۱۲۶۰ به خط و مهر این میرزا محمد علی هست. لیکن باید دید همه این اسناد مربوط به یک تن است یا دو تن با این نام صاحب نسق آستانه بوده اند.

۶- میرزا علی اصغر صاحب نسق که در پیرامون میانه قرن سیزدهم می زیسته و مردی دانشمند بوده و در ادبیات عرب و برخی دانش های مذهبی تدریس می نموده است .

۷- میرزا محمد صادق فرزند میرزا محمد علی، صاحب نسق آستانه از

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۷

ج ۲- ۱۲۷۱ تا آغاز سال ۱۳۲۸. او نیز مردی دانشمند بوده و کتابی به نام «گنجینه الجوامع» در لغت عربی به فارسی نگاشته است .

۸- حاجی میرزا محمد مهدی فرزند دیگر میرزا محمد علی، صاحب نسق آستانه از صفر ۱۳۲۸ به بعد.

اسنادی که در اینجا می بینیم به جز شماره های ۴ و ۶ و ۷ در اختیار آقای محمد صاحب نسق فرزند میرزا علی اکبر فرزند همین حاجی میرزا محمد مهدی (مقیم تهران) است.

۸۱ [۱] فرمان مورخ ج ۲- ۱۱۵۳ از نادر شاه افشار در واگذارن خدمت صاحب نسقی آستانه قم به میرزا محمد مؤمن، با اشاره به فرمانی که پیش تر در همین باره به نام او صادر شده و ناپدید گردیده بود.

در این سند گفته می شود که خدمت مزبور پیش از این با فرمانی از همین پادشاه به میرزا مطهر تفرشی پسر عم میرزا محمد مؤمن مفوض بوده و پس از او میرزا محمد علی آن را عهده داری می نموده است:

فرمان همایون شد آن که بنابر شفقت و عنایت بی منتهای شاهنشاهی و مرحمت و مکرمت بی حد و احصای ظل الهی درباره شرافت و نجابت و معالی پناه نظاما میرزا محمد مؤمن از ابتداء هفت ماهه دوم سنه میمونه تخاقوی ئیل خدمت صاحب نسقی سرکار فیض مدار حضرت معصومه علیها التحیه که قبل ازین حسب الرقم قضاشیم مبارک مطاع به مرحوم میرزا مطهر تفرشی بنی عم او مفوض و مرجوع

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۸

بوده به تغییر میرزا محمد علی به شرافت و نجابت پناه مشارالیه شفقت و مرحمت فرموده، ارزانی داشتیم که از روی هوش و شعور و کمال و فراست و کیاست چنانچه شاید و باید و از حسن نیکوخدمتی او آید و سزد به لوازم خدمت مزبور و ملزومات آن قیام و اقدام نموده، به ... ما در رونق و انتظام و توفیر و تکثیر زراعت و محال موقوفات متعلقه به سرکار فیض آثار و رتق وفتق مهمات آستانه مقدسه منوره سعی موفور به منصف ظهور رساند و دقیقه [بی] از دقایق فوت و فرو گذاشت نماید و آنچه به هر جهت در وجه صاحب نسقان سابق از مقرری برقرار و مستمر بوده به دستور در وجه شرافت و نجابت پناه مزبور مقرر

و عنایت فرمودیم که هر ساله به دستور استمرار بازیافت و صرف معیشت خود نماید.

سلالة النجباءى متولى و مستوفى و مباشرين و خدمه سرکار فیض آثار شرافت پناه مشارالیه را صاحب نسق بالاستقلال و الانفراد سرکار آستانه مقدسه متبرکه منوره دانسته، از سخن و صلاح مقرون به حساب مومی‌الیه بیرون نروند و در امور متعلقه به خود خط و مهر و سخن او را مناط اعتبار دانسته، اوامر و نواهی او را درخصوص رتق وفتق سرکار فیض آثار مزبور مطیع و منقاد بوده تجاوز ننمایند و از فرموده تخلف نوزند.

عالی‌جاء مقرب الخاقان مستوفى الممالک و سایر مستوفیان عظام کرام دیوان اعلى رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت و از شایبه تغییر و تبدیل مصون و محروس دانسته، در عهده شناسند.

مقرر آن که رقم مبارک که درخصوص صاحب‌نسقی مزبور سابق صادر شده و مفقود شده با رقم مزبور حکم آن را متحد دانند.

تحریرا فی جمادى الثانيه ۱۱۵۳.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۶۹

۸۲ [۲] فرمان مورخ ذ ق - ۱۱۶۰ از ابراهیم خان افشار که نام او در پایان مصرع دوم سجع مهر فرمان (کنار نخستین سطر آن) خوانده می‌شود مبنی بر تنفیذ میرزا مؤمن صاحب نسق در این خدمت:

فرمان والا- شد آن که بنا بر توجهات خاطر خطیر والا درباره سلالة الاشراف و النجباء العظام میرزا مؤمن صاحب نسق آستانه مقدسه مکرمه معصومه صاحب نسقی سرکار مزبور را کماکان به سلالة الاشراف مشارالیه مفوض و مرجوع فرموده، موجب و مقرری که قبل از این در وجه مشارالیه مقرر بوده به دستور برقرار فرمودیم که از روی راستی و درستی و کمال امیدواری به لوازم و مراسم خدمت مزبور قیام و اقدام نموده، در تنظیم و تنسیق سرکار مزبور لازمه سعی و اهتمام مرعی داشته، حسن خدمت خود را به منصفه ظهور رسانند.

ضابط و عمال دار المؤمنین قم و خدمه آستانه مقدسه منوره سلالة النجباء مشارالیه را صاحب نسق بالاستقلال و الانفراد سرکار مزبور دانسته، چنانچه مشارالیه را در باب نظم و نسق املاک سرکار مزبور اعانت و امدادی لازم باشد به عمل آورده، از سخن و صلاح مشارالیه در باب امر مزبور تجاوز ننمایند و در جمیع امور متعلقه به سرکار آستانه مقدسه نورانیه بدون اطلاع سلالة النجباء مشارالیه حواله و دادوستد ننمایند. کتاب دفترخانه سرکار والا فرمان والا را در دفاتر خلود ثبت نموده، در عهده شناسند. تحریرا فی ذی قعدة الحرام سنه ۱۱۶۰.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۰

۸۳ [۳] فرمان مورخ ج ۲ - ۱۱۶۷ در تنفیذ و امضاء فرمان نادر شاه خطاب به بیگلر بیگی قم و متولی آستانه بالای عریضه محمد مؤمن صاحب نسق با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده محمد مؤمن ۱۱۴۸» پشت عریضه، و مهر:

«به خصم نصرت فیروزیم خداداد است کمر به بند گیش هر که بست آزاد است

۱۱۶۵»

در پایان فرمان:

عرضه داشت کمترین بندگان [محمد مؤمن صاحب نسق آستانه قم] به ذروه عرض و کلاء اجلاء نواب مستطاب عالی می‌رساند

از روزی که کمترین را نواب رضوان جایگاه نادر شاه به شغل صاحب‌نسقی سرکار فیض آثار سرافراز گردانید حسب الحکم نادری مقرر گردید که جمیع دادوستد جز وی و کلی امور سرکار از اسناد خرج و بروات دفتری به مهر عالی جناب متولی و کمترین دادوستد شود و چندی قبل از این که هریک حسب خواهش خود امور را فیصل می‌دادند و دادوستدی که در سرکار می‌شد خلاف حکم نادر شاه بود بدون مهر و اطلاع کمترین دادوستد نموده‌اند و موافق دستور العملی که قرار داده یک عشر از مداخل سرکار در وجه متولی و یک عشر در وجه کمترین مقرر فرموده که هر ساله بازیافت می‌نمود و چون در آن وقت سیورغال سرکار فیض آثار مقطوع بوده به این جهت در آن خصوص امری مقرر نگردیده و درین وقت که برقرار شده است عالی جناب متولی عشر خود را بازیافت و لیکن عشر کمترین الی حال به عقده تعویق افتاده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۱

استدعا آن که قربه الی الله تعالی تعلیقه رفیعه صادر شود که رسد عشر سیورغال کمترین را نقدا جنسا از گذشته و آینده به دستور سایر مداخل سرکار مهم‌سازی نمایند که صرف معیشت خود نموده، در آستانه مقدسه به دعاگویی ذات بابرکات و کلاء عالی قیام و اقدام نماید که هر آینه عند الله و عند رسوله ضایع نخواهد شد. الباقی امره العالی.

[متن فرمان:]

الملك لله

حکم مطاع شد آن که عالی جاه معلی جایگاه امیر الامراء بیگلر بیگی دار المؤمنین قم و متولی سرکار آستانه مقدسه چون صاحب عریضه به شرح متن معروض رای جهان گشا داشته لهذا مقرر فرمودیم که چون سابقا در ایام خاقان رضوان مکان نادر سلطان صاحب عریضه با عالی جناب متولی سهمیم، و دادوستدی که واقع شده به مهر و به مصلحت و صوابدید هر دو بوده و بدون اطلاع ایشان داد و ستد سرکار فیض آثار آستانه مقدسه نشده و یک عشر از مداخل سرکار آستانه مقدسه در وجه متولی و یک عشر در وجه صاحب عریضه مقرر بوده باز از آن قرار شغل و خدمت عارض مشارالیه را برقرار و یک عشر مداخل مستمری را با یک عشر سیورغال در وجه او رسانیده، از فرموده تخلف نوزند و در عهده شناسند.

تحریر فی شهر جمادی الثانی سنه ۱۱۶۷.

۸۴ [۴] فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۱۲ از فتحعلی شاه قاجار

خطاب به متولی آستانه قم بالای عرضه داشت میرزا علی اصغر صاحب‌نسق، مبنی بر تنفیذ او در این مقام با اشاره به فرمان آقا محمد خان و احکام و ارقام پادشاهان پیش از او در واگذاردن این خدمت به وی و پدران

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۲

و نیاکان او که از دوران صفوی این منصب را عهده‌داری می‌نموده‌اند .

۸۵ [۵] فرمان مورخ رجب ۱۲۲۲ از فتحعلی شاه بالای عرضه داشت میرزا محمد علی صاحب‌نسق، با اشاره به احکام هاهان گذشته و آقا محمد خان قاجار و حکمی که پیش از این از همین پادشاه در این مورد و به نام این شخص صادر گردیده بود:

عرضه داشت کمترین بندگان و اقل داعیان [محمد علی صاحب‌نسق سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیه التحیه] به موقف عرض واقفان بارگاه عرش اشتباه خلایق امیدگاه خدیو زمان و مقیمان حضور با هر النور مرحمت دستور قبله عالم و عالمیان خلد الله ملکه و ادام الله ایام سلطنته می‌رساند که قربان خاک پای پر بهای ساطع الضیای مبارکت شوم چون بر هریک از

داعیان دولت ابد توأمان لازم است که مطالب و مستدعیات خود را عرضه داشت عتبه علیه سلطانی و معروض رای مهر ضیای خسروانی سازند که به عز انجام مقرون گردد بناء علیه جسارت به عرض می نماید که از قدیم الایام موافق احکام سلاطین با تمکین سلف و فرمان خاقان علین آشیان نور الله مضجعه خدمت صاحب نسقی سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیه التحیه به کمترین بندگان مرجوع و حکم رفیع منبع عالمیان مطیع شاهنشاهی را نیز در دست دارد که امر و مقرر گردیده که کماکان خدمت مذکور به اقل داعیان مفوض و مرجوع، و مقدار ده خروار غله از بابت یکصد خروار که در وظیفه خدام مقرر است و عشر مداخل سرکار فیض آثار از موقوفات و نذورات و غیره به قرار سنوات سابق بازیافت دارد و حال بعضی کسان در امور فقیر اخلال و مزاحمت می رسانند و عشر مداخل سرکار را به قرار سنوات سابق تمام و کمال مهم سازی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۳

نمی نمایند و رقم قدر توأم مجدد مطالبه می نمایند.

استدعا از مراحم بیکران و اشفاق بی پایان خدیو زمان چنان است که رقم قضاشیم از مصدر عز و جاه شرف اصدار یابد که عالی جناب متولی و مباشرین دار المؤمنین قم و سرکار فیض آثار همه ساله به قرار سنوات سابقه مقدار ده خروار غله مستمری کمترین را از بابت مقدار یکصد خروار که در وجه خدام سرکار مقرر است به انضمام عشر مداخل سرکار از موقوفات و نذورات و غیره همه ساله مهم سازی و احدی دخل و تصرف در خدمت چندین ساله کمترین نکرده و انجام خدماتی که در عهده صاحب نسق است به کمترین واگذارند و احدی را رجوعی ندهند و رقم مجدد بعد الیوم مطالبه نمایند. چون مطالب معروضه از لوازم بود جسارت به عرض نمود. باقی امره الاشرف الاعلی مطاع.

[متن فرمان:]

بسم الله تعالی شأنه العزیز

الملک لله تعالی - حکم همایون شد آن که چون صاحب عریضه به شرح متن عرض و استدعا نموده است لهذا از قرار حکم جهان مطاع سابق خدمت صاحب نسقی سرکار فیض آثار با صاحب عریضه بوده است باز کماکان شغل مزبور را به مشارالیه شفقت و مرحمت فرمودیم که احدی داخل و تصرف در شغل مذکور ننماید.

مقرر آن که عالی جناب قدسی القاب سلاله السادات متولی و مباشرین سرکار فیض آثار و عالی شأنان عمال نیکو اعمال دار الایمان قم شغل صاحب نسقی را به طریق سابق مختص عارض دانند و غله مستمری او را به انضمام عشر مداخل سرکار از موقوفات و نذورات و غیره به طریق سابق همه ساله بدون کسر و نقصان مهم سازی و ملزومات خدمت مذکور را به او واگذارند و بعد از این مطالبه حکم مجدد نمایند و در عهده شناسند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۴

تحریرا فی شهر رجب المرجب سنه ۱۲۲۲.

۸۶ [۶] فرمان مورخ محرم ۱۲۴۸ از فتحعلی شاه بالای عرضه داشت میرزا محمد علی صاحب نسق درباره مستمری او خطاب به کیکاوس میرزا حکمران قم.

اصل این سند در کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی در قم است:

عرضه داشت کمترین بندگان [محمد علی صاحب نسق سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها آلاف التحیه] به موقف عرض مقیمان پایه سریر خلافت مصیر بندگان سکندرشان دارا دربان قیصر پاسبان اعلی حضرت صاحب قرانی روحی فداه می رساند

که کمترین بنده دعاگوی ارادت شعار از بدو سلطنت میمنت آثار الی الان از دربار معدلت مدار موظف بوده و مبلغ سه تومان تبریزی نقد و مقدار سه خروار دیوانی غله به صیغه وظیفه از بابت مالیات دار الایمان قم صانها الله عن التصادم در وجه کمترین برقرار است و در این اوقاف کارگذاران سرکار شوکت مدار نواب مستطاب فلک جناب سپهر رکاب شاهزاده والاتبیار صاحب اختیار دار الایمان مزبور مطالبه فرمان مجدد از کمترین داعیان فرمودند. بناء علیه ملتمس و مستدعی از مراحم بی کران اعلی حضرت صاحب قرانی چنان است که فرمان مبارک شرف صدور یابد که نقد و جنس مزبور را کماکان در وجه این داعی برقرار فرموده که بدون مسامحه و مساهله کارسازی فرمایند و مطالبه فرمان مجدد نمایند که فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت ابد آیت اشتغال نموده و موجب ازدیاد امیدواری این داعی خواهد بود.

الباقی الامر الاشراف الاعلی مطاع.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۵

[متن فرمان:]

حکم همایون شد که فروزان کوب آسمان خلافت و تاج داری و تابان پرتو مهر سلطنت و جهان داری خجسته فرزند مسعود کیکاوس میرزا صاحب و اختیار دار الایمان قم ترادف اعطاف خاطر خطیر پادشاهی مباحی بوده بدانند که چون عالی جناب میرزا محمد علی عارض به شرح مسطور متن عرض و در مقام استدعا برآمده است لهذا مبلغ سه تومان نقد و مقدار سه خروار جنس که از بابت مالیات ولایت مزبوره در وجه عالی جناب مشارالیه به ازاء شغل صاحب نسقی سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیه آلافها التحیه برقرار بود از هذه السنه میمونه لوی ثیل خیریت دلیل و ما بعدها مبلغ و مقدار مزبور را کماکان در وجه مشارالیه برقرار فرمودیم که همه ساله از بابت مالیات ولایت مزبوره به طریق سابق بازیافت نموده، به شغل مذکور و دعاگویی دوام دولت ابد ظهور قیام و اقدام نماید. باید آن فرزند مسعود حسب المقرر معمول و به کارکنان خود قدغن نماید که مبلغ و مقدار مزبور را کما فی السابق عاید عالی جناب مشارالیه نموده، معطل ندارند. مقرر آن که عالی جاهان رفیع جایگاهان عزت و جلالت دستگهان مقربی الخاقان مستوفیان عظام دیوان همایون شرح فرمان مبارک را در دفاتر خلود ثبت نموده، در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر محرم الحرام سنه ۱۲۴۸.

۸۷ [۷] فرمان مورخ ج ۲ - ۱۲۴۸ از فتحعلی شاه در امضای مقرری میرزا محمد علی صاحب نسق از آستانه، خطاب به کیکاوس میرزا و میرزا محمد رضا متولی باشی، بالای عرضه داشت صاحب نسق مزبور.

اصل این سند نیز در کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی در قم است:

عرضه داشت اقل دعاگویان [محمد علی صاحب نسق سرکار فیض آثار]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۶

آفتاب عنایت بی زوال راضیا افزای ساحت احوال و آمال خود دانسته، به موقف عرض قرب یافتگان حضور باهر النور اعلی حضرت قدر قدرت قضا مهابت فلک رفعت خورشید رایت مریخ سطوت مشتری درایت خاقان گیتی ستان و سلطان صاحب قران ظل الله فی الارضین روحی و روح العالمین فده می رساند که قربان خاک پای جواهر آسای مبارکت گردهم، سالهاست بل قرن هاست که از عهد سلاطین سلف و از بدو دولت اعلی حضرت خاقان صاحب قران الی الان خدمت صاحب نسقی سرکار موهبت مدار ابا عن جد به کمترین بندگان مفوض و مرجوع بوده و عشر مقرری به ازاء شغل مزبور در

وجه داعی از سرکار فیض آثار مستمر و برقرار است و فرمان قضا جریان اعلی حضرت شاهنشاهی را نیز در دست دارد و حال بعضی می‌خواهند که از مقرری این دعاگو کسر و نقصان نمایند. استدعا از مرحمت و مکرمت بی نهایت پادشاهی چنان است که فرمانی به امضاء فرمان سابق شرف صدور پذیرد که مقرری این دعاگو را مطابق فرامین قضاآیین و موافق معمولی سنوات سابق بدون کسر و نقصان کارسازی نموده، مطالبه فرمان مجدد ننمایند و به هیچ‌وجه من الوجوه دخل و تصرف به شغل مزبور و مقرری آن احدی ننمایند که فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت جاوید مدت اعلی حضرت شاهنشاهی اشتغال نماید که هر آینه موجب خشنودی خدا و رسول خواهد بود. امرکم الاشرف الارفع الاعلی.

[متن فرمان:]

حکم همایون شد که فروزان کوكب آسمان خلافت و تاج‌داری و تابان‌پرتو مهر سلطنت و جهان‌داری فرزند مسعود کیکاوس میرزا صاحب‌اختیار دارالایمان قم به ترادف خاطر خطیر پادشاهی مباهی بوده بدانند که چون عالی‌جناب مقدس‌القاب میرزا محمد علی عارض به شرح مسطور متن عرض و در مقام استدعا برآمده است ایجاباً لمسئوله به آن فرزند مسعود حکم و مقرر می‌فرماییم که به

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۷

حقیقت مراتب معروضه رسیده، در صورتی که عالی‌جناب مشارالیه موافق فرامین سابق به ازاء شغل صاحب‌نسقی از سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیه آلاف الثنیه عشر مقرری داشته باشد قدغن نماید که مقرری او را کما فی السابق عاید او نموده، موقوف و معطل ندارند و مطالبه فرمان مجدد ننمایند. مقرر آن‌که عالی‌جاه رفیع جایگاه عزت و افادت همراه سلاله السادات میرزا محمد رضای متولی باشی سرکار فیض آثار حسب المقرر معمول و موافق معمولی سابق همه‌ساله مقرری عالی‌جناب عارض را بدون کسر عاید او ساخته، تخلف جایز ندارد و در عهده شناسد.

تحریر فی شهر جمادی الثانی سنه ۱۲۴۸.

۸۸ [۸] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۷۱ از ناصر الدین شاه در واگذارن خدمت صاحب‌نسقی آستانه به میرزا محمد صادق فرزند میرزا محمد علی صاحب‌نسقی، با اشاره به احکام و ارقام فتحعلی شاه و محمد شاه در تفویض این خدمت که ابا عن جد با خاندان این میرزا محمد علی بوده است بدو، و با اشاره به درگذشت وی در این سال:

فرمان همایون شد آن‌که چون از قرار فرامین قضاآیین خاقان جنت مکان مغفور و شاهنشاه رضوان جایگاه مبرور البسهما الله تعالی حلال‌النور از قدیم‌الایام ابا عن جد منصب صاحب‌نسقی موقوفات و ندورات سرکار فیض آثار بضعه مطهره بنت امام الهمام موسی ابن جعفر فاطمه معصومه علیها السلام مختص مرحوم میرزا محمد علی صاحب‌نسقی بوده و در هذه السنه به رحمت ایزدی پیوسته، لهذا نواب اقدس همایون ما نیز نظر به مراتب قابلیت و شایستگی عالی‌جناب قدسی القاب اصالت و نجابت انتساب سلاله الاعاظم و الافاخم و الاعیان میرزا محمد صادق ولد آن مرحوم از هذه السنه بارس‌ئیل خجسته تحویل و ما بعدها شغل مزبور را

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۸

کما فی السابق به عالی‌جناب مشارالیه مفوض و مبلغ سه تومان نقد و مقدار سه خروار غله که در ازای منصب مزبوره از قرار فرامین جداگانه به صیغه مواجب در وجه مرحوم مزبور مرحمت شده بود کماکان در وجه میرزا محمد صادق مرحمت فرمودیم که در هذه السنه و ما بعدها مبلغ و مقدار مسطوره را بازیافت نموده، صرف معیشت و گذران خود نماید و به لوازم

شغل مزبور در نهایت اطمینان خاطر پردازد و عشر مقرری و مستمری که از بابت غله شاهی و موقوفات و نذورات سرکار فیض آثار در وجه صاحب‌نسق بقعه مطهره مستمر و برقرار بود مطابق ... به او عاید گردد. مقرر آن که عالی‌جاهان مجدت و نجدت همراهان حکام و مباشرین امور دیوانی دارالایمان قم منصب مزبور را مخصوص او دانند و به نحو مقرر موجب او را عاید سازند. عالی‌جاه سیادت‌پناه متولی آستانه مقدسه لوازم شغل مزبور را به مشارالیه واگذارند. کتاب خیریت اکتساب دفترخانه مبارکه شرح فرمان همایون را ثبت و ضبط نموده و در عهده شناسند.

فی شهر جمادی الثانی ۱۲۷۱.

[حاشیه:]

مبلغ سه تومان نقد و مقدار سه خروار جنس در جزو مستمری به اسم مرحوم میرزا محمد علی صاحب‌نسق به خرج نوشته شده.

۸۹ [۹] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی‌باشی آستانه قم در ابلاغ حکم شاه، مورخ ذ ح - ۱۲۷۱ با تحشیه مستوفی آستانه و با مهر متولی باشی بعد که پس از عهده‌داری تولیت بنابر معمول تعلیقه را توشیح نموده است، با اشاره به تعلیقه‌جات متولیان قدیم آستانه درباره این خدمت:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۷۹

هو الله تعالی شأنه

چون از قرار فرامین قضاآیین خواقین جنت‌مکان مغفور و شاهنشاه رضوان جایگاه مبرور البسهما الله حلل النور و از قرار تعلیقه‌جات متولیان قدیم نور الله مضجعه از قدیم الایام ابا عن جد منصب صاحب‌نسقی موقوفات و نذورات سرکار فیض آثار بضعه مطهره بنت امام الهمام موسی ابن جعفر فاطمه معصومه علیها السلام مختص مرحوم میرزا محمد علی صاحب‌نسق بوده و در هذه السنه به رحمت ایزدی پیوسته لهذا سرکار اعلی حضرت اقدس شهریاری روحنا فداه از قرار فرمان قضا جریان جهان‌مطاع منصب مزبور را نظر به مراتب قابلیت و شایستگی عالی جناب قدسی القاب اصالت و نجابت انتساب سلاله الاعاظم و الافاخم میرزا محمد صادق ولد آن مرحوم از هذه السنه بارس‌ئیل خجسته تحویل و ما بعدها کما فی السابق به عالی جناب مشارالیه مفوض و مرحمت فرموده‌اند و عشر مقرری و مستمری که از بابت غله شاهی و موقوفات و نذورات سرکار فیض آثار که در ازای خدمت مزبوره از قرار فرامین مرحمت شده بود کماکان در وجه میرزا محمد صادق مرحمت فرموده که در هذه السنه و ما بعدها دریافت نموده، صرف معیشت و گذران خود نماید و در نهایت اطمینان خاطر به لوازم شغل مزبور پردازد.

بناء علی هذا و بنابر امثال و انقیاد فرمان مهر لمعان و حکم قدر توأمان اقدس شهریاری روحنا فداه منصب مزبور را به عالی جناب قدسی القاب اصالت و نجابت انتساب میرزا محمد صادق مرجوع و مفوض داشته که عشر مقرری و مستمری و غله شاهی و موقوفات و نذورات که در سرکار فیض آثار است به طریق سابق بازیافت و صرف معاش خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت ابدمدت اعلی حضرت اقدس شهریاری روحنا فداه اشتغال نموده، به لوازم شغل خود پردازد.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۰

مقرر آن که عالی‌جنابان قدسی القابان کتاب دفتر استیفای سرکار و سایر مباشرین و خدام سرکار فیض آثار عالی جناب مقدس القاب میرزا محمد صادق را صاحب‌نسق بالاستقلال دانسته، لوازم احترام را منظور دارند و کتاب خیریت اکتساب دفتر استیفا و مشرف سرکار موهبت مدار ثبت تعلیقه را به جهت استحضار در سررشته‌جات خود ضبط نمایند. و کان ذلک تحریرا

فی شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۲۷۱.

[حاشیه:]

هو- از قرار فرمان قضا جریان قدر قدر مهر لمعان منصب جلیل و شغل نبیل صاحب نسقی سرکار فیض آثار به عالی جناب میرزا محمد صادق خلف مرحوم میروور میرزا محمد علی مرجوع است و بر حسب وراثت هم شغل مزبور به عالی جناب می باید مفوض شود و او را می رسد و مطابق فرمان مطاع آفتاب شعاع هم از سرکار جلالت مدار صاحب اختیاری میرزای متولی باشی هم تعلیقه امضا صادر شده. به مقتضای احکام مطاعه شغل مزبور بالاستقلال و الانفراد مخصوص و مختص اوست و مقرریات و مرسومات آن را همه ساله در وجه او کارسازی خواهد داشت.

ان شاء الله میمون و مبارک است. و انا الجانی محمد حسین مستوفی سرکار فیض آثار.

۹۰ [۱۰] حکم نمرة ۷۱۳ مورخ ۱۲ صفر ۱۳۲۸ وزارت معارف و اوقاف و فوائد عامه مبنی بر تفویض صاحب نسقی آستانه به حاج میرزا محمد مهدی برادر میرزا محمد صادق مزبور:

از قرار فرامین سلاطین ماضین و اسناد مشتمله بر تصدیق و شهادت متولیان و صاحب منصبان و سایر خدام آستانه مبارکه حضرت معصومه سلام الله علیها که در وزارت اوقاف ملاحظه شد و صورت آنها ثبت شد منصب و شغل صاحب نسقی تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۱

کل موقوفات و اخذ عشر مقرر و مستمری و غله شاهی و موقوفات و نذورات آستانه مبارکه که در ازاء خدمت مزبوره است ابا عن جد با جناب آقا میرزا محمد صادق است. چون معزی الیه عجالتا مسافر و بر حسب اظهار شخصی خود را از این کار خارج نمودند لهذا جناب حاج میرزا محمد مهدی صاحب نسق اخوی ایشان را وزارت جلیله معارف و اوقاف بر طبق مستندات و مراتب لیاقت و شایستگی بر منصب و شغل صاحب نسقی و اخذ عشر از عایدات موقوفات و مستمری و مقرر شاهی و نذورات برقرار نمود. جناب مستطاب متولی باشی هم قدغن خواهند فرمود صاحب منصبان و سایر خدام مشارالیه را بر این سمت شناخته و او را در انجام خدمات سابقه به خود تقویت نمایند. به تاریخ شهر فوق سنه ۱۳۲۸.

۹۱ [۱۱] فرمان مورخ ذ ح - ۱۳۳۳ از احمد شاه قاجار در واگذاردن صاحب نسقی آستانه به همان حاج میرزا محمد مهدی:

آن که چون موافق فرامین سلاطین سلف انار الله تعالی براهینهم منصب صاحب نسقی موقوفات و نذورات آستانه متبرکه حضرت معصومه سلام الله علیها از سوابق ایام ابا عن جد با مرحوم میرزا محمد علی صاحب نسق بوده نواب همایون ما نیز نظر به مراتب استحقاق و اهلیت جناب حاجی میرزا مهدی به تصویب وزارت جلیله اوقاف منصب صاحب نسقی آن آستانه متبرکه را به مشارالیه محول و در هذ السنه و ما بعدها مبلغ سه تومان نقد و سه خروار غله که از قرار فرامین جداگانه برای این خدمت مقرر است کماکان دربار او برقرار فرمودیم که همه ساله دریافت داشته، به وظایف خدمت مرجوعه پردازد و عشر مقرر و مستمری که از بابت غله شاهی و جنس و نقد موقوفات و نذورات که مستمر و برقرار بوده کما فی السابق باید عاید مشار الیه گردد. مقرر آن که به موجب این فرمان قدر توأمان مبارک

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۲

حکام و مباشرین امور دیوانی خطه قم و جناب متولی باشی و عموم خدام و کارکنان آستانه مطهره لوازم این منصب را مخصوص به مشارالیه دانسته و در مواقع لزوم به مشارالیه رجوع و مراتب توقیر و احترام مقتضی شغل مزبور را در حق او مرعی

دارند و جنابان مستوفیان عظام و کتبه کرام شرح فرمان مبارک را ثبت و ضبط نمایند.

فی شهر ذی حجه الحرام ۱۳۳۳.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۳

سرکشیکی

اشاره

خدمتگزاران آستانه قم بنابر سنتی قدیم از دیرباز در سه کشیک انجام وظائف می نموده اند و بنابراین آستانه را در دوره صفوی تا ربع نخستین قرن سیزدهم همواره سه سرکشیکی بوده است. در «نسخه جمع و خرج سرکار فیض آثار» مربوط به آخرین سالهای فرمانروایی صفویان و نیز در «طومار تقسیم غله» مورخ به سال ۱۲۱۳ از سه سرکشیکی یاد می شود.

در میانه دوره شاهی فتحعلی شاه این سنت دیرین دگرگون شده و شماره کشیکها به هفت افزایش یافته است. در کشیک نامچه ای مورخ ج ۱- ۱۲۳۶ که متن آن در پایان همین مجموعه دیده می شود از این «هفت کشیک» که خدمت هر یک «یک شبانه روز از هفت شبانه روز» بوده یاد گردیده است. لیکن این رسم دیر نپایید چه در اسناد مربوط به آغاز نیمه دوم این قرن باز از سه کشیک سخن می رود. با توجه به این نکته که شمار کشیکها الزاما نمایاننده شمار سرکشیکیهای آستانه نبود چه برخی یا هر یک از آنها را (چنان که در کشیک نامچه ای مورخ ذح- ۱۲۷۳ و جز آن می بینیم) دو تن از سرکشیکیان سرپرستی می نموده اند. در نسخه جمع و خرج مربوط به ربع اخیر همین قرن نیز از شش سرکشیکی نام برده شده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۴

نام سرکشیکیان دوره صفوی و قاجار در اسناد یادشده بالا دیده می شود و در این جا به اجمال از چهار خاندان سرکشیکی آستانه در دوره قاجار سخن می داریم:

I خاندان متولی قدیمی آستانه:

۱- میر سید احمد فرزند میرزا یحیی رضوی در گذشته ۱۲۴۱. وی گذشته از تولیت شرعی آستانه منصب سرکشیکی سرکار فیض آثار را نیز عهده دار بود .

۲- میرزا محمد حسین فرزند میر سید احمد که پس از پدر سرکشیکی آستانه بوده است .

II خاندان سرکشیکی رضوی:

اشاره

۱- سید حسین سرکشیکی آستانه در سال ۱۲۱۳ فرزند سید جعفر فرزند سید حسین . تواند بود که پدران او نیز در آستانه منصب سرکشیکی داشته اند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۵

۲- سید جعفر سرکشیکی فرزند سید حسین مزبور.

- یکی از شش سرکشیک آستانه که نام آنان در فرد مربوط به نیمه دوم قرن سیزدهم هست .
- ۳- سید تقی فرزند سید جعفر . نام و سرگذشت او در سفرنامه قم افضل الملک دیده می شود.
- ۴- سید ذبیح فرزند سید تقی سرکشیک آستانه در اواخر دوره قاجار .
در گذشته ۱۳۴۹ ق.

اینک یک طغرا از اسناد مربوط به این خاندان:

۹۲ [۱] فرمان مورخ ج ۱- ۱۳۱۱ از ناصر الدین شاه در واگذارن مقرری حاجی سید تقی سرکشیک مزبور به فرزندان او سید ذبیح و سه تن دیگر:

نظر به عرض و استدعای جناب محامد نصاب فخر السادات الانجاب حاجی آقا تقی قمی سرکشیک آستانه مقدسه حضرت معصومه علیها سلام که از خواص دعاگویان این دولت جاوید آیت است و مزید دعاگویی مشارالیه و پریشانی و استحقاق ولدان او و شمول مراسم ملوکانه درباره آنها مبلغ پنجاه تومان نقد که به صیغه مقرری در حق مشارالیه برقرار و همه ساله به خرج فارس منظور می شود در حق ولدان او مرحمت و برقرار، و به حکام حال و استقبال مملکت فارس امر تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۶

و مقرر می داریم که از معامله سنه آتیه یونتیئل و ما بعدها همه ساله وجه مرقوم را بعد از وضع رسوم به موجب شرح ذیل:

[مقرری حاجی آقا تقی: ۵۰ تومان- رسوم: ۱۰ تومان

مقرری که در حق اولاد مشارالیه مرحمت شده: ۴۰ تومان

آقا سید ذبیح الله: ۱۰ تومان- آقا سید علی محمد: ۱۰ تومان- آقا سید مهدی: ۱۰ تومان- آقا سید طه: ۱۰ تومان]

در وجه مشارالیه عاید دارد و معتمدوا السلطان مستوفیان عظام و کتبه کرام شرح فرمان قضا جریان همایون را در دفاتر خلود و دوام ثبت و ضبط نموده، در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر جمادی الاولی سنه ۱۳۱۱ مطابق نیلان نیل ترکی.

[حاشیه:]

هو- مبلغ پنجاه تومان که بعد از وضع رسوم دو عشر چهل تومان می شود مقرری جناب حاجی آقا تقی قمی در [د] ستور العمل هذه السنه نیلان نیل مملکت فارس به خرج منظور است.

III خاندان میر عبد الکریم:

اشاره

۱- سید حسن فرزند حاجی میرزا عبد الکریم فرزند میر محمد تقی . پدر او (بنابر آنچه در قباله‌هایی مورخ رمضان ۱۱۹۰ و ع

۱- ۱۱۹۱ و سند اجاره چهار صد و بیست ذرع اراضی وقفی سرکار فیض آثار واقعه در جنب خان آجری

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۷

مورخ ج ۱- ۱۲۲۱ و اسنادی دیگر دیده می شود) و شاید تنی چند از نیاکان وی نیز خدمتگزاری آستانه می نموده‌اند. از این سید حسن در فرمانی مورخ شوال ۱۲۱۹ با عنوان «سرکشیک» یاد شده، لیکن از سندی دیگر مورخ ذح- ۱۲۲۵ برمی آید که

تا آن هنگام به نیابت دیگری سرکشیکی داشته و از این تاریخ اخیر به استقلال خدمت مزبور را عهده‌داری نموده است. او در سال ۱۲۵۸ درگذشت.

۲- میر عبد الکریم فرزند سید حسن که به خاطر هم‌نامی با نیای خود بنابر معمول آن دوره «سید آقا» و «میرزا آقا» (در اسناد: آقا سید آقا و حاجی سید میرزا آقا) خوانده می‌شد. او از ذق- ۱۲۵۸ پس از درگذشت پدر خود عهده دار سرکشیکی آستانه گردید. گویا هموست که در یادداشت پایان پندنامه جهانگیر میرزا قاجار (ش ۲ مجموعه ۱۹۳۷ فیضیه قم) مورخ رجب ۱۲۸۹ به خط علی اکبر فیض همانند درگذشتگان یاد شده است.

۳- سید حسین فرزند میر عبد الکریم که پس از پدر سرکشیک آستانه شد و در ۱۳۰۹ درگذشت.

۴- حاجی میرزا خلیل فرزند سید حسین، درگذشته ۱۳۵۲ در کربلا، سرکشیک آستانه از ۱۳۰۹ تا پایان عمر.

در این خاندان نزدیک دویست طغرا سند دیده شد که چند طغرای آن به تناسب بحث در اینجا، و چند سند دیگر در قسمت اخیر این بخش گذارده می‌شود:

۹۳ [۲] فرمان مورخ ذق- ۱۲۱۴ از فتحعلی شاه خطاب به کربلایی حسین بیک نایب دار المؤمنین قم درباره وظیفه و تیولی سید حسین فرزند میر عبد الکریم قمی نخستین سرکشیک آستانه از این خاندان بالای عرضه داشت او با این متن:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۸

عرضه داشت کمترینان بندگان [سید حسن ولد میر عبد الکریم قمی] به موقف عرض قرب یافتگان فیض حضور معدلت دستور بندگان اقدس امجد اشرف ارفع والا روحی فداه می‌رساند: از قرار حکم جهان‌مطاع در همه اوقات در دار الایمان قم وظیفه و فرد تیول در وجه والد کمترین برقرار بوده است و در این سال به تصدق فرق فرقدان آسای پادشاهی گردیده. استدعا از مراجع بیکران شاهانه و اشفاق بیضا اشراق خسروانه چنان است که الحال به طریق سابق فرمان واجب الازعان جهان‌مطاع از مصدر عظمت و حکمرانی صادر که وظیفه و فرد تیول والد این دعاگوی را در وجه این کمترین بندگان مستمر و برقرار که همه‌ساله گرفته، صرف اخراجات و گذران خود نموده به دعاگویی دوام دولت ابدی الاتصال اشتغال نمایم. چون مراتب معروضه واجب بود جسارت به عرض مطلب نمود.

باقی امرکم الاشرف مطاع.

[متن فرمان:]

الملک لله تعالی - حکم همایون شد آن که چون سیادت پناه عارض به شرح متن عرض و استدعا نموده‌اند لهذا بنابر مراعات جانب سادات عالی درجات و حسب الاستدعای عالی جناب مقدس القاب حقایق و عوارف اکتساب افضل الفضلاء العظام و اعلم العلماء الکرام ملا- مصطفی مقرر می‌شود که عالی‌شان رفیع مکان اخلاص و ارادت بنیان کربلایی حسین بیک نایب دار الایمان قم باید به حصول اطلاع بر مضمون فرمان جهان‌مطاع وظیفه و تیولی که سابق در وجه ولد و والد صاحب عریضه مستمر و مقرر بود کماکان برقرار دانسته و همه‌ساله مهم

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۸۹

سازی نموده که با کمال استظهار و امیدواری و رفاهیت به دعای دولت جاوید مدت قیام و اقدام نمایند. باید همه‌ساله وظیفه و تیول مقرر را مهم‌سازی و در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۲۱۴.

۹۴ [۲] فرمان مورخ شوال ۱۲۱۹ از فتحعلی شاه در مورد وظیفه و تیول عالی جناب سید حسن سرکشیک و خادم آستانه قم، خطاب به عالی جاه حاجی محمد حسین خان بیگلر بیگی قم و اصفهان و کاشان.

الملک لله تعالی - حکم همایون شد آن که بنا بر مراسم بی پایان خسروانه و مکارم بیکران خدیوانه درباره عالی جناب عزت و سعادت مآب سلاله السادات العظام سید حسن سرکشیک و خادم [ولد حاجی عبد الکریم] سرکار آستانه مقدسه معصومه علیها آلاف التحیه و الثنا از ابتداء هذه السنه سیچقان نیل خیریت دلیل و ما بعدها کماکان از قرار تفصیل:

[نقد- ۶ تومان و ۶ هزار و ده شاهی، جنس- ۲۰ خروار

بابت یک زوج تیول: نقد- ۳ تومان و ۶ هزار و ده شاهی، جنس- ۱۵ خروار

وظیفه: نقد- ۳ تومان، جنس- ۵ خروار]

وظیفه و تیولی که در وجه عالی جناب مشارالیه از بابت مالیات قم برقرار بوده در وجه عالی جناب مشارالیه عنایت و مرحمت فرمودیم که هر ساله نقد و جنس وظیفه و تیولی خود را بازیافت و صرف معاش و سرمایه انتعاش خود ساخته، از روی حصول امیدواری و استظهار تمام به دعای دوام دولت ابد فرجام اقدام نماید.

عالی جاه رفیع جایگاه دولت و اقبال پناه شوکت و اجلال دستگاه فخامت و مناعت اکتناه عزت و سعادت همراه اخلاص و ارادت آگاه امیر الامراء العظام حاجی محمد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۰

حسین خان بیگلر بیگی دار السلطنه اصفهان و قم و کاشان و مضافات به نهج مقرر همه ساله مبلغ و مقدار مذکوره را در وجه عالی جناب مشارالیه مهم سازی و به طریق سابق تیول او را برقرار و از حواله جات دیوانی معاف و مسلم دارند. عالی جاهان رفیع جایگاهان مقربی الخاقان مستوفیان عظام و کتاب خیریت اکتساب دفترخانه مبارکه شرح فرمان قضا نظام مبارک مطاع را در سرکارات لازم ثبت نموده، از شایبه تغییر و تبدیل مصون و مأمون دانند و در عهده شناسند. تحریر فی شهر شوال سنه ۱۲۱۹.

۹۵ [۴] خطاب مورخ ذ ح- ۱۲۲۵ با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده علی اصغر در ابلاغ فرمان فتحعلی شاه مبنی بر واگذارن خدمت سرکشیک آستانه قم به سید حسن مزبور.

در این متن گفته می شود که وی پیش تر به نیابت دیگری آن خدمت را عهده داری می نموده و از این تاریخ با صدور فرمان شاه به استقلال سرکشیک آستانه گردیده است:

خطاب مستطاب شد آن که عالی شأنان مستوفیان و عمال و مباشرین سرکار فیض آثار حضرت بضعه احمدیه صلوات الله علیها و علی آبائها بدانند که عالی جناب مقدس القاب سیادت و سعادت انتساب آقا سید حسن قبل از حال تحریر به وکالت شخصی از خدام سرکار فیض آثار که به منصب سرکشیک سرکار فیض آثار حضرت معصومه به شغل مزبور اقدام داشته، درین وقت حسب الامر قدر قدر پادشاهی از حال تحریر و ما بعدها عالی جناب سابق الالقاب را بالاصاله و الاستقلال

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۱

متصدی شغل مزبور دانسته باشند که منصب مزبور مفوض و مرجوع به عالی جناب سابق الالقاب گردیده. مقرر می شود که عالی جناب آقا سید حسن خود را سرکشیک سرکار فیض آثار حضرت معصومه صلوات الله علیها دانسته، از روی راستی و درستی متوجه خدمت متعلقه به خود بوده، دقیقه [بی] خود را معاف نداشته، با کمال دین داری و اطمینان خاطر به دعا گویی

دوام عمر و دولت ابد مدت قاهره باهره حضرت سلطانی قیام و اقدام دارند و از مدلول خطاب مستطاب انحراف نورزند.
تحریرا فی شهر ذی حجه الحرام ۱۲۲۵.

۹۶ [۵] تعلیقه مورخ ج ۱- ۱۲۳۵ با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد حسين» (گویا صدر اصفهانی) در مورد نیول آقا سید حسن سرکشیک، خطاب به میرزا ابراهیم مستوفی پیشکار حکومت قم:

عالی شان رفیع مکان عزت و سعادت نشان ارجمندی میرزا ابراهیم مستوفی بدانند که نظر به مراعات جانب عالی جناب قدسی القاب سیادت پناه آقا سید حسن منظور نظر عالی بوده و می باشد و سالهاست که تیول و تخفیفی در وجه مشارالیه برقرار داشته ایم. در این اوقات به عرض عالی رسید که به علت بعضی فروعاتی که واقع می شود تیول او رسد می رسانند و تخفیف مشارالیه کما هو حقه نمی رسد و این معنی خلاف رای و کلاء عالی می باشد. لهذا به آن عالی شان مقرر می شود که به وصول تعلیقه عالی و حصول اطلاع بر مضمون به طریق سنوات آنچه تیول و تخفیف که قرار داده ایم بدون کسر به مشارالیه رسانیده، قسم رفتار نماید که استرضای مشارالیه به عمل آمده باشد. چنانچه خلاف آنچه مقرر شده است رفتار نماید از آن عالی شان مکدر شده لازمه مؤاخذه خواهد شد. البته در هر باب مراقب احوال تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۲

مشارالیه باشد و در این باب قدغن لازم دانسته، در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر جمادی الاول سنه ۱۲۳۵.

[حاشیه:]

مقرر آنکه در باب جمع ملک مشارالیه به عرض رسید که موافق ممیزی که شده است و جمع دفتر زیادتى به مشارالیه می شود. لهذا مقرر می شود که موافق همان جمع که و کلاء عالی قرار داده است دیناری زیاد مطالبه ننماید. آنچه مذکور می شود جمع دیگر را بر روی جمع مشارالیه گذاشته اند البته چند نفر اهل خبره برده فیما بین ایشان شریک (?) پیمایی نموده، هر یک از عهده جمع خود بر آید.

البته در این باب قدغن لازم دانسته، تخلف نورزد. در باب آب و غیره مراعات جانب آن را منظور دارد و در عهده شناسد.

تحریرا فی شهر جمادی الاول سنه ۱۲۳۵.

۹۷ [۶] فرمان مورخ شوال ۱۲۴۴ از فتحعلی شاه در واگذارن ضبط و نسق قریه تبرته فراهان موقوفه همین پادشاه به آقا سید حسن سرکشیک، خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه:

الملك لله تعالى - حکم همایون شد عالی جاه رفیع جایگاه عزت و سیادت پناه فطانت و متانت اکتناه صداقت و سعادت انتباه سلاله السادات الکرام میرزا اسد الله متولی روضه رضوان مثال بضعه احمدی علیها و علی آبائها التحیه به عز اعلان شاهانه مباهی بوده بدانند که چون طلبا لمرضات الله قریه تبرته واقعه در محال فراهان را از قرار وقف نامچه معتبر وقف سرکار فیض آثار روضه مبارکه مذکور فرمودیم و تولیت آن چنان که در وقف نامه معین شده به حاکم شرع جامع الشرايط

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۳

دار الایمان قم محول است و مصارف خیری که پسند خاطر مبارک افتاد نیز در ضمن وقف مشروط آمده، باید آن عالی جاه قریه مزبوره را به اذن متولی ضبط نموده و چون عالی جناب سیادت و سعادت مآب سلاله السادات آقا سید حسن سرکشیک

روضه مبارکه به صلاح و سداد و امانت و رشاد موصوف و معروف است ضابطی قریه مزبوره را به اذن متولی شرعی به او محول داشته که در جمع آوری منافع و مداخل آنجا از نقد و جنس لازمه دقت و اهتمام به عمل آورده، در نسق زراعت و فلاحت آبادی و معموری قریه مزبوره سعی بلیغ نموده، محصولات و منافع آن را بر حسب شروط وقف نامه به اجازه متولی شرعی مصروف مخارج دارد و مبلغ دو تومان [و] شش هزار دینار نقد و مقدار چهار خروار و چهل [و] پنج من غله متوجهی دیوانی یک سهم اربابی از شانزده سهم قریه مزبوره را در عوض موجب سیادت پناه مشارالیه از هذه السنه اودئیل فرخنده دلیل و ما بعدها برقرار فرمودیم که همه ساله گرفته، صرف مخارج خود داشته، به فراغت مشغول انتظام و انضباط امور قریه مزبوره گردد. البته آن عالی جاه در نظم امور متعلقه به قریه مزبوره نهایت دقت را لازم شمرده، دقیقه [یی] از دقائق شرایط وقف را مهمل و متروک نگذارد و در عهده شناسد.

تحریرا فی شهر شوال المکرم سنه ۱۲۴۴.

۹۸ [۷] فرمان مورخ رمضان ۱۲۵۰ از محمد شاه در امضاء فرمان مورخ ۱۲۴۳ فتحعلی شاه خطاب به صاحب اختیار دار الایمان قم پیرامون وظیفه و تیول آقا سید حسن سرکشیک:

فرمان والا شد که چون به موجب فرمان اعلی حضرت خاقان مغفور اسکنه الله تعالی فی روضات السرور که به تاریخ سال هزار و دویست و چهل [و] سه هجری

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۴

به افتخار صاحب اختیار دار الایمان قم عز صدور یافته است مبلغ شش تومان و سه هزار و پانصد دینار نقد و مقدار بیست خروار به وزن تبریز جنس بدین موجب:

[نقد- شش تومان و سه هزار و پانصد دینار. جنس- ۲۰ خروار

تیول مزرعه جم آباد: نقد- سه تومان و سه هزار و پانصد دینار، جنس- ۱۵ خروار

وظیفه: نقد- سه تومان، جنس- ۵ خروار]

در وجه عالی جناب سیادت و سعادت مآب خلاصه السادات و الاطیاب آقا سید حسن سرکشیک آستان ملک پاسبان معصومه علیه آلاف الثناء و التحیه مستمر و برقرار گردیده است لهذا امضای فرمان همایون و قابلیت و استحقاق عالی جناب مشارالیه را در معامله هذه السنه یونتیل خیریت تحویل و مابعدا مبلغ و مقدار مفصله فوق را کما فی السابق در وجه مشارالیه مستمر و برقرار فرمودیم که هر ساله از بابت مالیات دار الایمان قم بازیافت و صرف معاش خود کرده، به وظایف دعاگویی قیام و اقدام نماید.

مقرر آن که حکام حال و استقبال دار الایمان قم هر ساله نقد و جنس مزبور را کار سازی نمایند که به خرج محسوب خواهد شد. کتاب دفترخانه همایون شرح فرمان مبارک مطاع را ثبت دفاتر ساخته، در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر رمضان سنه ۱۲۵۰.

۹۹ [۸] نامه «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد باقر» به «مقرب الخاقان میرزا محمد رضا متولی باشی» از میان سالهای ۱۲۵۰-۱۲۵۸، در مورد موقوفه تبرته و موجب آقا سید حسن سرکشیک:

مقرب الخاقانا، مرجع الاناما

از قرار فرمان واجب الاذعان خاقان خلد آشیان اسکنه الله فی روضات

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۵

الجنان که ملاحظه شد مبلغ دو تومان و شش هزار نقد و مقدار چهار خروار و چهل و پنج من غله متوجهات دیوانی یک سهم از شانزده سهم اربابی قریه تبرته واقعه در فراهان در عوض موجب عالی جاه سیادت و نجات پناه سلاله السادات آقا سید حسن سرکشیک مستمر و برقرار بوده و همه ساله بازیافت داشته است. قلمی می دارد که چون مشارالیه از جمله متعلقان ما محسوب می شود و مراعات او از راه خدمت قدیمی او لازم است سرکار به طریق استمرار موافق فرمان مبارک معمول فرموده، نقد و جنس مذکور را به او برسانید و درین باب به هیچ وجه مضایقه نفرمایید.

زیاده را زحمت نداد.

[حاشیه:]

مجددا زحمت می دهد که این امورات به سرکار است باید به انجام برسانید.

اگر خدای نخواست سرکار را عجزی درین باب باشد بنویسد تا آن که از دیوان حکم شود و محصل آمده بگذراند.

۱۰۰ [۹] نامه «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده نصر الله» (شاید صدر الممالک اردبیلی) به «عالی جاه نور چشم مکرم مهربان میرزا محمد رضا متولی» از سال ۱۲۵۸ که آقا سید حسن سرکشیک در گذشته بود و درخواست واگذارن منصب او به میر عبد الکریم فرزند بزرگ وی:

نور چشم مکرم مهربانا چون سیادت پناه آقا سید ابراهیم روانه آن صوب بود لازم آمد که به تحریر این چند سطر پردازد که چون مرحمت پناه آقا سید حسن سرکشیک آدم مقدسی و در آستانه مطهره سالها خدمت نموده و استخوانها شکسته بود بر همه کس لازم بل متحتم است که رعایت احوال وراث آن مرحوم را

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۶

نماید خاصه آن نور چشم مکرم که همه اوقات محبت قلبی و باطنی به آن مرحوم داشتهاید حال باید همان محبت را وبل زاید و بیش از پیش رعایت و جانب داری اولاد آن مرحوم را منظور بدارید و منصب جلیل سرکشیکی سرکار حضرت که به عهده آقا سید حسن مفوض و مرجوع بود حال باید در عهده عالی جناب سلاله السادات آقا میر عبد الکریم ولد ارشد آن مرحوم که لله الحمد به صلاح آراسته و شایسته این خدمت عظمی است باشد و خلعت او را هم بدهید و سایر اولاد آن مرحوم هم که هریک در آستانه مطهره به خدمتی برقرار و سرافراز بوده اند کما فی السابق در مناصب و خدمت خود برقرار باشند و آنها را از عزا بیرون بیاورید که حیات و ممات آقا سید حسن در این خصوصات برای اولادش تفاوتی به هم نرساند.

یقین است که آن نور چشم خدمات و زحمات آنها را منظور خواهند نمود که آسوده خاطر هریک به خدمات مرجوعه به خود قیام و اقدام نمایند. زیاده حاجت سفارش و محتاج به نگارش نخواهد بود. همواره اوقات سلامتی حالات شریف را با گزارشات قلمی و ارسال دارند. و السلام.

۱۰۱ [۱۰] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی باشی مورخ ذ ق - ۱۲۵۸ در واگذارن خدمت سرکشیکی آستانه که به آقا سید حسن سرکشیک مفوض بود به فرزند او میر عبد الکریم:

چون خدمت یک نفر سرکشیکی سرکار فیض آثار به مرحمت و غفران پناه جنت و رضوان جایگاه آقا سید حسن سرکشیک

مفوض و مرجوع بود و در این اوقات مشارالیه داعی حق را لیبیک اجابت گفته و خدمت مزبور در عهده تعویق

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۷

و تعطیل است و منظور کلی نظم و نسق و رواج و رونق سرکار مزبور می باشد و قرار و مدار تفویض خدمات سرکار بنا به وراثت و قابلیت و استعداد و اولویت می باشد.

بناء علیه چون عالی حضرت رفیع منزلت سلاله السادات میر عبد الکریم خلف اکبر مشارالیه، و قابلیت و استعداد و اولویت تفویض خدمت مزبور را دارد و علاوه بر مراتب مزبوره مرحوم مزبور کمال صداقت و ارادت و خدمتگزاری را مادام العمر به عمل آورده و عالی حضرت مومی الیه هم به مضمون الولد سرابیه نهایت راستی و درستی و اهتمام در خدمت سرکار موهبت مدار دارد، از هذه السنه بارس نیل و ما بعدها خدمت سرکشیکی مزبور را به طریق سابق به مومی الیه مفوض و مرجوع نمودیم که در کمال سعی و کوشش به ملزومات خدمت مزبور قیام و اقدام و دقیقه [یی] خود را معاف ندارد که موجب ازدیاد نظم و نسق و رواج و رونق سرکار فیض آثار بوده باشد و مواجب و نذوراتی که به ازاء شغل مزبور در دفتر سرکار برقرار است کماکان بازیافت و صرف معاش خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت و بقای سلطنت اعلی حضرت شاهنشاه روحنا فداه اشتغال نماید. کتاب دفتر استیفا و مشرف سرکار سواد تعلیقه را به جهت استحضار در سر- رشته جات خود ثبت و ضبط نمایند.

تحریرا فی شهر ذی الحجه الحرام مطابق هذه السنه بارس نیل خیریت دلیل سنه ۱۲۵۸.

۱۰۲ [۱۱] فرمان مورخ صفر ۱۲۵۹ از محمد شاه در مورد مستمری آقا سید حسن سرکشیک و واگذاردن آن به چهار فرزند او:

الملک لله تعالی - حکم همایون شد آن که چون از قرار احکام قدر ارتسام مطاعه و ثبت سررشته جات دفترخانه مبارکه مبلغ شش تومان و سه هزار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۸

و پانصد دینار وجه نقد و مقدار بیست خروار تبریزی غله از بابت مالیات دار الایمان قم در وجه مرحوم آقا سید حسن سرکشیک و خادم آستانه سرکار معصومه صلوات الله علیها مستمر و برقرار بوده و در این اوقات وفات یافته است لهذا محض مرحمت و عنایت خسروانه نقد و جنس مزبور را از هذه السنه بارس نیل فرخنده دلیل و ما بعدها کماکان در وجه سیادت و سعادت انتسابان آقا سید عبد الکریم و آقا سید ابراهیم و سایر اولاد او از قرار تفصیل:

[نقد- ۶ تومان و ۶ هزار و پانصد دینار، جنس- ۲۰ خروار

تیول از بابت یک زوج: نقد- ۳ تومان و ۶ هزار و پانصد دینار، جنس- ۱۵ خروار

آقا سید عبد الکریم که ارشد است: نقد- یک تومان و هشت هزار و پانصد دینار، جنس- هشت خروار

آقا سید ابراهیم: نقد- یک تومان و پنج هزار، جنس- چهار خروار

آقا سید عابدین: نقد- یک تومان و پنج هزار، جنس- چهار خروار

آقا سید باقی: نقد- یک تومان و پنج هزار، جنس- چهار خروار]

مرحمت و عنایت فرمودیم که هر ساله دریافت کرده، صرف معاش خود نمایند.

مقرر آن که حکام و مباشرین حال و استقبال دار الایمان قم همه ساله بدون مطالبه فرمان مجدد کارسازی کرده، معطل ننمایند. المقرر عالی جاهان رفیع جایگاهان فخامت و مناعت اکتناهان مقربو الخاقان مستوفیان عظام شرح فرمان مبارک را ثبت و ضبط

نموده و در عهده شناسند.

تحریرا شهر صفر سنه ۱۲۵۹.

[حاشیه:]

در وجه مرحوم سید حسن شش تومان و شش هزار و بیست خروار جنس از قرار سررسید دفترخانه مبارکه برقرار بوده است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۲۹۹

موافق ثبت و سررشته دفتر صحیح است و هرساله به خرج دیوان می آید.

سید حسن امسال فوت شده و وظیفه او به اولاد او مرحمت شده.

به مهر مبارک برسد.

۱۰۳ [۱۲] فرمان مورخ شعبان ۱۲۶۵ از ناصر الدین شاه در قرار دادن بیست تومان نقد و ده خروار جنس به صیغه وظیفه در وجه آقا سید آقا (میر عبد الکریم) سرکشیک آستانه مقدس:

الملک لله تعالی - حکم همایون شد آن که نظر به شمول مرحمت خاطر خطیر و ظهور استحقاق و اهلیت عالی جناب مقدس القاب سیادت و سعادت انتساب آقا سید آقای سرکشیک آستانه متبرکه که حضرت معصومه علیها آلاف التحیه از معامله هذه السنه تخاقوی ئیل خیریت تحویل و ما بعدها مبلغ بیست تومان رایج دیوان وجه نقد و مقدار ده خروار به وزن تبریز جنس از بابت مالیات دار الایمان قم به صیغه وظیفه در حق او مستمر و برقرار فرمودیم که همه ساله دریافت و صرف مخارج و معیشت خود نماید و به فراغت خاطر در تحت قبه مطهره مشغول دعاگویی دوام دولت قاهره باشد. مقرر آن که مباشرین امور دیوانی حال و استقبال دار الایمان قم سال به سال نقد و جنس مزبور را از بابت مالیات مهم سازی عالی جناب مشارالیه نموده، قبض حاصل سازند و کتاب خیریت اکتساب دفترخانه مبارکه شرح فرمان همایون را ثبت و ضبط نموده، در عهده شناسند. تحریرا فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۶۵.

[حاشیه:]

سید کمال استحقاق و شایستگی دارند و مبلغی خطیر خرج کرده و چاهی کنده که

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۰

مسلمانان آب سرد شیرین بخورند و دعاگوی دولت باشند. و لهذا این نقد و جنس امسال مرحمت شده و عوض او از غیر مستحق دریافت شده که ضرر تازه نشود از بابت میرزا محمد آشتیانی و غیره.

*** چند سند دیگر مربوط به خدماتی دیگر که این دودمان در آستانه عهده دار بوده اند.

۱۰۴ [۱۲] حکم مورخ محرم ۱۲۲۶ از «امام ویردی شاهین قلیجی» مبنی بر آن که وی سید حسن سرکشیک را نایب الزیاره خویش در آستانه قرار داده و پنج تومان و دو خروار غله مدد معاش در وجه او مقرر داشته است:

حکم والا - شد آن که بنا بر وفور مکرمت درباره عالی جناب مقدس القاب حقایق و معارف اکتساب سلاله السادات العظام آقا سید حسن سرکشیک سرکار فیض آثار و ظهور شایستگی او در معامله سنه آتیه قوی ییل و ما بعدها او را نایب الزیاره سرکار شوکت مدار و مبلغ پنج تومان تبریزی نقد و مقدار دو خروار به وزن تبریز غله به صیغه مدد معاش در وجه او برقرار فرمودیم که مبلغ مزبور و مقدار مذکور را هرساله باز یافت و صرف اخراجات خود نموده، شب و روز در صحن روضه مقدسه به

وظایف دعاگویی قیام و اقدام نماید. مقرر آن که عالی جاه رفیع جایگاه عزت و سعادت همراه دولت و اقبال پناه صداقت و عقیدت آگاه چاکر دولت خواه مقرب الخاقان محمد هادی خان قدیمی وزیر سرکار مبلغ و مقدار مزبور را در وجه عالی جناب مشارالیه برقرار دانسته، هر ساله از بابت ابواب جمعی خود کارسازی نماید که به فراغت خاطر همه روزه زیارت مخصوصه به تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۱

جهت سرکار والا به عمل آورد و درین خصوص قدغن لازم دانسته، حسب المقرر معمول و در عهده شناسد. تحریرا شهر محرم الحرام سنه ۱۲۲۶.

۱۰۵ [۱۴] حکم مورخ ج ۱- ۱۲۲۷ از شاهزاده حسنعلی میرزا فرمانفرما در واگذاردن نیابت زیارت خود به آخوند ملا علی قمی که متن آن به عنوان تنظیم نسبت به سند پیش در اینجا نقل شد:

حکم والا شد آن که چون به جهت دعای بقای عمر و دولت اعلی حضرت قدر قدرت کیوان رفعت دارا درایت ظل الهی روح العالمین فداه و نواب ما در تحت قبه مطهره مقدسه منوره وجود شخص امین و عادل ضرور و عالی جناب مقدس القاب فضیلت انتساب آخوند ملا علی قمی که در زمره دعاگویان در این دولت ابدقرین محسوب و منسلک، و خود را مورد عنایات خاطر خطیر مرحمت آیات اشرف ساخته است لهذا خدمت نیابت زیارت را به او موکول و مرجوع داشتیم که بدانچه باید و شاید و از مراسم دعاگویی او سزد و آید در لوازم آن قیام و اقدام نماید. مقرر آن که عالی جناب مقدس القاب فضایل و کمالات اکتساب حقایق و معارف انتساب سلاله السادات العظام دعاگوی دولت ابدفرجام میرزا اسد الله متولی سرکار فیض آثار نایب الزیاره ای سرکار را مختص عالی جناب مشارالیه دانسته، رعایت و حمایت جانب او را در هر حال منظور داشته و مبلغ یک تومان تنخواهی که به صیغه مواجب از قرار تصدیق و خطاب عالی جاه رفیع جایگاه مقرب الحضرة الخاقانی ملا علی اصغر ملباشی علاوه بر پنج هزار دینار مواجب سابق او شده است هر ساله در وجه او کارسازی به نحو مقرر معمول و از فرموده عدول نورزیده،

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۲

در عهده شناسد.

تحریرا فی شهر جمادی الاولی سنه ۱۲۲۷.

۱۰۶ [۱۵] تعلیقہ مورخ ع ۱- ۱۲۶۲ از میرزا محمد رضا متولی باشی در گماردن سید حسین فرزند میر عبد الکریم سرکشیک به خدمتگزاری آستانه مقدس:

چون عالی حضرت گرامی مرتبت سید حسین ولد عالی جناب امیر عبد الکریم سرکشیک از سلسله خدام والامقام سرکار فیض آثار است و آبا و اجداد او از قدیمی های سرکار مزبور هستند در این اوان و زمان اکثر از اولاد و احفاد و اقارب هریک از خدام سرکار مرقوم به خدمات جدید سرافراز و ممتاز گردیده اند و مومی الیه به خدمتی از خدمات سرکار مفتخر و مباهی نگردیده و رعایت جانب عالی جناب والد مومی الیه نظر به خدمت ایشان لازم است. بناء علیه از هذه السنه یونتیل نصرت دلیل و ما بعدها خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار را به مومی الیه مفوض و مرجوع نمودیم که از روی صداقت و راستی و کمال سعی و اهتمام متوجه خدمات محوله به خود بوده، مواجب و نذوراتی که در وجه سایر خدام سرکار برقرار است همه ساله از قرار استمرار از بابت مداخل سرکار باز یافت و صرف معاش خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به لوازم

شغل مزبور پردازد و به دعاگویی دوام عمر و دولت ابدمدت اعلی حضرت قدر قدرت شهریاری قیام و اقدام نماید. مقرر آن که کتاب خیریت اکتساب دفتر استیفاء و مشرف سرکار موهبت مدار شرح سواد تعلیقه را به جهت استحضار در سررشته جات خود ثبت و ضبط نمایند. و کان ذلک فی ربیع الاول ۱۲۶۲.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۳

۱۰۷ [۱۶] تعلیقه همان متولی باشی مورخ صفر ۱۲۶۴ در گماردن سید علی فرزند میر عبد الکریم سرکشیک به خدمت گزاری آستانه مقدس، با پشت نویسی حاجی میرزا محمد حسین مستوفی آنجا:

چون عالی حضرت گرامی منزلت سید علی ولد عالی جناب سلاله السادات میر عبد الکریم سرکشیک از سلسله خدام والامقام سرکار فیض آثار است و آبا و اجداد او از قدیمی های سرکار مزبور هستند و در این اوان و زمان اکثر از اولاد و احفاد و اقارب و عشایر هریک از خدام سرکار مرقوم به خدمتی جدید سرافراز گردیده اند و مومی الیه به خدمتی از خدمات سرکار مفتخر و مباحی نشده و رعایت جانب عالی جناب والد مومی الیه نظر به خدمات ایشان لازم است. بناء علیه از هذه السنه قوی نیل فرخنده تحویل و ما بعدها خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار را به مومی الیه مفوض و مرجوع نمودیم که از روی صداقت و راستی و کمال سعی و اهتمام متوجه خدمات محوله به خود بوده، موجب و نذوراتی که در وجه سایر خدام مستمر و برقرار است همه ساله از بابت مداخل سرکار بازیافت و صرف معاش واگذاران خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به لوازم شغل مزبور پردازد و به دعاگویی دوام دولت ابدمدت اعلی حضرت قدر قدرت شهریاری قیام و اقدام نماید. مقرر آن که کتاب خیریت اکتساب دفتر استیفاء و مشرف سرکار موهبت مدار شرح سواد تعلیقه را به جهت استحضار در سررشته جات خود ثبت و ضبط نمایند.

و کان ذلک تحریرا فی شهر صفر المظفر سنه ۱۲۶۴.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۴

۱۰۸ [۱۷] حکمی گویا از سال ۱۲۲۳ با مهر «أَفْوُضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ عِبْدَهُ اسد الله دربارہ میرزا سید محمد ناظر مزارات شاهان در آستانه قم، که به عنوان تنظیر نسبت به چند سندی که پس از این خواهیم دید به نقل متن آن مبادرت شد:

عالی شان معلی مکان عزت و سعادت نشان نتیجه الاعالی و الاعیان نایب الشانی محمد تقی بیک نایب قم بدانند که عالی حضرت رفیع منزلت سیادت نشان میرزا سید محمد ناظر مزارات سلاطین انار الله برهانهم وارد و مذکور ساخت که با ارقام متعدده و نوشته جات متوالیه که از بندگان اقدس ظل الهی روحی فداه در دست دارم در شغل مزبور مرا دخل و تصرفی نمی باشد. از آنجا که تمرد فرموده حضرت ظل الهی خلاف حساب و نهایت جسارت در ارتکاب چنین امری است و هیچ ذی شعوری جرأت بر اقدام چنین کاری نمی تواند نمود و این عذر از احدی مسموع نمی باشد شرحی به عالی جناب مقدس القاب سیادت و نجابت نشان میرزای متولی نوشته، اظهار شده است که حسب فرمان قضا جریان مشارالیه را در شغل خود مستقل نموده باشد و از امر قدرقدر خاقان گیتی ستان تخلف جایز نداند.

به آن عالی شان هم اعلام می شود که نوشته مزبور را به عالی جناب معظم الیه داده و در استقلال سید مزبور نهایت اعانت نموده، اجرای حکم محکم سلطانی را کرده، نگذارد که احدی در شغل مزبور به غیر از مشارالیه دخل و تصرف نماید. البته در این خصوص اهمال نورزیده، تخلف از رقم قضاشیم را موجب مؤاخذه و سیاست دانسته، مطالب و مهماتی که دارد

عرض و به انجاح مقرون داند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۵

تحریرا فی شهر جمادی الاولی سنه ۳ ...

۱۰۹ [۱۸] حکم مورخ رجب ۱۲۹۷ از نایب السلطنه کامران میرزا خطاب به آقا محمد کریم مباشر و رئیس مقبره محمد شاه، مبنی به واگذاردن منصب نظارت امور مقبره به سید حسین سرکشیک:

مقرب الحضرة آقا محمد کریم مباشر و رئیس مقبره شاهنشاه مبرور سرافراز بوده بدانند از قراری که در پیشگاه حضور والا معروض افتاد میرزا سید مرتضی تفرشی که در جزو خدام مقبره خلد آشیان شاهنشاه مبرور البسه الله حلال النور به منصب نظارت برقرار بوده به رحمت ایزدی پیوسته. نظر به مراتب استحقاق و صلاحیت عالی جناب سلاله السادات آقا سید حسین رضوی سرکشیک آستانه متبرکه که حضرت معصومه سلام الله علیها و بلاعقب بودن مرحوم میرزا سید مرتضی مقرر می‌داریم از هذه السنه لوی ثیل سعادت دلیل و ما بعدها عالی جناب مشارالیه را در عوض او به منصب نظارت برقرار، هرگاه کسی ادعای وراثت نماید یا این که نوشته‌ای ابراز دارد از درجه اعتبار ساقط است.

لهذا مبلغ شانزده تومان نقد و مقدار پنج خروار غله که در جزو مصارف بقعه به اسم او بوده به عالی جناب سلاله السادات آقا سید حسین سرکشیک آستانه متبرکه عاید دارید که به فراغ خاطر به وظایف شغل مزبور قیام و اقدام نموده، دعاگوی دوام عمر و دولت ابد مدت روزافزون بوده، حسب المقرر مرتب و معمول و در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر رجب المرجب ۱۲۹۷.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۶

۱۱۰ [۱۹] عرضه داشت اقل دعاگویان سید حسین سرکشیک سرکار فیض آثار در مورد مقرری نظارت مقبره محمد شاه، با دستخط ناصر الدین شاه بالای آن. از همان سال ۱۲۹۷:

قربان خاک پای اقدس همایونت گردهم مبلغ شانزده تومان نقد و مقدار پنج خروار غله به اسم نظارت مضجع جنت مکان شاه مغفور همه ساله در حق میرزا سید مرتضی تفرشی مرحمت می‌شد. این اوقات وفات کرده و بلاعقب است.

اقل دعاگویان به عرض حضور حضرت والا آقای نایب السلطنه رسانیده، چون مراتب استحقاق دعاگو بر حضرت والا مشهود بود مقرر فرمودند همین مبلغ نقد و همین مقدار غله به دعاگو عاید شود. پس از آن فرمایش به دعاگو شد به پیشگاه حضور مبارک عرضه دارد و استدعا نماید که امر و مقرر شود بدون مزاحمت احدی همه ساله به اسم نظارت در حق دعاگو مرحمت شود. لهذا مستدعیم محض تفضل و ازدیاد دعاگویی و نایب الزیاری در بقعه مبارکه دعاگو را مشمول مراسم ملوکانه عمیمه واقع ساخته، به این عنایت مفتخر و سرافراز فرمایند. امر امر اقدس ارواح العالمین فداه است.

[دستخط شاه:]

رقم نایب السلطنه کافی است. صدور حکم دیگر صورت ندارد.

۱۱۱ [۲۰] رقم کامران میرزا نایب السلطنه خطاب به علی نقی میرزا رکن الدوله دوم حکمران قم و ساوه و زرنند مورخ ع ۱ - ۱۳۰۴، در مورد مقرری آقا سید حسین سرکشیک از بابت مخارج روشنایی و قاری و قهوه و غلیان مقبره معتمد الدوله منوچهر خان گرجی واقع در صحن عتیق آستانه مقدس:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۷

عز ارجمند کامکار علی نقی میرزا حکمران قم و ساوه و زرنند را مرقوم می‌شود مبلغ یک صد تومان از بابت مخارج روشنایی و قاری و مصرف غلیان و قهوه و غیره مقبره مرحوم معتمد الدوله از هذه السنه ایتیل و ما بعدها که جزء کتابچه دستور العمل سنواتی بوده در حق جناب آقا سید حسین سرکشیک سرکار فیض آثار کارسازی دارید و قبض از مشارالیه دریافت نموده. البته بر حسب حکم معمول و در عهده شناسند.

فی شهر ربیع الاول سنه ۱۳۰۴.

۱۱۲ [۲۱] حکم امین السلطان میرزا علی اصغر خان صدر اعظم مورخ ۱۲ رجب ۱۳۰۷ در واگذارن تولیت مقبره منوچهر خان معتمد الدوله مزبور به سید حسین سرکشیک، خطاب به سپهدار حکمران قم:

جناب مجدت نصاب امیر الامراء العظام سپهدار حکمران بلده طیبه قم دام مجده از آنجا که مقبره مرحوم معتمد الدوله قریب الانهدام و از عدم مستحفظ و متولی و غیره مخروبه شده بود و این اوقات که سعادت و توفیق رفیق و بر حسب اجازه قدسیه مطاع بندگان اقدس اعلی حضرت قدر قدر قوی شوکت شاهنشاه اسلام پناه ارواحنا فداه و به رسم معمول هر ساله به زیارت کثیر السعاده حضرت معصومه علیها و آبائها الف آلف التحیه و الثنا مشرف و به رأی العین انهدام مقبره را ملاحظه و برای شکوه دولت و پاس حفظه ملت از خاک پای معدلت پیرای اقدس مبارک مستدعی گردید که یک صد تومان از بابت مواجب متولی تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۸

و قاری و غیره مقبره مزبوره از طرف دیوان همایون مرحمت شود که این بنا برقرار و پایدار بماند، ایجابا لمسئوله مرحمت و عنایت فرمودند. علی هذا نظر به استحقاق و کمال اهلیت و لیاقت عالی جناب سلاله الاطیاب آقا سید حسین سرکشیک او را متولی مقبره مسطوره برقرار و به موجب تفصیل ذیل:

[مواجب آقا سید حسین: ۵۰ تومان - قاری: ۲۰ تومان - خدام: ۱۵ تومان - دو چراغ و قهوه و غلیان: ۱۵ تومان].

مواجب و مرسوم مقبره مقرر داشته، مقرر می‌شود که همه ساله از قرار ثبت کتابچه دستور العمل دیوانی و به موجب قبض آقا سید حسین کارسازی نموده، به تصویب و استحضار جناب مستطاب اوان نصاب آقای متولی باشی سلمه الله تعالی مبلغ مزبور را به مخارج و مصارف مقبره به شرح مقرر معینه برسانند و در حفظ مقبره و تلاوت کلام الله مجید و روشنایی و غیره حسب المقرر معمول دارد و نگذارد از تنخواه مرحمتی دیوان اعلی که فقط برای شکوه دولت و ملت مرحمت شده است افراط و تفریط و حیف و میل شده، به سایر مخارجات شخصی برود.

دوازدهم شهر رجب المرجب اودئیل سنه ۱۳۰۷.

۱۱۳ [۲۲] حکم امین السلطان صدر اعظم مورخ رجب ۱۳۰۹ در واگذارن تولیت مقبره معتمد الدوله که به آقا سید حسین سرکشیک مرجوع و مفوض بود به فرزند او، با اشاره به این که وی در این اوقات در گذشته است:

چون مرحوم آقا سید حسین سرکشیک از اجله خدام و در آستانه متبرکه سرکار فیض آثار قم سالها مشغول خدمت بود و تولیت مقبره مرحوم معتمد الدوله هم به واسطه حسن خدمات به او مفوض بود این اوقات که به رحمت ایزدی پیوسته رعایت اولاد و اعقاب او منظور نظر اولیای دولت قوی شوکت قاهره است به ملاحظه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۰۹

پاس خدمات آن مرحوم حسب الامر الاقدس الاعلی تولیت مقبره مرحوم معتمد الدوله به پسر آن مرحوم محول و مرجوع است. باید از این به بعد به طوری که مرحوم آقا سید حسین سرکشیک اقدام به امر تولیت و خدمت می نمود مشغول باشد. مقرر آن که جناب مستطاب متولی باشی و خدام آستانه متبرکه که پسر آن مرحوم را به این شغل شاغل دانند. شهر رجب ۱۳۰۹.

IV خاندان میر بهاء الدین:

اشاره

- ۱- میرزا شرف الدین علی سرکشیک و کلیددار حرم مطهر با فرمانی از کریم خان زند مورخ ۱۱۸۸.
- ۲- میرزا بهاء الدین محمد فرزند میرزا شرف الدین علی که در ۱۲۱۳ سرکشیک بوده (طومار تقسیم غله مورخ همین سال) و در ۱۲۶۳ در گذشته است. قبر او در مقبره‌ای است واقع در کوچه حکیم قم.
- ۳- میرزا سید حسین فرزند میرزا بهاء الدین محمد، سرکشیک آستانه از ۱۲۶۳ تا اواخر قرن سیزدهم. تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۰
- ۴- میرزا سید علی فرزند میرزا سید حسین، سرکشیک در اوائل قرن حاضر.
- ۵- حاجی سید هاشم فرزند میرزا سید علی، سرکشیک در میانه این قرن. در اختیار بازماندگان این دودمان اسنادی بسیار در مورد منصب خاندانی سرکشیکی آنان و مناصب دیگر هست که نگارنده با دو سال مراجعه متوالی و درخواست‌های مکرر سرانجام بر آنها دست نیافت. چنین است فهرست چند سند از آن جمله که از خارج بر آن آگاه شد:

۱۱۴ [۲۳] فرمان کریم خان زند

مورخ سال ۱۱۸۸ در تفویض منصب سرکشیکی آستانه قم به میرزا شرف الدین علی.

۱۱۵ [۲۴] فرمان فتحعلی شاه قاجار مورخ شوال ۱۲۳۳ درباره مقرری میرزا بهاء الدین سرکشیک و فرزند او میرزا محمد حسین خادم و آقا سید حسن سرکشیک:

حکم همایون شد آن که چون عالی جنابان میرزا بهاء الدین محمد سرکشیک و آقا سید حسن سرکشیک و میرزا محمد حسین خادم این اوقات فیروزی اقتران مستدعی اضافه موجب شدند رعایت و آسایش سادات جلیل القدر مخصوصا خدام والامقام که از خدمتگزاران آستانه مقدسه حضرت معصومه سلام الله علیها هستند منظور نظر آفتاب اثر اقدس همایون ملوکانه است. حسب الاستدعاء به موجب فرمان قضا جریان مبارک اضافه موجب که مبلغ چهارده تومان بنچه و موازی چهارده خروار غله از محل تبرته وقفی ملوکانه و سایر رقبات موقوفات علاوه بر موجب و حقوق

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۱

موروثی سابقه آن عالی جنابان به تفصیل ذیل:

[میرزا بهاء الدین محمد سرکشیک: مبلغ پنج تومان نقد- موازی پنج خروار غله

آقا سید حسن سرکشیک: مبلغ پنج تومان نقد- موازی پنج خروار غله

میرزا محمد حسین خادم ولد میرزا بهاء الدین محمد: مبلغ چهار تومان نقد موازی چهار خروار غله] از هذه السنه بارسئیل ۱۲۳۳ الی بعدها نسلا بعد نسل برطبق قانون آن آستانه ملائکک پاسبان در حق مشارالیههم مرحمت و برقرار فرمودیم. مقرر آن که مقدس الالقاب متولی عظیم الشان آن آستانه عرش درجه حقوق مزبور را مختص آنان دانسته و مهم سازی نمایند. معمول و مجری دارند. المقرر مستوفیان عظام سواد فرمان مبارک را ثبت و ضبط نموده، در عهده شناسند. به تاریخ شهر شوال سنه ۱۲۳۳.

۱۱۶ [۲۵] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی باشی

مورخ ۱۲۶۳ در واگذاردن منصب سرکشیکی آستانه که از آن میرزا بهاء الدین محمد بوده و در گذشته است به فرزند او میرزا سید حسین، با تحشیه مستوفی آستانه (حاجی میرزا محمد حسین). تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۲

۱۱۷ [۲۶] فرمان ناصر الدین شاه

در واگذاردن سرکشیکی آستانه به میر سید علی فرزند میرزا سید حسین سرکشیکی . تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۳

تدریس

اشاره

آستانه‌ها و مزارات مقدس از دیرزمان بنا بر سنتی قدیم جایگاه بحث و تدریس علوم مذهبی بوده است. در سرگذشت تنی چند از دانشمندان روزگار صفوی و پس از آن می‌خوانیم که در روضه منور حضرت ستی فاطمه در قم تدریس می‌نموده‌اند. این رسم دیرین تا روزگار ما همچنان برقرار و پابرجا مانده و حجرات و مرافق و بیوتات آستانه هماره در اختیار مدرسان و طالبان دانش‌های مذهبی است.

جز این، خدمت «مدرسی» یکی از مناصب و خدمات رسمی آستانه نیز بوده و پیوسته یک یا دو تن با عنوان «مدرس آستانه» در آن منصب و وظیفه داشته‌اند.

نام این مدرسان در فردها و نسخه‌های جمع و خرج و سایر اسناد آستانه، و چند مورد در کتاب‌ها آمده است. از جمله آنان که در اسناد نام بردارند میرزا صدر الدین مدرس است که در ۱۱۳۹ با میرزا عبد الله و در ۱۱۴۸ با میرزا علی نقی عهده‌دار این مقام بوده و در دو فرد مربوط به این سال‌ها نام او هست. او می‌تواند همان مولی صدر الدین فرزند قاضی سعید قمی باشد که مدرس اصول کافی در حضرت معصومه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۴

بود. در طومار تقسیم غله مورخ ۱۲۱۳ نام محمد جعفر مدرس آستانه در آن سال، و در فرد مربوط به ربع اخیر قرن سیزدهم نام میرزا صفی و میرزا اسحاق رضوی مدرسان آستانه در این دوره هست. نیز نام اسماعیل رضوی نواده میرزا سید احمد

مدرس که باید همان فرزند میرزا محمد حسین رضوی (متولی آستانه در پایان دوره پادشاهی محمد شاه قاجار) باشد. از این اسماعیل در یکی از گواهی‌های صحت نسب آخرین بازمانده دودمان تولیت شرعی یاد می‌شد. (ببینید عکس سند شماره ۶/۶۷).

جز اینان که یاد شدند از نیمه دوم قرن یازدهم تا دو قرن خاندانی از سادات رضوی قم نیز عهده‌دار منصب مدرسی آستانه بوده‌اند. چنین است نام مدرسان آستانه از این دودمان:

۱- میرزا محمد امین مدرس آستانه در دوره شاه سلیمان صفوی.

۲- میرزا اسد الله مدرس (بنابه نوشته مشجره نسب خاندان مورخ پیرامون چهل سال پیش).

۳- میرزا محمد رضا مدرس آستانه در نیمه نخستین قرن دوازدهم. در مشجر نسب خاندان گفته می‌شود که او در علم انساب دست و در این باب نوشته‌هایی داشته است.

۴- میرزا علی نقی مدرس آستانه در میانه قرن دوازدهم فرزند میرزا محمد رضا. نام او در نسخه جمع و خرج سرکار فیض آثار به سال ۱۱۴۸ دیده می‌شود.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۵

او تا پس از سال ۱۱۶۴ در این مقام بوده است.

۵- میرزا محمد کاظم مدرس فرزند میرزا علی نقی، مدرس آستانه در اواخر قرن دوازدهم.

۶- میرزا محمد جعفر، گویا برادر میرزا محمد کاظم، مدرس آستانه در اوائل قرن سیزدهم (طومار تقسیم غله به سال ۱۲۱۳).

۷- میرزا محمد علی فرزند میرزا محمد کاظم مشهور به میرزا بابا در گذشته ۱۲۲۴ و مدفون در صحن عتیق آستانه نزدیک مقبره مستوفی. نگارنده رساله‌ای در حرمت ریش تراشی و رساله‌ای دیگر در رد صوفیان (مشجره نسب خاندان). تربت پاکان؛

ج ۱؛ ص ۳۱۵

۸- میرزا محمد کاظم مدرس در گذشته ۱۲۶۲.

اکنون سه سند مربوط به این خاندان که بر آن آگاهی یافته‌ام:

۱۱۸ [۱] فرمان مورخ ۱۰۹۶ از شاه سلیمان صفوی

در واگذارن منصب مدرسی آستانه قم به حضرت علامی فهامی میرزا محمد امینا (متعلق به بازماندگان خاندان).

۱۱۹ [۲] فرمان مورخ ۱۱۶۴

در تنفیذ حضرت علامی میرزا علی نقی مدرس آستانه در منصب خود (متعلق به بازماندگان خاندان).

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۶

۱۲۰ [۳] قباله‌ای مورخ رمضان ۱۱۹۰ حاکی از آن که حضرت علامی میرزا محمد کاظم مدرس در این تاریخ قطعه ملکی را به وکالت از جانب مالک به عالی‌جناب میرزا محمد مهدی متولی آستانه فروخته است.

نیمی از همین ملک را در ع ۱- ۱۱۹۱ میرزای متولی به میر عبد الکریم خادم پدر سید حسن سرکشیک فروخته که فروش نامه آن در روی دیگر سند نوشته شده است.
چنین است متن دو روی سند :

I

هو المالك بالاستحقاق

و بعد غرض اصلی و مطلب کلی از تحریر این نمیکه شرعیه آن است که فروخت به بیع لازم جازم اسلامی حسب و کاله عنها عالی جناب مقدس القاب مرتضوی انتساب افضل الفضلائی علامی فهامی مجتهد العصر و الزمانی میرزا محمد کاظم مدرس سرکار فیض آثار همگی و تمامی کل دو دانگ مشاع از کل بیوتات منهدمه که در اصل سه باب بوده از جانب عفت و عصمت پناه مریم خانم شهیره به خانم بزرگ که من حیث الارث از والد مشار الیها به او منتقل گردیده واقعه در خیابان محدود به حدود اربعه: حدی به مسجد امام و حدی به مزار مسلمین و حدی به خانه حضرت میر عبد الکریم خادم و حدی به خیابان مزبور، با جمیع توابع و لواحق شرعیه از ممر و مدخل و کل ملحقات و منضمات خصوصا مجرای حقابه، به عالی جناب مقدس القاب مبادی آداب مرتضوی انتساب سلاله السادات العظام تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۷

میرزا محمد مهدی متولی سرکار فیض آثار به مبلغ پانزده هزار دینار تبریزی رایج معامله که عبارت از شش عدد اشرفی مسکوک به سکه اصفهان بوده باشد و صیغه مبیعه شرعیه ملیه ایجابا و قبولاً جاری گردید و غبن مبیعه را صلح صحیح شرعی نمود عالی جناب بایع مزبور به عالی جناب مشتری مزبور دانسته و فهمیده عالماً بالکمیة و کیفیة به مبلغ یک صد دینار تبریزی فلوس که عبارت از پنج عدد فلوس چهار مثقالی بوده باشد و اقرار به قبض الثمن و اقباض المثلث و اسقاط کافه خیارات سیما خیار الغبن و لو کان فاحشاً بل افحشاً وقوع و لزوم یافت.
تحریراً فی شهر رمضان المبارک سنه ۱۱۹۰.
[حاشیه:]

مقررأ ثمن مبیعه مبلغ یک تومان است که موازی چهار اشرفی باشد و یک سدس از خودش و یک سدس از همشیره اش به او انتقال یافته تحریراً فی المتن.
قد اوقعت المبیعة كما زبر. حرره الجانی بیده الجانیة الخائنة الفانیة [مهر میرزا محمد کاظم مدرس].
بسم الله و الحمد لله - ما فعله السيد الفاضل العالم الكامل صحیح كما سطر [مهر:] عبده محمد سعید ۱۱۸۵.

II

هو المالك بالاستحقاق

بعد باعث بر این سطور شرعیت مسطور آن است که فروخت به بیع لازم جازم اسلامی عالی جناب مقدس القاب مبادی آداب مرتضوی انتساب سلاله السادات العظام میرزا محمد مهدی متولی سرکار فیض آثار همگی و تمامی کل یک دانگ از جمله دو دانگ ضمن به شروحو که مسطور گشته با جمیع توابع شرعیه بدان تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۸

چه به یک دانگ مزبور دانند و شناسند به حضرت سیادت و نجابت و معالی پناه میر عبد الکریم خادم ولد المرحوم میر محمد تقی به مبلغ یک تومان تبریزی رایج معامله، و صیغه مبیعه شرعیه ایجابا و قبولاً و غبن مبیعه را صلح صحیح شرعی نمود عالی جناب باع معزی الیه با مشتری مومی الیه دانسته و فهمیده به مبلغ یک صد دینار تبریزی، و اقرار به قبض ثمن و اقباض المثنی و اسقاط کافه خیار الغبن و لو کان فاحشاً بل افحش وقوع و لزوم یافت.

تحریراً فی شهر ربیع الاول سنه ۱۱۹۱.

[مهر:] محمد مهدی بن محمد خلیل الحسینی

۱۲۱ [۴] وقفنامه‌ای مورخ رجب ۱۱۰۶ از مادر شاه سلیمان بر برگ آغاز دو مجلد از مختلف علامه (ش ۱۱۹۵ و ۱۱۹۶ کتابخانه آیت الله مرعشی قم) که چون در آن از مدرس مقبره شاه سلیمان یاد شده است استطراداً در این جا نقل شد.

با مهر واقف بالای سند به این سجع:

«از فاطمه مادر سلیمان دارد در حشر چشم احسان»

مورخ ۱۰۷۸ (ر ک: سند شماره ۲۷ و ۲۹ این مجموعه). با گواهی مجلسی دوم در پایان و مهر او مورخ ۱۰۶۸:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على النيات والضمائم والمطلع على الخفيات والسرائير والصلوة على اشرف الاولاد والاواخر محمد واهل بيته المعصومين عن الصغار والكبار.

و بعد باعث بر تحرير این کلام شرعی المبدأ والختم آن است که

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۱۹

نواب مستطاب قمر رکاب خورشید احتجاب ناموس العالمین عصمه الدنيا والدين [عليه عاليه متعالیه جده ماجده معظمه ادام الله ایام دولتها و تأییدها] وقف مخلص شرعی نمودند این کتاب مستطاب را بر کافه طلبه علوم دینی شیعه اثنی عشریه سکنه دار المؤمنین قم و واردین آن بلده طیبه که به خواندن آن نزد افادت پناه مدرس آستانه مرقد مکرم و مضجع معظم [نواب جنت بارگاه علین آرامگاه طوبی آشیان قدس مکان نور الله مضجعه] اشتغال نمایند و اگر بعضی از طلبه خواهند که به جهت خواندن یا مطالعه یا استنساخ و مقابله نمودن در غیر مدرس آستانه نزد ایشان باشد به اذن فضیلت پناه مدرس یا عالی جاه متولی یا نایب متولی یا کتابدار سرکار مزبور گرفته، نزد خود محافظت نماید. به شرط آن که از بلده مزبوره بیرون نبرد و تا شش ماه که نزد او بماند اگر زیاده بر آن احتیاج داشته باشد تجدید اذن یکی از حضرات مذکورین نماید و ثواب خواندن و مطالعه و درس گفتن آن را به روح کثیر الفتوح نواب طوبی آشیانی برد الله مرقده قربت نمایند. و صیغه شرعیه به شرایط مزبوره جریان یافت. و کان ذلک فی شهر رجب المرجب ۱۱۰۶.

[گواهی وقف:]

بسم الله - لقد اجريت الصیغه الشرعیة على الشرائط المرعیة مأموراً عن المهد العلیا لا زالت فی الدارین مرتبته [عالیه] الی الدرجه القصوی. و کتب الداعی لدوام الدوله القاهره.

[مهر:] محمد باقر العلوم

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۰

چند سند مربوط به این خدمت:

۱۲۲ [۱] فرمان مورخ ذ ق - ۱۲۴۶ در تنفیذ حاج سید محمد خطیب آستانه مقدس در این منصب، با اشاره به «احکام مطاعه» پیشین، خطاب به میرزا اسد الله متولی آستانه:

الملک لله تعالی - حکم همایون شد که عالی‌جاه رفیع جایگاه عزت و سعادت همراه فضیلت و کمالات اکتناه خلاصه السادات العظام میرزا اسد الله متولی به وفور مراحم خاطر خطیر پادشاهی مفتخر و مباهی بوده بدانند که چون از قرار احکام مطاعه خدمت خطبه‌خوانی بقعه سرکار فیض آثار معصومه مکرمه مطهره فاطمه بنت موسی علیه الصلاة والسلام به عهده عالی‌جناب سیادت و سعادت انتساب سلاله السادات العظام حاجی سید محمد مفوض و موکول بود به امضای حکم همایون در هذه السنه میمونه توشقان‌نیل فرخنده دلیل و ما بعدها کماکان خدمت مزبور را به عالی‌جناب سیادت انتساب مشارالیه محول و مرجوع داشتیم که از روی خلوص عقیدت به شغل مزبور قیام و به دعاگویی ذات اقدس شهریاری و نیابت زیارت از جانب همایون اقدام نماید. آن عالی‌جاه و سایر خدام بقعه مبارکه مرقومه عالی‌جناب مشارالیه را خطیب بالاستقلال دانسته، ملزومات شغل مزبور را مخصوص به او دانند. و نیز مقرر می‌شود که از قرار عرض عالی‌جناب مشار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۱

الیه هریک از خدام آستانه مقدسه مطهره مواجبی در ازاء خدمت محوله از موقوفات بقعه منوره دارند و عالی‌جناب مشارالیه که به خدمت خطبه‌خوانی آستانه مقدسه مأمور است به هیچ‌وجه بهره و نصیبی از تقسیم موقوفات مزبور ندارد. از آنجا که عالی‌جناب مشارالیه از خلص دعاگویان دولت ابدبنیان می‌باشد باید آن عالی‌جاه و مباشرین سرکار مواجبی از موقوفات در ازاء خدمت محوله او برقرار نمایند که همه‌ساله بازیافت دارد. و تخلف ننموده در عهده شناسند.
تحریرا فی شهر ذی قعدة الحرام سنه ۱۲۴۶.

۱۲۳ [۲] فرمان مورخ ع ۱ - ۱۲۴۹ در واگذاری نظارت بر معاملات موقوفات و دیگر امور آستانه به حاجی سید محمد خطیب مزبور. خطاب به فرزند ارجمند کامران کیکاوس میرزا حکمران قم:

الملک لله تعالی - حکم همایون شد که تا بنده اختر آسمان خلافت و شهریاری و رخشنده گوهر عمان سلطنت و تاجداری فرزند ارجمند کامران کیکاوس میرزا به وفور عنایات کامله شاهانه قرین مفاخر بی کرانه بوده بدانند که چون مراتب صداقت و امانت و دیانت و پرهیزکاری عالی‌جناب عزت و سعادت آداب فضیلت و سیادت انتساب زبده السادات و الاطیاب کهف الحاج حاجی سید محمد خطیب به نحوی که باید و شاید مشهود و معلوم رای جهان‌آرای اقدس شهریاری گردیده، لهذا در هذه السنه میمونه نیلان‌نیل خیریت دلیل قرار فرمودیم که سیادت پناه مشارالیه مطلع از امر معاملات موقوفات روضه مقدسه مطهره حضرت معصومه علیها و علی آبائها التحیه و الثناء بوده، به اهتمام خدام آن حضرت در خدمات

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۲

آستانه مقدسه و معاملات و اخراجاتی که در آنجا واقع می‌شود نظمی کامل حاصل آید.

بالجمله این فرمان مبارک قدر امضاء صادر و مقرر می شود که باید آن فرزند سعادت مند قدغن دارد که مشارالیه در نظم امورات آستانه مقدسه و اخراجاتی که واقع می شود مطلع بوده تا به واسطه اهتمام مشارالیه و دیگر خدام امین متدین در مخارج سرکار فیض آثار قصوری و فتوری و حیف و میلی واقع نشده، به دعاگویی ذات اقدس همایون اقدام نمایند. مقرر آن که عالی جنابان خدام آستانه مقدسه مشارالیه را باید از امورات آستانه عرش درجه مطلع باشند و تخلف از مدلول حکم همایون جایز ندانند. المقرر آن که عالی جاهان رفیع جایگان عزت و جلالت دستگهان مجدت اکتناهان اخلاص و ارادت آگاهان مقربوا الخاقان مستوفیان عظام دیوان اعلی شرح فرمان مبارک را در دفاتر خلود ثبت و ضبط نموده، تخلف جایز ندانند. در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر ربیع الاولی سنه ۱۲۴۹.

۱۲۴ [۳] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۵۱ از محمد شاه قاجار در واگذارن خدمت خطبه خوانی آستانه مقدس به همان حاج سید محمد. با اشاره به فرمان خاقان خلد آشیان در این باب:

الملک لله تعالی - حکم همایون شد آن که چون از قرار فرمان خاقان فردوس مکان اسکنه الله فی فرادیس الجنان خدمت خطبه خوانی سرکار فیض آثار معصومه مکرمه مطهره فاطمه بنت موسی علیه الصلاة و علیه السلام به عالی جناب سعادت انتساب سلالة السادات العظام حاجی سید محمد خطیب مفوض و موکول بوده و مبلغ ده تومان بنیچه از بابت موقوفات ... نوشته جات عالی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۳

جاهان میرزا محمد رضا و میرزا حبیب الله و مباشرین بقعه مزبور هر ساله باز یافت نموده. نظر به ظهور قابلیت و شایستگی ... ثیل و ما بعد کماکان خدمت مزبور را به او محول فرمودیم که به شغل مزبور قیام نماید و مبلغ مزبور را از بابت بنیچه باز یافت و صرف گذران خود سازد. مقرر آن که عالی جاه رفیع جایگاه .. متولی باشی و عالی جاه میرزا علی رضای مستوفی خیر الحاج مشارالیه را خطیب باستقلال دانسته، ملزومات شغل مزبور را مخصوص او دانند و مبلغ مزبور را هر ساله از بابت موقوفات بقعه شریفه کارسازی نمایند و در عهده شناسند.

فی شهر جمادی الثانی سنه ۱۲۵۱.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۴

حافظی

اشاره

خدمت «حافظی» از کهن ترین خدمات و مشاغل آستانه مقدس بوده است. شمار «حفاظ» که هر روز در روضه منور به قرائت و تلاوت قرآن کریم اشتغال می نموده اند در سال ۱۱۴۷ چهار تن بوده است. در فرمان مورخ دهه نخستین ج ۲- ۹۷۲ طهماسب از حفاظ آستانه سخن رفته است. بزرگ حافظان که «صدر الحفاظ» خوانده می شد بنابر مرسوم از سادات رضوی می بود. از بررسی فردها و طومارها و دیگر اسناد آستانه و کتاب های تاریخ دو

قرن اخیر قم نام بسیاری از حافظان و صدر الحافظهای آستانه در قرون اخیر به دست می آید.

بهاء الدین حافظ قمی فرزند حسن بن علی بن حسن بن عبد الملک مترجم کتاب قم می تواند از حفاظ آستانه در قرن نهم بوده باشد. شمس الدین اسحاق و رضی الدین عبد الملک فرزند او - دو دانشمند شناخته شده قم در قرن های هشتم و نهم که از بزرگان خاندان فتحان بوده اند - عنوان «حافظ» داشته اند که می تواند

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۵

به همین مناسبت بر آنان اطلاق شده باشد.

جمال الدین حافظ خادم رضوی قمی خدمتگزار روضه فاطمیه قم در شب سه شنبه دهه یکم ج ۲ - ۱۰۳۶ تحریر نسخه ای را در علم هیأت در روضه حضرت ستی فاطمه به پایان برده است. عبد الله بن عطاء الله خادم قمی خدمتگزار «عتبه علیه عالیه فاطمیه» که تملک او با همین وصف مورخ ۱۰۱۹ بر برگ آغاز نسخه جامع المقاصد شماره ۸ قفسه ۳ کتابخانه آستانه قم و دستخطی از همو بر برگ پیش از انجام نسخه حاشیه جعفریه شماره ۸۷۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به نظر نگارنده این سطور رسیده است، نیز محمد رضا بن محمد مؤمن قمی خادم حرم حضرت ستی فاطمه در قم که از دانشمندان صاحب اثر روزگار صفوی است مانا از حفاظ آستانه مقدس در آن دوره بوده اند.

اینک با چند سند مربوط به منصب حافظی آستانه قم آشنا می شویم.

اصل اسناد شماره ۳ و ۴ و ۵ متعلق به آقای لطف الله کتابدار در قم است که نیاکان او از حفاظ آستانه بوده اند. دو سند دیگر مربوط به این خدمت در اسناد کفشداری آستانه در همین بخش گذارده شده است.

۱۲۵ [۱] تعلیقه میرزا محمد مهدی متولی باشی مورخ ذ ح - ۱۱۹۳ در واگذارن خدمت یک نفر خادمی آستانه که به میر سید حسین فرزند میر محمد ظهیر حافظ حرم محترم مرجوع بود به میر سید حسن رضوی، بالای عرضه داشت او:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۶

عرضه داشت کمترین بندگان [حسن الرضوی] به ذروه عرض و کلاء اجلاء ذوی الاعتلاء عالی می رساند که خدمت یک نفر خادمی که قبل از این به مرحوم سید حسین مفوض و مرجوع بود حال قریب یک سال است که به رحمت ایزدی پیوسته و بلاعقب می باشد و خدمت مزبوره از تاریخ فوت او تا حال در عقده تعویق است و به احدی مرجوع نشده و آبا و اجداد کمترین در این آستان ملایک پاسبان حقوق خدمات دارند و کمترین از این نعمت عظمی و موهبت کبری محروم است. استدعا آن که قربۀ الی الله و طلبا لمرضاته خدمت مزبور را با مواجب و نذوراتی که در وجه خادم سابق مقرر بود از بابت مداخل سرکار فیض آثار در وجه کمترین برقرار شود که هر ساله بازیافت و صرف مایحتاج خود نموده، به دستور سایر خدام هر صبح و شام بل که علی الدوام به امر مزبور و لوازم و مراسم آن قیام و اقدام و به دعا گویی ذات اقدس و وجود مقدس اشتغال نماید که هر آینه عند الله ضایع نخواهد شد. باقی امره العالی.

[تصدیق مستوفی:]

هو - به عرض می رساند که خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار به میر سید حسین ولد مرحوم مغفور میر محمد ظهیر حافظ حرم محترم بوده و مومی الیه یک سال می شود که بلاعقب به رحمت ایزدی پیوسته و وارث منحصر به میر محمد رفیع سرکشیک می باشد و صاحب عریضه به شرح متن عرض و در مقام استدعا برآمده. در باب استدعا بدان چه مقرر فرمایند مختار و صاحب اختیار می باشند.

واضح بوده باشد ..

[متن تعلیقه متولی:]

بسم الله خیر الاسماء- چون صاحب عریضه به شرح متن عرض و در مقام

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۷

استدعا برآمده و کتاب عالی حضرت مستوفی سرکار فیض آثار به شرح حاشیه جواب مراتب معروضه را قلمی نموده، حسب الاستدعا به جهت تحصیل دعای خیر و محروم نبودن جمعی که در این آستان فیض بنیان ابا عن جد سمت خدمات می داشته‌اند از ابتداء نه ماهه هذه السنه میمونه تنگوزی ئیل خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض مدار را که قبل از این در وجه مرحوم سید حسین مقرر بوده درباره حضرت سیادت و نجابت پناه سید حسن صاحب عریضه مفوض و برقرار نموده که در سرکار فیض الانوار به خدمت مزبور قیام و مواجبی که در وجه خادم سابق از بابت مداخل سرکار مقرر بوده در وجه خود برقرار دانسته، هرساله از قرار قبض که به رقم داعی دوام دولت قاهره رسیده باشد از دفتر سرکار بازیافت و صرف معاش خود نموده، به دعای دوام دولت دوران عدت اشتغال نماید. عالی حضرات مستوفی و مشرف سرکار مزبور شرح تعلیقچه را به جهت استحضار خود در سررشته جات ثبت نموده، در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر ذی الحجه الحرام سنه ۱۱۹۳.

۱۲۶ [۲] مصالحه نامه مورخ ۷ ج ۱- ۱۲۲۸

در باب دو دانگ خانه واقع در محله سیدان قم از میر زین العابدین ملقب به میرزا میران حافظ خلف میرزا میران حافظ سرکار فیض آثار (در مجموعه اسناد خاندان سرکشیک میر عبد الکریمی).

۱۲۷ [۳] فرمان مورخ ج ۲- ۱۲۳۳ از فتحعلی شاه قاجار بالای عرضه داشت میرزا محمد ولد میرزا احمد حافظ سرکار فیض آثار که «شب و روز در آن آستان مقدس به تلاوت کلام الله مجید و دعاگویی اشتغال داشت»، در واگذارن مقرری پدر او از بابت مالیات قم به وی:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۸

حکم همایون شد آن که عالی جاه رفیع جایگاه فخامت و مناعت اکتناه جلالت و نبالت دستگاه عزت و رفعت آگاه امیر الامراء العظام فدوی عبودیت فرجام امین الدوله العلیه العالیه عبد الله خان به عنایت خسروانه سرافراز بوده بدانند که چون صاحب عریضه به شرح متن عرض و استدعا نموده و عالی جاه رفیع جایگاه افادت و افاضت دستگاه ... باشی به شرح ظهر تصدیق بر شایستگی او نوشته است علی هذا آن عالی جاه مبلغ دو تومان نقد و مقدار دو خروار غله قبل از این از بابت مالیات قم در وجه .. برقرار بوده و درین اوقات وفات یافته است در معامله هذه السنه .. ئیل در وجه عزت و سعادت همراه ابهت و نجدت انتباه اخلاص و ارادت دستگاه ..... و در عهده شناسند.

تحریرا فی شهر جمادی الثانیه سنه ۱۲۳۳ .

۱۲۸ [۴] فرمانی دیگر از فتحعلی شاه درباره مقرری میرزا احمد حافظ سرکار فیض آثار و واگذارن آن به فرزند او

که به خاطر فرسودگی بسیار سند استخراج متنی درست از آن امکان پذیر نشد.

۱۲۹ [۵] تعلیقه میرزا محمد رضا متولی‌باشی مورخ ج ۲- ۱۲۷۳ در واگذاردن خدمت یک نفر خادمی به ملا آقا جان فرزند میرزا جونى حافظ سرکار فیض آثار،

با تعلیقه میرزا سید حسین متولی باشی بالای سند مبنی بر آن که خدمت حافظى پس از درگذشت میرزا جونى (به سال ۱۲۷۳) به همین فرزند او و خدمت یک نفر خادمی به فرزند دیگرش میرزا آقا واگذار شده است، با تصدیق و دستخط مستوفى آستانه در حاشیه:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۲۹

چون رعایت احوال خادم‌زادگان دیرین این آستان ملایک پاسبان که ابا عن جد در این دربار فیض آثار خدمات نموده‌اند واجب و لازم است عالی حضرت ملا آقا جان ولد عالی حضرت ستوده خصلت آقا میرزا جونى حافظ که از جمله قدیمی‌های سرکار فیض آثار و صاحب عیال و اطفال است و نمی‌خواهیم که هیچ‌یک از بنده‌زادگان و جاروب‌کشان این آستان عرش بنیان مایوس باشند بناء علیه از ابتداء هذه السنه میمونه توشقان‌نیل خیریت تحویل و مابعدها خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار را با مواجبی که در ازاء شغل مزبور مقرر است در وجه عالی حضرت ملا آقا جان مفوض و مرجوع و برقرار نمودیم که همه‌ساله به نحو سایر خدام موجب و نذورات مقرر را از عالی جنابان قدوسی‌القبان عمال و مباشرین سرکار مزبور بازیافت و صرف معیشت و گذران خود نموده، فارغ‌البال و مرفه‌الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت اعلی حضرت شهریاری اشتغال نماید. مقرر آن که کتاب دفتر استیفاء و مشرف سرکار فیض آثار سواد تعلیقه را به جهت استحضار خود ثبت و ضبط نمایند.

تحریرا فی شهر جمادی الثانی ۱۲۷۳.

[تعلیقه متولی‌باشی بعد:]

بسم الله تعالی - چون که پس از وفات میرزا جونى حافظ نظر به قاعده متداوله خدمت او را به ملا آقا جان ولد ارشد او واگذار و مفوض داشته بودیم

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۰

و خدمتی دیگر سابقا به ملا- آقا جان داده شده بود لهذا خدمت او را در حق برادر او میرزا آقا مقرر داشته که به آسودگی مشغول دعاگویی دوام دولت قاهره بوده باشد.

[ثبت مستوفى آستانه:]

هو- موافق این تعلیقه خدمت یک نفر خادمی به ملا آقا جان مرجوع و مفوض شده. بعد از فوت مرحوم والد حافظى به ملا آقا جان که ارشد و اسن اولاد است موکول گشت، خادمی که در سنه ماضیه در حق او برقرار شده به میرزا آقا برادر او محول آمد و از حال تحریر که اول نیلان‌نیل خیریت دلیل مطابق سنه هجریه هزار و دویست و هفتاد و سه می‌باشد به مبارکی .. الایام هر دو برادر که دو سمت مزبوره در حق آنها مقرر است مثل سایر خدمت‌گزاران در سلک چاکران این آستان عرش نشان منظم و منسلک خواهند بود و با اهلیت و شایستگی آنها بسیار بجا و به موقع است. حرره الجانى.

۱۳۰ [۶] مصالحه‌نامه مورخ ۱ میزان سال ۱۲۷۴

حاکمی از آن که عالی‌جاه آقا سید اسماعیل صدر الحفاظ در این تاریخ منافع یک دانگ از شش دانگ معصوم آباد وقفی

سرکار فیض آثار را از عالی جناب میر عبد الکریم سرکشیک اجاره نموده است (از مجموعه اسناد خاندان سرکشیک میر عبد الکریمی).

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۱

ضابطی

اشاره

دو سند مربوط به این خدمت :

۱۳۱ [۱] فرمان مورخ رجب ۱۲۱۲ از فتحعلی شاه با مهر «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده بابا خان» در پایان سند، در مورد وظیفه و تیول حاجی سید عبد الکریم ضابط آستان مقدس و دو تن دیگر از خدمتگزاران این آستان:

بسم الله تعالى شأنه

حکم والا شد آن که چون در عهد خاقان علیین مکان خلد آشیان نور الله مرقدہ از قرار تفصیل نقد و جنس به صیغه وظیفه در وجه عالی جنابان عزت و سعادت انتسابان سلاله السادات حاجی سید عبد الکریم ضابط و سید محمد و سید حسین خادم سرکار فیض آثار معصومه علی آبائها و علیها الف سلام و تحیة مستمر و برقرار بود لهذا بنا بر مراعات جانب مشارالیهما در معامله هذه السنه ثیلان نیل خیریت دلیل مبلغ و مقدار مزبور را کماکان در وجه مشارالیهما برقرار و مرحمت فرمودیم که همه ساله از بابت مالیات دار المؤمنین قم بازیافت و صرف اخراجات و مدارگذار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۲

خود نمایند و یک زوج زراعت تیولی که در وجه عالی جناب سید عبد الکریم برقرار بود شفقت و عنایت فرمودیم که در معامله هذه السنه و مابعدا منافع آن را صرف معیشت خود نموده، به دعای دولت دوران عدت اشتغال نماید. مقرر آن که عالی جاه رفیع جایگاه عزت و اقبال پناه شہامت و بسالت انتباه اخلاص و ارادت آگاه نتیجہ الامراء العظام آقا اسد الله حاکم و عالی شأنان عمال خجسته اعمال دار المؤمنین قم مبلغ و مقدار مزبور را از قرار تفصیل همه ساله مهم سازی مشارالیهما نموده، یک زوج زراعت را به تیول عالی جناب سید عبد الکریم مستمر و برقرار دانسته، تخلف نورزند. عالی جاہان معلی جایگاهان مقربی الخاقان شرح رقم مطاع را در دفاتر خود ثبت و در عہده شناسند.
تحریرا فی شهر رجب المرجب سنه ۱۲۱۲.

۱۳۲ [۲] خطاب «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد ابراهيم» در باب تیول حاجی میر عبد الکریم ضابط موقوفات آستانه مقدس:

عالی شان رفیع مکان عزت و صداقت نشان عمدۀ الاعیان محمد تقی بیک نایب و سایر عمال و کدخدایان و زارعین بلدۀ المؤمنین قم را اعلام می دارد که در باب موازی بیست و یک خروار و هفتاد من غله که از بابت تیول ابواب جمع عالی حضرت سیادت منقبت کھف الحاج حاجی میر عبد الکریم و مطالبه مقدار مزبور را از مشارالیه می نمایند درین وقت فرمان

قضا جریان مرحمت بنیان از مصدر عز و شان شرف صدور یافته است که موازی پانزده خروار از آن جمله را به عوض تیول عالی حضرت مشارالیه مستمر و برقرار و به خرج ابواب جمعی خود محسوب دانند که البته حسب الرقم قضاشیم مبارک مطاع مقدار مزبور را به خرج متوجهی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۳

عالی حضرت مشارالیه ممضی خواهند داشت و درباب شش خروار و هفتاد من تتمه از آنجا که عالی حضرت مشارالیه من جمله سادات عالی درجات و مراعات جانب او درین باب لازم و ضابط موقوفات سرکار فیض آثار است و این جانب نیز کمال محبت نسبت به مشارالیه دارد و قطع نظر از این مراتب در هذه السنه ثیلان ئیل هم یک فرد زراعت علاوه بر سنوات سابق ابواب جمع مشارالیه نموده اند که باید از عهده متوجهات و نقد و جنس آن برآید لهذا می باید مقدار مزبور را از اشخاصی که همه ساله بازیافت می نموده اند و زراعت جنس مزبور را متوجه بوده اند در این سال هم به آنها سرشکن نموده، از رعایا و زراعین آنجا بازیافت و متعرض عالی حضرت مشارالیه نشوند. البته درین باب به نحو مسطور معمول داشته، شش خروار و کسری را سرشکن رعایایی که هر ساله مهم سازی می نموده اند، از آنها بازیافت و زیاده متعرض عالی حضرت مشارالیه نشوند. البته درین خصوص کوتاهی نموده، به علت مطالبه شش خروار و کسری متعرض عالی حضرت مشارالیه نشده، آن عالی شان و سایر زراعین از عهده برآمده، و پیوسته حالات را با مهمات قلمی دارند.

[حاشیه:]

باید یک زوج عالی حضرت حاجی میر عبد الکریم را به نحوی که حسب الرقم مطاع مقرر است از تکالیف دیوانی و اسم و رسم دیگر معاف دانسته، به تیول او برقرار دانند و این قلیل ما به التفاوت قرار دادن هذه السنه را که بدین موجب می باشد از عالی حضرت مشارالیه مطالبه نمایند و به هر نحوی که حسب الرقم به دستور استمرار سنوات سابقه به صیغه تیول یک زوج او برقرار است مقدار مزبور را به دستور استمرار سنوات سابقه خود از عهده برآمده، تکلیف تازه [بی] به عالی حضرت مشارالیه نمایند و مراعات او را منظور دارند.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۴

۱۳۳ [۳] فرمان مورخ ذ ح - ۱۲۱۷ از فتحعلی شاه در واگذارن خدمتگزاری در طلای روضه مقدس تقدیمی همین پادشاه به میر عبد الکریم موسوی قمی که همان ضابط موقوفات آستانه مقدس است بالای عرضه داشت او:

عرضه داشت کمترین بندگان [میرزا عبد الکریم الموسوی القمی] تراب آستان مرحمت بنیان را کحل الجواهر دیده امیدواری خود ساخته، به موقف عرض واقفان بزم حضور فیض گنجور ساطع النور بندگان سکندرشان دارادربان قیصر پاسبان اقدس ارفع اعلی می رساند که قربان خاک پای جواهر آسای مبارکت گردم چون امور آستانه مقدسه عرش درجه بضعة الاحمدی [علیها] آلاف التحیه و الثنا از هر جزوی و کلی خدمه جداگانه دارد و درب طلای آن هنوز خدمه به هم نرسانیده و حسب الامر الاقدس مقرر گردیده که خدمت داشته باشد. استدعا از مراحم بی کران و اشفاق بی پایان خدیوانه چنان است که خدمت درب طلای مقدس را به این غلام دعاگو مقرر و محول فرمایند که هر ساله مشغول خادمی و خدمت مقرر گردیده، از روی امیدواری و خاطر جمعی تمام به دعاگویی دوام دولت قاهره قیام و اقدام نماید که هر آینه باعث امیدواری و تحصیل دعاء خیر به جهت ذات اقدس و وجود مقدس بندگان ظل الهی خواهد بود. چون مراتب معروضه از لوازم بود لهذا جرأت و جسارت به عرض نمود. الباقی امره الاشرف الاقدس الاعلی مطاع.

[متن فرمان:]

حکم والا- شد آن که بنا بر ظهور قابلیت و شایستگی و اهلیت و پیراستگی عالی جناب مقدس القاب فضائل و کمالات اکتساب

سلالة السادات العظام میرزا

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۵

عبد الکریم از ابتداء معامله هذه السنه تنگوزئیل خیریت تحویل خدمت خادمی درب طلای آستانه مقدسه متبرکه مطهره را به عالی جناب مشارالیه مفوض و مرجوع فرمودیم که به نحوی که باید به طریقی که شاید از روی حصول استظهار به مراسم خدمت مقرر قیام و اقدام داشته، به دعاگویی دوام دولت قاهره سلطانی اشتغال نماید. عالی جناب مقدس القاب فضائل و کمالات اکتساب حقایق و معارف انتساب سلالة السادات العظام میرزا محمد مهدی متولی آستانه عرش درجه به نهج مقرر لوازم شغل مذکور را به مشارالیه مرجوع دارد و در عهده شناسد.

تحریرا فی شهر ذی حجة الحرام سنه ۱۲۱۷.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۶

کشف داری

اشاره

چند سند مربوط به این خدمت (متعلق به آقایان وزیری و کبیری بازماندگان دودمان کفشدار آستانه):

۱۳۴ [۱] حکم مورخ ذ ح- ۱۲۱۹ از عباس میرزا نایب السلطنه در تنفیذ ملا محمد تقی قمی کفشدار آستانه در خدمت خود، خطاب به میرزا محمد مهدی متولی آستانه و حاجی محمد حسین خان بیگلر بیگی اصفهان و کاشان و قم.

این کفشدار همان «محمد تقی ابن محمد رضا» ست که نام و مهر او با تاریخ ۱۲۱۲ در طومار تقسیم غله مورخ ۱۲۱۳ (بخش سوم همین مجموعه) دیده می شود:

حکم والا شد آن که چون خدمت کفشداری آستانه مقدسه منوره معصومه علیها السلام و التحیه ابا عن جد به عالی حضرت ستوده فطرت نجابت و سعادت مرتبت ملا- محمد تقی قمی مفوض و رعایت جانب او منظور نظر مرحمت دستور و در آن آستان سدره نشان به نیابت نواب والا مشغول زیارت و دعای ذات کامل الصفات اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاهی و نواب کامیاب والاست علی هذا امر والامفاد مقرون می گردد که عالی جایگاه عزت و جلالت پناه افادت و افاضت دستگاه مجددت و محمدت اکتناه سلالة السادات و الاشراف میرزا محمد مهدی متولی و عالی حضرات خدام و سرکشیکان روضه منوره معصومه علیه السلام شغل مزبور را کما کان بی اشتراک و مدخلیت غیر مخصوص مشارالیه دانسته، احدی را در امر او

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۷

دخل و تصرف ندهند و او را حسب الواقع در خدمت و شغلی که دارد مستقل سازند عالی جاه رفیع جایگاه عزت و جلالت پناه مجددت و مناعت انتباه فخامت و نباهت اکتناه امیر الامراء العظام خیر الحاج الکرام حاجی محمد حسین خان بیگلر بیگی دار السلطنه اصفهان و کاشان و قم خدمت مزبور را مختص او دانسته، رعایت جانب او را در هر باب منظور دارد و کسی را در امر

او دخل و تصرف نداده، شغل مزبور را بی اشتراک غیرمخصوص او شمارد و در عهده شناسند.
تحریرا فی شهر ذی حجه، حجه ۱۲۱۹.

۱۳۵ [۲] فرمان مورخ ع ۱-۱۲۲۳ از فتحعلی شاه در تنفیذ همان ملا محمد تقی کفشدار در خدمت حافظی و کفشداری آستانه خطاب به میرزا سید محمد متولی، بالای عریضه کفشدار مزبور که در آن گفته می‌شود این دو خدمت «ابا عن جد» موروثی وی بوده است:

عرضه داشت کمترین بندگان ملا محمد تقی کفشدار فرزند ملا رضای حافظ ارض مقدسه قم به موقف عرض ایستادگان پایه سریر خلافت مصیر بندگان سکندرشان دارا دربان قیصر پاسبان اشرف اقدس اعلی می‌رساند که قربان خاک پای مبارکت شوم از قدیم الایام خدمت حافظی آستانه متبرکه که جناب حضرت معصومه علیه الصلاة و علیه السلام ابا عن جد موروثی و با کمترین بوده و حال دیگری تصرف می‌کند و چون این داعی دوام دولت پادشاهی ابدان نایب الزیاره و دعاگوی دولت ابدمدت بوده و می‌باشم التماس و استدعا از مرحمت خسروانه آن که فرمان مبارک مطاع پادشاهی از مصدر جاه و جلال امر و مقرر گردد که درید کمترین باشد که از یمن دولت ابدمدت دیگری دخل و تصرف در شغل و خدمت کمترین نداشته باشد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۸

که این کمترین بندگان به خاطر جمعی تمام متوجه شغل و خدمت خود بوده و به دعاگویی دوام دولت قاهره مشغول گردم.
باقی امره اعلی مطاع.

[متن فرمان:]

حکم همایون شد آن که چون عارض به شرح مسطور متن عرض و استدعا نموده است لهذا امر و مقرر می‌شود که عالی‌جاه معلی جایگاه عزت و سعادت پناه خلاصه الاطیاب میرزا سید محمد متولی سرکار فیض آثار بعد از حصول اطلاع از مضمون حکم جهان مطاع در این که شغل حافظی و کفشداری روضه مطهره محول به صاحب عریضه بود حال نیز به دستور سابق مختص مشارالیه دانسته احدی را در خدمت مزبوره دخیل نداند که به دستور سابق متوجه شغل مزبور بوده، از آن ممر مدار و معاش نموده باشد. در این باب قدغن لازم دانسته، حسب المقرر معمول دارد و در عهده شناسند.
تحریرا شهر ربیع الاول سنه ۱۲۲۳.

۱۳۶ [۳] مصالحه نامچه مورخ ذ ح - ۱۲۳۵ در تقسیم عایدات کفش خانه میان کشیک‌های سه گانه:

چون درین وقت عالی حضرات خدام والامقام مدعی عالی حضرت ملا محمد تقی کفشدار آستانه مقدسه بودند که مداخل کفش خانه مشارالیه بسیار است و نصف کفش خانه مشارالیه را به کشیک قرار دادند که منفعت آن در میان سه کشیک قسمت شود. نظر به این که خدمت کفشداری ... ملا محمد تقی مزبور بود بناء علی هذا عالی حضرات خدام والامقام قرارداد نمودند که در عوض

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۳۹

منفعت و مداخل نصف کفش خانه مزبوره مبلغ یک تومان و پنج هزار دینار که عبارت از یک نفر خدمت حافظی بوده باشد مثل سایر خدمات پانزده هزاری سرکار فیض آثار مزید بر یک نفر خدمت کفشداری ملا محمد تقی به مشارالیه دادند مثل سایر خدام در سرکار فیض آثار از نذورات و مواجب بازیافت نماید.

نصف مداخل کفش خانه مزبوره در میان خدام به طریق قرارداد آستانه در مداخل یومیه سرکار فیض مدار قسمت شود که در

حقیقت اگر شغل [ذمه‌ای] بوده باشد رفع آن شده باشد و به طریق مذکور تراضی از طرفین حاصل شد.
تحریرا فی شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۲۳۵.

[حاشیه:]

هو- قرارداد به طریق مرقوم است و از این قرار مستمر خواهد بود [مهر:] احمد بن یحیی الرضوی.

هو- حقیر از قرار مذکور راضی و چنانچه احدی را در این خصوص سخنی باشد عهده جواب به حقیر است. کتبه الجانی [مهر:]
عبدہ اسماعیل بن جعفر الرضوی.

اقل السادات از قرار مذکور متن راضی هستم و متعهدم [مهر:] محمد حسین بن محمد جعفر الرضوی الموسوی.

اقل سادات هم از قرار مذکور متن راضی هستم و متعهد هم می‌باشم [مهر:] عبدہ اسماعیل الحسینی.

اقل السادات هم از قرار مذکور در متن راضی هستم و شاهد هم [مهر:] محمد مهدی الرضوی.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۰

۱۳۷ [۴] تعلیقه مورخ ج ۱- ۱۲۵۲ از میرزا محمد رضا متولی باشی در واگذارن خدمت کفشداری مردانه به ملا رضا وزیر فرزند ملا محمد تقی مزبور، بالای عرضه داشت او:

عرضه داشت کمترین بندگان [ملا رضا وزیر] به موقف عرض و کلاء اجلاء نواب مستطاب معلی القاب بندگان عالی می‌رساند که خدمت کفشداری سرکار فیض آثار به مرحوم والدم ملا- محمد تقی مفوض و مرجوع بود و چندی است که والدم به رحمت ایزدی پیوسته و خدمت مزبور حسب التعلیقه سرکار به احدی مفوض و مرجوع نشده. چون خدمات سرکار فیض مدار موروثی می‌باشد مستدعی از خدمت سراسر سعادت بندگان عالی چنان می‌باشم که خدمت مزبور را کماکان به کمترین بندگان مفوض و مرجوع فرمایند که به خدمت محوله به خود قیام و اقدام نموده، موجب و نذوراتی که از سرکار فیض آثار به ازاء خدمت مزبور مقرر است بازیافت و صرف معاش خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاهی و سرکار عظمت مدار بندگان عالی اشتغال نماید. امیدوار چنان است که دست رد بر سینه ملتسم این دعاگو نخواهند گذاشت. باقی امرکم العالی مطاع.

[ارجاع تولیت به مستوفیان در حاشیه:]

کتاب دفتر استیفاء سرکار فیض آثار حقیقت مراتب مزبوره را .. دارند.

[تصدیق مستوفی آستانه:]

عرضه می‌دارد که خدمت کفشداری سمت مردانه به ملا- محمد تقی والد مرحوم عارض مرجوع بود و بعد فوته من حیث الارث به عارض می‌رسد که اولاد اکبر است و از تاریخ فوت الی الحال هم به کسی مفوض نشده و اگر ملتسم

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۱

او را مبذول دارید و تفویض این خدمت را به عهده او مقرر آرید هرآینه باعث رونق این آستان و امیدواری کافه خدمتگزاران خواهد بود. بدانچه معمول دارند مطاع و مختارند.

[متن تعلیقه:]

چون صاحب عریضه به شرح متن عرض و در مقام استدعا برآمده و کتاب دفتر استیفاء سرکار فیض آثار نیز تصدیق بر مراتب مزبوره نموده‌اند بناء علیه از هذه السنه پیچی ثیل خیریت دلیل و ما بعدها خدمت کفشداری سمت مردانه را به عارض مفوض و

مرجع نمودیم که همواره به لوازم شغل مزبور قیام و اقدام نماید و مواجب و نذوراتی که به ازاء شغل مزبور مقرر است بازیافت و صرف معاش خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت اعلی حضرت شاهنشاهی مشغول گردد. کتاب دفتر استیفاء و مشرف سرکار فیض آثار سواد تعلیقه را به جهت استحضار در سررشته جات خود ثبت و ضبط نمایند.

تحریر فی شهر جمادی الاولی من شهر سنه ۱۲۵۲.

۱۳۸ [۵] عریضه کفش داران آستانه به میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم درباب کفشداری صحن نو احدائی او، و پاسخ و دستور وی در حاشیه عریضه مورخ رمضان ۱۳۰۴:

معروض رای مرحمت و عنایت پیرای عالی می دارد که از زمانی که بقعه مطهره حضرت فاطمه معصومه علیها و علی آبائها آلاف من التحیه برپاشده اجداد این دعاگویان به کفشداری این روضه ملائک دربان سرفراز و مفتخر بوده، قریب سی چهل نفر از بزرگ و کوچک دختر و پسر می باشیم که از این خدمت عالی معاش کرده و می کنیم. چون از قبل بندگان حضرت اجل اعظم دام اجلاله و اقباله

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۲

خانواده ها و مردمان از اعلی و ادنی به نان رسیده اند استدعا از مراحم بی پایان چنان است که کفشداری ایوان آینه صحن جدید را هم موکول به این دعاگویان بفرمایید و دستخطی در این خصوص مرقوم فرمایید تا به آسودگی مشغول خدمت شده، به دعاگویی وجود مبارک اشتغال ورزیم. ایام جلالت و عظمت و شہامت مستدام باد.

[دستخط امین السلطان:]

عالی جاه مقرب الحضرة العلیة میرزا مولی را مرقوم می شود این کاغذی است که کفشدارهای صحن قدیم قم نوشته اند و کفشداری صحن جدید را هم استدعا کرده اند. برحسب خواهش و استدعای ایشان کفشداری صحن جدید را هم به آنها واگذار کنید که آسوده مشغول دعاگویی ذات ملکوتی صفات همایونی باشند. شهر رمضان المبارک ۱۳۰۴.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۳

خدمت

اشاره

آستانه مقدس جز صاحب منصبان که هر یک با عنوانی خاص شناخته می شدند در هر دوره گروهی انبوه خدمتگزار داشت که شمار آنان در دیباچه این بخش یاد شد. نام خدمتگزاران هر دوره از فردها و طومارها و کشیک نامچه های آستانه مقدس دانسته می شود. در کتاب های تاریخ قم نوشته شده در روزگار قاجار به خصوص نوشته ها و جنگ های علی اکبر فیض نیز نام بسیاری از آنان آمده است.

در اسناد سرکشیکی و احکام و ارقام برخی مناصب دیگر آستانه چند سند مربوط به «خدمت» گذشت و اینک چند سند دیگر:

۱۳۹ [۱] فرمان مورخ ج ۱- ۱۱۹۵ از علی مراد خان زند بالای عرضه داشت سید محمد رضوی که در سلک خدام آستان ملایک پاسبان

حضرت معصومه منسلک بود، در قرار دادن سه تومان نقد و سه خروار غله به صیغه وظیفه از بابت مالیات دار المؤمنین قم در وجه او:

عرضه داشت کمترین بندگان دعاگو [سید محمد الرضوی خادم] به موقف عرض باریافتگان محفل ارم مشاغل اقدس ارفع خلدبنیان و الاروحی فده می‌رساند که این دعاگو در سلک خدام آستان ملائک پاسبان حضرت معصومه علیه السلام تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۴

منسلک و دعاگو و نایب الزیاره بندگان اقدس والا- می‌باشد و به جهت کثرت عیال و عدم مداخل از شغل و عمل خود باز می‌ماند. استدعا آن قربه الی الله و طلبا لمرضاته موازی یک زوج محل زراعت از دار المؤمنین قم تیول ابدی و احسان سرمدی این دعاگو شفقت و مرحمت فرمایند که همه ساله زراعت کرده، مداخل آن را به مصرف عیال خود رسانیده، در آستان عرش بنیان به دعای دوام دولت ابد توأمان اشتغال نماید و حکم مطاع عالم مطیع به سرافرازی عالی جاه حاکم و عمال قم شرف اصدار یابد که متوجهی یک زوج زراعت معروضه را از نقد و جنس و به کمترین حواله و اطلاقی ننمایند که باعث مزید امیدواری و دعای خیر به جهت ذات اقدس و وجود مقدس بندگان سکندرشان والا خواهد بود و عند الله و عند الرسول ضایع نخواهد شد. باقی امره الاعلی مطاع.

[متن فرمان:]

حکم والا- شد آن که چون عارض به شرح متن عرض و در مقام استدعا برآمده لهذا چون همواره منظور نظر خیریت اثر مراعات حال و مراقبت احوال سادات عظام و فضلاء ذوی الاحترام می‌باشد مبلغ سه تومان تبریزی نقد و مقدار سه خروار غله به وزن تبریز به صیغه وظیفه از بابت مالیات دار المؤمنین قم در معامله هذه السنه اودئیل خیریت دلیل در وجه عارض شفقت و عنایت فرمودیم که هر ساله به طریق استمرار بازیافت و صرف معیشت خود نموده، به دعاگویی ازدیاد عمر و دولت و اقبال ابدی الاتصال اشتغال نماید.

عالی جاه رفیع جایگاه حاکم و عمال قم از ابتداء هذه السنه و ما بعدها در وجه عارض مهم سازی که به خرج ابواب جمعی آن عالی جاه مجری خواهد بود.

کتاب خیریت اکتساب دفترخانه والا شرح رقم مبارک را در دفاتر لازمه ثبت و به

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۵

نحو مقرر عمل نمایند و در عهده شناسند.

تحریرا فی جمادی الاول سنه ۱۱۹۵.

۱۴۰ [۲] تعلیقه مورخ ع ۲- ۱۲۲۷ از میرزا سید محمد متولی‌باشی در واگذارن خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار به آقا محمد باقر فرزند آقا محمد علی خادم، با توفیق و ثبت «عبدہ اسحاق بن محمد ابراهیم» پشت سند:

چون حضرت نجابت و معالی پناه آقا محمد باقر ولد عالی حضرت آقا محمد علی خادم از جمله قدیمی زادگان سرکار فیض آثار می‌باشد و به شغلی از مشاغل سرکار مفتخر و سرافراز نگردیده بود بنا بر مراعات جانب مومی الیه از ابتداء هذه السنه پیچی ثیل خیریت دلیل و ما بعدها خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار مزبور را به مومی الیه مفوض و مرجوع نمودیم که به لوازم آن قیام و اقدام نماید. مواجب و نذورات به نحوی که در سایر خدام مقرر است درباره مومی الیه نیز مقرر فرمودیم که همه ساله بازیافت و صرف معیشت خود ساخته، فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام دولت جاوید مدت اشتغال نماید.

عالی حضرات کتاب مستوفی و مشرف سرکار مذکور سواد تعلیقه را به جهت استحضار در دفتر خود ثبت و ضبط نمایند.
تحریرا فی شهر ربیع الثانی ۱۲۲۷.

۱۴۱ [۳] فرمان مورخ محرم ۱۲۳۳ از فتحعلی شاه بالای عرضه داشت سید حسین رضوی از خدام آستانه قم، درباره قلیل ملک که او در بلده طیبه قم داشت:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۶
عرضه داشت اقل السادات [حسین رضوی] تراب آستان مروت نشان را کحل الجواهر دیده امیدواری و اعتبار خود ساخته، به موقف عرض ایستادگان قوائم سریر خلافت مصیر بندگان سکندرشان دار دربان قیصر پاسبان اعلی حضرت قدر قدرت فلک رفعت کیوان مرتبت مشتری طلعت مریخ صولت بهرام سطوت اقدس اشرف ارفع اعلی روحی فداه می رساند که قربان خاک پای توتیاسای مبارکت شوم این اقل السادات از جمله خدام سرکار فیض آثار و از دعاگویان دولت ابدمدت است و قلیل ملک در بلده طیبه قم دارد که همه ساله هر کس که در آن ملک زراعت می کرد مال الاجاره او را به این کمترین کارسازی می کرد و اجاره نامچه هم از آن اشخاصی که زراعت می کردند الا این در دست دارد و حال دو سه سال است که دیناری وجه نمی دهند.

استدعا از الطاف سراسر اعطاف ظل الهی چنان است که حکم محکم پادشاهی عز صدور یابد که هر کس در آن ملک زراعت می کند همه ساله اجرت المثل ملک مزبور را از قرار اجاره نامچه های چند که در دست دارم به این اقل السادات بدهند که فارغ البال و مرفه الحال به دعای دوام عمر و دولت ابدمدت پادشاهی اشتغال نماید که هر آینه باعث دعای خیر به جهت ذات بابرکات بندگان اقدس اشرف ارفع اعلی خواهد بود. باقی امره الاعلی مطاع.

[متن فرمان:]

حکم همایون شد که عالی جاه رفیع جایگاه عزت و سعادت همراه فخامت و مناعت دستگاه مجددت و نبالت اکتناه صداقت و عقیدت آگاه امیر الامراء العظام مقرب الخاقان امین الدوله العلیه العالیه عبد الله خان به عنایات و توجهات پادشاهی مباهی بوده، بدانند که چون سیادت پناه صاحب عریضه آقا سید حسین موسوی به شرح مسطور متن عرض و در مقام استدعا برآمده و رعایت جانب او منظور نظر انور می باشد به آن عالی جاه ارادت آگاه امر و مقرر می شود که بعد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۷

از حصول سرافرازی به زیارت فرمان مطاع و ملاحظه مضمون عریضه به زارعین و مستأجر ملک عارض قدغن نماید که اجرة المثل و وجه اجاره ملک او را از قرار اجاره نامچه که در دست دارد به نحو سنوات سابقه تمام و کمال عاید سیادت پناه عارض ساخته، تخلف از مدلول حکم قضا شمول جایز ندارند. باید آن عالی جاه حسب المقرر معمول دارد. عالی شان نایب دار المؤمنین قم به نحو مقرر عمل نموده، در عهده شناسد.

تحریرا فی شهر محرم الحرام سنه ۱۲۳۳.

۱۴۲ [۴] فرمان مورخ ج ۲ - ۱۲۵۳ فتحعلی شاه درباره وظیفه و مقرری سید عبد الله فرزند سید ابراهیم خادم آستانه مقدس، بالای عرضه داشت فرزندان او:

عرضه داشت اقل السادات [ورثه سید عبد الله ولد مرحوم سید ابراهیم خادم سرکار فیض آثار] تراب آستانه معدلت بنیان را

کحل الجواهر دیده امیدواری و اعتبار خود ساخته، به موقف عرض واقفان پایه سریر خلافت مصیر بندگان سکندرشان قیصر پاسبان دارادربان اعلی حضرت قدر قدرت قضا مهابت فلک رفعت آستان منزلت پادشاه جم‌جاه سلیمان بارگاه روحنا فداه می‌رساند که مرحوم سید عبد الله والد کمترینان خادم سرکار فیض آثار مبلغ دو تومان تبریزی نقد و مقدار دو خروار جنس از سرکار کسری اقتدار شاهنشاهی موظف بوده که هر ساله از بابت مالیات دارالایمان قم بازیافت و صرف معاش خود می‌نمود، در این اوقات به تصدق فرق فرقدان‌سای اقدس گردیده است.

لهذا استدعا از مراحم و مکارم بی‌قیاس پادشاهی چنان است که وظیفه به طریقی که در وجه والد کمترینان مستمر و برقرار بود کماکان در وجه کمترینان مرحمت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۸

و عنایت فرمایند که هر ساله مبلغ و مقدار مزبور را بازیافت و صرف معاش و مایه انتعاش خود ساخته، به دعاگویی دوام عمر و دولت شهریاری اشتغال نمایم که باعث ازدیاد امیدواری داعیان خواهد بود. باقی الامر الاعلی مطاع.

[متن فرمان:]

حکم همایون شد که قره باصره دولت علیه و غره ناصیه شوکت بهیه فرزند ارجمند کامکار کیکاوس میرزا صاحب‌اختیار دارالایمان قم به الطاف پادشاهی مباهی بوده، بدانند که چون صاحب عریضه به شرح مسطور متن عرض و در مقام استدعا برآمده‌اند و رعایت جانب ایشان منظور نظر مرحمت اثر شهریاری است مبلغ دو تومان وجه نقد و مقدار دو خروار تبریز جنس که از بابت مالیات قم در وجه سید عبد الله والد ایشان مستمر و برقرار بود و وفات یافت در معامله هذه السنه تنگوزئیل خیریت دلیل و ما بعدها در وجه صاحب عریضه ورثه او مرحمت و عنایت فرمودیم که هر ساله بازیافت و صرف معاش خود ساخته، آسوده‌خاطر به دعای دوام دولت ابد مدت قاهره اشتغال ورزد. آن فرزند همه‌ساله مبلغ و مقدار مزبور را در وجه ایشان مهم‌سازی نموده، از مدلول حکم همایون شهریاری انحراف جایز ندانسته، در عهده شناسد.

تحریرا شهر جمادی الثانی سنه ۱۲۴۳.

۱۴۳ [۵] تعلیقه مورخ ع ۲-۱۲۶۲ از میرزا محمد رضا متولی‌باشی در واگذاردن خدمت یک نفر خادمی به سید حبیب فرزند میر عبد الرحیم خادم سرکار فیض آثار:

نظر به پاس حقوق و خدمات عالی حضرت رفیع منزلت سلاله السادات میر عبد الرحیم که سال‌های بسیار و قرن‌های بی‌شمار که ابا عن جد به خدمت‌گزاری

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۴۹

و جان‌فشانی آستانه مقدسه منوره عرش درجه اشتغال داشته و عمری گذرانیده و حال مشارالیه جمعی عیال و اولاد به هم رسانیده که مداخل او به خرجش وفا نمی‌نماید و گذران این سلسله خدام می‌باید که از این آستان عرش بنیان بشود و رعایت جانب او هم منظور است و اولاد متعدد دارد که صاحب عیال شده‌اند و از عهده مخارج ایشان نمی‌تواند برآید. از جمله سیادت پناه سید حبیب که یکی از اولاد مشارالیه است و مطلقا مداخلی ندارد و به خدمتی از سرکار فیض آثار مفتخر و مباهی نیست.

بناء علیه از هذه السنه یونتئیل و ما بعدها خدمت یک نفر خادمی سرکار فیض آثار را به مومی الیه مفوض و مرجوع نمودیم که از روی راستی و درستی و کمال سعی و اهتمام به لوازم شغل مزبور قیام و اقدام و نهایت خدمت‌گزاری و جان‌فشانی را

به عمل آورد و مواجب و نذوراتی را که در وجه سایر خدام سرکار برقرار است در وجه او برقرار نمودیم که از مداخل سرکار بازیافت و صرف معاش خود نموده، فارغ البال و مرفه الحال به دعاگویی دوام عمر و دولت اعلی حضرت شهریار اشتغال نماید.

تحریرا فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۶۲.

۱۴۴ [۶] فرمان مورخ ع ۲- ۱۲۶۸ از ناصر الدین شاه در مورد مقرری عالی جناب آقا سید حسین که در آستانه مقدس حضرت معصومه دعاگوی وجود مسعود مبارک بود:

حکم همایون شد که چون از قرار ثبت و سررشته جات دفترخانه مبارکه در جزو مستمریات مازندران مبلغ دوازده تومان نقد و مقدار دوازده خروار شلتوک در وجه ورثه مرحوم سید فتح الله مستمر و برقرار است از این که عالی جناب مقدس القاب سیادت و سعادت انتساب آقا سید حسین که یکی از ورثه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۰

مرحوم مزبور است مبلغ پنج تومان و نقد مقدار پنج خروار شلتوک قسمت عالی جناب مشارالیه را چون سید مزبور در آستانه متبرکه حضرت معصومه علیها آلاف التحیه منزوی و دعاگوی وجود مسعود مبارک می باشد مقرر فرمودیم از جزو مستمریات مازندران مقطوع و در ضمن مستمریات دار الایمان قم برقرار و از سنه آتیه سیچقان نیل خجسته تحویل و ما بعدها نقدا جنسا مبلغ هفت تومان وجه نقد در حق مشارالیه عاید و مهم سازی شود که آسوده خاطر به دعاگویی دولت ابد مدت اشتغال نماید.

مقرر آن که عالی جاهان رفیع جایگاهان حکام و عمال حال و استقبال دار الایمان قم از قرار این فرمان جهان مطاع مبلغ مزبور را بعد از وضع عشر دیوانی از مالیات آنجا در وجه مشارالیه عاید و واصل داشته، مطالبه حکم مجدد نمایند و عالی جاهان رفیع جایگاهان عزت و جلالت دستگهان مقربو الخاقان مستوفیان عظام دیوان اعلی شرح فرمان همایون را ثبت و ضبط دفاتر خلود و دوام نموده و در عهده شناسند.

حرره فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۶۸.

۱۴۵ [۷] فرمان مورخ ع ۱- ۱۲۹۱ از ناصر الدین شاه خطاب به اعتضاد الدوله حکمران قم و ساوه و نهاوند (؟ گویا زرنند) در باب چند تن از خدمتگزاران آستانه مقدس که اخراج شده بودند:

جناب فخامت نصاب امیر الامراء العظام فدوی دولت جاوید ارتسام اعتضاد الدوله حاکم قم و ساوه و نهاوند به مراجع کامله پادشاهی مفتخر و مباهی بوده بداند در باب چند نفر خدام آستانه مقدسه حضرت معصومه علیها السلام که چندی قبل اخراج شده و از قم به دار الخلافه آمده اند این روزها فرزندی فخر الملوک عریضه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۱

[بی] به خاک پای همایون عرض کرده و استدعای مرخصی و برقراری آنها را نموده است. چون همگی آنها سادات و ذریه فخر کاینات علیه و علی آله و اولاده آلاف التحیات هستند و رعایت حال و حصول آسایش آنها همواره منظور نظر مهر اثر ملوکانه می باشد لهذا محض شمول مراجع و الطاف کامله و اجابت عرض و مأمول فرزند معزی الیها جرایم و تقصیرات آنها را عفو و اغماض نموده، مشارالیه را مرخص فرمودیم.

آن فدوی موافق این ملفوفه فرمان مبارک هریک آنها را به اطلاع جناب متولی باشی به هر خدمتی که از سابق داشته اند برقرار

نماید که کماکان در آستانه متبرکه به فراغت و آسودگی مشغول انجام خدمات مرجوعه و دعای بقای دولت علیه باشند. حسب المقرر معمول داشته و در عهده شناسد. شهر ربیع الاول سنه ۱۲۹۱.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۲

۳ فردها و طومارها

اشاره

بخشی مهم از اسناد آستانه قم فردها و نسخه‌های جمع و خرج سرکار فیض آثار و طومارهای تقسیم غله و کشیک‌نامه‌ها و مانند آن است که نام خدمتگزاران آستانه در هر دوره از آنها دانسته می‌شود. از این قبیل اسناد چندین طغرا از دفتر و طومار و جز آن در خاندان‌های وابسته به آستانه به خصوص بازماندگان مستوفیان و سرکشیکان و صاحب‌نسقان دیده‌ام که نمونه را به نقل یکی دو سند اکتفا می‌رود:

۱۴۶ [۱] نسخه‌ای از ترجمه کتاب قم در کاشان است مورخ شوال ۱۲۸۱ از روی «نسخه کهنه قدیمی که سلاله دودمان رسالت میرزا علی نقی فرستادند».

اشاره

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۳

در پایان آن رساله‌ای است مشتمل بر چند فرد و حکم شرعی درباب موقوفه بودن علی‌آباد سراجیه که از موقوفات قدیم آستانه است. این رساله را سرکار محمد کاظم خان فرزند محمد حسین خان کاشانی متصرف یک دانگ و نیم مزرعه مزبور در همین سال ۱۲۸۱ یا اندکی پس از آن نگاشته و در آن سه فرد مربوط به سال‌های ۱۱۳۹، ۱۱۴۷ و ۱۱۴۸ را عینا درج و ثبت نموده است.

این رساله از رهگذر جغرافیای تاریخی و جز آن بسیار سودمند است. لیکن چون متنی است مفصل، نقل آن را در این نوشته که مبنی بر اختصار است روا ندانست و تنها دیباچه و برخی از عبارات و اعلام انسانی و جغرافیایی فرد نخستین و قسمتی از فرد دوم و بندی از فرد سوم با احکام و شهادت پایان رساله که همه به‌جای خود سودمند است به این شکل (به همان ترتیب ذکرشده در رساله) استخراج گردید. امید است توفیق نشر کامل متن حروفی و سیاقی رساله به‌صورت مستقل در آینده‌ای نزدیک حاصل شود.

بسم الله الرحمن الرحيم

غرض اصلی از تحریر این حساب و تسطیر احکام و مستندات باصواب آن است که مزرعه علی‌آباد و طاحونه آن واقعه در حدود سراجیه قم مدتی مخروبه و مسلوب‌المنفعه بود. در تاریخ یک هزار و دوست و پنجاه هجری علی‌هاجرها الف تحیه و سلام مرحمت‌مآبان میرزا ابو‌الفضل و میرزا محمد رضای متولی‌باشی آستانه مبارکه بالمناصفه به عنوان مجهول‌المالکیه قنات آنجا را آباد و مزرعه مزبوره را محل زراعت نمودند. سالی دو سه بعد از آن مرا شرف آستانه‌بوسی حضرت معصومه علیها

السلام روزی شد و به جهات چند توقف آن ارض اقدس

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۴

مقتضی گشت. قنات مزرعه صالح آباد در ده شهره که حسب الاکتساب به مرحمت پناه حاجی محمد جعفر برادر ارشد من انتقال یافته و مخروبه بود مرحوم سابق الذکر تنقیه‌ای از او کرده مسمی به جعفرآباد کرده بودند و ثانی الحال صورت انهدام پذیرفته. مرا از بابت مشغولیات میل آبادی آنجا شد. پس از تنقیه و وجود آب و زراعت با مرحوم میرزا ابو الفضل که سال‌ها سلسله اتحاد آبا و اجدادی فی مابین محکم بود صحبت به میان آمد، به رضای طرفین قرار شد که نصف از جعفرآباد را من به ایشان واگذارم و ربع از علی آباد که نصف را ایشان مالک بودند ایشان به من، صیغ شرعی جاری و نوشته‌جات سپرده شد مشروط بر آن که من نصف جعفر آباد ایشان را و ایشان ربع علی آباد مرا متصرف باشیم تا هر دو درست به حلیه آبادی بیرون آیند.

در همان اوقات از اطراف سخن وقفیت مزرعه علی آباد به میان آمد. از محاسبات سرکار فیض آثار که سه سال آن درین جا ثبت است و قباله‌ای که در نزد مرحوم میرزا محمد رضا بود و من خود دیدم تشکیکی از برای من در وقفیت آن نماند. بدان جهت همان دانگ و نیم را که ربع بود از مرحمت پناه حاجی سید اسماعیل اجاره کردم به شرحی که ثبت آن نوشته در آخر این اوراق است.

پس از آن به پاره‌ای تغییرات که مقتضی طبیعت روزگار است از مکنون خاطر خود که اهتمامی کرده مزرعه را به وقفیت با رضای آن دو متصرف مرحوم در آورم به جهت عدم توقف در قم بازماندم.

تا در سنه ۱۲۸۰ که ماهی چند در قم اقامت حاصل شد درصدد آنچه منظور بود برآمدم متصرفین به مسامحه گذرانیدند. این ثبت‌ها نگاشته شد که اگر مرا توفیقی باشد ان شاء الله تمنا را صورت دهم و اگر نه شاید دیگری موفق گردد و این خدمت را انجام دهد. در ضمن ملاحظه این حساب هم فواید دیگر از برای اهل حساب هست و از برای عبرت مردم که تغییرات و توفیرات روزگار چه قدر شدت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۵

و ضعف دارد. گندم یک من بیست دینار به یک من یک هزار دینار که بیست مساوی است می‌رسد و همچنین سایر اجناس، با آن که محصولات این زمان البته ده مساوی رفع سلف را دارد.

[نسخه مداخل و مخارج آستانه متبرکه حضرت معصومه علیها سلام در سال ۱۱۳۹]

بسم الله الرحمن الرحيم

نسخه مداخل و مخارج هذه السنه سرکار فیض آثار آستانه متبرکه مقدسه عرش درجه [حضرت معصومه علیها السلام] فی لوی نیل ۱۱۳۹

از بابت محصولات محال مزبوره که در سنوات سابق هریک به مبلغ و مقداری معین به اجاره مقرر بوده و در هذه السنه به سبب نامزروع بودن و خرابی محل به اجاره نرفته :

مزرعه بیجه و باغ علی آباد- مزرعه براوستان- مزرعه بطلیجرد (رسد سه دانگ متعلقه به سرکار)- مزرعه بندرآباد- مزرعه شریف آباد قمرود- مزرعه کهنه- مزرعه جمکران- مزرعه خرم آباد صرم- مزرعه دینجان و عمران آباد از بابت حقا به قطعه زمین قهیان- مزرعه خزانجرد، خراب و بایر- مزرعه علی آباد سراج- مزرعه .. قاسم آباد که خراب و بایر و سند اجاره و مقاطعه

به دفترخانه سرکار موهبت مدار نرسیده، بلا مدخل.

مستغلات

خان و یک در دکان بقالی متعلقه به آن واقعه در خیابان آستانه مبارکه - حمام مشهور به حمام شاه - حمام مشهور به حمام فیضیه.

مال و جهات

محال مزبوره ذیل که به سیورغال ابدی و احسان سرمدی سرکار فیض آثار مقرر است:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۶

مزرعه قاسم آباد - قریه تبرته و محال فراهان - مزرعه قهیان - مزرعه مبارک آباد و کمیدان - مزرعه چهار دانگه قهستان - مزرعه کوار - مزرعه سرباغبان لنجروود.

باغات

باغ زاویه بیگمی و یک فرد مزرعه قلاور - باغ معصوم آباد - باغ نواحداشی در اراضی قهیان - باغ باجک.

قریه فردو که حسب المقطع با رعایای قریه مزبوره می باشد.

دکانات و غیره

دکانات وقفی مرحوم آقا سلیمان و غیره - حمام در محاذی مدرسه غیاثیه - حمام شاه واقعه در میدان که داخل قیصریه رحمت پناه مهدی قلی خان است - مطبخ سرکار طوبی آشیان قدس مکانی.

مخارج

روشنایی و غیره:

روشنایی روضه متبرکه که از تاریخ نوروز فیروز سلطانی سنه لوی ئیل ۱۵ شهر جمادی الاخره سنه ۱۱۳۹ از قرار قبوض سیادت و نجابت پناه میرزا ابو القاسم چراغچی سرکار فیض آثار.

سوخت مشاعل از قرار قبض سید اسماعیل مشعل دار.

سایر الامور:

بخور روضه متبرکه که از قرار قبض میرزا جعفر و سید محمد بخور سوزان.

کاغذ و غیره:

کاغذ به جهت کتاب دفتر سرکار - جاروب از قرار قبض - مشک و دلو از قرار قبض محمد سقا.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۷

حق التولیه و غیره

* حق التولیه:

تفویضی متعلقه به عالی حضرت متولی جلیل القدر عظیم المرتبه سرکار فیض آثار.

قدیمی در وجه جماعت مزبور: میرزا یحیی - میر جعفر.

* حق النظاره:

تفویضی متعلقه به عالی حضرت جلیل الشان ناظر سرکار فیض آثار.

قدیمی در وجه میر محمد حسین و غیره اولاد میر ابو المفاخر و میر ابو الفضل.

* حق التدریس عالی حضرات مدرسین سرکار فیض آثار:

میرزا عبد اللہ - میرزا صدر الدین

تعمیر و غیره

مرمت باغ معصوم آباد - مرمت حمام مدرسه - جهت پیشکش سرکار خاصه شریفه - درب باغ نواحداثی - پیشکش سرکار خاصه شریفه از بابت مزرعه قهیان.

موجب و غیره

موجب داعی محمد ابراهیم مستوفی.

خلعت بها (داعی محمد ابراهیم مستوفی - کدخدایان فردو - مستأجران سیرویه).

اخراجات

رفتن اصفهان در حینی که دار المؤمنین قم به تصرف اولیای دولت قاهره درآمده بود از قرار قبض حضرات سادات که به رقم

عالی حضرت رفیع منزلت

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۸

متولی جلیل القدر عظیم المرتبه سرکار موهبت مدار رسیده در وجه داعی محمد ابراهیم مستوفی.

وظیفه

وظیفه جماعت مزبوره که قبوض خود را به دفتر نداده و تنخواه بازیافت ننموده:

حفاظ

میر محمد مهدی - ملا شریف

خدام

میر صفی - میر زین العابدین - میر علم الهدی - آقا رضی

سایر خدمه

اولاد میر زکی - ام کلثوم کفشدار زنانه.

حفاظ

[۱] که وظیفه خود را تمام بازیافت و قبض ایشان به رقم عالی حضرت متولی رسیده:

میر ابو المفاخر صدر الحفاظ - میر محمد ظهیر - سید اسحاق - میر عبد الحسین.

میر علی نقی صدر الحفاظ - میر صفی الدین - ملا رحیم ولد ملا سلطان محمد.

[۲] که از قراری که مداخل وفا به مخارج نموده بازیافت کرده اند:

میر جمال الدین محمد - ملا علی اکبر و ملا محمد تقی - سید تاج الدین - ملا رحیم ولد ملا محسن - ملا حسین ولد ملا

رسول.

ملا علی اکبر - میر سید علی - میر مخدوم ولد میر لطیف - ملا عادل - ملا نصیر.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۵۹

خدام

[۱] که تمام بازیافت نموده اند:

میرزا محمد حسین خادم‌باشی - میرزا محمد علی سرکشیک - میر محمد حسین - میر عبد اللہ - میر ابو المفاخر.
میرزا محمد ابراہیم - میرزا عبد اللہ - میر محمد جعفر - میر ابو القاسم ولد حاجی محمود.
[۲] کہ از قراری کہ مداخل وفا کردہ بازیافت نمودہ اند:

میر محمد شہاب - میر محمد رضا - میر صدر الدین - میر شرف الدین.
میرزا یحیی - میرزا رضی خادم مرقد - میر عبد الرحیم - آقا مسیب.
میرزا عسکری و اخوان - میر حسین ولد میر احمد - میر ابو القاسم ولد میر جمال الدین - میر زین العابدین.
میر سید تاج الدین - میرزا محمد جعفر سرکشیک - میر محمد رجبعلی - آقا مسعود خازن و خادم.
سایر خدمہ

[۱] کہ بعضی تمام و برخی نصف گرفتہ اند:

میر سید اسحاق مہر دار - میر ابو القاسم چراغچی - میر محمد جعفر و سید محمد بخور سوزان - میر محمد کاظم کلیددار.
[۲] کہ از قرار مخارج زیاد از مداخل بودہ کم کردہ اند:

میر علی اکبر - اولاد میر باقر مہمان دار - اولاد میر شفیع - میر صالح - میر محمد فراش.
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۰

میر اسماعیل کتاب دار - میر شفیع فراش - آقا شفیع علم دار - میر رحیم فراش.
محمد علی فراش - سقا و باغبان خیابان - محمد علی صحاف - آقا محمد سرکار عمارات - محمد رحیم - شیخ حسین مؤذن -
حسین مشعل دار - عابدین مشعل دار - محمد کریم مشرف.
اناث: خدیجہ بیگم فراش درون مرقد مطہر - عزت نسا زیارت نامہ خوان.
سایر جماعت

کہ از سرکار موظف و سمت خدمت و ملازمت ندارند:

عالی حضرت فضیلت و افادت و کمالات پناہ علامی ملا محمد علی شمیرانی و محمد مہدی - میر عبد الوہاب - اولاد حاجی
محمد رضا - اولاد ..

مقرری

جماعت مزبورہ ذیل:

اللہ ویردی ملازم سرکار فیض آثار - محمد رفیع ایضا

مداخل و مخارج سرکار فیض آثار بہ نحوی است کہ در دوازده طغرا فرد قلمی گردیدہ. ہر گاہ در ثانی الحال اختلافی بہ ہم
رساند بہ زیاد و کم رجوع خواهد (شد) - محمد ابراہیم بن محمد جعفر سنہ ۱۱۳۹.

[نسخہ جمع و خرج آستانہ متبر کہ حضرت معصومہ علیہا سلام در سال ۱۱۴۷]

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نسخہ جمع و خرج ہذہ السنہ سرکار فیض آثار [حضرت معصومہ علیہا السلام] کہ مصحوب عالی قدر حبیب اللہ بیکا حاکم
جلیل القدر ارسال حضور بندگان اقدس گردیدہ فی بارس نیل ۱۱۴۷:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۱

از بابت محالی که واقف آنها مشخص و وقفنامه جات آنها موجود است:

[۱] مزرعه بطلیجرد سراجیه که به رفع عمل شده:

عن سه دانگ که عالی جاه مرحمت و غفران پناه عمده الامراء العظام الکرام شاه قلی سلطان ولد الامیر الکبیر مصطفی سلطان از قرار وقف نامچه به تاریخ شهر رمضان المبارک سنه ۷۶۰ وقف نموده که متولی سرکار فیض آثار بعد از وضع اخراجات نسق تتمه منافع را به مصارف آستانه متبرکه رساند.

عن سه دانگ دیگر که درین وقت عالی حضرت سلالة السادات میرزا مطهر صاحب نسق به تاریخ شهر رجب سنه ۱۱۴۶ وقف نمود که منافع آن را بعد از وضع اخراجات متولی جلیل الشأن سرکار به مصارف آستانه متبرکه رضیه رضویه رساند.

[۲] مزرعه سرباغبان لنجروود و غیره که به اجاره مقرر است من موقوفات مرحومه مغفوره شاه بیگی بیگم بنت مرحمت پناه مهماد بیگ ولد حمزه بیگ به شرط آن که بعد از صرف تعمیر عمارات و روشنایی و اعاده فروش آنچه بماند به مصارفی که متولی جلیل الشأن سرکار داند به وظایف خدمه و عمله صرف نماید.

* آنچه که به اجاره عمل شده:

مزرعه سرباغبان مزبور، ۲۰ سهم - مزرعه کوار لنجروود، یک دانگ - باغ زاویه بیگمی، بالتمام.

* آنچه که خراب و بایر است:

مزرعه .. قاسم آباد، دو دانگ - مزرعه خزانجرد قاسم آباد، دو دانگ - قریه دشیر محال سلطانیه، سه دانگ - قریه پرچون ایضا، سه دانگ.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۲

[۳] مزرعه شریف آباد قمرود تماما من موقوفات نواب خاقان صاحب قران سلطانی طاب ثراه به شرط آن که به مصارف روشنایی و بخور و سوخت مشاعل و مواجب خدمه و عمله سرکار صرف نمایند بعد از وضع مؤنث زراعت و بذر و عوامل بدین موجب ..

[۴] مزرعه قهیان تماما من موقوفات نواب خاقان صاحب قرانی طاب ثراه به شرح ایضا که به جهت مستدرک توشقان نیل نسق شده. بذور و عوامل بدین موجب است ..

[۵] مزرعه جعفر آباد ساوه من موقوفات مرحومه سلطانم بنت مرحوم عیسی بیگ موصولو به شرط آن که بعد از وضع مؤنث زراعت متولی جلیل القدر سرکار به مصارف روضه مبارکه و وظیفه خدمه و عمله سرکار صرف نماید مع مزرعه عدل آباد که به جهت مستدرک توشقان نیل زراعت می شود.

II

از بابت محالی که واقف آنها مشخص نبود و به موجب ارقام و احکام مطاعه سلاطین ماضیه صفویه انار الله برهانهم و امثله و اخطبه دیوان الصدارة در وجه وظیفه خدمه و عمله سرکار مقرر است:

[۱] مزرعه بندر آباد و براوستان

[۲] مزرعه مبارک آباد و کمیدان و کهنه و باجک و بیجه و علی آباد

[۳] مزرعه قلاور و طیشقران

[۴] مزرعه دوسیرویه، رسد چهار دانگ

[۵] مزرعه علی آباد سراجی که قلیلی از اراضی مزرعه مزبوره مع حقایبه به اجاره رفته، و مزرعه دینیجان

[۶] قریه فردو که نصف آن وقف و مال و جهات نصف دیگر حسب الارقام

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۳

سلاطین جنت مکین به سیورغال سرکار فیض آثار مقرر است.

[۷] مزرعه جمکران و خرم آباد صرم که بالمقطع هر ساله از متصرفین آنها بازیافت می شود.

[۸] قطعه زمین مزرعه قهپان که در تحت باغ .. خالصه است و هر ساله بالمقطع از سرکار خالصه بازیافت می شود.

[۹] باغ مشهور به معصوم آباد و باغ .. آباد و حقایبه شاهی.

[۱۰] باغچه خانه واقعه در خلف صحن مبارک بالتمام و واقعه در مزرعه قهپان بالتمام.

III

محالی که به جهت تفاصیل مرقومه جزو جمع نیست:

[۱] قریه میم و قریه کرمجگان و قریه قبادن بزن که شرعا تولیت و نظارت آنها به عالی جناب میرزا سید مرتضی می باشد و خود

به مصارفی که داند در سرکار صرف می نماید و داعی را اطلاعی بر دادوستد آنها نمی باشد.

[۲] حمام واقعه در جنب مدرسه فیضیه و خان آجری با یک دکان بقالی جنب آن که به سبب عدم تردد مترددین به اجاره نرفته.

(۳) حمام شاهی واقع در میدان بزرگ که خراب است.

VI

مستغلات

(۱) حمام واقعه در ..، دکانات وقفی آقا سلیمان، دکان رواسی (؟)

(۲) اراضی مطبخ سرکار نواب طوبی آشیان، حمام شاهی که داخل قیصریه مرحمت پناه مهدی قلی خان است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۴

V

مال و جهات:

[۱] از بابت محال خالصه و رعیتی که حسب الرقم مطاع سلاطین جنت مکین ماضیه به سیورغال ابدی سرکار مقرر است و

درین وقت به امضای بندگان سکندر- شان دارا دربان اقدس نیز رسیده:

صالح آباد- بطلیجرد- سواران- کهنه- سیرویه- .. فردو و سایر مزارع تحت جمع (؟)- برزآباد خالصه- دودانگه- جم آباد

سرداب- باغ بقا مشهور به باغ خواجه- باغ ولی محمد شاملو.

[۲] از بابت محال تبرته و غیره:

تبرته- فریمه- بیکاباد- عیسی آباد.

[نسخه مداخل و مخارج آستانه متبرکه که حضرت معصومه علیها السلام در سال ۱۱۴۸]

بسم الله الرحمن الرحيم

نسخه مداخل و مخارج سرکار آستانه متبرکه که مقدسه رضویه نورانیه [حضرت معصومه علیها السلام] فی توشقان نیل ۱۱۴۸.

(در آن است:)

مزرعه مالکین مشهور به فخرآباد واقع در الکاء شهریار از قرار سیاهه به مهر ملا محمد رضای قاضی الکاء مزبور که بعد از رفع و تحسین رسد سرکار را مشخص نموده سوای صیفی که تا غایت تحریر مشخص ننموده، از جمله سه بندگاه دو بندگاه. حمام واقعه محاذی درب مدرسه غیاثیه- حمام واقعه جنب مدرسه فیضیه- دکاکین مشهور به تیمچه آقا سلیمان- دکان رواسی (؟)- خان آجری- اراضی حمام شاهی داخل قیصریه.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۵

خطابات شرعی و عرفی که به تاریخ سنه ۱۲۸۰ در قم به دست افتاد:

I

(صورت سؤال:)

به عرض مقدس بندگان عالی می‌رساند که به خصوص قنات علی‌آباد واقعه در سراج سرکار عالی از جمله املاکات وقفی سرکار فیض آثار می‌دانید یا خیر؟ هرگاه وقف بودن قنات معروضه به سرکار شریعت‌مدار عالی محقق است دو کلمه حقیقت مراتب معروضه در فوق عریضه مرقوم و به مهر مهرآسا مزین کنید که عند الحاجة حجت بوده باشد. چون مراتب معروضه لازم بود عرض شد.

باقی امره المطاع العالی.

[حکم مرحمت‌پناه حاجی سید اسماعیل قمی مجتهد و خادم حضرت علیها السلام- صورت خط خود آن مرحوم:-]

هو الله سبحانه

وقفیت مزرعه و قنات مزبوره اظهر من الشمس و ابین من الامس است.

شیاع و استفاضه قطعیه در وقفیت آن محقق است. از اوقاف قدیمه سرکار فیض آثار معصومه طاهره علیها و علی آبائها الکرام الف سلام و تحیه است و در طوامیر و دفاتر وقف‌نامه‌جات و مستوفیان سرکار فیض آثار ضبط است و تصرف علی غیر جهت وقفیت در آن محض حرام و حرام محض است. علی ذلک حکمت. اسماعیل ابن جعفر الرضوی.

II

[صورت مسؤل از مستوفیان و سررشته‌داران دفترخانه مبارکه شاهنشاه می‌رور:]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۶

هو الله تعالی

به عرض مستوفیان و سررشته‌داران دفترخانه مبارکه [می‌رساند] آن که رجوع به ثبت و سررشته‌جات خود نموده در خصوص مزرعه علی‌آباد واقعه در سراج قم که وقف سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها السلام است حقیقت را قلمی و مرقوم دارند تا این که سند باشد و حقیقت معلوم شود.

تحریرا فی شهر صفر المظفر سنه ۱۲۵۹.

[خطاب مرحمت‌مآب میرزا محمد حسن آشتیانی مستوفی الممالک شاهنشاه جنت‌جایگاه محمد شاه قاجار نور الله مضجعه:]

موافق سررشته دفترخانه مبارکه که یک رشته قنات مزرعه علی‌آباد واقعه در سراج قم وقفی سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیه التحیه و الثنا می‌باشد و به اربابی معمول نیست. کسی متعرض و مزاحم قنات مزبور نشود. [محل مهر مستوفی الممالک:]
أَفْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ عَبْدَهُ مُحَمَّدٌ حَسَنٌ.

[صورت خط مرحوم میرزا صادق سررشته‌دار کل دفتر مستوفی الممالکی:]

آنچه در ثبت و سررشته‌جات قدیمه مندرج است مزرعه علی آباد واقعه در ناحیه سراجیه قم که یک رشته قنات دارد بالتمام وقف سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها السلام است. [محل مهر میرزا صادق:] یا صادق الوعد.

[صورت خط مرحوم میرزا اسماعیل گرکانی مستوفی:]

از قراری که میرزا صادق سررشته‌دار نوشته است موافق سررشته‌جات صحیح است تا واضح باشد [محل مهر میرزا اسماعیل:] محمد اسماعیل.

III

[صورت مصالحه‌نامه‌چه که راقم حروف سپرده:]

به مصالحه شرعیه قبول نمود عالی‌جاه معلی‌جایگاه عزت و سعادت همراه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۷

سرکار محمد کاظم خان خلف صدق مرحمت و غفران‌پناه محمد حسین خان کاشانی همگی و تمامی منافع آب و زمین یک دانگ و نیم مشاع از جمله شش دانگ مزرعه و قنات موسومه به قنات علی آباد وقفی سرکار فیض آثار بضعه احمدی صلی الله علیه و آله که مزرعه و قنات مزبور واقع است به قم در محال سراجیه مع جمیع ما يتعلق بها و ينسب اليها از طاحونه واقعه در اراضی وقفی و غیره کائنا ما کان آنچه را شرعا و عرفا از مزرعه و قنات دانند و شناسند سواء ذکر ام لم یذکر که بهذه الحدود است:

غربا به اراضی زعفرانی - شمالا به اراضی متصرفی صاحبان سه ده - جنوبا به اراضی جعفرآباد - شرقا به کویر زیر جاده کاشان که به قمرود می‌رود

از جناب مستطاب وحید العصر و الزمان [فخر المحققین و المدققین مجتهد العصر و الزمان اشرف الحاج حاجی سید اسماعیل سلمه الله تعالی] از حال تحریر که ابتدای میزان هذه السنه ۱۲۵۹ است که توشقان‌نیل خیریت دلیل است الی مضمی بیست سال تمام و کمال که عبارت از بیست رفع محصول شتوی و صیفی بوده باشد در عوض مبلغ دو بیست و ده تومان به پول ریال بیست و هشت نخودی محمد شاهی مشروط بر آن که عالی‌جاه معظم الیه به اذن سرکار وحید العصری در مدت مرقوم مبلغ یک صد تومان به پول منعوت علاوه بر وجه مصالحه مزبور در قنات و طاحونه مزبور در یک دانگ و نیمه مزبور اخراجات نماید، چنانچه کار قنات و مزرعه و طاحونه به اتمام رسید فبها، و الا در خرج چیزی از مبلغ مزبور باقی ماند عالی‌جاه مزبور دستی به وقف بدهند و هرگاه نقصانی و کسری داشته باشد در عهده وقف است که از مال المصالحه کسر گذارند. و مال المصالحه مزبور را از قرار تقسیط بقسط السنه به تفصیل که در سال اول مبلغ یک تومان و در سنوات بعد از قرار مضاعف در هر سالی یک تومان تا مدت مرقومه فوقیه حسب الحواله سرکار

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۸

شریعت‌مدار مهم‌سازی نمایند.

شرط دیگر آن که فرضا شرکاء دیگر از قرار یک صد تومان در یک دانگ نیمه مزبور خرج قنات مزبور نکنند رسدی آنها را جناب وحید العصری به عالی‌جاه مومی الیه واگذار نمایند. به مال المصالحه مرقومه و شرط مزبور علی نهج المزبور صیغه جاری شد. به تاریخ سنه یک هزار و دو بیست و پنجاه و نه. [محل مهر:] أَوْضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ عَبْدَهُ مُحَمَّدُ كَاطِمٍ.

* [ثبت] الامر كما رقم في الكتاب من البداية الى النهاية بحذافيره لدى.

اسماعیل بن جعفر الرضوی.

* الامر كما رقم فيه. عبده موسى بن ابو طالب الحسيني.

* وقع جميع ما رقم فيه [محل مهر مرحوم آقا سيد جعفر سرکشیک]: جعفر الرضوی.

* قد وضع وصح جميع ما زبر فيه [محل مهر عالی جاه میرزا محمد حسین مستوفی سرکار فیض آثار]: لا اله الا الله الملك الحق المبين محمد حسين.

* بسم الله خير الاسماء- قد ثبت الامر كما رقم فيه لدى [محل مهر میرزا محمد حسین]: عبده حسین بن احمد الرضوی.

* بسم الله خير الاسماء- قد ثبت وقوع المصالحة كما سطر فيه عندی [محل مهر مرحوم میرزا محمد رضا متولی باشی]: لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد رضا الحسيني.

[و شهادت و توقيع ملا كاظم و آقا سيد حسن و آقا ابو القاسم].

۱۴۷ [۲] در اسناد خاندان مستوفی

متعلق به بازماندگان حاجی میرزا

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۶۹

محمد حسین مستوفی در گذشته ۱۳۱۰ چندین دفتر و طومار نسخه‌های جمع و خرج چند ده سال آستانه، و بیشتر از دوره تصدی همین مستوفی (نیمه دوم قرن گذشته) دیده و یک نمونه آن عکس گرفته شد که عینا در این اوراق گذشته می‌شود. این سند از ربع اخیر قرن گذشته است.

۱۴۸ [۳] «طومار تقسیم یکصد خروار غله مستمری سرکار فیض مدار که هر ساله حسب الامر الاقدس از بابت مال و جهات دار المؤمنین قم در وجه عالی حضرات رفیع الدرجات خدام والا مقام مقرر است در معامله هذه السنه یونتیئل». با تعلیقه متولی باشی بالای سند این گونه :

کتاب مستوفی سرکار فیض آثار طومار تقسیم یک صد خروار غله مستمری سرکار فیض مدار را در دفتر ضبط و ثبت. و تنخواه به نحوی که در تحت اسامی هر یک قلمی شده است بعد از آن که به مهر هر یک رسیده باشد حواله نمایند.

تحریرا فی شهر رجب المرجب ۱۲۱۳.

[مهر]: عبده محمد مهدی بن محمد خلیل الحسيني

۱۴۹ [۴] مصالحه‌نامه اجاره مزارع و باغات و مستغلات و قراء وقفی سرکار فیض آثار مورخ ۱۲۶۰:

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۰

به مصالحه شرعی قبول نمودند اشخاص مفصله ذیل همگی و تمامی مزارع و باغات و مستغلات و قراء مفصله وقفی سرکار فیض آثار را از عالی جنابان قدسی القابان عمال و مباشرین سرکار مزبور از ابتداء میزان هذه السنه لوی‌ئیل خیریت تحویل:

(۱) مزرعه قهیان به اجاره اقل خلیقه محمد علی صاحب نسق و آقا سید جعفر سرکشیک و میر عبد الرحیم خادم ولد مرحوم حاجی میر عبد الکریم اثلاثا از حال تحریر که ابتداء میزان هذه السنه لوی ٹیل سنه ۱۲۶۰ که مستدرک سنه آتیه ٹیلان ٹیل است الی انقضاء مدت سه سال شمسی تمام و کمال [مهرها:]: عبده الراجی محمد علی، جعفر الرضوی، عبده الراجی عبد الرحیم الرضوی.

(۲) مزرعه مبارک آباد به اجاره آقا سید اسماعیل صدر الحفظا به تاریخ مزبور [مهر:]: عبده اسماعیل الرضوی.

(۳) مزرعه باجک به اجاره عالی جناب میرزا سید حسین کلیددار به تاریخ مزبور [مهر:]: لا اله الا الله الملك الحق المبین عبده محمد حسین الحسینی.

(۴) مزرعه زاویه بیگمی به اجاره میرزا کاظم و میرزا حسن ولد میرزا عبد الغفار [مهر:]: عبده الراجی حسن الرضوی.

(۵) مزرعه زیدان و بندرآباد به اجاره میرزا عبد الرحیم خادم و آقا سید حسن ناظر شموع و میرزا سید [مهرها:]: عبده حسن الرضوی، عبده الراجی محمد مهدی بن محمد الرضوی.

(۶) مزرعه طبشقران به اجاره عالی شان حاجی محمد شاه [مهر:]: یا محمد ادرکنی.

(۷) مزرعه بطلیجرد به اجاره اشخاص مفصله: اقل عباد الله محمد علی،

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۱

آقا سید محسن، آقا سید حسن فراش حرم، حاجی سید عبد الله [مهرها:]: عبده الراجی محمد علی، عبد الله الرضوی.

(۸) مزرعه شریف آباد قمرود به تاریخ مزبور به اجاره اشخاص مفصله:

آقا میر محمد علی ولد آقا سید شریف، میر عبد الصمد (ثانیا به حاجی ملا حسن اجاره داده)، حاجی ملا حسن.

باغات

(۱) باغ معصوم آباد به اجاره به عنوان مصالحه به میرزا محمد حسین سرکشیک و میرزا آقا ولدان مرحوم میرزا سید احمد [مهر:]: عبده حسین بن احمد الرضوی.

(۲) باغ مراد آباد به اجاره اشخاص مفصله: آقا سید حسین فراش حرم، سید آقا جان، آقا سید مهدی، آقا میر عبد الکریم [مهرها:]: عبده سید حسین الرضوی، عبده الراجی محمد تقی الرضوی، مهدی الرضوی، کریم الموسوی.

(۳) باغچه نو به اجاره جناب میرزا حبیب الله و حاجی ملا حسن مشعل دار بالمناصفه از بابت اراضی باغچه مزبوره [مهر:]: عبده حسن بن ابو القاسم.

مستغلات

(۱) خان آجری و دکاکین وقفی مرحوم میرزا ابو القاسم که تولیت آن با اولاد مرحوم میرزا محمد ابراهیم مستوفی سرکار فیض آثار است و در تصرف ایشان می باشد. از ابتداء نوروز فیروز سنه آتیه ٹیلان ٹیل الی انقضاء مدت سه سال شمسی تمام و کمال.

(۲) خان آجری قدیمی به اجاره میرزا احمد مشرف و ولدان مرحوم آقا سید اسماعیل سرکشیک از ابتداء سنه آتیه ٹیلان ٹیل الی انقضاء مدت سه سال شمسی تمام و کمال. مقرر و مشروط بر آن که مبلغ چهل تومان در سال اول خرج تعمیر خان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۲

مزبور بنمایند و از بابت وجه اجاره مرقومه محسوب دارند بهذه التفصیل: میرزا احمد، سید حسین، میرزا آقا.

(۳) حمام مدرسه فیضیه به اجاره اقل عباد الله محمد علی صاحب نسق و آقا سید جعفر سرکشیک بالمناصفه [مهرها:]: لا اله الا

الله الملك الحق المبين محمد علي، جعفر الرضوي.

(۴) حمام مدرسه غياثيه به اجاره ميرزا بهاء الدين سرکشيک.

(۵) حمام واقعه در دار الخلافه طهران با حاجي سيد محمد خطيب.

(۶) حمام واقعه در همدان.

(۷) دکاکين بازارچه قديمی از اندرونی و بیرونی به اجاره حاجی سيد محمد خطيب و ميرزا صفی خادم [مهرها:] عبده الراجی محمد الرضوي، عبده صفی الرضوي.

(۸) اراضی متفرقه از قرار جزو علی حده که در تصرف اشخاص مفصله موافق ثبت دفتر سرکار.

قراء

(۱) قریه سیرویه از بابت چهار دانگه به اجاره ميرزا سيد حسين کلیددار [مهر:] لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد حسين الحسيني.

(۲) قریه فردو حسب المقاطعه رعایای قریه مزبوره.

(۳) قریه دشير و پرچون واقعه در محال سلطانيه به اجاره حاجی سيد محمد خطيب [مهر:] عبده الراجی محمد الرضوي.

(۴) قریه تبرته واقعه در بلوک ساروق من محال فراهان به اجاره ميرزا سيد حسين کلیددار و آقا سيد جعفر سرکشيک و مير عبد الکریم سرکشيک و اقل خلیقه محمد علی صاحب نسق یک ساله نقد: ۱۰۰ تومان (سرکار فیض آثار: ۹۰ تومان - صرف تعمیر بقعه امامزادگان تبرته: ۱۰ تومان). [مهرها:] کریم

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۳

الموسوی، جعفر الرضوي، محمد علي، لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد حسين الحسيني.

(۵) قریه اسماعیل آباد از بابت باغ قریه مزبوره واقعه در محال ساوه به اجاره ميرزا صفی.

[حاشیه:]

الی انقضاء مدت سه سال شمسی تمام و کمال در مزارع و باغات و قراء، و در مستغلات از ابتداء نوروز فیروز سنه آتیه ثیلان ثیل الی انقضاء مدت سه سال شمسی تمام و کمال مقرر و مشروط بر آن که مال المصالحه مزارع و باغات و قراء از قرار قسط السنوات و مال المصالحه مستغلات را از قرار سالی سه قسط که هر قسطی چهار ماه بوده باشد کارسازی نمایند و الا اختیار فسخ با عمال و مباشرین سرکار بوده باشد و مخارج تنقیه القنوات و تعمیرات مستغلات در عهده عمال و مباشرین سرکار است. علی النهج المرقوم صیغه مصالحه صورت جریان و انعقاد پذیرفت.

تحریرا فی نهم شهر رمضان المبارک مطابق میزان هذه السنه لوی ثیل ۱۲۶۰.

۱۵۰ [۵] «صورت فرش های سرکاری که در فراش خانه موجود است به تاریخ یوم دهم شهر رجب المرجب ۱۲۸۵»:

فرش های ایوانی: قالی بزرگ - ۴ تخته. تودری - ۶ تخته. ایوان مبارک ۳ تخته.

حرم زنانه: قالی بزرگ - ۱ تخته. ایوان زنانه، اندازه - ۱ تخته. تودری ایوان زنانه - ۳ تخته.

مسجد بالای سر: قالی بزرگ - ۴ تخته. تودری - ۴ تخته. محرابی - ۱ تخته. تودر زمینی - ۱ تخته.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۴

مسجد پایین پا: اندازه - ۴ تخته.

فرش های شاه عباس و شاه صفی: قالی اندازه ابریشمی - ۳ تخته. تودری ۱۰ تخته. اندازه زنانه - ۱ تخته.
فرش های متفرقه از اسقاط و غیره: کناره زرد - سه زوج. قالی اندازه نو که شخص ترکی آورده - ۱ تخته.

۱۵۱ [۶] «کشیک نامچه سرکار فیض آثار در معامله هذه السنه لوی نیل سرکشیک عالی حضرت سلاله السادات آقا سید حسن سرکشیک سرکار فیض آثار» با تعلیقه متولی باشی (میرزا اسد الله) مورخ ج ۱ - ۱۲۳۶ بالای آن، این چنین :

عالی حضرت سلاله السادات آقا سید حسن سرکشیک سرکار فیض آثار کشیک یک شبانه روز از جمله هفت شبانه روز کشیک سرکار را با کشیک چیان مفصله ذیل به عهده خود دانسته، در یک شبانه روز کشیک خود در نهایت سعی و کمال اهتمام به محافظت و محارست روضه مقدسه مشغول بوده که خدا نخواستہ سرقتی واقع نگردد و اجناس و اشیاء وقفی که به هم رسد از مقوله فروش و ظروف و قنادیل و شمع دان و غیره مراقب بوده که از میان نرفته، به اطلاع داعی دوام دولت ابد مدت قاهره تحویل صاحب جمعان سرکار شده قبض بازیافت شود و از نذورات و تبرعات آنچه به عمل آمده نقدا و جنسا تا معادل سه تومان فی مابین خود و کشیک چیان بالسویت قسمت کرده، زیاده چنانچه از یک نفر واحد در زمان واحد یا تبرع از یک نفر میت باشد ضبط که به استحضار سرکشیک چیان و مباشرین هر هفت کشیک قسمت نمایند و حضرات کشیک چیان مرقومه مشارالیه را سرکشیک و ریش

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۵

سفید خود دانسته، سخن و صلاح او را که خاصه کشیک مزبور بوده باشد معتبر دانسته، احترام او را منظور دارند و کمال اهتمام در خدمات مرجوعه خود به عمل آورند.

تحریرا بتاریخ شهر جمادی الاول ۱۲۳۶.

[مهر:] الواثق بالله الغنی اسد الله الحسینی

۱۵۲ [۷] قرار کشیک آقا سید حسن و میرزا بهاء الدین مورخ ۲۴ شعبان ۱۲۴۵، با مهر و گواهی اطلاع میرزا اسد الله متولی باشی بالای آن و مهر دو سرکشیک در پایان:

قرار کشیک آقا سید حسن و میرزا بهاء الدین که از تاریخ یوم پنجشنبه ۲۴ شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۴۵ دو جوبه شده است از قرار تفصیل این که آنچه تنخواهی که به هم می رسد تنصیف بشود خواه کشیک چی دو جوبه به کشیک آمده باشند یا نیامده باشند و هر گاه این که خدا نخواستہ چیزی از سرکار مفقود شود یا عیب دیگر نماید تا یک تومان اهل آن جوبه که کشیک ایشان است از عهده بر آیند و علاوه بر یک تومان را اهل دو جوبه بالمناصفه از عهده بر آیند و هریک از کشیک چیان که بدون عذر شرعی به کشیک نیابند .. به آنها ندهند و با عذر شرعی به استرضای بدهند.

کشیک آقا سید حسن و اهل جوبه کشیک مزبور

آقا سید حسن سرکشیک / آقا سید حسین فراش حرم / آقا سید حسین صدر / سید آقا جان حاجی / آقا سید مهدی / آقا مسعود

خازن / سید اسماعیل فراش / سید

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۶

آقا ولد آقا حسن / سید حسین ولد آقا سید حسن / میر تقی فراش / آقا جونى آقا محمد على / ملا ابراهيم حافظ / شيخ زكى مؤذن.

۱۵۳ [۸] تعلیقه مورخ ج ۲ - ۱۲۶۷ از میرزا محمد رضا متولی باشی درباره کشیک میر عبد الکریم و میرزا حسین سرکشیک پس از کاستن شمار خدمتگزاران آستانه:

هو الله تعالى شأنه

عالی جناب سلاله السادات آقا میر عبد الکریم سرکشیک چون در این اوقات حسب الحکم سرکار اقدس همایون شهریاری روحنا و روح العالمین فداه خدام والامقام سرکار فیض آثار را یک صد نفر امر و مقرر فرمودند لهذا آن عالی جناب و عالی جناب میرزا حسین سرکشیک و کشیک چنان مفصله از قرار تفصیل ذیل منصوب و برقرار و سایرین اخراج:

عالی جناب میرزا سید حسین کلیددار / میرزا محمد حسین ولد مرحوم میرزا ابراهیم مستوفی سرکار / میرزا سید محمد حافظ / آقا سید اسماعیل صدر الحافظ / آقا سید حسین فراش حرم / میرزا سید ولد میرزا میران / آقا سید آقا جانی حاجی / آقا سید مهدی / میر محمد علی ولد شریف / میرزا صفی ولد میرزا میران / آقا سید ابراهیم ولد آقا سید حسن / سید صادق ولد آقا سید آقا جان / میر محمد رضای ولد آقا سید حسین / سید باقی و میرزا صفی / سید وهاب ولد آقا سید مهدی / سید رضی ولد میرزا یحیی / ملا علی محمد خازن / سید ابراهیم مهمان دار / ملا - حسین ملا یحیی / میرزا فتح الله / میر علی اکبر فراش صنفه / ملا صادق فراش مسجد / ملا عباس ابو / میرزا کوب ولد میرزا ما شاء الله / سید رضای ولد میر تقی / میرزا عبد الله ولد میر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۷

شرف الدین / ملا علی اکبر حافظ / میر محسن ولد میر عبد الکریم از بابت ملا آقا جانی / سید حسین ولد سید نصر الله / ملا جعفر صحاف / ملا باقر سرکار / حاجی شیخ زکی مؤذن / سید آقا جان قاپوچی.

از قرار سنوات سابق یک شبانه روز از جمله سه شبانه روز در آستانه مقدسه متبرکه که به محافظت و محارست سرکار فیض آثار مشغول بوده و دقیقه ای خود را از خدمات محوله به خود معاف ندارند و اجناسی که به هم برسد از قبیل فروش و قنادیل و پرده و شرفه و شمع دان و غیره به اطلاع و استحضار داعی دوام دولت ابد مدت قاهره تسلیم صاحب جمعان سرکار نموده، قبض الواصل به خط مشرف سرکار حاصل و به نظر رسانیده و وجوه نقد که به صیغه نذورات جمع آید به اطلاع داعی فی مابین خدام به سویت تقسیم نمایند و در هر باب لازمه سعی و اهتمام را به عمل آورده، تخلف نوزند. کتاب خیریت اکتساب دفتر استیفاء و مشرف سرکار فیض آثار سواد تعلیقه را در دفاتر خود ثبت و ضبط نمایند.

تحریرا فی جمادی الثانی سنه ۱۲۶۷.

۱۵۴ [۹] کشیک نامچه مورخ ذ ح - ۱۲۷۳ با تعلیقه میرزا سید حسین متولی باشی بالای آن. بنابر مفاد این سند میر عبد الکریم سرکشیک و میرزا حسین سرکشیک سرپرستی یک کشیک از سه کشیک آستانه را به مشارکت عهده دار بوده اند:

کشیک نامچه سرکار فیض آثار در معامله هذه السنه ثیلان نیل به سرکشیکی عالی حضرتان آقا میر عبد الکریم سرکشیک و آقا

میرزا حسن سرکشیک سرکار فیض آثار:

۳۹ نفر با سرکشیکان

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۸

عالی حضرت آقا میر عبد الکریم سرکشیک ۱۸ نفر و نصف

عنایت کلیددار/ آقا سید اسماعیل صدر الحفاظ/ آقا میرزا سید آقا میرزا میران/ آقا سید مهدی/ حاجی سید صادق/ آقا شیخ محمد رضا/ آقا سید ابراهیم/ آقا میرزا صفی/ آقا سید وهاب/ آقا سید باقی/ آقا سید کاظم/ آقا سید حبیب/ آقا سید باقر/ آقا میر علی اکبر/ آقا سید عابدین/ آقا سید حسین ولد سرکشیک/ آقا سید تقی/ ولد شیخ زکی مؤذن (نصف).

عالی حضرت آقا میرزا حسین سرکشیک ۱۸ نفر و نصف

آقا میرزا علی محمد خازن/ آقا میر محمد علی/ آقا میرزا صفی آقا میرزا میران/ آقا سید رضی/ آقا میرزا عبد الله/ آقا میرزا حسن/ ملا حسین ملا یحیی/ آقا میرزا کوچک/ ملا حسین ملا علی/ آقا سید هدایت/ آقا سید صادق ولد آقا سید محسن/ آقا سید علی رضا/ آقا سید رضا فراش/ آقا سید علی/ ملا علی اکبر حافظ/ ملا حسن ملا کاظم/ ملا مهدی حافظ/ آقا میرزا فتح الله/ قاپوچی (نصف).

تحریرا بتاریخ شهر غره ذی الحجه الحرام سنه ۱۲۷۳.

[متن تعلیقه:]

هو عالی حضرتان سلاله الساداتان آقا میر عبد الکریم سرکشیک و آقا میرزا حسین سرکشیک سرکار فیض آثار یک شبانه روز از جمله سه شبانه روز به اتفاق کشیک چیان در آستانه مقدسه به محافظت و محارست مشغول باشند و اجناسی که به هم رسد از مقوله فروش و ظروف و قنادیل و شرفه و شمع دان و غیره به اطلاع داعی دوام دولت قاهره تسلیم صاحب جمعان سرکار فیض آثار نموده، قبض الواصل به خط کتاب و مشرف سرکار حاصل و به نظر رسانند و نقدی که به هم رسد فی ما بین خدام والامقام تقسیم نمایند و اجناسی که به هم رسد از قبیل گوسفند و غیره به

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۷۹

دستور قبل قرار داده شده است نیز فی مابین خدام والامقام به سویت تقسیم نموده، درین باب لازمه سعی و اهتمام را به عمل آورده، تخلف و انحراف نورزند. کتاب دفتر استیفاء و مشرف سرکار فیض آثار سواد تعلیقه را جهت استحضار خود در سررشته جات ثبت [و] ضبط نمایند.

به تاریخ غره ذی الحجه الحرام مطابق سنه ۱۲۷۳.

۱۵۵ [۱۰] در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم نسخه‌ای است در ۱۶۱ برگ به قطع رحلی

که در آن ثبت همه موقوفات و خالصه‌جات کشور را در دوره ناصری (سال ۱۲۹۹) براساس دفاتر قدیم گرد آورده‌اند. ثبت موقوفات و خالصه‌جات قم که قسمتی مهم از آن موقوفات آستانه مقدس است براساس دفاتر دوره صفوی، و از این رو برای تحقیق در جغرافیای تاریخی این شهر بسیار ارزنده است (برگ ۱۰۴ پ- ۱۰۷ پ).

در این بحث اعلام جغرافیایی این قسمت کتاب که به ایضاح نکاتی چند در اسناد قدیم مربوط به آستانه کمک می‌کند استخراج و نقل می‌شود:

موقوفات سرکار حضرت معصومه علیها السلام که در تصرف خدام است:

- (۱) باغ باجک که سی خروار آب دارد بالتمام.
- (۲) اراضی حمام شاه که هرساله حق الارض می دهند.
- (۳) باغ واقعه در مبارک آباد بالتمام.
- (۴) باغ زاویه بیگمی واقعه در مزرعه قلاور که پنجاه خروار آب رود دارد بالتمام.
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۰
- (۵) مزرعه علی آباد سراج که یک رشته قنات دارد.
- (۶) مزرعه بطلی جرد سراج که یک رشته قنات دارد بالتمام.
- (۷) مزرعه شریف آباد قمرود مشهور به معصومه که یک رشته قنات دارد بالتمام.
- (۸) مزرعه زاویه منصور بیگ که در دفاتر قدیم بدین موجب نوشته بود:
بالتمام، و معمولی حال که در تصرف خدام است: خالصه نصف وقفی نصف.
- (۹) مزرعه مبارک آباد بالتمام.
- (۱۰) مزرعه هسته.
- (۱۱) مزرعه کمیدان.
- (۱۲) مزرعه بندر آباد.
- (۱۳) مزرعه هستجه مشهور به هستجه علیا که در دفاتر قدیم چهل خروار آب داشته.
- (۱۴) مزرعه کهنه از جمله ۱۵ خروار آب ده خروار.
- (۱۵) مزرعه قزوان از جمله ۱۲۰ خروار آب سی خروار.
- (۱۶) مزرعه کوار که از جمله نهر رود آب لنجرود می برد و چهار حصه رسد کوار است از جمله ۶ دانگ یک دانگ.
- (۱۷) مزرعه طبشقران.

II

سایر موقوفات:

- (۱) باغ تکیه وقف مسجد جناب امام حسن عسکری علیه السلام.
- (۲) باغ وقفی سرکار علی بن جعفر که سه خروار آب رود دارد. تربت پاکان؛ ج ۱؛ ص ۳۸۰
- باغ و اراضی امامزاده سلطان که هشت خروار آب دارد.
- (۴) باغ میر علی وقف شاه احمد قاسم.
- (۵) اراضی باغ علی آباد وقف شاهزاده جعفر و شاهزاده حسن و شاهزاده حسین.
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۱
- (۶) دکاکین موقوفات مدرسه غیاثیه واقعه در گذر میدان.
- (۷) مزرعه طیب و طاهر موقوفه شاهزاده طیب و طاهر.
- (۸) مزرعه ابرستجان رسد موقوفات شاهزاده محسن.

- ۹) مزرعه مشهد علیا و سفلی که از مزرعه مزدجان موضوع است از بابت رسد موقوفات شاه جعفر و شاهزاده ابراهیم.
- ۱۰) مزرعه براوستان از جمله امامزاده جعفر، از بابت مزرعه قل درویش مشهور به چال قلندران.
- ۱۱) مزرعه دریوج مشهور به زیادآباد به اسم موقوفات ملا کمال که حال جزو شهرستان است.
- ۱۲) مزرعه شهرستان به اسم موقوفات سرکار سید عشق علی.
- ۱۳) مزرعه محمودآباد چیلان گیر موقوفات امامزاده محمود منصور که واقف شاه طهماسب ماضی بوده.
- ۱۴) مزرعه مهرویان رودآب موقوفات تکیه حسین علی که پنج خروار آب دارد.
- ۱۵) مزرعه باغ ریاح و تکیه علیا که از جمله ۲۵ خروار آب و اراضی وقف شاه حمزه که حال جزو مزدیجان است.

III

خالصه جات موافق دفاتر قدیم و موافق معمول حال:

باغات

- ۱) باغ بقا مشهور به باغ خواجه علی که اراضی آن خالصه است واقعه در درب اصفهان که حال قنات آن خراب شده.
- ۲) باغ دولت خانه والنک خالصه قدیم که تیول وقایع نگار است.
- ۳) باغ و اراضی تکیه خلیفه جان بابا مشهور به باغ شاه خالصه که تیول میرزا یوسف گرجی است.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۲

۴) باغ میدان و اراضی تکیه حصاران.

۵) باغ باو واقعه در خارج شهر.

مزارع

- ۱) مزرعه کمالآباد خالصه جزو جمکران.
- ۲) مزرعه بندرآباد جزو براوستان.
- ۳) مزرعه خمیهن از جمله ۶۰ خروار آب از بابت موقوفات امام.
- ۴) مزرعه محمودآباد خالصه که قدر آن معلوم نبود.
- ۵) مزرعه جمالیه خالصه جدید انتقالی که جزو شهرستان است و وقف است.
- ۶) مزرعه علی قلی خلیفه و ولی قلی خلیفه مشهور به قبان خانی که دو رشته قنات دارد. ضبطی بالتمام.
- ۷) مزرعه طبشقران از جمله ۱۴۵ خروار آب که هشتاد خروار وقفی آستانه حضرت نوشته بودند. سهم اربابی و خالصه مشخص نبود.

۸) مزرعه ابرستجان از جمله ۱۲۰ خروار آب بعد از وضع رسد موقوفات خالصه.

۹) مزرعه شاه قلی از جمله ۱۴۰ خروار آب سوای رسد موقوفات و اربابی.

۱۰) مزرعه قمرود میر سراج مشهور به سرآبی و دوهلو قمرود که سه رشته قنات دارد و به چهل و هشت سنبله قسمت می شود و هشت سنبله و نیم آن اربابی است و رسد خانلر خان، و تتمه وقفی است و به اربابی معمول شده. وقف مدرسه محمدیه بیگ بیگدلی و وقف مدرسه مرند.

۱۱) موقوفات مدرسه محمد بیگ بیگدلی که جزو شهرستان شده از قزوان،

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۳

از بابت خالصه و تکیه میرزا مسلم شاه.

(۱۲) مزرعه خواجهکان که در دفاتر قدیم جورداکان نوشته بودند.

VI

موقوفات بلوک قهستان:

مزرعه باوره بالتمام. موقوفات مشهد شاه عبد الله و شاه منصور و چهار همسر اولاد جناب امام موسی سه دانگ، خالصه سه دانگ.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۴

[تصاویر]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۵

(۱) آستان مقدس حضرت ستی فاطمه (معصومه)

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۶

(۲) کاشی‌های روی مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۷

(۳) خشت کاشی میانه لوح مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۸

(۴) یکی از خشت‌های کاشی ردیف سوم لوح مزار

[در کتیبه اول عبارت «لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا..» - سوره بقره، آیه ۲۵۷- و در کتیبه دوم آیات ۳۳-۳۴ سوره

آل عمران و در سوم عبارت «.. الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ وَ مَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ» - سوره مائده: آیه ۶۱- و در چهارم بخشی از

آیات ۳-۴ سوره تبارک خوانده می‌شود]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۸۹

(۵) نام «محمد بن ابی طاهر بن ابی الحسین» در لوح مزار

[قسمتی از سه کتیبه سراسری نیز در تصویر نمایان است. عبارت خط کوفی دوره تکامل «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقُمُونَ مِنَّا»

است از آیه ۶۵ سوره مائده]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۰

(۶) بدنه شمال مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۱

(۷) قسمتی دیگر از بدنه مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۲

(۸) قسمتی دیگر از بدنه مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۳

(۹) پایان کتیبه بالای بدنه مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۴

(۱۰) کاشی‌های هشت‌پر و هشت‌گوشه بدنه مرقد

[نوشته‌های حواشی کاشیها که یکی از آنها ابیاتی فارسی است نیز خوانده می‌شود]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۵

(۱۱) نمونه کاشی‌های تزینی لبه مرقد (از زاویه‌های شمال شرقی و غربی)

[با رقم «کتابه علی بن محمد بن ابی طاهر در پایان کتیبه حاشیه]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۶

(۱۲) نمونه‌ای دیگر از کاشی‌های تزینی لبه مرقد

[زاویه شرقی و بالاسر]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۷

(۱۳) آغاز کتابه دیواره کاشی گرداگرد مرقد

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۸

(۱۴) قسمتی دیگر از همان کتیبه و دیواره

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۳۹۹

(۱۵) قسمتی دیگر از همان دیواره در پایین پا

[مشمول بر نام بانی]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۰

(۱۶) دنباله کتیبه دیواره کاشی [برابر مقبره شاه صفی]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۱

(۱۷) دنباله کتیبه دیواره کاشی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۲

(۱۸) در طلای مدخل روضه مقدس

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۳

(۱۹) نمایی از داخل حرم

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۴

(۲۰) نمایی دیگر از داخل حرم

[کتیبه کمربندی اول و نوشته پنج سطری مربوط به آینه‌کاری حرم]

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۵

(۲۱) محراب مسجد موزه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۶

(۲۲) تزینات آینه‌کاری مسجد موزه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۷

- (۲۳) آرایش ظریف کاشی کاری سقف مسجد موزه
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۸
- (۲۴) آرایش کاشی کاری پایه‌های گنبد مسجد موزه
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۰۹
- (۲۵) ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۰
- (۲۶) نمایی دیگر از ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۱
- (۲۷) ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۲
- (۲۸) نمای داخل ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۳
- (۲۹) بدنه شرقی ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۴
- (۳۰) نیمه نخستین کتیبه پایین ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۵
- (۳۱) نیمه دوم کتیبه پایین ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۶
- (۳۲) آغاز کتیبه بالای ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۷
- (۳۳) قسمت میانه کتیبه کمربندی مزبور
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۸
- (۳۴) پایان کتیبه کمربندی مزبور
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۱۹
- (۳۵) بدنه شرقی ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۰
- (۳۶) قوسی‌های طاق‌بند ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۱
- (۳۷) نام هنرمندان تعمیرکار ایوان طلا در میانه دو قوسی طاق‌بند
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۲
- (۳۸) پایان کتیبه طاق‌بند ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۳

- ۳۹) دار الحفاظ ایوان طلا
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۴
- ۴۰) ایوان‌های دو طرف ایوان طلا
[ایوان شرقی]
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۵
- ۴۱) ایوان آینه
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۶
- ۴۲) ایوان شمالی صحن عتیق
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۷
- ۴۳) سردر شمالی صحن عتیق [ایوان جنوبی مدرسه فیضیه]
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۸
- ۴۴) همان سردر
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۲۹
- ۴۵) همان سردر، نیمه نخستین کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۰
- ۴۶) همان سردر، قسمت میانه کتیبه
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۱
- ۴۷) همان سردر، قسمت اخیر کتیبه
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۲
- ۴۸) همان سردر، آرایش جرز غربی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۳
- ۴۹) همان سردر، آرایش جرز شرقی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۴
- ۵۰) مقبره فتحعلی شاه، زاویه شمال شرقی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۵
- ۵۱) مقبره فتحعلی شاه، لوح سنگی شاه‌نشین شمال غربی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۶
- ۵۲) مقبره محمد شاه، نمای درونی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۷
- ۵۳) مقبره محمد شاه، مقرنس سقف
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۳۸
- ۵۴) مقبره محمد شاه، مقرنس سقف

- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۳۹
- (۵۵) سنگ قبر محمد شاه قاجار
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۰
- (۵۶) مقبره مهد عليا
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۱
- (۵۷) مقبره مهد عليا
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۲
- (۵۸) صحن نو، نمونه تزئين و كتيبه
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۳
- (۵۹) صحن نو، پايان بخش اول كتيبه
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۴
- (۶۰) صحن نو، همان قسمت كتيبه
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۵
- (۶۱) صحن نو، پايان كتيبه گرداگرد صحن
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۶
- (۶۲) صحن نو، ايوان شرقى
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۷
- (۶۳) صحن نو، ايوان شرقى
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۸
- (۶۴) صحن نو، ايوان جنوبى
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۴۹
- (۶۵) صحن نو، ايوان شمالى
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۵۰
- (۶۶) سردر شرقى صحن نو
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۵۱
- (۶۷) همان سردر
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۵۲
- (۶۸) سردر شمالى صحن نو
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۵۳
- (۶۹) صندوق قبر شاه صفى، موزه قم
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۵۴
- (۷۰) صندوق قبر شاه صفى، موزه قم

- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۵۵
۷۱) مقبره شاه عباس دوم
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۵۶
۷۲) مقبره شاه عباس دوم
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۵۷
۷۳) مقبره شاه عباس دوم، پایان کتیبه
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۵۸
۷۴) مقبره شاه عباس دوم، آرایش سنگ‌های مرمر ازاره بنا
[بدنه غربی راهرو همین مقبره از درون حرم مطهر]
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۰
۷۵) مقبره شاه سلیمان
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۱
۷۶) مقبره شاه سلیمان
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۲
۷۷) مقبره شاه سلیمان
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۳
۸۰) مقبره شاه سلیمان، پایان کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۵
سند شماره ۱
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۶
سند شماره ۲
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۷
سند شماره ۳
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۸
سند شماره ۳
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۶۹
سند شماره ۳
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۰
سند شماره ۳
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۱
سند شماره ۳
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۲

سند شماره ۵

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۳

سند شماره ۶

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۴

سند شماره ۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۵

ضمیمه سند شماره ۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۶

سند شماره ۸

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۷

سند شماره ۹

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۸

سند شماره ۱۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۷۹

سند شماره ۱۰- نمونه‌ای دیگر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۰

سند شماره ۱۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۱

سند شماره ۱۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۲

سند شماره ۱۲- نمونه‌ای دیگر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۳

سند شماره ۱۲- نمونه‌ای دیگر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۴

سند شماره ۱۲- نمونه‌ای دیگر

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۵

سند شماره ۱۳- نمونه‌ای مورخ ۱۵ رجب ۱۰۵۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۶

سند شماره ۱۳- نمونه‌ای مورخ ۱۷ رجب ۱۰۵۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۷

سند شماره ۱۳- نمونه‌ای مورخ ۲۷ رجب ۱۰۵۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۴۸۸

- سند شماره ۱۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۸۹
سند شماره ۱۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۰
سند شماره ۱۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۱
سند شماره ۱۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۲
سند شماره ۱۸
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۳
سند شماره ۱۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۴
سند شماره ۲۰
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۵
سند شماره ۲۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۶
سند شماره ۲۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۷
سند شماره ۲۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۸
سند شماره ۲۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۴۹۹
سند شماره ۲۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۰
سند شماره ۲۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۱
سند شماره ۲۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۲
سند شماره ۳۰
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۳
سند شماره ۳۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۴

- سند شماره ۳۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۵
سند شماره ۳۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۶
سند شماره ۳۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۷
سند شماره ۳۵- با متنی دیگر
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۸
سند شماره ۳۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۰۹
سند شماره ۳۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۰
سند شماره ۳۸
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۱
سند شماره ۳۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۲
سند شماره ۴۱-۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۳
سند شماره ۴۱-۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۴
سند شماره ۴۱-۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۵
سند شماره ۴۱-۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۶
سند شماره ۴۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۷
سند شماره ۴۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۸
سند شماره ۴۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۱۹
سند شماره ۴۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۲۰

سند شماره ۴۵

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۱

سند شماره ۴۶-۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۲

سند شماره ۴۶-۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۳

سند شماره ۴۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۴

سند شماره ۴۸

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۵

سند شماره ۵۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۶

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۷

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۸

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۲۹

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۰

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۱

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۲

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۳

سند شماره ۵۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۴

سند شماره ۵۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۵

سند شماره ۵۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۳۶

سند شماره ۵۲

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۳۷

سند شماره ۵۲

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۳۸

سند شماره ۵۲

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۳۹

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۰

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۱

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۲

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۳

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۴

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۵

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۶

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۷

سند شماره ۵۳

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۸

سند شماره ۵۴

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۴۹

سند شماره ۵۴

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۰

سند شماره ۵۴

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۱

سند شماره ۵۴

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۲

سند شماره ۵۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۳
سند شماره ۵۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۴
سند شماره ۵۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۵
سند شماره ۵۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۶
سند شماره ۵۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۷
سند شماره ۵۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۸
سند شماره ۵۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۵۹
پشت سند شماره ۵۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۰
سند شماره ۵۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۱
سند شماره ۵۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۲
سند شماره ۵۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۳
سند شماره ۵۷ [پشت سند]
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۴
سند شماره ۵۷ [پشت سند]
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۵
سند شماره ۵۷ [پشت سند]
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۶
سند شماره ۵۸
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۷
سند شماره ۵۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۶۸

سند شماره ۶۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۶۹

سند شماره ۶۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۰

سند شماره ۶۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۱

سند شماره ۶۳

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۲

سند شماره ۶۴

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۴

سند شماره ۶۵

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۵

سند شماره ۶۷/۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۶

سند شماره ۶۷/۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۷

سند شماره ۶۷/۳

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۸

سند شماره ۶۷/۴

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۷۹

سند شماره ۶۷/۵

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸۰

سند شماره ۶۷/۶

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸۱

نمونه‌ای از عرض‌های متولیان تفویضی آستانه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸۲

نمونه‌ای دیگر از عرض‌های متولیان تفویضی آستانه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸۳

نمونه‌ای دیگر از عرض‌های متولیان تفویضی آستانه

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸۴

سند شماره ۷۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۵۸۵

- سند شماره ۷۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۸۶
سند شماره ۷۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۸۷
سند شماره ۷۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۸۸
روی سند شماره ۷۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۸۹
پشت سند شماره ۷۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۰
سند شماره ۸۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۱
سند شماره ۸۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۲
سند شماره ۸۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۳
سند شماره ۸۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۴
سند شماره ۸۸
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۵
سند شماره ۸۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۶
سند شماره ۹۰
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۷
سند شماره ۹۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۸
سند شماره ۹۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۵۹۹
سند شماره ۹۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۰۰
سند شماره ۹۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۰۱

- سند شماره ۹۵
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۲
سند شماره ۹۶
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۳
سند شماره ۹۷
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۴
سند شماره ۹۸
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۵
سند شماره ۹۹
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۶
سند شماره ۱۰۰
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۷
سند شماره ۱۰۱
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۸
سند شماره ۱۰۲
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۰۹
سند شماره ۱۰۳
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۰
سند شماره ۱۰۴
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۱
سند شماره ۱۰۵
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۲
سند شماره ۱۰۷
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۳
سند شماره ۱۰۸
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۴
سند شماره ۱۰۹
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۵
سند شماره ۱۱۰
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۶
سند شماره ۱۱۱
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۷

- سند شماره ۱۱۲
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۸
سند شماره ۱۱۳
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۱۹
سند شماره ۱۲۰ / ۱
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۰
سند شماره ۱۲۰ / ۲
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۱
سند شماره ۱۲۲
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۲
سند شماره ۱۲۳
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۳
سند شماره ۱۲۴
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۴
سند شماره ۱۲۵
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۵
سند شماره ۱۲۹
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۶
سند شماره ۱۳۱
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۷
سند شماره ۱۳۲
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۸
سند شماره ۱۳۳
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۲۹
سند شماره ۱۳۴
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۳۰
سند شماره ۱۳۵
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۳۱
سند شماره ۱۳۶
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۳۲
سند شماره ۱۳۷
تربیت پاکان، ج ۱، ص: ۶۳۳

- سند شماره ۱۳۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۳۴
سند شماره ۱۴۰
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۳۵
سند شماره ۱۴۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۳۶
سند شماره ۱۴۲
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۳۷
سند شماره ۱۴۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۳۸
سند شماره ۱۴۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۳۹
سند شماره ۱۴۵
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۰
شماره ۱/۱۴۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۱
سند شماره ۲/۱۴۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۲
سند شماره ۳/۱۴۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۳
سند شماره ۴/۱۴۷
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۴
سند شماره ۱۴۸
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۵
سند شماره ۱۴۹
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۶
سند شماره ۱۵۱
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۷
سند شماره ۱۵۳
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۴۸
سند شماره ۱۵۴
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۷۳

- ۱- اعلام انسانی
  - ۲- اعلام جغرافیائی
  - ۳- کتابها
  - ۴- مآخذ
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۷۵

۱- اعلام انسانی

آ

- آقاجان- ملا ۳۲۹ / ۳۳۰
- آقاجان حاجی- سید ۳۷۵
- آقاجان قاپوچی- سید ۳۷۷
- آقاجانی تبریزی ۲۴۳
- آقاجونی ۳۷۶
- آقا شاه خاتون- دختر حمزہ بیگ ۱۱۷ / ۱۳۳
- آقا کافور صاحب جمع ۱۶۶ / ۱۶۷
- آیت اللہ بروجردی ۴۵
- آیت اللہ حکیم ۱۹
- آیت اللہ مرعشی نجفی ۳۴ / ۱۶۴

أ

- ابراہیم- سید ۲۹۸
- ابراہیم استرآبادی ۷۶
- ابراہیم امین السلطان- میرزا ۳۲
- ابراہیم حافظ- ملا ۳۷۶
- ابراہیم خادم- سید ۳۴۷
- ابراہیم خان ابدالی ۲۶
- ابراہیم خان افشار ۲۶۹
- ابراہیم بن عبد الجلیل تبریزی ۳۲
- ابراہیم مہمان دار- سید ۳۷۶
- ابن ابی جمہور احسائی ۱۲۸ / ۱۴۳

- ابن اسفندیار ۳۵
- ابن جزری شافعی ۱۷
- ابن فوطی ۱۹۶/۲۱
- ابو تراب نوری ۳۹
- ابو الحسن خان ۱۷۷/۱۷۶
- ابو الحسین - زید بن احمد بن بحر
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۷۶
- اصفهانى ۱۸
- ابو زید ۴۹
- ابو طالب - میرزا ۲۴۷
- ابو طالب حسینی خطیب قمی ۱۱۷
- ابو طالب خان قزوینی - میرزا ۱۱۸/۱۱۹
- ابو طالب رضوی صدر خاصه ۱۶۶/۲۳۴/۲۳۵
- ابو طالب رضوی - فرزند میرزا ابراهیم ۲۰۱
- ابو طالب مجتهد - میرزا ۲۶۳
- ابو طاهر - اسماعیل بن احمد
- ابو عیسی - احمد بن ابی شجاع نازویه
- ابو الفتوح رازی ۱۵۰
- ابو الفضل - میرزا ۳۵۳/۳۵۴
- ابو الفضل عراقی - امیر ۲۰
- ابو الفضل معصومی - سید ۲۸۷/۳۷۴
- ابو الفضل - ناظر قدیمی سرکار ۳۵۷
- ابو القاسم - میرزا ۲۶۲/۳۷۱
- ابو القاسم چراغچی - میر ۳۵۹
- ابو القاسم بن حسن گیلانی - میرزای قمی ۳۱/۲۳۸/۲۳۹
- ابو القاسم بن میر هاشم شیروانی نجفی - میر ۱۵۴
- ابو محمد - جعفر بن علی قمی ۱۷
- ابو المکارم - نازونه
- ابو المفاخر خادم - میر ۳۵۹
- ابو المفاخر صدر الحفظ - میر ۳۵۸
- ابو نصر - احمد بن اسماعیل کاشی ۲۱
- ابو نصر - احمد بن فضل بن محمود ۲۱

ابی الرضا راوندی- سید ۲۱
احمد ایوردی ۱۴۵
احمد بن ابی شجاع نازویه ۱۲۸
احمد بن اسحاق اشعری قمی ۱۹۵
احمد بن اسماعیل کاشی- ابو نصر ۲۱
احمد حافظ- میرزا ۳۲۸
احمد رضوی- سلطان ۲۰۰ / ۲۲۸ / ۲۲۹
احمد رضوی قمی- میرزا سید ۲۰۲ / ۲۳۸ / ۲۴۱ / ۲۴۴ / ۲۸۴
احمد بن فضل بن محمود- ابو نصر ۲۱
احمد کرمانشاهی- آقا ۴۰
احمد مجتهد- میرزا سید ۲۰۲
احمد بن محمد نصیر رضوی ۸۱
احمد مدرس- میرزا سید ۳۱۴
احمد مستوفی ۲۵۴
احمد مستوفی- میرزا ۲۵۳
احمد مشرف- میرزا ۳۷۱
احمد بن یحیی الرضوی ۳۳۹
ارغون خان- فرزند شجاع السلطنه ۱۸۴
اسحاق بن محمد ابراهیم مستوفی-
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۷۷
میرزا ۳۴۵
اسحاق مدرس- میرزا ۳۱۴
اسحاق مهردار- سید ۳۵۹
اسد الله خان حاکم- آقا ۳۰۴ / ۳۳۲
اسد الله متولی باشی- میرزا ۲۴۸ / ۲۶۱ / ۲۶۴ / ۲۹۲ / ۳۰۱ / ۳۲۰ / ۳۷۴ / ۳۷۵
اسد الله مستوفی- میرزا ۲۵۳
اسد الله ولد استاد مهدی زرگر- استاد ۶۵
اسماعیل بن ابراهیم استرآبادی ۷۶
اسماعیل بن احمد کاشی ۲۱
اسماعیل حسینی ۳۹۳
اسماعیل خان امین الملک ۳۳ / ۵۳
اسماعیل رضوی ۳۱۴

اسماعیل سرکشیک ۳۷۱

اسماعیل صدر الحفایط - سید ۳۳۰ / ۳۷۰ / ۳۷۶ / ۳۷۷

اسماعیل صفوی - شاه ۲۲ / ۵۲ / ۶۲ / ۶۴ / ۸۸ / ۱۳۱ / ۱۹۷ / ۱۹۹ / ۲۰۰ / ۲۱۶ / ۲۲۰ / ۲۲۱ / ۲۲۸

اسماعیل فراش - سید ۳۷۵

اسماعیل کتابدار ۳۶۰

اسماعیل گرکانی مستوفی - میرزا ۳۶۶

اسماعیل مجتهد رضوی قمی - حاجی سید ۲۰۲ / ۲۳۹ / ۲۴۰ / ۲۴۱ / ۲۶۳ / ۳۳۹ / ۳۵۴ / ۳۶۵ / ۳۶۷ / ۳۶۸

اسماعیل مشعلدار ۳۵۶

اعتضاد الدوله ۲۵۳ / ۳۵۰

اعتضاد السلطنه ۸۷

افضل الملك ۲۷ / ۳۸ / ۳۹ / ۱۳۲ / ۲۰۲ / ۲۲۱ / ۲۵۱ - ۲۵۵ / ۲۵۹ / ۲۶۲ / ۲۸۵

افندی ۳۱۴

الله ویردی بیگ ۳۶۰

الوند بیگ آق قویونلو ۱۳۳ / ۱۹۷ / ۱۹۹ / ۲۰۰ / ۲۱۳

امام قلی خان بن بیجن بیگ قرخلو ۱۷۷

امام ویردی شاهین قلیجی ۳۰۰

ام سلمه - دختر فتحعلی شاه ۱۸۷ / ۱۸۸

ام سلمه - دختر میرزا ابراهیم مستوفی ۲۵۲

ام کلثوم کفشدار ۳۵۸

امین السلطان - میرزا علی اصغر خان ۹۸ / ۹۹ / ۱۰۲ / ۱۰۴ / ۱۰۶ / ۱۰۸ - ۱۱۱ / ۱۱۳

انجم ۹۳

اوزون حسن ۲۰۶

اوژن فلانندن ۳۸

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۷۸

ب

باباس ولد میرزا قوام الدین همدانی - میرزا ۱۷۸

باقر سرکار - ملا ۳۷۷

باقر شریف قرشی ۳۷ / ۱۳۲

باقر مهماندار - میر ۳۵۹

باقر واعظ کجوری - ملا ۳۷ / ۱۳۲

باقی - سید ۲۹۸

بهار ۹۳

بهاء الدین حافظ قمی ۳۲۴

بهاء الدین محمد سرکشیک - میرزا ۳۰۹ - ۳۱۱ / ۳۷۲ / ۳۷۵

بهمن پورادیبی ۲۵۴ / ۲۳۷

بهمن کریمی ۱۳۰ / ۳۵

بیکیسی خانم ۲۲۱ / ۱۳۹ / ۱۳۲

پ

پری خواند - بنت خواجه پیر قلی شیرازی ۱۶۹

پریخان - دختر محمد صادق شاملوی ۱۱۷

پیتر دولواله ۳۸ / ۲۵

پیر قلی شیرازی - خواجه ۱۶۹

ت

تاج الدین حافظ - سید ۳۵۸

تاج الدین خادم - میر سید ۳۵۹

تاجلو بیگم - شاه بیگی بیگم تاورنیه ۳۹ / ۲۵

تقی خان امیر کبیر - میرزا ۹۰ / ۸۹

تقی رشید الاسلامی - سید ۲۰۲

تقی علی آبادی ۸۷

تقی فراش - میر ۳۷۶

تقی قمی (رضوی) - حاج سید ۲۸۶ / ۲۸۵ / ۲۴۱ / ۲۴۰

تقی میرزا حسام السلطنه ۶۱

تقی بن میرزا سید هاشم مستوفی تفرشی - میرزا سید ۱۰۰

تیمور گورکان ۲۳۹ / ۲۳۸ / ۲۱۴ / ۲۱۰ / ۲۰۷ / ۲۰۴ / ۱۹۷ / ۱۹۶ / ۱۳۲

ث

ثعلبی ۶۲

ج

جعفر آل بحر العلوم ۳۷

جعفر رضوی - میر ۳۵۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۷۹

جعفر سرکشیک - سید ۳۷۲ / ۳۷۰ / ۳۶۸ / ۲۸۵ / ۲۴۱ / ۲۴۰

جعفر صحاف - ملا ۳۷۷

جعفر بن علی قمی ۱۷

جعفر بن محمد بن قولویه قمی ۳۵ / ۱۸

جعفر بن ملا بابای قمی - ملا ۱۹۰

جلال الدین تهرانی - سید ۳۵

جلال الدین رشید الاسلام ۲۲۰

جلیل زاهد ۳۶

جمال الدین ۱۴۹

جمال الدین بن جمشید غلام خاصه صفوی ۱۵۷

جمال الدین حافظ رضوی ۳۵۸ / ۳۲۵

جمال الدین محمد خوانساری ۱۷۳ / ۳۸

جمشید خان قوللر آقاسی ۱۱۴ / ۱۱۶ / ۱۵۶ - ۱۵۸

جملی کارری ۳۸ / ۲۵

جواد لاریجانی - حاجی شیخ ۱۹۲

جهان شاه ۱۹۷ / ۲۰۲ / ۲۰۷ / ۲۱۰ / ۲۱۴

جهانگیر میرزا قاجار ۲۹ / ۳۲ / ۹۴ / ۲۸۷

چ

چراغ علی خان نوائی ۲۷

ح

حافظ قنبر شرفی ۵۵

حیب الله - میرزا ۳۲۳ / ۳۷۱

حیب الله بیگ ۳۶۰

حیب الله خادم - سید ۳۴۸ / ۳۴۹

حیب الله صدر - میرزا ۲۴۲ / ۲۴۳ / ۲۴۵ - ۲۴۹

حسن - حاجی ملا ۳۷۱

حسن - میرزا سید ۲۴۷ / ۲۴۹

حسن خان مستوفی الممالک - میرزا ۷۴ / ۹۳

حسن رضوی - میر سید ۳۲۶ / ۳۷۰

حسن سرکشیک - سید ۲۸۶ - ۲۹۸ / ۳۰۰ / ۳۱۰ / ۳۱۱ / ۳۱۶ / ۳۷۴ / ۳۷۵

حسن بن سید مرتضی حسینی استرآبادی - سید ۱۴۶

حسن بن علی بن حسن بن عبد الملک قمی ۳۲۴

حسن فراش حرم - سید ۳۷۱

حسن قمی - استاد ۶۵ / ۶۸ / ۷۱

حسن القمی ۶۵

حسن لاهیجی - میرزا ۱۲۷

- حسن بن محمد بن حسن قمی ۳۵ / ۱۸
- تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۸۰
- حسن مشعل دار ۳۷۱
- حسن ناظر شموع- آقاسيد ۳۷۰
- حسنعلی میرزا فرمانفرما ۳۰۱ / ۱۸۲
- حسین- آقاسيد ۳۴۹
- حسین- سيد ۹۰ تربت پاكان ؛ ج ۱ ؛ ص ۶۸۰
- ین- شاه سلطان حسین
- حسین- میرزا سيد ۲۴۸
- حسین بيك- کربلايي ۲۸۸ / ۲۸۷
- حسین خادم- سيد ۳۲۵ / ۳۲۶ / ۳۳۱
- حسین خان شهاب الملك شاهسون ۳۳
- حسین خوانساری- آقا ۱۲۴ / ۱۶۴ / ۱۶۵ / ۱۹۸
- حسین رضوی- سيد ۳۴۵ / ۳۴۶
- حسین سرکشیک ۲۸۴ / ۲۸۵ / ۲۸۷ / ۳۰۲ / ۳۰۵ - ۳۰۹ / ۳۱۲ / ۳۷۶ - ۳۷۸
- حسین سعادت نوری ۴۱
- حسین صدر الحفاظ- سيد ۳۷۵
- حسین ضابط- سيد ۳۳۱
- حسین عاملی ۱۵۴ / ۱۵۵
- حسین عریضی ۱۶۶
- حسین عمادزاده ۴۰
- حسین فراش حرم- سيد ۳۷۱ / ۳۷۵
- حسین کرکی خاتم المجتهدین- سيد ۱۴۶ / ۲۴۲
- حسین کلیددار- مير ۳۷۰ / ۳۷۲ / ۳۷۳
- حسین متولی باشی- مير سيد ۱۰۸ / ۳۲۹ / ۳۷۷
- حسین مشعل دار ۳۶۰
- حسین مؤذن- شيخ ۳۶۰
- حسین نورصادقی ۳۸
- حسین نوری- حاجی میرزا ۴۰
- حسینقلی خان نظام السلطنه ۳۳
- حضور قمی ۱۴۵
- حمد الله مستوفی ۳۵

حمزه بيك موصلو ۱۳۳ / ۱۳۵ / ۳۶۱

حيدر قمي ۵۵

خ

خانلر خان اعتصام الملك ۲۴۱

خداينده- شاه ۲۴ / ۱۴۲ / ۲۰۱

خديجه بيگم ۳۶۰

خسرو امير شكار ۱۵۳

خسرو خان والي كردستان ۱۸۶

خضر قمي- حاجي ۱۵۵

خليل سر كشيک- حاجي ميرزا ۲۸۷

خليل بن غازي قزويني- ملا ۱۶۲

خواند مير ۲۱

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۸۱

د

داود ۹۳

دده بيك ۱۴۷

دوستعلي خان معير الممالك ۴۱

ديولافوا- مادام ۳۸

ذ

ذبيح سر كشيک- سيد ۲۸۵

ذبيح الله محلاتي ۳۸ / ۴۰

ر

رجبعلی خادم مشهدی ۶۰ / ۷۰ / ۱۰۴ / ۱۰۵ / ۱۰۷ / ۱۰۹

رحيم فراش- مير ۳۶۰

رستم بيك آق قويونلو ۲۱۶

رشيد الدين فضل الله ۳۵

رضا استادی ۳۲۵

رضا حافظ- ملا ۳۳۷

رضا الرضوي ۶۵

رضا سقازاده ۳۷

رضا وزير- ملا ۳۴۰

رضی خادم- ميرزا ۳۵۹

رضی الدین عبد الملک بن فتحان ۳۲۴

رضی الدین محمد رضوی قمی ۱۴۳

رفیع الدین محمد شهرستانی ۱۵۰ / ۲۳۱ / ۲۴۶

رقیه رضوی ۲۴۰ / ۲۴۱

ز

زکریا بن آدم ۱۹۵

زکی مؤذن - شیخ ۳۷۶ - ۳۷۸

زمخشری ۶۲

زید بن احمد بن بحر اصفهانی ۱۸

زین الدین علی رضوی ۲۲۵ / ۲۲۶

زین العابدین کاشانی ۸۷

زین العابدین مستوفی - میرزا ۲۵۲

زین العابدین میرزا - فرزند طهماسب ۲۳ / ۲۲۸

زین العابدین میرزا میران ۳۲۷

زینب - نواده امام جواد ۱۸

س

سایکس ۴۱

سپهدار ۳۰۷

سعید نفیسی ۲۷

سلار ۱۴۴

سلطان احمد رضوی ۲۰۰ / ۲۲۸ / ۲۲۹

سلطان بن حسن شجری قمی ۱۹

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۲

سلطانم - دختر شاه اسماعیل ۲۳ / ۲۲۸ / ۲۲۹

سلطانم - دختر عیسی بیک موصلو ۳۶۲

سلطانی قمی ۷۷

سلیمان ۶۰

سلیمان صفوی - شاه ۲۵ / ۸۸ / ۱۱۲ / ۱۱۵ / ۱۱۷ / ۱۱۸ / ۱۲۴ / ۱۵۶ / ۱۵۸ / ۱۶۱ / ۱۶۲ / ۱۶۴ - ۱۶۸ / ۱۷۰ / ۲۳۴ / ۲۴۳ / ۲۴۴ / ۲۵۴

۳۱۵ / ۳۱۸

سلیمان صفوی دوم - شاه ۲۶

سنجر سلجوقی - سلطان ۲۱

سهراب ۸۰

سید ۷۴

سیف الدین حاجی عقیلی ۲۱

سیف الدین عرب- حاجی ۱۴۹

ش

شاد بیگم! ۱۳۲

شاردن ۲۴۴/۲۴۳/۵۷/۳۹/۲۵

شاه بیگی بیگم ۲۲/۵۲/۱۳۱-۱۳۳/۱۳۵/۱۹۷/۱۹۹/۲۰۰/۲۲۱/۳۶۱

شاه جهان خانم- مہد علیا ۱۸۲

شاہرخ ۲۱۴/۲۱۰/۲۰۷/۲۰۴/۱۹۷/۱۹۶

شاه سلطان حسین ۲۵/۱۱۲/۱۱۵/۱۱۷/۱۱۸/۱۲۴/۱۲۷/۱۵۷/۱۶۴/۱۷۰/۱۷۲/۱۷۳/۱۷۵/۲۰۱/۲۳۵/۲۴۲/۲۴۴/۲۴۷

۲۴۹

شاه قلی خلیفہ مہردار ۱۴۲

شاه قلی زنگنه ۲۵۷

شاه قلی سلطان ۳۶۱/۱۳۱

شجاع الدین سلطان محمود- سید ۲۲۶/۲۲۴/۲۰۰

شرف جهان خانم ۱۷۷

شرف خاتون ۲۱

شرف الدین علی سرکشیک- میر ۳۱۰/۳۰۹

شرف الدین وفا ۳۰۹

شریف- آقا سید ۱۴۵

شریف حافظ- ملا ۳۵۸

شعاع الدین شفا ۳۸

شفیع ۱۱۵

شفیع علمدار ۳۶۰

شفیع فراش- میر ۳۶۰

شفیع مستشار الملک گرکانی- میرزا ۱۹۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۳

شمس الدین اسحاق بن فتحان ۳۲۴

شمس الدین شعرباف ساوجی- خواجہ ۱۶۹

شمس الدین صاحب دیوان- خواجہ ۲۲

شمس الدین محمد- سید ۱۹۹

شمس الدین نقیب رضوی- میر ۲۳۰/۲۲۹/۲۰۱

شوکت ۸۹

شهید اول ۱۵۵

شهید دوم ۱۵۶

شیخ بهایی ۳۱۳

ص

صادق پروانه ۱۱۱ / ۱۱۰ / ۱۰۸

صادق سررشته‌دار - میرزا ۳۶۶

صادق فراش - ملا ۳۷۶

صادق وقایع‌نگار - میرزا ۳۱ / ۳۰

صادق همایونی ۴۱

صالح بن محمد بن سهل ۱۹۵

صدر - ملا ۲۲۵

صدر الدین - مولی ۳۱۳

صدر الدین محمد شیرازی ۲۲۵

صدر الدین مدرس - میرزا ۳۵۷ / ۳۱۴ / ۳۱۳

صدر الدین - مظفر بن احمد

صفا ۲۴۴

صفرقلی یوزباشی چگنی ۱۶۴ / ۱۶۳

صفی - شاه ۲۴ / ۵۳ / ۵۷ / ۱۱۲ / ۱۱۳ / ۱۵۱ - ۱۵۳ / ۱۶۳ / ۱۶۴ / ۲۳۱ / ۲۴۳ / ۲۴۶

صفی خادم - میرزا ۳۷۳ / ۳۷۲

صفی قلی خان ۱۶۰ / ۱۵۹

صفی مدرس - میرزا ۳۱۴

صفی الدین محمد حسینی رضوی ۳۷

صفی میرزا ولیعهد ۱۵۱

ط

طاہر ۱۱۵

طغرل اول سلجوقی ۲۰

طہ - سید ۲۶۸

طہماسب - شاه ۲۲ - ۲۴ / ۵۰ / ۵۱ / ۷۳ / ۷۷ / ۸۸ / ۱۳۳ / ۱۴۱ - ۱۴۳ / ۱۴۶ / ۱۴۷ / ۱۹۷ / ۱۹۹ / ۲۰۰ / ۲۰۰ / ۲۲۰ / ۲۲۱ / ۲۲۸ / ۲۳۹ / ۳۱۳

۳۸۱ / ۳۲۴

طہماسب دوم - شاه ۲۶ / ۱۷۵ / ۲۰۱ / ۲۳۶ / ۲۳۸ / ۲۴۷ / ۲۴۹ / ۲۶۵

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۴

ظ

ظهیر الدین ابراهیم ۲۰۱ / ۲۲۹ / ۲۳۰

ع

عابدین - سید ۲۹۸

عابدین مشعل دار ۳۶۰

عباس اول - شاه ۳۸ / ۸۸ / ۱۴۲ / ۱۴۹ / ۱۵۰ / ۲۰۰ / ۲۲۹ / ۲۳۱ / ۲۴۳

عباس بحرینی ۳۶۹

عباس دوم - شاه ۲۴ / ۲۵ / ۶۰ / ۱۱۲ / ۱۱۳ / ۱۱۷ / ۱۲۴ / ۱۳۳ / ۱۵۵ / ۱۵۶ / ۱۵۸ / ۱۵۹ / ۱۶۲ / ۱۶۳ / ۱۹۸ / ۲۳۳ / ۲۴۳ / ۲۴۶

عباس فیض ۳۶ / ۳۷ / ۳۹

عباس قمی - حاجی شیخ ۳۹

عباس میرزا نایب السلطنه ۸۹ / ۹۴ / ۳۳۶

عباس نخجوانی ۳۸

عباسعلی فرزند مصطفی قلی تبریزی ۶۵

عباسقلی سپهر ۴۰

عباسقلی حجار طهرانی ۷۰

عبد الباقی خان قزوینی - میرزا ۱۱۸

عبد الجلیل رازی قزوینی - شیخ ۲۰ / ۳۵

عبد الحسین امینی تبریزی ۳۵

عبد الحسین نوایی ۳۵

عبد الرحیم خادم - میر ۳۴۸ / ۳۷۰

عبد الرزاق کمونه حسینی ۱۹ / ۴۰

عبد الصمد - میر ۳۷۱

عبد العزیز جواهر کلام ۱۳۲

عبد العزیز بن المهتدی ۱۹۵

عبد العظیم بن محمد بن فتحان ۱۲۹ / ۱۳۰

عبد العلی کارنگ ۳۸

عبد الغفار - میرزا ۳۷۰

عبد الکریم - حاجی میر ۳۷۰

عبد الکریم - سید ۳۱۶ / ۳۱۸

عبد الکریم - میر ۲۸۶

عبد الکریم سرکشیک ۲۸۷ / ۲۹۵ - ۲۹۸ / ۳۰۲ / ۳۰۳ / ۳۳۰ / ۳۷۲ / ۳۷۶ - ۳۷۸

عبد الکریم ضابط - حاجی سید ۳۳۱ - ۳۳۵

- عبد الکریم موسوی - میر ۳۷۱
- عبد اللہ بن ابراہیم - سید ۳۴۷
- عبد اللہ خان امین الدولہ ۳۲۸ / ۳۴۶
- عبد اللہ خان نقاشباشی اصفہانی ۷۸
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۵
- عبد اللہ رضوی - حاجی سید ۳۷۱
- عبد اللہ بن عطاء اللہ خادم ۳۲۵
- عبد اللہ مدرس - میرزا ۳۱۲ / ۳۵۷
- عبد المولی - میرزا ۱۰۳ / ۳۴۲
- عبد الوہاب - میر ۳۶۰
- عبد الوہاب خان نظام الملک - میرزا ۳۸
- عزت الدولہ ۳۳
- عزت نسا ۳۶۰
- علاء بن حسین بن علی حافظ سبزواری ۱۵۶
- علامہ حلی ۱۹ / ۳۱۸
- علی - سید ۳۰۳
- علی بن حسین استرآبادی ۱۹
- علی بن حسین بن فادشاہ رضوی قمی ۱۴۵
- علی الحسینی ۵۱
- علی خان افتخار دفتر - میرزا ۲۵۳
- علی دوانی ۴۰
- علی رضوی - میر سید ۲۲۵
- علی بن ریان بن صلت ۱۹۵
- علی سرکشیک - سید ۳۱۰ / ۳۱۲
- علی بن عبد العالی کرکی - محقق ۱۴۵
- علی قمی - آخوند ملا ۳۰۱
- علی بن محمد بن ابی طاہر ۴۹
- علی مشتاقی نعمت اللہی - صفاء السلطنہ ۳۷
- علی مشکوٰۃ الملک ۳۳ / ۷۵
- علی اصغر خان امین السلطان - میرزا ۳۲ / ۳۳ / ۵۷ / ۶۸ / ۷۰ / ۹۵ / ۳۰۷ / ۳۰۸ / ۳۴۱
- علی اصغر صاحب نسق - میرزا ۲۶۶
- علی اصغر صاحب نسق ۲۶۶ / ۲۷۱

علی اصغر فقیہی ۲۴۹ / ۳۷
علی اصغر ملاباشی ۳۰۱ / ۲۹۰
علی اکبر برقعی - سید ۳۴
علی اکبر حافظ - ملا ۳۷۸ / ۳۷۷
علی اکبر حجار طهرانی ۹۲
علی اکبر صاحب نسق - میرزا ۲۶۷
علی اکبر فراش صفہ ۳۷۶
علی اکبر فیض ۳۷ / ۶۹ / ۸۷ / ۱۰۸ / ۲۶۶ / ۲۸۷ / ۳۴۳
علی رضا شیخ الاسلام - میرزا ۲۴۶
علی رضا عضد الملک قاجار ۹۲
علی رضا مجتہد - میرزا ۲۶۳
علی رضا مستوفی - میرزا ۲۵۲ / ۲۵۳ / ۲۶۱ / ۲۶۴ / ۳۲۳
علی قلی خان خلجی قمی ۲۴۴ / ۲۴۳
علی قلی خان سپہسالار ۲۴۴
علی قلی سلطان ذو القدر ۱۴۲
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۶
علی قلی بن شاہ قلی خلیفہ ۱۴۲ / ۳۸۲
علی محمد - سید ۲۸۶
علی محمد - میرزا ۱۰۸
علی محمد خازن - ملا ۳۷۶ / ۳۷۸
علی مراد خان زند ۳۴۳
علی نقی - میرزا ۳۵۳
علی نقی صدر الحفاط - میر ۳۷۵
علی نقی مدرس - میرزا ۳۱۳ - ۳۱۵
علی نقی میرزا رکن الدولہ ۳۰۶ / ۳۰۷
عماد کاتب ۲۱
عمر بن علی بن الحسین - ع ۱۹
عیسی بیگ موصلو ۳۶۲
عیسی القاضی ۱۴۹
غ
غرقی ۸۱ / ۸۲
غلامحسین خان - افضل الملک

غلامرضا ۹۲

غلامعلی - حاجی ۵۹

غیاثا ۶۰

ف

فاضل خان گروسی ۸۷

فتحعلی خان صبا ملک الشعرا ۵۲ / ۶۷ / ۲۶۲

فتحعلی شاه ۲۵ / ۲۶ / ۲۹ / ۵۱ / ۵۲ / ۵۵ / ۵۶ / ۶۱ / ۶۳ / ۶۴ / ۶۶ / ۶۷ / ۷۲ / ۷۵ / ۷۸ - ۸۰ / ۸۳ - ۸۵ / ۸۷ / ۸۸ / ۹۳ / ۹۴ / ۱۲۷ / ۱۷۸

۱۷۹ / ۱۸۱ / ۱۸۲ / ۱۸۴ - ۱۸۸ / ۱۸۸ / ۲۴۸ / ۲۵۱ / ۲۵۲ / ۲۶۱ / ۲۶۶ / ۲۷۱ / ۲۷۷ / ۲۸۳ / ۲۸۷ / ۲۸۹ / ۲۹۰ / ۲۹۲ / ۲۹۳ / ۳۱۰ / ۳۲۷ / ۳۲۸

۳۳۱ / ۳۳۴ / ۳۳۷ / ۳۴۵ / ۳۴۷

فتح اللہ - سید ۳۹۴

فتح اللہ شیبانی کاشانی ۹۶

فخر الدولہ ۱۸۸ / ۳۱

فخر الدین - سید ۲۲۱ / ۲۲۳ / ۲۲۵ / ۲۲۷

فخر الدین نقیب رضوی - سید ۱۹۸ / ۱۹۹

فخر الملوک ۳۵۰

فرہوشی ۳۶

فرونی استرابادی ۲۱

فضل اللہ بن الحسین الصوفی ۱۲۹

فضل اللہ راوندی - سید ۲۱ / ۱۲۸

فوریه - جیمز ۳۸

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۷

ق

قائم مقام ۲۵۲ / ۲۵۳

قاسم قاجار ۹۱

قاضی احمد قمی ۵۵ / ۷۶ / ۱۳۰ / ۱۴۴ / ۲۲۸

قاضی جهان حسینی ۲۳ / ۵۰ / ۵۱

قاضی سعید قمی ۳۱۳

قرچقای خان ۲۴۳

قطب راوندی ۳۱۳

قہرمان میرزا ۸۴ / ۹۴

ک

کامران میرزا نایب السلطنہ ۳۳ / ۶۸ / ۳۰۵ / ۳۰۶

کاظم - میرزا ۳۷۰

کریم خان زند ۱۲۴ / ۳۰۹ / ۳۱۰

کمال - ملا ۳۸۱

کمال الدین عطاء اللہ - سید ۱۹۹ / ۲۰۹ / ۲۱۰ / ۲۱۴ / ۲۱۵

کوکب ۱۱۹ / ۹۳

کیکاوس میرزا ۲۹ / ۵۲ / ۵۵ / ۲۶۲ / ۲۷۴ - ۲۷۶ / ۳۲۱ / ۳۴۸

گ

گزل آغا ۱۶۹

گوهر سلطان خانم - دختر طهماسب ۲۴ / ۲۲۸

ل

لطف اللہ کتابدار ۳۲۵

م

مجتبی عراقی ۱۹۲

محدث ارموی ۲۱

محسن - آقا سید ۳۷۱

محسن رضوی - سید ۱۲۸ / ۱۴۳ - ۱۴۵

محمد - میرزا سید (ناظر مزارات شاهان) ۳۰۴

محمد بن ابی طاهر بن ابی الحسین ۴۶ / ۴۹

محمد بن ابی الفتوح بن یحیی رضوی ۱۲۹ / ۱۹۷

محمد بن احمد بن جعفر عطار ۱۹۵

محمد ارباب قمی - حاجی میرزا ۳۶

محمد بخور سوزان - سید ۳۵۶ / ۳۵۹

محمد بیگ ۲۶۲ / ۲۶۳

محمد بن حسن حر عاملی ۴۰

محمد بن حسن حسینی قمی ۱۹

محمد بن حسن بن زین الدین عاملی

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۸

۱۵۶

محمد بن حسین جاسبی هرازگانی ۱۲۸

محمد الحسینی ۵۶

محمد خان قاجار - آقا ۲۶ / ۸۸ / ۱۷۹ / ۲۳۷ / ۲۷۱ / ۲۷۲

محمد خادم - سید ۳۳۱

محمد خطیب- حاجی سید ۳۲۰-۳۲۲ / ۳۷۲

محمد رازی ۳۶ / ۳۹

محمد رضوی- سید ۳۴۳

محمد سرکار- آقا ۳۶۰

محمد سقا ۳۵۶

محمد شاه- حاجی ۳۷۰

محمد شاه قاجار ۲۹ / ۳۲ / ۵۵ / ۷۹ / ۸۱ - ۸۳ / ۸۸ / ۹۰ - ۹۳ / ۱۹۰ / ۱۹۱ / ۲۰۲ / ۲۴۴ / ۲۵۲ / ۲۶۴ / ۲۷۷ / ۲۹۳ / ۲۹۷ / ۳۰۶ / ۳۱۴

۳۶۷ / ۳۶۶ / ۳۲۲

محمد صاحب نسق ۲۶۷

محمد عباسی ۳۹

محمد بن علی اکبر خوانساری ۱۸۹ / ۳۸

محمد بن علی بن بابویه- صدوق ۳۵ / ۱۸

محمد بن علی بن محمد بن فادشاه رضوی (از قرن ششم) ۱۲۸ / ۱۲۹ / ۱۹۶

محمد بن علی بن محمد بن فادشاه رضوی (از قرن نهم) ۱۲۸

محمد بن محمد امین حسینی- میرزا سید ۲۴۷

محمد بن محمد خلیل حسینی- میرزا سید (متولی آستانه) ۲۴۸ / ۲۵۰ / ۳۳۷ / ۳۳۸ / ۳۴۵

محمد محمدی اشتهاردی ۳۴

محمد مرعشی- میر سید ۲۶

محمد معمار قمی- استاد ۶۵

محمد مقدس زاده ۳۷

محمد ولد میرزا احمد حافظ- میرزا ۳۲۷

محمد ابراهیم بن حاجی زین العابدین اصفهانی ۱۷۴

محمد ابراهیم ظهیر الدوله- ظهیر الدین ۱۲۳

محمد ابراهیم بن محمد اسحاق مستوفی- میرزا ۲۵۱-۲۵۳ / ۲۶۱ / ۲۶۲ / ۲۶۴ / ۲۹۱ / ۳۷۱

محمد ابراهیم بن محمد جعفر مستوفی- میرزا ۲۵۱ / ۲۵۵ - ۲۶۱ /

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۸۹

۳۶۰ / ۳۵۸ / ۳۵۷

محمد اسحاق مستوفی- میرزا ۲۵۱ / ۲۶۱

محمد اسماعیل اصفهانی ۲۶۶

محمد امین الحسینی ۱۵۶

محمد امین بن محمد مهدی حسینی ۲۴۶ / ۲۴۷ / ۲۴۹ / ۲۵۰

محمد امین مدرس- میرزا ۳۱۴ / ۳۱۵

- محمد باقر خلیفہ سلطانی - میرزا ۲۳۵ / ۲۵۷
- محمد باقر خوانساری - سید ۳۷
- محمد باقر فخر الواعظین خلخالی ۳۷
- محمد باقر قمی - استاد ۱۰۴
- محمد باقر مجلسی ۳۶ / ۱۶۸ - ۱۷۰ / ۳۱۸ / ۳۱۹
- محمد باقر متولی باشی - میرزا سید ۲۴۹ / ۲۵۰
- محمد باقر ملاباشی خاتون آبادی - میر ۱۷۱ / ۱۷۳
- محمد تقی - میر ۲۸۶ / ۳۱۸
- محمد تقی بیگ ارباب ۳۷ / ۳۹ / ۶۹ / ۱۳۲ / ۲۶۷ / ۲۸۵ / ۳۳۲
- محمد تقی بیگ، نایب قم ۳۰۴
- محمد تقی تستری ۳۹
- محمد تقی دانش پژوه ۱۲۸
- محمد تقی رضوی ۳۷۱
- محمد تقی علی آبادی - میرزا ۳۱ / ۸۷
- محمد تقی قمی کفشار - ملا ۳۳۶ - ۳۴۰
- محمد تقی مستوفی - میرزا ۲۵۳ / ۲۵۴
- محمد جعفر بخور سوزان - میر ۳۵۶ / ۳۵۹
- محمد جعفر سرکشیک - میرزا ۳۵۹
- محمد جعفر قمی مستوفی - میرزا ۲۵۱ / ۲۵۴ / ۲۵۵
- محمد جعفر کاشانی - حاجی ۳۵۴
- محمد جعفر مدرس - میرزا ۳۱۴ / ۳۱۵
- محمد جعفر وزیر ایروان - میرزا ۲۴۴
- محمد حسن آشتیانی مستوفی الممالک - میرزا ۳۶۶
- محمد حسن خان قاجار ۸۹
- محمد حسن طباطبایی تبریزی ۳۷
- محمد حسن نادی - شیخ ۶۹
- محمد حسین بن ابی المفاخر - میر ۳۵۷
- محمد حسین بن احمد رضوی قمی - میرزا ۲۰۲ / ۲۳۹ - ۲۴۱ / ۲۴۴ / ۲۴۵ / ۲۸۴ / ۳۱۴ / ۳۶۸ / ۳۷۱
- محمد حسین اصفهانی ۸۰
- محمد حسین پایین شهری - شیخ ۲۴۱
- محمد حسین حجار باشی اصفهانی
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۰

- محمد حسين خادم- ميرزا ۳۱۱ / ۳۱۰
- محمد حسين خادم باشی- ميرزا ۳۵۹
- محمد حسين خان- حاجی ۳۳۷ / ۳۳۶ / ۲۸۹
- محمد حسين خان کاشانی ۳۶۷ / ۳۵۳
- محمد حسين خان شاهسون شهاب الملک ۶۸
- محمد حسين بن محمد جعفر رضوی موسوی ۳۳۹
- محمد حسين مستوفی- حاجی ميرزا ۲۵۲- ۲۵۴ / ۲۶۴ / ۳۰۳ / ۳۱۱ / ۳۶۷ / ۳۶۹ / ۳۷۶
- محمد حسين مستوفی دوم- حاجی ميرزا ۲۵۴
- محمد حسين مفلس- شيخ ۳۷ / ۳۴
- محمد حسين ناصر الشريعه ۵۲ / ۴۰
- محمد خليل حسینی- ميرزا (متولی) ۲۴۸- ۲۵۰
- محمد رحيم ۳۶۰
- محمد رحيم- ميرزا ۲۴۹ / ۲۴۷
- محمد رضا- حاجی ۳۶۰
- محمد رضا بن اسد الله حسینی- ميرزا (متولی) ۲۴۸- ۲۵۰ / ۲۷۵ / ۲۷۷ / ۲۷۸ / ۲۹۴- ۲۹۶ / ۳۰۲ / ۳۱۱ / ۳۲۳ / ۳۲۸ / ۳۴۰ / ۳۴۸
- ۳۷۶ / ۳۶۸ / ۳۵۴ / ۳۵۳
- محمد رضا امامی ۱۱۴ / ۱۱۳
- محمد رضا خان قاجار قزوین ۱۸۰
- محمد رضا خلف سيد حسين ضابط- سيد ۳۳۱
- محمد رضا زهتابی ۳۶
- محمد رضا قاضی الكاء شهریار- ملا ۳۶۴
- محمد رضا بن محمد مؤمن قمی ۳۲۵
- محمد رضا مدرس- ميرزا ۳۱۴
- محمد رضی- ميرزا ۲۵۷ / ۲۵۳- ۲۶۰
- محمد رضی بن حاجی مرداش ۱۷۴
- محمد رفيع سرکشيک- مير ۳۲۶
- محمد رفيع ملازم سرکار ۳۶۰
- محمد سعيد- شيخ ۳۱۷
- محمد سعيد رضوی- مير ۲۳۱ / ۲۰۱- ۲۳۴
- محمد سعيد بن محمد علی قمی ۲۴۷
- محمد صادق شاملوی ۱۱۷

- محمد صادق صاحب نسق - میرزا ۲۶۶ / ۲۷۷ / ۲۷۹ / ۲۸۰
- محمد صادق مجتهد قمی - حاجی ملا ۲۵۳
- محمد صادق بن میرزا جعفر کدخدای
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۱
طهران - میرزا ۱۸۹
- محمد صادق ناطق اصفهانی ۷۲ / ۵۷
- محمد طاهر قزوینی - میرزا ۱۵۷
- محمد ظهیر حافظ - میر ۳۵۸ / ۲۳۶
- محمد علی - حاجی ۲۴۵
- محمد علی ارجستانی کچویی ۳۶
- محمد علی اصفهانی ۹۰
- محمد علی بن آقا شریف - آقا میر ۳۷۱
- محمد علی حجار طهرانی ۹۲
- محمد علی حجار قمی - استاد ۸۱
- محمد علی رضوی قمی - میر ۲۳۴ / ۲۳۵
- محمد علی سرکشیک - میرزا ۳۵۹
- محمد علی شمراخی - ملا ۳۶۰
- محمد علی صاحب نسق - میرزا ۲۶۵ / ۲۶۷ / ۲۶۸
- محمد علی صاحب نسق - میرزا ۲۶۶ / ۲۷۲ / ۲۷۴ - ۲۸۰ / ۳۷۰ / ۳۷۲
- محمد علی صحاف ۳۶۰
- محمد علی فراش ۳۶۰
- محمد علی مدرس - میرزا ۳۱۵
- محمد کاظم خان کاشانی - سرکار ۳۵۳ / ۳۶۷ / ۳۶۸
- محمد کاظم کلیددار - میر ۳۵۹
- محمد کاظم مدرس - میرزا ۳۱۵ - ۳۱۷
- محمد کاظم مدرس - میرزا ۳۱۵
- محمد کریم - آقا ۳۰۵
- محمد کریم مشرف ۳۶۰
- محمد مهدی - ملا ۳۶۰
- محمد مهدی حافظ - میر ۳۵۸
- محمد مهدی بن حبيب الله اعتماد الدوله ۲۳۳ / ۲۴۲ / ۲۴۵ - ۲۵۰
- محمد مهدی حسینی ۱۵۵

- محمد مهدی حسینی قمی ۳۶
- محمد مهدی رضوی ۳۳۹
- محمد مهدی رضوی مشهدی ۱۴۳-۱۴۵/۱۴۷
- محمد مهدی صاحب‌نسق- حاجی میرزا ۲۶۷/۲۸۰/۲۸۱
- محمد مهدی بن خلیل حسینی- میرزا (متولی) ۲۴۸/۲۵۰/۳۱۶-۳۱۸/۳۲۵/۳۳۵/۳۳۶/۳۶۹
- محمد مهدی بن محمد معصوم حسینی- میرزا (متولی) ۲۴۷-۲۵۰
- محمد معصوم بن محمد مهدی حسینی- میرزا ۱۵۵/۲۴۶-۲۵۰
- محمد معصوم بن محمد خلیل حسینی
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۲
- میرزا ۲۴۸/۲۵۰
- محمد مقیم خلیفه سلطانی- میرزا ۲۳۶
- محمد مؤمن صاحب‌نسق- میرزا ۲۶۵-۲۶۷/۲۶۹/۲۷۰
- محمد نصیر- ملا ۳۱۳
- محمد هادی خان قدیمی ۳۰۰
- محمد هادی کاشانی ۴۰
- محمد هاشم گیلانی- میر ۱۵۵
- محمد هاشم نجمی ۱۵۱
- محمد یحیی- میرزا ۲۰۲
- محمد یحیی رضوی نقیب ۲۳۷
- محمد یوسف بن حسن الحسینی ۲۲۸
- محمود افغان ۲۶
- محمود مستوفی و وزیر طهران- میرزا ۱۹۱
- محمود وزیری ۳۳۶
- محمود میرزا قاجار ۱۸۴
- محمود مستوفی- میرزا ۲۵۲-۲۵۴
- محمود معمار قمی- استاد ۵۶
- محمود مرعشی- سید ۴۰
- محمود بن محمد قمی ۶۵
- محیط طباطبایی ۲۴۶
- مرتضی- میرزا سید ۳۶۳
- مرتضی تفرشی- میر سید ۳۰۵/۳۰۶
- مرتضی خلیفه سلطانی- میرزا سید ۳۵۹

مرتضى قلى خان قاجار ۱۸۲

مرشد الدين رشيد الاسلام ۱۳۳ / ۱۳۹ / ۱۹۹ / ۲۰۱ / ۲۱۳ / ۲۱۵ / ۲۱۷ / ۲۱۸ / ۲۲۲ / ۲۲۴ / ۲۲۶ / ۲۲۹ / ۲۳۰

مریم ۱۸۴

مریم خانم ۳۱۶

مسافر ۱۹۵

مسعود خازن- آقا ۳۷۵ / ۳۵۹

مصطفى سلطان ۳۶۱ / ۱۳۱

مصطفى- ملا ۲۸۸

مطهر تفرشى- ميرزا ۲۶۷ / ۲۶۵

مطهر صاحب نسق- ميرزا ۳۶۱

مظفر بن احمد بن اسماعيل ۴۹ / ۲۱

مظفر- رئيس ۱۳۶

معصوم حسینی- ميرزا ۲۴۳

معین الدین مسعود ۲۱

مقداد سیوری ۳۲۵ / ۱۹

منوچهر خان معتمد الدوله ۳۰۸ / ۳۰۷ / ۹۲ / ۸۵ / ۸۳

منوچهر ستوده ۴۷ / ۴۱

موسى بن خزر ج ۱۷

موسى بن ابى طالب حسینی ۳۶۸

مولی- ميرزا- عبد المولى ۳۴۲

مهد علیا ۹۲ / ۹۱ / ۸۸

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۶۹۳

مهدی- سيد ۲۸۶

مهدی اعتماد الدوله- ميرزا- محمد مهدی بن حبيب الله حسینی

مهدی بدایع نگار- ميرزا ۳۶

مهدی صحفى- سيد ۳۴

مهدی ملك الكتاب طهرانی- آقا ۶۶ / ۵۶

مهدی منصورى ۳۵

مهدی قلى خان ۳۶۳ / ۳۵۶ / ۲۴۴

مهماد بيك موصلو ۳۶۱ / ۱۳۵ / ۱۳۱ / ۵۲

مهين بانو- سلطانم ۲۲۸

ميرزا آقا ۱۰۹ / ۱۰۸ / ۱۰۳

- میرزا آقا- فرزند میرزا جونی ۲۲۹ / ۲۳۰
- میرزا آقا- فرزند میرزا سید احمد ۳۷۱
- میرزا جونی حافظ ۳۲۹ / ۳۳۰
- میرزا عمو ۷۴
- میرزا میران حافظ ۳۲۷
- میرزای قمی- ابو القاسم بن حسن گیلانی ۲۳۸ / ۲۳۹ / ۳۱
- میمون ۱۹۵
- مینورسکی ۲۲۵ / ۲۲۸
- ن
- نادر شاه ۲۶۵ / ۲۶۷ / ۲۷۰ / ۲۷۱ / ۳۰۹
- نازونه القمی- ابو المکارم ۱۲۸
- ناصر الدین شاه قاجار ۲۹ / ۳۳ / ۶۴ / ۶۹ / ۷۳ / ۷۴ / ۸۹ - ۱۰۶ / ۹۱ - ۱۱۱ / ۱۹۰ / ۱۹۱ / ۲۴۵ / ۲۵۲ / ۲۶۴ / ۲۷۷ / ۲۸۵ / ۲۹۹ / ۳۱۲
- ۳۴۹ / ۳۵۰
- ناصر الشریعہ- محمد حسین ۵۲
- ناصر کبیری ۳۳۶
- نبات خانم ۱۸۰ تربت پاکان؛ ج ۱؛ ص ۶۹۳
- ف قلبی بیگ ۲۴۴
- ندرقلی بیگ ۱۶۳
- نصر اللہ صدر الممالک اردبیلی- میرزا ۱۱۸ / ۲۴۴ / ۲۹۵
- نصر اللہ فراہانی- میرزا ۳۳
- نصر اللہ فلسفی ۱۵۱ / ۱۵۲
- نصیر حافظ- ملا ۳۵۸
- نظام الدولہ ۹۴
- نظام الدین سلطان احمد رضوی ۱۴۰ / ۱۹۸ / ۱۹۹ / ۲۰۲ / ۲۰۴ / ۲۰۶ / ۲۰۷ / ۲۰۹ / ۲۱۰ / ۲۱۳ - ۲۱۵
- نظام الدین محمد حسینی ۱۵۲
- نظر علی بیگ ۲۴۴
- تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۴
- نور الاصفہانی ۶۵
- نور الدین محمد ۱۴۶
- نوری بیگ بن مہتر میرزا بیگ بن مہتر منصور ۱۱۸
- نوری شرف خانم ۱۸۰

وفا- میرزا آقا ۲۴۵

وقایع نگار ۳۸۱

ولی حسینی- سید ۶۴

ولی محمد شاملو ۳۶۴

۵

هادی آذری بیگدلی ۲۷۲

هاشم سرکشیک- حاجی سید ۳۱۰

هانری رنه دالمانی ۱۳۲/۳۶

هلاکو خان فرزند حسنعلی میرزا ۱۸۳/۱۸۲

ی

یادگار علی فرزند خواجه شمس الدین ساوجی ۱۶۹

یحیی رضوی- میرزا ۲۰۱/۲۳۶/۲۳۸/۲۸۴

یحیی رضوی- میرزا ۳۵۷

یعقوب بیگ آق قویونلو ۲۰۹

یوسف صدر اعظم آشتیانی- میرزا ۹۳

یوسف گرجی- میرزا ۳۸۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۵

۲- اعلام جغرافیایی

آ

آذربایجان ۱۲۳/۱۳۲/۲۴۳

آستانه امامزاده سلطان علی- اردهال ۱۴۴/۱۹۹/۲۰۶/۲۰۷/۲۱۰/۲۱۴/۲۳۹/۲۴۰

آستانه حضرت عبد العظیم- ری ۲۳/۳۸/۱۲۷/۱۵۰/۱۹۸

آستان قدس رضوی ۳۷/۷۶/۱۹۸/۲۲۵

آلمان غربی ۴۱

أ

ابرستجان ۳۸۱

ابرین غارری ۲۲۹/۲۳۰

اراک ۳۰

اردبیل ۲۳/۱۳۲

اردهال ۲۰۶/۲۴۰

استراباد ۷۶/۲۲۸

اسماعیل آباد ۳۷۳

اصفهان ۳۰ / ۳۸ / ۴۱ / ۷۱ / ۷۹ / ۹۲ / ۱۲۴ / ۱۶۶ / ۲۲۸ / ۲۴۲ / ۲۴۶ / ۲۴۷ / ۲۸۹ / ۲۹۰ / ۳۱۷ / ۳۳۶ / ۳۳۷ / ۳۵۷

النک ۳۸۱

امامزاده جعفر ۳۸۱

امامزاده جی ۸۰

امامزاده داود ۸۰

امامزاده زید ۸۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۶

امامزاده قاسم ۸۰

امامزاده محمود منصور ۳۸۱

انجمن آثار ملی ۴۶ / ۲۶

ب

بابلان ۱۵۷ / ۱۸

باجک ۳۷۹ / ۳۷۰ / ۳۶۲ / ۳۵۶

بارکرسف ۲۴۰ / ۱۴۴

بازارچه قدیمی ۳۷۲

باغ باو ۳۸۲

باغ باجک ۳۵۶

باغ بقا ۳۸۱ / ۳۶۴

باغ تکیه ۳۸۰

باغچه نو ۳۷۱

باغ خواجه ۳۶۴

باغ خواجه علی ۳۸۱

باغ دولتخانه ۳۸۱

باغ ریاح ۳۸۱

باغ زاویه بیگمی ۳۶۱ / ۳۵۶

باغ زکریا ۲۱۷

باغ سیدان ۳۸۲

باغ شاه ۳۸۱

باغ مهماد بیگ ۲۲۱

باغ میر علی ۳۸۰

باغ نقیب ۲۱۷

باغ نو ۳۵۷/۳۵۶

باغ و اراضی تکیه خلیفه جان بابا ۳۸۱

باغ ولی محمد شاملو ۳۶۴

باوره ۳۸۳

براوستان ۳۸۲/۳۸۱/۳۶۲/۳۵۵

برزآباد ۳۶۴

بروجرد ۸۰

بطلی جرد ۳۸۰/۳۷۰/۳۶۴/۳۶۱/۳۵۵/۲۶۵/۱۳۱

بندرآباد ۳۸۲/۳۸۰/۳۷۰/۳۶۲/۳۵۵

بیانآباد ۱۳۶

بی بی دختران ۱۳۱

بی بی زبیده ۸۰

بی بی فاطمه ۸۰

بیجه ۳۶۲/۳۵۵

بیکاباد ۳۶۴

پ

پرچون ۳۷۲/۳۶۱/۲۰۲/۱۳۷

پشت باره ۱۵۷

پل دختر ۱۳۲

ت

تبرته ۲۹۴/۲۹۲/۱۲۷/۳۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۷

۳۷۲/۳۶۴/۳۵۶/۳۱۰/۲۹۵

تبریز ۳۴۸/۲۲۸/۱۳۱/۱۲۴/۸۰/۳۸/۳۵/۱۸

تپه تاق ۱۳۷

تکیه حسینعلی ۳۸۱

تکیه حصاران ۳۸۲

تکیه میرزا مسلم شاه ۳۸۳

تهران ۲۴۵-۲۴۳/۱۴۶/۱۳۱/۱۳۰/۴۱-۳۵/۱۸

تیمچه آقا سلیمان ۳۶۴

ج

جعفرآباد ۳۶۷/۳۶۲/۳۵۴/۱۹۱

جمالان ۱۳۶

جمالیه ۳۸۲

جم آباد ۳۶۴ / ۲۹۴

جمکران ۳۸۲ / ۳۶۳ / ۳۵۵

جنت سرا ۱۳۲

جنداب آباد ۱۳۶

جورد کان ۳۸۳

چ

چال قلندران ۳۸۱

چهار دانگه ۳۷۲ / ۳۵۶

ح

حسن آباد ورامین ۱۳۱

حصانجرد ۲۲۱

حمام شاهی ۳۷۹ / ۳۶۴ / ۳۶۳ / ۳۵۶ / ۳۵۵

حیدر آباد ۷۶ / ۶۴ / ۵۶

خ

خاک سفید ۱۳۶

خاک فرج ۸۰

خان آجری ۳۷۱ / ۳۶۴ / ۳۶۳ / ۲۸۶

خان آجری قدیمی ۳۷۲

خراسان ۲۲۵ / ۱۴۴ / ۱۷

خرم آباد صرم- خورهاباد- خور- آباد ۳۶۳ / ۳۵۵

خزانجرد ۳۶۱ / ۳۵۶ / ۳۵۵ / ۱۳۷

خطیر آباد ۲۲۱ / ۱۳۶

خمهین ۳۸۲ / ۲۲۱

خواجهگان ۳۸۳

خورهاباد ۱۳۶

خیابان آستانه ۳۵۵

د

دار الشفا ۲۸-۳۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۸

دارو پشته- نهر ۱۳۶

دانیان ۱۳۶

داودتپه ۱۳۸

درب اصفهان ۳۸۱

درب ساوه ۱۳۸ / ۱۳۱

درب کنکان ۶۴

دریوج ۳۸۱

دشتستان ۱۶۰ / ۱۵۹

دشیر ۳۷۲ / ۳۶۱ / ۲۰۲ / ۱۳۷

دودانگه ۳۶۴

دولت‌خانه ۳۸۱

دینیجان ۳۶۲ / ۳۵۵

ر

رشت ۱۲۴

رهق ۱۴۴

ری ۲۳۰ - ۲۲۸ / ۱۵۰ / ۱۳۱ / ۱۲۷ / ۲۰ / ۱۷

ز

زاویه بیگسی خانم ۲۲۱ / ۱۳۲

زاویه بیگمی ۳۷۹ / ۳۷۰ / ۳۶۱ / ۳۵۶

زاویه حسینه ۶۴ / ۵۵

زاویه منصور بیگ ۳۸۰

زرند ۳۵۰ / ۳۰۶

زعفرانی ۳۶۷

زعلاباد ۱۳۷ / ۱۳۶

زنجان ۸۰

زیادآباد ۳۸۱

زیدان ۳۷۰

س

ساروق ۳۷۲ / ۳۱۰ / ۳۰

ساوج‌بلاغ ۲۲۸

سامرا ۸۰ / ۴۰

ساوه ۳۷۳ / ۳۶۲ / ۳۵۰ / ۳۰۶ / ۱۹۱ / ۱۶۹ / ۷۴ / ۱۷

سجاس‌رود ۱۳۷

سرآبی ۳۸۲

سراجہ ۳۸۰ / ۳۶۷ - ۳۶۵ / ۳۶۲ / ۳۶۱ / ۳۵۳ / ۲۶۵ / ۱۳۷ / ۱۳۱

سرباغیان لنجروود ۳۶۱ / ۳۵۶

سرتومن ۱۸۶ / ۳۰

سرخاب تبریز ۱۲۴

سرداب ۳۶۴

سلطانیہ ۳۷۲ / ۳۶۱ / ۲۲۷ / ۲۲۳ - ۲۲۱ / ۱۳۷ / ۱۳۱

سواران ۳۶۴

سیدان قم ۳۲۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۶۹۹

سید حمزہ سرخاب (مزار) ۱۲۴

سیرویہ ۳۷۲ / ۳۶۴ / ۳۶۲ / ۳۵۷

ش

شاه احمد قاسم (مزار) ۳۸۰

شاه حمزہ (مزار) ۳۸۱

شاهرود ۸۰

شاهزادہ طیب و طاہر ۳۸۱

شاهزادہ محسن ۳۸۱

شاه قلی ۳۸۲

شجرہ ۱۹

شروان ۲۲۸

شریف آباد ۳۸۰ / ۳۷۱ / ۳۶۷ / ۳۶۲ / ۳۵۵ / ۱۲۷

شریک آباد ۱۳۶

شمس آباد ۱۳۷

شوشتر ۸۰

شہرستان ۳۸۳ / ۳۸۱

شہریار ۳۶۴ / ۲۲۸

شیراز ۱۳۱ / ۱۲۷

ص

صالح آباد ۳۶۴ / ۳۵۴

صرم ۳۶۳ / ۳۵۵

صفی آباد ۱۳۷

ط

طبرس ۲۴۵

طیشقران ۳۶۲ / ۳۷۰ / ۳۸۰ / ۳۸۲

طهران- تهران ۱۸۹ - ۱۹۱ / ۳۷۲

ع

عزیزآباد ۱۳۶

علی آباد ۱۳۷ / ۳۵۳ / ۳۵۵ / ۳۶۲ / ۳۶۴ / ۳۶۵ / ۳۶۷ / ۳۸۰

علی بن جعفر (مزار) ۸۰ / ۱۹۹ / ۳۸۰

عمران آباد ۳۵۵

عیسی آباد ۳۶۴

ف

فارس ۱۵۹ / ۱۶۰

فخرآباد ۳۶۴

فراهان ۳۰ / ۱۸۶ / ۲۹۲ / ۲۹۵ / ۳۵۶ / ۳۷۲

فرج آباد ۱۳۶

فردو ۳۵۶ / ۳۵۷ / ۳۶۲ / ۳۶۳ / ۳۷۲

فریمه ۳۶۴

فستجان ۱۳۶

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۰

ق

قاسم آباد ۱۳۶ / ۱۳۷ / ۳۵۵ / ۳۵۶ / ۵۶۱

قبادان بزن ۳۶۳

قبان خانی ۳۸۲

قزوان ۳۸۰ / ۲۸۲

قزوین ۲۳ / ۱۴۵ / ۲۲۵ / ۲۲۸

قلاور ۱۳۷ / ۲۲۱ / ۳۵۶ / ۳۶۲ / ۳۷۹

قل درویش ۳۸۱

قلعه نجف ۸۰

قمرود ۱۳۶ / ۳۵۵ / ۳۶۲ / ۳۷۱ / ۳۸۰ / ۳۸۲

قنات ناصری ۷۴

قندهار ۱۵۶

قهیان ۲۲۱ / ۳۵۵ - ۳۵۷ / ۳۶۲ / ۳۶۳ / ۳۷۰

قیصریه مهدی قلی خان ۳۵۶ / ۳۶۳ / ۳۶۴

ک

کاروانسرای میرزا ابو القاسمی ۱۲۷

کاشان ۲۱ / ۲۹ / ۱۱۲ / ۱۴۴ / ۱۴۵ / ۱۵۱ / ۲۶۲ / ۲۸۹ / ۲۹۰ / ۳۲۴ / ۳۳۶ / ۳۳۷ / ۳۵۲ / ۳۶۷

کاظمین ۸۰

کاظمیه - کاظمین ۲۴۵

کتابخانه آستان قدس رضوی ۳۷ / ۱۴۴ / ۱۴۵

کتابخانه آستانه مقدس قم ۱۴۲ / ۱۴۸ / ۱۵۵ / ۱۵۶ / ۱۶۲ / ۱۹۱ / ۲۵۲ / ۳۲۵

کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم ۲۹ / ۳۶ / ۳۸ / ۱۲۸ / ۱۴۳ / ۲۶۶ / ۲۶۷ / ۲۷۵ / ۲۷۶ / ۳۱۸ / ۳۷۹

کتابخانه جامع گوهرشاد ۱۴۵ / ۱۵۷

کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۶ / ۳۰ / ۳۷ / ۷۲ / ۷۴ / ۱۳۲ / ۲۴۵ / ۲۵۳

کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد ۵۶ / ۶۴ / ۷۶

کتابخانه شوشتری نجف ۱۴۵

کتابخانه مجلس شورای ملی - تهران ۴۰ / ۱۲۴

کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار ۳۶

کتابخانه مدرسه فیضیه قم ۱۵۰ / ۱۵۵ / ۱۵۶ / ۱۶۳

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۹ /

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۱

۲۲ / ۲۳ / ۲۶ / ۳۹ / ۵۷ / ۱۲۴ / ۱۳۰ - ۱۳۲ / ۱۴۲ / ۱۴۴ / ۱۴۶ / ۱۵۹ / ۱۶۶ / ۱۸۱ / ۱۹۶ / ۱۹۸ / ۲۲۵ / ۲۲۸ / ۲۴۳ / ۲۴۴ / ۲۶۶ / ۳۲۵

کتابخانه ملک ۱۹ / ۳۶ / ۱۲۴

کتابخانه ملی تهران ۸۷ / ۲۴۳

کربلا ۸۰ / ۲۲۸

کردستان ۱۸۶

کرمان ۸۰

کرمجگان ۱۳۷ / ۳۶۳

کهرود ۲۲۸

کمال آباد ۱۳۶ / ۳۸۲

کمیدان ۳۵۶ / ۳۶۲ / ۳۸۰

کوار ۱۳۶ / ۱۳۸ / ۳۵۶ / ۳۶۱ / ۳۸۰

کوچه حکیم ۳۰۹

کهرازک ۱۳۸

کهنه ۳۵۵ / ۳۶۲ / ۳۶۴ / ۳۸۰

گ

گازران ۱۹۱

ل

لنجرود- لنگرود قم ۱۳۶ / ۱۳۷ / ۳۵۶ / ۳۶۱ / ۳۸۰

م

مازندران ۳۴۹ / ۳۵۰

مبارک آباد ۳۵۶ / ۳۶۲ / ۳۷۰ / ۳۷۹ / ۳۸۰

محمدآباد ۱۳۷

محمدیه ۱۴۵ / ۱۴۶

محمودآباد چیلانگر ۳۸۱

محمودآباد خالصه ۳۸۲

مدرسه آستانه ری ۱۵۰

مدرسه آستانه قم ۱۵۰

مدرسه آقا کافور ۱۶۶

مدرسه بالای شاهرود ۸۰

مدرسه بروجرد ۸۰

مدرسه خان ۲۴۴

مدرسه دار الشفا- تهران ۸۰

مدرسه ری ۸۰

مدرسه سامرا ۸۰

مدرسه صدر تهران ۸۰

مدرسه غیاثیه ۳۵۶ / ۳۶۴ / ۳۷۲ / ۳۸۱

مدرسه فیضیه قم ۲۸- ۳۰ / ۷۳ / ۷۵ / ۸۰ / ۹۴ / ۳۵۵ / ۳۶۳ / ۳۶۴ / ۳۷۲

مدرسه کربلا ۸۰

مدرسه محمد بیک بیگدلی ۳۸۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۲

مدرسه مرند ۳۸۲

مدرسه مؤمنیه ۳۸۲

مدرسه نجف ۸۰

مدینه ۱۷ / ۱۹ / ۱۳۱

مرادآباد ۲۲۱ / ۳۷۱

مرند ۳۸۲

مرو ۱۷

مزدیجان ۳۸۱

مزرعه علی قلی خلیفه ۳۸۲ / ۱۴۳

مسجد اسماعیلیه اصفهان ۱۲۴

مسجد اعظم ۱۸۱ / ۷۳ / ۴۵

مسجد امام حسن عسکری ۱۹۹ / ۱۹۸ / ۲۸ - ۲۰۲ / ۲۰۶ / ۲۰۷ / ۲۱۰ / ۲۱۴ / ۲۱۶ - ۲۱۸ / ۲۲۰ - ۲۲۲ / ۲۲۴ / ۲۲۶ / ۲۳۱ - ۲۳۳ /

۲۳۶ - ۲۳۸ / ۲۴۰ / ۳۱۶

مسجد جامع عتیق قم ۲۰۶ / ۲۰

مسجد حاج علی تهران ۸۰

مسجد حکیم رشتی تهران ۸۰

مسجد خان سالار تهران ۸۰

مسجد خان مروی ۸۰

مسجد سالاری ۸۰

مسجد شاه تهران ۸۰

مسجد عتیق ۲۰۱

مسجد کرمان ۸۰

مسجد کرمانشاه ۸۰

مسجد مادرشاه تهران ۸۰

مسجد میرزا مسیح تهران ۸۰

مسجد میرزا موسی ۸۰

مسجد وزیر کاشان ۱۵۱

مسجد یزد ۸۰

مسجد یونس خان ۸۰

مشهد ۱۹۵ / ۱۴۴ / ۲۴ / ۲۳

مشهد اردهال ۲۰۶

مشهد بارکرسف - مشهد اردهال ۱۴۴

مشهد سفلی ۳۸۱

مشهد شاه عبد الله و شاه منصور (باوره) ۳۸۳

مشهد علیا ۳۸۱

معصوم آباد ۳۷۱ / ۳۶۳ / ۳۵۷ / ۳۵۶ / ۳۳۰

مکه ۲۴۳ / ۹۶

منارجنبان اصفهان ۷۱

موزه بریتانیا ۲۲۵ / ۲۲۸ / ۲۳۰

مونیخ ۴۱

مهرویان ۳۸۱

میانرود ۱۳۷

میانه ۱۳۲

میدان (قم) ۳۵۶ / ۳۸۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۳

میدان بزرگ ۳۶۳

میل سربند ۱۳۸

میم ۳۶۳

ن

نجف ۱۸ / ۱۹ / ۳۵ / ۳۷ / ۴۰ / ۸۰ / ۱۴۵ / ۱۹۶

نجیب آباد ۱۳۶

نخجوان ۱۴۷

نهایوند ۳۵۰

و

وازکروود ۱۳۶ / ۱۳۷

ورامین ۱۳۱

وزارت معارف و اوقاف و فواید عامه ۲۸۰

ویسبادن ۲۴۳

ه

هستجه علیا ۳۸۰

هسته ۳۸۰

همدان ۳۷۲

هند ۳۰۹

ی

یزد ۸۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۴

۳- کتابها

أ

احوال حضرت فاطمه معصومه ۳۴

اربعین ۳۱۳

استقصاء الاعتبار ۱۵۶

اصول کافی ۳۱۲

الفیه ۱۵۵

ب

بدر فروزان ۳۶

پ

پندنامه ۲۸۷

ت

تحریر القواعد المنطقیه ۱۴۵

التنقیح الرابع ۱۹

ج

جوامع الجامع ۱۹

ح

حاشیه تحریر القواعد المنطقیه ۱۴۵

حاشیه جعفریه ۳۲۵

حاشیه بر حواشی شریفیه بر لوامع - الاسرار ۱۴۵

حاشیه بر لوامع الاسرار ۱۴۵

حرمت ریش تراشی - رساله در ۳۱۵

حیات الست ۳۵

خ

خصائص العظیمیه ۱۹۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۵

ر

رد صوفیان - رساله در ۳۱۵

رعایت صله رحم و سادات - رساله در ۱۴۶

روض الجنان ۱۵۰

ز

زاد المسافرین ۱۴۴

زندگانی حضرت معصومه ۳۴

زندگی نامه حضرت معصومه ۳۴

زواهر الحکم ۱۲۷

س

سفرنامه ناصر خسرو ۲۵۳

سمااء الاسماء ۲۴۴

ش

شجره ۱۴۶

شرح ارشاد ۱۴۶

شرح جعفریه ۱۴۶

شرح فروع کافی ۱۶۲

شرح مواقف سلطانیه ۱۵۷

ص

صحیفه سجادیه ۱۵۶

ق

قواعد ۱۹

قوانین ۲۳۸

ک

کشاف ۶۲

کشف البراهین ۱۲۸

کشف البیان ۶۲

کلام الملوک ۸۷

کنز العرفان ۳۲۵

ل

اللغز ۱۲۲

لوامع الاسرار ۱۴۵

م

مجالس ۱۲۸

مختلف ۳۱۸

مراسم ۱۴۴

مقنعه ۱۵۵

مکارم الاخلاق ۱۵۵

ن

نهج البلاغه ۱۵۶

و

وافی ۲۴۷

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۶

۴- مأخذ

آ

آثار باستانی آذربایجان ۱۳۲

آثار تاریخی کاشان و نطنز ۱۵۱

آثار الحجّه ۱۷/۳۶

آثار ملی اصفهان ۱۶۶

آثار الوزراء ۲۱

آینه دانشوران ۱۲۴

أ

احسن التواریخ ۵۰

اربعین الحسینیه ۳۶

از خراسان تا بختیاری ۳۶/۱۳۲

اسدیہ در نسب ۵۰

اسناد آستانه ری - آستانه ری، مجموعه اسناد و فرامین ۱۹۸

اسناد مصور اروپاییان ۵۸/۱۱۳

اسنی المطالب ۱۷

اعیان الشیعه ۶۹/۱۴۶/۱۹۶

امل الامل ۱۴۶/۲۴۲/۲۴۶

انجم فروزان ۳۶/۱۳۲

انوار المشعشعین ۳۶

ایران زمین ۳۶

ب

بحار الانوار ۳۶/۱۴۴-۱۴۶

بحیره ۲۱

بدايع الانوار ۳۶

بررسی های تاریخی - مجله ۱۲۴/۲۲۵/۲۲۸/۲۳۰

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۷

بوارق ۳۶

بیاض منشآت و ترسل ۱۶۴

ت

تاریخ آل سلجوق ۲۱

تاریخچه اوقاف اصفهان ۱۲۴ / ۱۶۶

تاریخ دار الایمان قم ۲۷ / ۶۹ / ۱۳۲ / ۲۶۷ / ۲۸۵ / ۳۵۳

تاریخ سلطانی ۱۴۶

تاریخ طبرستان ۳۵

تاریخ قم - فیض ۳۷ / ۶۹ / ۱۱۳ / ۲۰۲ / ۲۳۹ / ۲۸۵ / ۳۰۹

تاریخ گزیده ۳۵

تاریخ مختصر کتابخانه آستانه حضرت عبد العظیم ۱۵۰

تاریخ مذهبی قم ۳۷

تاریخ نو ۲۷ / ۲۹ - ۳۲ / ۹۴

تاریخ و جغرافیای قم - سفرنامه قم ۳۸ / ۱۲۴

تبصره المسافریں ۲۶ / ۳۷ / ۱۳۲

تحفه العالم ۳۷ / ۱۳۲

تحفه الفاطمیین ۳۳ / ۳۴ / ۳۹ / ۵۳ / ۱۹۹ / ۲۰۲ / ۲۳۹ / ۲۴۹ / ۲۵۳

تحفه الفقراء ۳۷ / ۱۳۲

تذکره - نصر آبادی ۱۴۶ / ۲۰۱ / ۲۴۳ / ۳۲۴۴ / ۲۴۶

تذکره شعرای معاصرین - فیض ۲۶۶ / ۳۳۱

تذکره القبور گزی ۱۷۱

تذکره الملوک ۱۲۴ / ۲۲۵ / ۲۲۸

ترجمه کتاب قم ۱۸ - ۲۰ / ۳۵ / ۱۹۵ / ۱۹۶ / ۳۲۴ / ۳۵۲

تلخیص مجمع الاداب ۲۱ / ۱۹۶

ث

ثواب الاعمال ۱۸ / ۳۵

ج

جامع التواریخ ۲۲ / ۳۵ / ۱۳۰

جامع الروات ۱۹۵

جدی فروزان ۳۷

جنات ثمانیه ۳۷

جنه النعیم ۳۱ / ۳۷ / ۱۲۲

جنگ خاتون آبادی ۲۴۳

جنگ شعراء فیض ۲۴۵ / ۳۲۱

جنگ شماره ۱۱۳ د دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۷۲
جنگ شماره ۱۶۲ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی قم ۲۴۸
تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۸
جنگ شماره ۱۹۴۰ کتابخانه ملی تهران ۳۱۳
جنگ شماره ۴۸۰۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۴۴
جنگ منشآت آقا حسین خوانساری ۱۹۸ / ۱۲۴
جهان آرا- رطب اللسان ۳۱

ح

حیاء الامام موسی بن جعفر ۱۳۲ / ۳۷

خ

خاندان فتحان ۳۲۴ / ۱۳۰
خرائج و جرائح ۳۱۳
خریده القصر ۲۱
خلاصه البلدان ۲۴۶ / ۳۷ / ۱۹
خلاصه التواریخ ۲۲- ۲۴ / ۱۳۰- ۱۳۲ / ۱۴۲ / ۱۴۴ / ۱۴۶ / ۲۲۵ / ۲۲۸ / ۲۴۳
خلد برین ۲۴

د

دائرة المعارف جواهر کلام ۱۳۲
دبستان فرصت ۷۱
دره نادره ۲۶
دریای سخن ۳۷
دستور الملوک ۱۲۴ تربت پاکان ؛ ج ۱ ؛ ص ۷۰۸
تور الوزراء ۲۱
دیوان ابیوردی ۲۱
دیوان ارجانی ۲۱
دیوان امیر معزی ۲۱
دیوان راوندی ۲۱
دیوان سروش ۳۳ / ۲۹
دیوان سنائی ۲۱
دیوان قدرت ۲۰۰ / ۱۴۶

ذ

ذریعه ۳۸ / ۶۹ / ۱۴۴- ۱۴۶ / ۱۸۴ / ۲۴۴ / ۲۴۶ / ۳۲۵

ذیل عالم آرا ۲۴ / ۱۱۲ / ۱۲۵ / ۲۴۶

ر

راحة الصدور ۲۱

راهنمای قم ۳۲ / ۳۴ / ۵۲ / ۵۶ / ۶۵ / ۱۲۴ / ۱۳۲ / ۱۹۳ / ۲۴۵

راهنمای کتاب - مجله ۳۷۹

رجال قم ۳۷ / ۶۹ / ۱۳۲

رجال کشی ۱۹۵

رطب اللسان ۳۱

روضات الجنان ۳۷ / ۱۴۴ / ۱۴۶

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۰۹

۲۴۲ / ۲۴۶ / ۳۱۴

روضه الصفا ۲۵ / ۲۷ / ۳۱ / ۳۲ / ۱۸۵ / ۲۹۰

روضه الصفویه ۲۴

ریاحین الشریعه ۳۸

ریاض الرضا ۳۸

ریاض العلماء ۲۴۲ / ۲۴۶ / ۳۱۴

ریحانه الادب ۵۷

ز

زبور آل داود ۲۶

زندگانی شاه عباس اول ۱۴۳ / ۱۵۱ / ۱۵۲

زندگانی و شخصیت شیخ انصاری ۶۹

زیارات ۳۸

زینة المدایح ۳۰

س

سازمان اداری حکومت صفوی ۲۲۵ / ۲۲۸ / ۲۴۲

سفرنامه آدام اولتاریوس ۶۸

سفرنامه اوژن فلاندرن ۳۸

سفرنامه پیتر و دلواله ۲۵ / ۳۸

سفرنامه تهران به شیراز ۳۸

سفرنامه جملی کارری ۲۵ / ۳۸

سفرنامه شاردن ۱۶۶

سفرنامه قم ۲۷ / ۳۸ / ۶۹ / ۱۱۸ / ۱۲۴ / ۲۰۲ / ۲۲۱ / ۲۵۱ - ۲۵۵ / ۲۵۹ / ۲۶۲ / ۲۸۵

سفرنامه مادام دیولافوا ۳۸
سفینه البحار ۱۷ / ۳۹
سفینه المحمود ۱۸۴ / ۲۶۲ / ۴۰۹
سلجوق نامه ۲۱
سه سال در دربار ایران ۳۸
سیاحت درویشی دروغین ۳۸
سیاحت نامه شاردن ۲۵ / ۳۹ / ۵۸ / ۶۸ / ۱۱۳ / ۱۲۵ / ۱۵۷ / ۲۴۲ / ۲۴۳ / ۲۴۶

ع

عالم آرای عباسی ۱۴ / ۵۰ / ۱۳۰ / ۱۴۲ / ۲۲۵
عباس نامه ۲۴ / ۱۵۷
عرائس الجواهر ۴۶
العراضه فی الحکایه السلجوقیه ۲۱
عمده الطالب ۱۹۶
عیون اخبار الرضا ۱۸ / ۳۵ / ۶۶

غ

غایه الاختصار ۱۹۶
تربت پاكان، ج ۱، ص: ۷۱۰
الغدیر ۱۷

ف

فارس نامه ناصری ۱۳۱ / ۱۸۴
فرمان ترکمانان قراقویونلو و آق-قویونلو ۳۹ / ۲۰۲
فرهنگ ایران زمین ۳۷-۳۹ / ۱۳۲
فرهنگ جغرافیایی ایران ۱۳۲
فرهنگ سخنوران ۲۴۴
فرهنگ نامه های عربی به فارسی ۲۴۴
فضول فخریه ۱۹۶
فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران ۳۹
فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ۱۴۵
فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۵۳
فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ۲۴۲ / ۲۴۶
فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار ۲۶۲
فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه قم ۱۵۰ / ۱۵۶ / ۱۹۲

فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۲۴ / ۱۵۹ / ۲۴۴ / ۲۶۶ / ۳۲۵

فهرست کتابخانه ملک ۱۲۴ / ۱۹

فهرست کتابخانه ملی تهران ۳۱۳ / ۸۷

فهرست کتاب‌های اهدائی مشکوه به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۴۴

فهرست کتابخانه‌های شهرستانها ۱۵۷ / ۱۴۵

فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان ۱۴۶

فهرست مخطوطات مکتبه الاوقاف العامه بیغداد ۳۲۴

فهرست میکرو فیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۲۴ / ۲۴۴ / ۳۲۴

فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۳۲۴

ق

قاموس الرجال ۳۹ / ۱۷

قم در قرن نهم هجری ۳۹ / ۱۲۸ / ۱۳۱ / ۱۴۴ / ۱۹۶ / ۱۹۸ / ۳۲۴

قم را بشناسید ۳۹

ک

کافی ۱۹۵

کامل الزیارات ۳۵ / ۱۸

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۱

کاوه - مجله ۴۱

کتاب تاورنیه ۳۹ / ۲۵

کتابچه تفصیل احوالات دار الایمان قم ۱۳۲ / ۳۹

کتابچه تفصیل و حالات دار الایمان قم ۱۳۲ / ۳۹ / ۲۷

کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات دوره ناصری ۳۰ / ۱۴۳ / ۳۱۱ / ۳۷۹

کتاب‌شناسی آثار مربوط به قم ۳۲۴ / ۳۴۳

کشف البراهین ۱۲۸ / ۱۴۴ / ۱۴۵

کشف الظنون ۱۴۵

گ

گلستان هنر ۵۵ / ۶۴ / ۷۶

گنجینه آثار تاریخی اصفهان ۱۶۶

گنجینه آثار قم ۳۹

گنجینه الجوامع ۲۶۷

گنجینه دانشمندان ۳۹

گنجینه نشاط ۱۸۱

گیتی گشا ۱۲۵ / ۲۷

ل

لباب الانساب ۱۹۶

اللؤلؤة الثمينه ۱۷

م

مآثر سلطانی ۵۶ / ۳۲

مآثر سلطانيه ۲۷ - ۲۹ / ۳۱ / ۷۲

مآثر الكبراء ۴۰

المآثر و الاثار ۶۹

مثالهای صدور صفوی ۱۵۰ / ۳۳۱ / ۲۳۳ - ۲۳۶ / ۲۴۶ / ۲۵۷

مجالس المؤمنین ۱۴۶ / ۱۴۴ / ۲۱

مجمع التواريخ ۱۹۵ / ۱۲۵ / ۲۶

مجمع الرجال ۱۹۵

مجمع الفصحاء ۱۸۴ / ۱۸۲

مجله معهد المخطوطات العربيه ۱۹

مجمل التواريخ ۱۲۵

مجموعه زندگانی چهارده معصوم ۴۰

مجموعه شماره ۱۹۳۷ کتابخانه مدرسه فيضيه قم ۳۸۷

مجموعه شماره ۲۴۵۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۵۹

مجموعه شماره ۲۵۹۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۴۴

مجموعه شماره ۴۴۷۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۶۶

مجموعه منشآت شماره ۸۹ کتابخانه

تربت پاكان، ج ۱، ص: ۷۱۲

عمومی رشت ۱۲۴

مجموعه منشآت شماره ۲۲۰ ج دانشکده ادبیات تهران ۷۴

مختار البلاد ۴۰ / ۵۲ / ۶۹ / ۱۳۲ / ۲۰۲ / ۲۳۹

مرآت الاحوال ۴۰

مستدرک الوسائل ۴۰

المسلسلات ۱۷

مشاهد العتره الطاهره ۱۳۲ / ۴۰

معارف اسلامي - مجله ۴۱ / ۴۷

معجم رجال الفكر و الادب في النجف ۶۹

مکارم الاثار ۱۸۴

منتخب اکمال الدین ۱۶۳

منتخب التواریخ خراسانی ۱۳۲/۴۰

منتخب التواریخ معینی ۲۲

منتقله الطالبیه ۱۹۶

منتهی الامال ۱۷/۴۰/۱۴۶

موارد الانحاف ۱۹/۱۴۴/۱۹۶

مؤلفین کتب چاپی ۱۹۲

ن

ناسخ التواریخ ۲۷/۳۱/۴۰/۱۸۴

نسائم الاسحار ۲۱/۲۲

نسخه‌های خطی ۱۲۴/۱۲۷/۱۵۰/۱۵۹/۳۲۵

نظری به تاریخ آذربایجان ۱۳۲

نقاوه الاثار ۲۴/۱۲۵

نقباء البشر ۶۹

النقض ۲۰/۲۱/۳۵/۱۹۵

و

وحید- مجله ۲۴/۱۵۰/۲۴۳

وسائل الشیعه ۴۰/۱۹۵

وقایع السنین ۲۵/۲۶/۱۵۶/۱۵۷/۱۷۱/۱۷۵/۲۴۴/۲۴۷

ه

هشت سال در ایران ۴۱

همیشه بهار ۲۴۵

هنر و مردم- مجله ۱۲۸

ی

یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه ۴۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۳

اسناد تولیت تفویضی

در صفحه ۲۴۹ از سه سند مربوط به تولیت تفویضی به اجمال سخن رفت و تنها آگاهی که درباره آنها تا آن هنگام در دست بود نقل گردید.

پس از چاپ متن کامل هر دو مجلد کتاب عکس هفت سند از اسناد تولیت تفویضی به دست افتاد که چون فرصت چاپ

متون آنها نیست به این یادآوری با چاپ عکس پنج سند از آن جمله اکتفا می‌رود این چنین:

(۱) فرمان شاه سلطان حسین مورخ رمضان ۱۱۲۹ در واگذاردن تولیت آستانه به میرزا سید حسن ولد مرحوم میرزا محمد امین قاضی سابق دار السلطنه اصفهان نواده میرزا مهدی وزیر سابق دیوان اعلی.

(۲) فرمان شاه سلطان حسین مورخ ذح- ۱۱۳۴ در تنفیذ همو در مقام تولیت آستانه قم [با اشاره به این که «موافق اسناد و ارقامی که سلاله السادات مشار الیه در دست دارد اکثر اوقات منصب مزبور با مومی الیه و اجداد و اقوام او بوده»].

(۳) فرمان شاه طهماسب دوم مورخ ج ۲- ۱۱۴۲ در تفویض تولیت آستانه از ابتداء تخاقوی ئیل به میرزا محمد رحیم ولد میرزا محمد مهدی به دستوری که به والد او مفوض بود.

(۴) فرمان فتحعلی شاه مورخ ج ۱- ۱۲۲۷ در تفویض تولیت به میرزا اسد الله با اشاره به درگذشت میرزا سید محمد متولی پیشین در این تاریخ .

(۵) فرمان فتحعلی شاه مورخ ۱۲۴۷ در تفویض تولیت به میرزا محمد رضا.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۴

دو فرمانی که عکس آنها چاپ نشد عبارت است از:

(۶) فرمان مورخ ۱۲۸۴ از ناصر الدین شاه در مورد تولیت میرزا سید حسین.

(۷) فرمان مورخ ۱۳۱۷ از مظفر الدین شاه در تفویض تولیت به میرزا سید محمد باقر.

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۵

سند شماره ۱

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۶

سند شماره ۲

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۷

سند شماره ۳

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۸

سند شماره ۴

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۱۹

سند شماره ۵

تربت پاکان، ج ۱، ص: ۷۲۰

دو استدراک مربوط به صفحه ۱۴۵ این مجلد

(۱) خطی که از سید محسن رضوی در کناره آخرین برگ نسخه شماره ۷۰۱ دانشگاه از مراسم سلار هست تاریخ ۹۲۴ دارد. ببینید فهرست مشکوه ۵: ۲۰۱۴.

(۲) سوادى از سیاهه موقوفات بقعه محمدیه در اداره اوقاف قم دیده شد با سجد و تصدیق میرزا ابو الفضل مجتهد قمی مورخ محرم ۱۲۶۶ براساس اصل وقف نامه قرن دهم از میرزا محمد مهدی رضوی مورد سخن، بانی بقعه و مدفون در آن، که این اصل در خاندان مدرس آستانه مضبوط است.

متن این سند به ایضاح چندین نکته مهم تاریخی کمک می‌کند و از این رهگذر به‌خصوص در مبحث جغرافیای تاریخی شهر در پیش‌گفتار مجلد دوم این کتاب بسیار سودمند می‌بود لیکن چون متأسفانه پس از چاپ هر دو مجلد به دست افتاد امکان استفاده و استخراج و چاپ متن آن در این اثر دست نداد.

مجموع این موقوفات بیست فقره است که نمونه را دو فقره نخست ملخصاً ذکر می‌گردد:

* همگی یک درب باغ مشجر واقعه در خارج درب کنکان مدینه المؤمنین قم مشهور به باغ امیر علی و سیکل آباد و باغ پشن که این هر سه باغ یک باغ شده.

* همگی یک درب باغ محاط علیه مشجر واقعه در خارج درب ساوه من دروب مدینه المؤمنین قم مشهور به باغ سرطاحونه مع ربع باغ حماط.

جلد دوم

[مقدمه]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطاهرين

پس از مجلد نخستین این کتاب که به وصف مجموعه بنا و تزیینات آستانه قم و تاریخ و اسناد آن اختصاص یافت اینک در مجلد دوم به معرفی دیگر آثار دوره اسلامی آن شهر می‌پردازد.

در این مجلد نخست بناها و آثار موجود در شهر قم، و سپس آثار پیرامون شهر و توابع و روستاهای آن شناسانده شده است. در بخش اول آثار شهر با تقسیم به «مزارات» و «مساجد» و «مدارس» و «دیگر آثار» گروه‌بندی شده، و در هر یک معرفی بناها به ترتیب قدمت بوده است. لیکن در بخش دوم با توجه به این که شمار آثار قدیم در مضافات و پیرامون شهر به نسبت کم است تقسیم به اعتبار بلوکات بوده، و ذیل نام هر روستا همه آثار کهن آن وصف گردیده است.

در آغاز این مجلد چند برگی زیر عنوان «پیش‌گفتار» درباره محل شهر قدیم قم و برخی اعلام جغرافیایی آن که در مآخذ قدیم یاد شده است سخن رفته، و در پایان آن در بخشی با عنوان «خاتمه» چند سندی مربوط به این مجلد گذارده شده است. پس از آن تصاویر مربوط به این مجلد است که در چند مورد شماره‌های آنها ردیف نیست، و این به خاطر آن است که قسمتی از عکس‌ها که به شکل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲

«اسلاید» و رنگین بود و چاپ آن با فقدان وسائل و امکانات در قم به چاپخانه‌ای در تهران احاله شده بود تا پایان کار چاپ متن کتاب و تصاویر که این سطور نوشته و کتاب برای سپردن به صحافی آماده می‌شد به دست نرسید و ناچار از آنها علی‌العجاله چشم‌پوشی شد.

*** در این نوشته تنها به وصف آثاری پرداخت که به‌هرحال از نظری ارزش وصف داشت. در مورد دیگر بناها که هیچ‌گونه ارزشی در جهت کار ما نداشت از ذکر نام نیز خودداری شد جز در مورد «مزارات» که به انگیزه‌ای از همگی مقابر و زیارت‌گاه‌های شهر و پیرامون آن یاد گردید.

در نیم‌قرن اخیر نیز چند اثر هنری ارزنده مانند بنا و تزیینات دو مسجد موزه و اعظم قم به‌وجود آمده که بحث درباره آنها از

عنوان کار ما در این کتاب بیرون بوده است.

قم - ماه رمضان سال ۱۳۹۶ (ه. ق)

سید حسین مدرسی طباطبایی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳

[فهرست مطالب]

آثار و بناهای قدیم

در محدوده کنونی دار المؤمنین قم

مقدمه ۱

پیش‌گفتار

[۹-۲۸]

۱) شهر قدیم ۱۱

۲) رودخانه قم ۱۶

۳) تپه‌های قل درویش ۱۸

۴) نهر سعد ۱۹

۵) مدرسه سورانیکیک »

۶) میدان میر ۲۰

۷) درب اصفهان ۲۱

۸) دروازه قلعه ۲۲

۹) دروازه کنکان ۲۲

۱۰) زاویه منصور بیکیک ۲۴

۱۱) «سروز» و «سروزار» ۲۵

۱۲) مقابر قدیم ۲۶

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴

بخش یکم

بناهای قدیم شهر قم

[۳۱-۱۵۸]

* مزارات و مقابر

شاه جعفر ۳۵

در بهشت (علی بن جعفر) ۴۲

مقابر باغ گنبد سبز ۵۲

سید سربخش ۶۱

- شاه احمد قاسم ۶۵
شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) ۷۱
شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) ۷۳
چهل اختران ۷۶
خاک فرج ۸۳
شاه حمزه ۸۸
امامزاده سید ابو احمد ۹۲
بقعه مجاور صحن مزار در بهشت ۹۶
بابامسافر ۹۷
شاه ظهیر ۹۸
شیخ ابا صلت ۱۰۰
مزارات دیگر ۱۰۱
* مساجد
مسجد جمعه (جامع) ۱۰۹
مسجد امام ۱۱۵
مسجد پنجه علی ۱۲۱
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵
مسجد عشقعلی ۱۲۳
* مدارس قدیم
مدرسه غیاثیه ۱۲۷
مدرسه رضویه ۱۳۰
مدرسه جانی خان ۱۳۱
مدرسه فیضیه ۱۳۲
مدرسه دار الشفا ۱۴۰
مدرسه حاجی ۱۴۳
* آثار دیگر
مناره میدان ۱۴۹
وقف نامه قنات ۱۵۲
تیمچه بزرگ ۱۵۴
پل علی خان ۱۵۵
بارو ۱۵۵
آب انبارها ۱۵۶

مطب شفاء الدوله ۱۵۶

بخش دوم

بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم

[۱۶۱-۲۱۲]

* پیرامون شهر

شاهزاده عبد الله ۱۶۱

شاه جمال ۱۶۲

شاه جعفر غریب ۱۶۲

شاه جمال غریب ۱۶۲

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶

قدمگاه کوه خضر ۱۶۳

مسجد صاحب الزمان ۱۶۳

هادی مهدی ۱۶۵

امامزاده حاجی صفر ۱۶۷

* قمروود

سیف آباد ۱۶۸

کوه سفید ۱۶۹

* قنوات

طیب و طاهر ۱۷۰

خدیجه خاتون ۱۷۱

مبارک آباد ۱۷۳

مؤمن آباد ۱۷۳

زالون آباد ۱۷۳

* قهستان و وازکروود

لنگرود ۱۷۵

صرم ۱۷۶

ورجان ۱۷۷

شاه ابراهیم ۱۷۸

کهک ۱۸۲

ابرجس ۱۸۶

بیدهند ۱۸۷

کرمجگان ۱۸۸

قیاد بزن ۱۸۹

میم ۱۸۹

دستگرد ۱۸۹

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷

بیرقان ۱۹۰

وشنوه ۱۹۴

فردو ۱۹۵

باوره ۱۹۵

* خلیجستان

تقروود ۲۰۱

طایقان ۲۰۲

خدیجه خاتون ۲۰۲

خلیج آباد ۲۰۶

جنداب ۲۰۷

قره سو ۲۰۷

قلعه چم ۲۰۷

حصار سرخ ۲۰۸

راهجرد »

* ضمیمه

ساریه خاتون ۲۰۹

راونج ۲۱۱

خاتمه

چند سند مربوط به این مجلد

[۲۱۳-۲۴۳]

اسناد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی ۲۱۷

* مدرسه فیضیه ۲۱۸

(۱) وقف نامه‌ای از نیمه دوم قرن یازدهم ۲۲۰

* مدرسه نجف قلی بیگ ۲۲۳

(۲) وقف نامه مورخ ۲۲ ج ۲- ۱۰۹۵ ۲۲۴

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸

* مدرسه مؤمنیه ۲۲۵

(۳) وقف نامه مورخ رمضان ۱۱۱۸ ۲۲۷

۴) وکالت نامه مورخ ۴ ج ۲- ۱۲۷۹ ۲۳۴

۵) مصالحه نامه مورخ ۲۹ صفر ۱۲۸۲ ۲۳۵

۶) حکم مورخ ج ۲- ۱۲۹۱ ۲۳۵

* مدرسه خان ۲۳۵

۷) وقف نامه مورخ ع ۱- ۱۱۲۳ ۲۴۱

تصاویر- فهارس کتاب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹

پیش گفتار

اشاره

[توضیحی درباره شهر قدیم قم و برخی اعلام جغرافیایی آن]

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱

در کتاب قم و برخی مصادر دیگر پاره‌ای از اماکن قدیم قم نام برده شده که به خاطر دگرگونی شکل شهر در طی قرون، تعیین محل وقوع آنها بر کسانی که در جغرافیای تاریخی شهر مطالعاتی براساس اسناد و مآخذ قدیم نداشته باشند دشوار است. و از این رو در برخی نوشته‌های متأخر خطاهایی شگفت در تطبیق این گونه اعلام جغرافیایی بر ترکیب کنونی شهر دیده می‌شود و به خصوص کسانی که در این کار صرفاً بر ذوقیات و اجتهادات تکیه دارند فرسنگ‌ها از واقع به دور افتاده‌اند. نتیجه مستقیم این نیز، خطا در شناختن بناهای قدیم و تطبیق عباراتی از «کتاب قم» و جز آن به نادرست بر برخی اماکن است که در مآل موجب مزار- سازی‌ها و نسب‌بافی‌ها و اسناد برخی بناهای کهن به دوره‌هایی پیش‌تر یا متأخرتر گردیده است. بنابراین ناگزیر در مقدمه بحث از بناهای قدیم قم باید چند سطر به اجمال از محل وقوع شهر قدیم و برخی اعلام جغرافیایی آن که در کتاب- های قدیم یاد شده است نگاشته شود:

۱- شهر قدیم:

منطقه‌ای که پیش از آمدن اعراب به ایران «قم»- یا معادل آن در زبان فارسی قدیم- خوانده می‌شد پهنه‌ای وسیع بود که از کمیدان و مزدیجان تا ابرستجان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲

و جمکران را در برمی‌گرفت و در میان این منطقه وسیع هفتاد دیه به صورت پراکنده- گویا به سبک مرسوم شهرنشینی آن روزگار- وجود داشت. بارویی بزرگ به رای و همت یزدان فاذاز رئیس دیه ابرستجان گرداگرد همه دیهات این منطقه- که گویا هریک در حکم کوی و محله‌ای بوده است- کشیده شد که همه را از تعرض غارتگران دیلم نگاهداری می‌نمود.

در نیمه دوم قرن نخستین هجری اعراب اشعری به قم آمدند و در شش دیه از آن جمله با نام‌های گمر و کمیدان و مالون و قزوان و سکن و جلنبدان فرود آمدند و برای خود شهری جدید در قسمتی از سرزمین قم بنیاد نهادند و بارویی کوچک‌تر گرد همین قسمت چنان کشیدند که از باغ دولت تا درب نضر رودخانه در میان شهر بود و از این درب تا گمر و سعدآباد در کنار

رودخانه بنا گردیده بود. بخش کمیدان را نیز با بارویی مستقل از مزديجان و جز آن جدا کردند و به این ترتیب شهر جدید اسلامی قم در دو بخش - که یکی «مَمَّجان» یا «مَنيجان» و دیگری «کمیدان» خوانده می‌شد و میان آن دو، رودخانه فاصل بود - در قسمتی کوچک

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳

از منطقه وسیع مزبور پدید آمد.

«مَمَّجان» یا «مَنيجان» در میان پهنه‌ای وسیع که شهر باستانی قم را تشکیل می‌داد قرار داشت. شش دیه که با بارویی از این منطقه وسیع جدا شده و شهر اسلامی قم را پدید آورد به صورت کوی‌ها و محلات شهر درآمد. البته برخی از این مناطق مانند «مالون» به صورت کامل و برخی دیگر تا قسمتی در داخل بارو قرار گرفت چنان که قسمتی از اراضی «گمر» از باروی شهر بیرون بود.

از بررسی کتاب قم به درستی آشکار می‌شود که محل وقوع این شهر درست همین جاست که اکنون در جانب شرق رودخانه بخش یک شهر را تشکیل می‌دهد.

زیرا «مالون» در جنوب شرقی که مزار احمد بن قاسم در آنجاست و «گمر» در شمال هم‌اکنون دو حد شمال غربی و جنوب شرقی این بخش شهر است. احمد ابن قاسم در «مقبره» مالون به خاک رفته که به حسب مرسوم در کنار آن منطقه بوده است و اکنون نیز مزار او در کنار این بخش شهر و بیرون از آن است.

دروازه‌های شهر که نمایاننده حدود باروی آن است مانند:

* درب سهلویه در کنار رودخانه، نزدیک پشته‌های سعدآباد گمر

* درب قریه گمر در شمال

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴

* درب ری در شمال شرقی، نزدیک گمر و سعدآباد - یعنی در پیرامون محل و موقع کنونی آن -

* باب شهرستان - گویا پیرامون «میل شهرستان» در بیرون شهر کنونی از جانب شرق - (و به‌رحال حد منطقه شهرستان که مزرعه‌ای است در آن‌سو)

* درب تلقجار در سر راه سراج در شرق و درب کاشان نیز

* درب مالون در جنوب شرقی

* درب نصر بن عامر اشعری یا درب بریدیا جبانه در جنوب، در اراضی قهیان

* رودخانه که بارو از قهیان تا گمر کنار آن قرار داشته است

همگی دقیقاً حدود بخش یک شهر کنونی قم را تشکیل می‌دهند که جز در جنوب، محدوده‌ای است که آخرین باروی قم آن را در میان داشت و از این برمی‌آید که حدود باروی شهر از قرون نخست تا دوره قاجار جز در جنوب دگرگونی مهمی نیافته است.

محلات و کوی‌های قم چون سروزار (سربازار) و اماکنی چون بابلان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵

و مسجد جامع عتیق (مسجد امام) و پل بکجه (گویا باجک) بر در مسجد جامع و مشهد حمزه بن موسی به میدان زکریا بن آدم و خانه موسی بن خزر ج که حضرت سستی فاطمه در آن نزول فرمود و سرایی که حضرت علی بن موسی الرضا - علیه

السلام- به نقلی در آن فرود آمد و سرای محمد بن حسن بن خالد شنبوله و مسجد رضائیه همه در این میان است. از این همه برمی آید که شهر قم در قرون نخستین اسلامی در همین محدوده کنونی بخش یک قم در شرق رودخانه قرار داشته و تنها در سوی شرق و جنوب اندکی دامنه دارتر بوده که با گسترش سریع و روزافزون قم در این دو سو تا یکی دو سال دیگر شهر به همان حد پیشین خواهد رسید و از آن نیز خواهد گذشت .

* درباره محدوده قدیم شهر قم نکته‌ای باید بر آنچه گفته شد افزود و آن این که: نخستین بار که بارویی گرد شهر اسلامی قم کشیده شد به تصریح کتاب قم در جانب غربی، بارو بر کناره رودخانه بنا شده بود و از این رو بابلان و آستانه تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶

مقدس حضرت ستی فاطمه در آن دوره درون باروی شهر بوده است. لیکن این بارو در سال ۲۱۰ در خلافت مأمون ویران گردید و پس از آن نیز تا روزگار تدوین کتاب قم (سال ۳۷۹) سه بار تجدید بنا شد .

آستانه مقدس و مسجد جامع عتیق در قرن ششم بیرون شهر بوده‌اند و این بدان معنی است که وسعت محدوده داخل بارو از جانب غربی در این دوره کمتر از پیش بوده است. بلکه قرائتی نشان می‌دهد که پس از حمله مغول- که شهر آباد و بزرگ قم عهد سلجوقی به دست آنان ویران و قتل‌عام شد- معموره شهر در قسمتی کوچک از پهنه گسترده پیش محصور گردید. با این همه نام «پشت‌باره» در مورد کوچه‌ای نزدیک آستانه، و گفته سید عبد‌الکریم بن طاوس درباره مدرسه رضویه دو گواه معتبر و معتمدند بر این که شهر در این جانب هم تا پیرامون کوچه‌های «عشقعلی» و «سید حسن» و «حسین آباد» کنونی امتداد داشته است .

۲- رودخانه قم:

رودخانه قم بنابر آنچه در کتاب قم مصرح است در دوران‌های دور- پیش

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷

از اسلام- در مسیری در شرق شهر اسلامی جاری بوده و آب آن به سوی سراجیه در شمال شرقی می‌رفته است. سپس به گذشت سالها و روزگارا این مسیر بالا آمده، آب از آن به زیر افتاد و از جانب غرب شهر جریان یافت و آب آن به جانب دیه قمرود روانه شد تا به مرور ایام این مسیر نو رودخانه گردید و پس از آن هرگز تغییر ننمود . آری مدت سی و یک سال مجدداً آبی در مسیر قدیم جریان یافت که آن نیز در روزگار تدوین کتاب قم به کلی از میان رفته بود .

مسیر شرقی همان است که در دوره‌های بعد «رودخانه صفی آباد» خوانده شده و تا به روزگار ما به همین نام شهرت دارد. نام آن در برخی اسناد قدیم از جمله وقف‌نامه شاه بیگم مورخ ۹۲۹ به همین شکل آمده است.

رودخانه قم میان شهر قم (ممجان یا منیجان) و کمیدان جاری بوده است .

در کتاب قم به تصریح آمده که گمر و سعدآباد در یک سوی رودخانه و کمیدان در سوی دیگر بوده است و اکنون نیز رودخانه در منتهای شهر اراضی گمر و کمیدان را در دو کناره رودخانه از یکدیگر جدا می‌کند. آستانه حضرت ستی فاطمه و مسجد جامع عتیق قم نیز در کنار آن بوده‌اند که اکنون نیز بر همان منوال است. همچنین دیگر مشخصاتی که در کتاب قم برای رودخانه شهر یاد می‌شود بر مسیر کنونی تطبیق می‌کند و بس. از این همه برمی آید که مسیر رودخانه قم از قرون نخستین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸

اسلامی تا روزگار ما کمترین تغییری ننموده است.

وصف‌ها و نقشه‌هایی که از قم در سفرنامه‌های خارجی دیده می‌شود از جمله نقشه «آدام اولتاریوس» همگی بر این مسیر منطبق است.

۳- تپه‌های قل درویش:

در شرق قم نزدیک مزرعه براوستان تپه‌هایی است که آن را در اصطلاح محلی «قل درویش» (گویا مخفف «قله درویش») می‌نامند. در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات براساس دفاتر قدیم از «قل درویش مشهور به چال‌قلندران» از توابع براوستان یاد می‌شود.

این تپه‌ها آثار آبادانی پیشین دیه براوستان است. در کتاب قم می‌گوید:

«براوستان آن پشته بزرگ است به نزدیک براوستان. اهل آن ناحیت آن را به فارسی «ابرنجان» نام کردند یعنی پشته اهل براوستان. و روایت کنند که براوستان آنجا بوده است که الیوم پشته‌ای است». سپس سبب ویران شدن آبادی پیشین براوستان را نقل می‌کند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹

براوستان از دیهات نزدیک به قم بوده و هیچ‌گاه جزء شهر اسلامی نبوده است.

۴- نهر سعد:

در کتاب قم چند جا از نهر سعد یاد می‌شود. به گفته آن کتاب این جوی را سعد بن مالک بن احوص اشعری در نزدیک گمر- در شمال شهر- از رودخانه جدا کرد و از میان قسمتی از شهر که در اراضی گمر و پیرامون آن بود (و گذشت که اینها همه درون بارو بوده است) گذراند و به مزرعه‌ای که نزدیک دروازه ری بنا کرده و آن را «سعدآباد» نام داده بود روان ساخت. پس طول مسیر آن از رودخانه بوده است در اراضی گمر تا نزدیک دروازه ری.

۵- مدرسه سورانیک:

در نسخه چاپی کتاب عمده الطالب- از آثار اوائل قرن نهم- از مدرسه سورانیک در کنار باروی قم که ناصرالدین علی بطحانی از نوادگان امام مجتبی در آن مدفون بوده است یاد می‌شود. صاحب انوار المشعشعین به استناد این نوشته حدسیات و اجتهاداتی در انساب برخی امامزادگان و مزارات قم دارد که پذیرفته شده است. پس از او برخی دیگر چه ذوق آزمایی‌ها و تاریخ‌بافی‌ها که براساس این اجتهاد نمودند.

حضرت استاد علامه آقای شبیری زنجانی- از علماء بزرگ قم- که نسخه عمده الطالب خود را با چند نسخه مخطوط مقابله و تصحیح نموده‌اند تذکر فرمودند

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰

که در این اقدام واضح نسخ موجود: نسخه ش ۳۵۲۴ دفتر کتابخانه مسجد اعظم قم (مورخ آغاز رجب ۸۶۲ به خط امام بن جلال کرمانی- برگ ۱۸ پ سطر ۱۱) به جای «بشق قم»، «بشق بم» ذکر شده که با توجه به کرمانی بودن مؤلف آن، به دست دادن چنین نشانی دقیق در مورد «بم» نه «قم» به اعتبار عقلانی نیز نزدیک تر است.

۶- میدان میر:

«میدان میر» در برابر «ستیه» که خانه موسی بن خزرج- میزبان حضرت ستی فاطمه در توقف کوتاه هفده روزه ایشان در قم- بوده نام کامل آن «میدان میر سراج» است که پیش تر به همین نام شناخته می شده. و این میر سراج باید همان «میر سراج الدین علی قمی» از اعظم این ولایت باشد که مدتی به نیابت امیر معصوم صفوی وزارت طهماسب نمود و در روز یکشنبه ۲۷ ع ۲- ۹۸۵ به دست اجلاف و اوباش قم به تحریک بعضی از ملازمانش در مشهد محمود آباد بیرون دروازه کنکان قم کشته شد. او مزرعه قمرود قم را که از بایرات قدیم بود آباد نمود و قناتی چند در سر رودخانه قم احداث کرد. در کتابچه موقوفات و خالصه جات براساس دفاتر قدیم از «مزرعه قمرود میر سراج مشهور به سرآبی»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱

یاد شده است. در خلاصه البلدان از قناتی به نام فردوس «که آن را عالی حضرت سیادت و مرحمت پناه امیر سراج الدین علی موسوی قمی عم زاده والده والد فقیر مصنف احداث کرده» بود سخن می رود. در همین مأخذ از میر سراج دیگری در دوره صفوی یاد می شود که نواده دختری میر سراج پیشین و فرزند میر صفی حسنی طباطبایی اردستانی بوده است. در تذکره همیشه بهار نام و سرگذشت میرزاجانی نواده میر سراج قمی هست.

۷- درب اصفهان:

در کتاب قم از «درب اصفهان» قم که در نزدیک مجرای پیشین رودخانه در شرق شهر قرار داشته است یاد می شود. این درب همان دروازه کاشان است که در آغاز راه کاشان و اصفهان قرار داشت و یاد آن نیز در کتاب قم آمده است. از درب اصفهان در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی و خلاصه البلدان صفی الدین و کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات و کتاب های دیگر نیز یاد شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲

۸- دروازه قلعه:

از دروازه های قم در آخرین باروی این شهر که تاکنون قسمت هایی از آن نزدیک همین دروازه باقی و جای خود دروازه نیز مشخص است «دروازه قلعه» است، نام گذاری آن را به خاطر قلعه ای می دانند که افغانان در دوره حکومت خود در این شهر در آنجا ساخته اند لیکن این درست نیست چه نام این درب به همین شکل در خلاصه التواریخ- وقایع سال ۹۹۴ آمده و در خلاصه البلدان نیز یاد گردیده و همان دروازه نوآباد دانسته شده است.

درست آن است که قلعه قدیم قم که بنایی استوار بوده و یاد آن در متون تاریخی قرن های نهم و دهم هست در اینجا قرار داشته و دروازه را به مناسبت مجاورت با آن «درب قلعه» نامیده اند.

۹- دروازه کنکان:

درب کنکان (به کسر دو حرف نخست) که نام آن به همین شکل در دو جای خلاصه التواریخ و در گلستان هنر و پیش از آن دو در تاریخ کبیر جعفری و مطلع

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳

سعدین سمرقندی و احسن التواریخ روملو و برخی جاهای دیگر، و به صورت «درب کهنکان»، در نسخه‌ای از خلاصه التواریخ آمده، یکی از پنج دروازه قم بوده است. چهار دروازه دیگر یکی دروازه ساوه در غرب و دیگری درب اصفهان در جنوب محدوده آن روز شهر و سومی درب ری در شمال و چهارمی درب قلعه در جنوب غربی بوده، و این درب پنجمین بوده است که طبعاً هیچ‌یک از آن درب‌های دیگر که در خلاصه التواریخ مذکور است نمی‌توانست باشد. خانقاه از میان‌رفته خواجه علی صفی و زاویه آقا کمال الدین حسین مسیبی و باغ آن و مشهد محمود آباد بیرون این درب قرار داشته‌اند.

محمودآباد و اراضی پیر مشهد نزدیک آن و اراضی زاویه همه اکنون در شرق شهر مشخص است و با در نظر گرفتن این نشانی‌ها حدود تقریبی محل وقوع درب مزبور آشکار می‌گردد. بنابراین آنچه در کتاب قم در قرن نهم احتمال داده شده است که این درب همان دروازه کاشان باشد نادرست است چه قاضی احمد از آن با نام «دروازه اصفهان» در خلاصه التواریخ یاد می‌کند. نامی که دانستیم آن درب تا قرن اخیر بدان شناخته می‌شده است. گذشته از این، نشانی‌های پیش

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴

نیز بر دروازه کاشان شهر قابل انطباق نیست.

«کهنه» با «ها» ی غیر ملفوظ از مزارع براوستان در شرق قم بوده و هست.

پسوند «کان» و «گان» و «جان» و «قان» در نام بیش تر توابع قم دیده می‌شود.

پیدا است که این درب چون در برابر مزرعه مزبور قرار داشته است به این نام خوانده می‌شده چنان‌که نظائر آن (در نام گذاری دروازه به نام قریه یا مزرعه مجاور آن) در کتاب قم به تکرار دیده می‌شود.

۱۰- زاویه منصور بیک:

زاویه حسینه (منسوب به بانی آن آقا کمال الدین حسین مسیبی) یا زاویه بیگمی (منسوب به واقف باغ آن شاه بیگی بیگم) که بیرون درب کنکان قم بوده، همان است که اکنون با مزرعه قلاور در شرق شهر در آغاز ملک شهرستان قرار دارد. جز آن در خلاصه التواریخ، وقایع سال ۹۰۸ از زاویه‌ای به نام «زاویه منصور بیک چشمگزی» یاد می‌شود که در سر راه قم به همدان و به طبع در جانب غربی شهر قرار داشته است. در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات براساس دفاتر قدیم از «مزرعه زاویه منصور بیک» که موقوفه آستانه قم بوده است پس از باغ زاویه بیگمی یاد می‌کند. با در گرفتن این دو نشانی دانسته می‌شود که زاویه منصور بیک در همان‌جا بوده است که تا روزگار ما به نام زمین‌های زاویه و گردن شتر خوانده می‌شده و موقوفه آستانه بوده و اکنون زیر ابنیه ایستگاه راه‌آهن این شهر قرار گرفته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵

۱۱- «سروز» و «سروزار»:

«سیروز» و «سیروزار» نام دو محله از محلات قم بوده است. در کتاب قم می‌نویسد: «وز چوبی است که بدان قسمت آب می‌کنند». این نام در سندی مورخ ع ۱- ۸۹۱ که متن آن را در بحث از مناره میدان شهر خواهیم دید به صورت «سروزن» آمده است. نگارنده خلاصه البلدان این نام را معادل «بالاشهر» و «سرآبی» گرفته و آن را نام یک سوی شهر دانسته است. او

می‌نویسد: «.. بعد از آن بعضی از این محلات شهر را که مقسم آب بوده «سروز» نام نهادند به جهت آن که «وزن» چوبی را گویند که بدان قسمت آب نمایند و در نهرها جایی که مقسم آب باشد نصب کنند و چون در قدیم در آن محلات به جهت قسمت آب «وزن» بوده لهذا به «سروزن» معروف شدند و در بعضی محلات دیگر که آب از محلات «سروز» به آنجا جاری می‌شد پایین شهر وزیرشهر خواندند و باز هریک از محلات «سروز» و «زیر شهر» را کوچه‌های علی حده است که هریک به اسمی خاص خوانده می‌شود» .

این نام اکنون در استعمال کشاورزان قم و پیرامون آن به همین شکل بر هر نقطه از رودخانه که آب از آنجا به نهرهای گوناگون تقسیم می‌شده است گفته می‌شود از جمله بر محل تقسیم انهار شهر و محل تقسیم انهار محل قمرو، جز آن که در تحریرات دیوانی دوره‌های اخیر به این پندار که آن از اصلاح «وضع و تقسیم آب» گرفته شده است «سر وضع آب» می‌نوشته و می‌نویسند.

تردیدی نیست که «سروزار» همان‌جاست که اکنون به «سربازار» شهرت

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶

دارد و در نزدیک میدان کهنه شهر قرار گرفته است. از سند مورخ ع ۱- ۸۹۱ برمی‌آید که محله «دوقفیزآباد» جزء محلات «سروز» بوده، و از اسناد و قبالات قدیم و سفرنامه قم افضل الملک برمی‌آید که دو محله «عشقعلی» و «تکیه سید حسن»- که هر دو هم‌اکنون با همین نام‌ها معروف، و در قدیم جزء نقاط بالای شهر بوده‌اند- از محله «دوقفیزآباد» به شمار می‌رفته‌اند. با این نشانی‌ها حدود منطقه «سروز» نیز مشخص، و مطلبی که از خلاصه البلدان نقل شد کاملاً تأیید می‌شود.

۱۲- مقابر قدیم:

در سیاحت‌نامه شاردن می‌نویسد: «اطراف قم را باغ‌ها فرا گرفته است به علاوه باغ‌های بزرگی نیز در آن سوی رودخانه دیده می‌شود. در یکی از باغ‌های این حدود مقبره رستم خان از سلسله سلاطین گرجستان مشاهده می‌شود.

این پادشاه برای نیل به سلطنت آن سامان به آیین اسلام گروید. این باغ از گردشگاه‌های عادی مردم قم به شمار می‌رود». این شخص باید همان رستم خان والی گرجستان باشد که محمد طه حسنی حسینی طباطبایی تحفه سامی خود را در اخلاق به روش شیعی در ۸ ذ ح- ۱۰۵۱ به نام او ساخته است. جای قبر او اکنون دانسته نیست که کجاست. ظاهر گفته سفرنامه‌نویسان آن است که مدفن او در یکی از باغ‌های آن سوی رودخانه بوده

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷

و گرنه اگر جمله «این حدود» اشاره به گرداگرد قم و نه تنها آن سوی رودخانه بود بقعه واقع در باغ مجاور مزار در بهشت (کنار راه قدیم قم به کاشان) که نزدیک مقابر امراء خاندان علی صفی و سبک بنای آن صفوی است می‌توانست به عنوان یکی از محل‌های احتمالی برای خاکجای این شخص تصور گردد.

اصولاً- جز بزرگان و مقدسان مذهبی و روحانی که مدفن آنان- به خاطر تبرک جستن مردمان به زیارت تربتشان- بیش تر مشخص، و جای آن با گذشت زمان و حوادث آن معلوم و معین مانده است، قبور دیگران معمولاً پس از گذشتن روزگار بزرگی و حرمتشان به دست فراموشی سپرده می‌شود. از این رو در قم نیز از آن همه بزرگان و امراء که از قرن دهم به بعد در خاک آنجا گرفته‌اند تنها قبر پادشاهان صفوی و قاجار مشخص است و از شاهزادگان و رجال قاجاری هم تنها قبور آن عده که در اواخر این دوره در بقاع دو صحن به خاک رفته‌اند. و گرنه حتی محل دقیق مدفن شاهزاده فاضل و صاحب‌اثری چون

جهانگیر میرزا قاجار فرزند عباس میرزا نایب السلطنه- که سالیانی مجاور قم بوده و در این شهر کاروانسرای بنیاد نموده

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸

و در سرگذشت او نوشته‌اند که پس از درگذشت به سال ۱۲۶۹ در قم در عمارتی که خود در زندگی ساخته بود به خاک سپرده شده - دانسته نیست که کجاست یا بر من پوشیده مانده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹

آثار و بناهای قدیم

در محدوده کنونی دار المؤمنین قم

در دو بخش:

بخش یکم - بناهای قدیم شهر قم

بخش دوم - بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱

بخش یکم بناهای قدیم شهر قم

اشاره

(۱) مزارات و مقابر

(۲) مساجد

(۳) مدارس قدیم

(۴) آثار دیگر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳

۱ مزارات و مقابر

اشاره

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵

شاه جعفر [تصاویر ۱- ۱۵]

اشاره

مزار «شاه جعفر» (شاهزاده جعفر) در مزدیجان از کهن‌ترین مزارات این شهر، و به نوشته کتابه بنا و مرقد خاکجای مردی از نوادگان امام کاظم (ع) است.

نمای بیرونی بنا هشت‌ضلعی با گنبد برجی هرمی هشت‌ترکی آجری است که پیش‌تر با پوششی از کاشی فیروزه‌ای آراسته

بوده و اکنون جز قسمتی بسیار کم در نوک گنبد همه کاشی‌ها فروریخته است. درون بنا با بلندی پیرامون ده متر نخست چهارگوشه با صدفه‌ای در جنوب و سه درگاه ورود در سه سوی دیگر است که در بالا- با پیش آمدن گوشوارها به شکل هشت گوشه درآمده و سپس با فاصله کتیبه سراسری، شانزده ضلعی و آن گاه سقف گنبدی بناست.

در این مزار تاریخ ۶۶۵ و ۶۶۷ بر کاشی‌های مرقد هست که نمودار سال بنای بقعه نتواند بود لیکن بنای اصل بقعه می‌تواند از همین قرن باشد. درگاه اصلی ورود آن از شمال است که از بیرون با فاصله سردر و راهروی بدان می-

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶

رسند. بنای این سردر و راهرو متأخرتر از بنای اصل بقعه است لیکن آن نیز قدیم است.

تزیینات

اساس کلی تزیین در این بنا کننده کاری ظریف گچی بر پوشش بدنه از میان سقف تا نزدیک سطح زمین است. سقف از نقطه مرکزی تا بالای بدنه‌های شانزده- گانه قاعده آن با گچ‌بری «ملاط سازی» رنگین آراسته شده که جز گردی میان، پنج ردیف اشکال هندسی به سبکی زیبا پدید آورده است. زیر این قسمت میان سقف و بدنه‌ها، کمربندی از نقش‌ونگار گچ‌بری شده و گرداگرد بدنه‌ها را نیز حاشیه‌ای گچ‌بری همان گونه- پیوسته و سراسری فراگرفته است.

زیر بدنه‌ها کتابه سراسری بنا به خط ثلث گچ‌بری شده جز آن که چون خط برجسته نبوده است نیمه دوم مشتمل بر نام بانی و تاریخ بنا- به سبکی مشکوک- محو و ساییده شده و خوانده نمی‌شود لیکن ریشه حروف برخی کلمات مشخص است و شاید از فاصله نزدیک‌تر و با لمس پستی‌ها و بلندی‌های بازمانده بتوان متن آن نیمه را نیز تا حدودی خواند.

چنین است آن مقدار از متن کتیبه که خوانده می‌شود:

[زاویه شمال غربی:] ذکر الله اعلی- (هذا) مشهد الطاهر المطهر جعفر بن موسی الکاظم (بن جمع) فر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین (بن) الامام الشهد حسین بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلاة.

[زاویه جنوب شرقی:] امر ببناء هذه العماره (المنوره) و الروضة المقدسه ... الدنيا و الدین ..

زیر کتیبه گرداگرد صدفه‌ها و گوشوارها با زنجیره‌ای ظریف از نقش‌ونگار آراسته شده و لچکی‌ها و قوسی‌ها و بدنه تا نزدیک سطح زمین مانند بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی پوشیده از کننده کاری‌های گچی است. با این تذکر که کننده کاری‌ها

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷

همه با نقش‌ونگار است و برخلاف بناهای مشابه- جز یکی دو مورد در بدنه راست محراب که نام «علی» در میان آرایش‌ها گنجانیده شده- تزیین با نام‌های مقدس دیده نمی‌شود و این خود پیش‌تر بودن تاریخ بنای آن را تأیید می‌کند.

در محراب بنا دو قطعه کاشی خشتی لعابی و نه‌چندان کهن، بقایای کتیبه‌ای در این مزار بر دیوار نصب است. متن این دو قطعه به ثلث سیاه چنین است:

محمد (الب) اقر بن الامام علی زین العابدین بن الامام حسین بن علی بن ابو طالب علیهم السلام

در سردر راهرو مزار از سوی شمال کتابه‌ای از کاشی معرق نصب بود که به موزه آستانه قم منتقل شده است با این متن:

تجدید عمارت این درگاه مشهد مقدس منور زبده الاعیان غازی پیر قلی نموده است. ۹۴۲.

مرقد امامزاده در میان بنا با بلندی پیرامون یک متر و درازا و پهنای تقریبی ۱/۶۰ در ۲/۶۰ اکنون پوشیده از کاشی‌های خشتی فیروزه‌ای نو است لیکن پیش‌تر روی مرقد در میان، چند قطعه کاشی زرغام قرن هفتم به عنوان لوح مزار بوده که در اوائل قرن حاضر ربوده شده است. گرداگرد این لوح در سه طرف (بالا و دو سو) کتابه‌ای دیگر از کاشی فیروزه‌فام بوده است مشتمل بر نام و نسب مدفون که چند قطعه آن نیز در دست نیست و باقی‌مانده را پس از ربوده شدن لوح مزبور در سر درگاه ورود نصب نموده بوده‌اند که اکنون به موزه آستانه قم منتقل شده است. این کتابه به ثلث برجسته با لبه‌ای از نقش‌ونگار است که این لبه در کناره سطح روی مرقد قرار می‌گرفته و خشت‌های زوایا دو لبه است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸

چنین است متن ۱۲ قطعه خشت بازمانده از این کتیبه که در موزه آستانه برخی خشت‌ها پس‌وپیش نصب شده است:

[طرف راست لوح مرقد]: ذکر الله اعلى / هذا مشهد طاهر / المطهر الشهيد جعفر /

[بالای لوح]: بن اما / [م موسی کاظم] / بن امام جعفر صادق / [بن امام محمد با] / قر بن امام علی زین / [لعابدین بن اما / م

حسین بن امام / مطلق امیر /

[طرف چپ]: [المؤمنین سید وصیین / ...] / صلوات الله علیه اجمعین / فی تاریخ محرم سبع و ستین و ستمائه.

بدنه مرقد سراسر و از چهار سو با کاشی‌های کوکبی همین دوره- و در فواصل آنها کاشی ساده فیروزه‌ای چهارپر به سبک مرسوم در همه موارد مشابه- آراسته بوده است. این کاشی‌ها نیز به نقل آگاهان محل چند ده سال پیش مورد دستبرد قرار گرفته و آنچه از این جمله در بدنه مرقد برجای مانده چنین است:

I

بدنه شرقی میان کاشی‌های خشتی نو قطعه‌ای مرکب از سه ردیف کاشی هشت گوشه زمینه قهوه‌ای و لاجوردی، در هر ردیف سه قطعه و در فواصل آنها چهار قطعه کاشی فیروزه‌ای ساده چهارپر. متن کتیبه‌ها گل و بوته و گرداگرد حاشیه‌ای از آیات قرآنی است. چنین است متن کتابه‌های حواشی قطعات بازمانده این بدنه به ترتیب افقی از ردیف بالا- و از سوی راست (نخستین قطعه این ردیف نیز از میان رفته است):

۱- أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ ... رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹

سُلْطَانًا نَصِيرًا .

۲- ... عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ ..

۳- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ (تا پایان سوره) .

۴- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ (تا پایان سوره) فی شهور سنه خمس و ستین و ستمائه. صدق الله العظيم و صدق ...

۵- .. عَلَيْهِمْ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ (تا پایان آیه) .

۶- .. الْبَلَدِ وَ وَالِدِ وَ مَا وَ لَدَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ .

۷- .. وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَ قَالُوا سَمِعْنَا وَ أَطَعْنَا غُفْرَانَكَ ..

۸- وَ تَمُودَ الَّذِينَ جَاءُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ وَ فِرْعَوْنَ ..

بنابراین خشت میانه که خوشبختانه کاملاً سالم است تاریخ ۶۶۵ دارد.

II

در بدنه جنوبی قطعه‌ای مرکب از سه ردیف، در هر ردیف پنج خشت به همان شرح که در وصف کاشی‌های بدنه شرقی گذشت. ردیف میان از این سه سالم است با این کتابه‌ها در حواشی به ترتیب یادشده پیش (از سوی راست):

۱- سوره نصر

۲- سوره مطففین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰

۳- قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا (تا پایان آیه)

۴- إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا (تا پایان آیه) .

۵- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ (تا پایان آیه) .

در ردیف پایین در یک خشت سوره فلق و در دیگری عبارت «الْإِنْسَانُ مَا لَهَا يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ» از سوره زلزال، و به همین ترتیب آیات و سوری دیگر در حواشی خشت‌های دیگر این ردیف و ردیف بالا خوانده می‌شود.

III

در بدنه غربی قطعه‌ای مرکب از دو ردیف، در هر ردیف سه خشت به شرح پیش با این کتابه‌ها به همان گونه:

۱- فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا (تا) عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ .

۲- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ .

۳- .. آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ .

تمه آن در خشت هفتم بدنه شرقی بود.

۴- .. وَلَا يُؤَدُّهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ .

۵- وَ أَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَ جَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱

تَحْتِهِمْ ..

۶- يُفَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ .

VI

در بدنه شمالی روبه‌روی درگاه ورود اصلی چیزی از این خشت‌ها دیده نمی‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲

در بهشت (علی بن جعفر) [تصاویر ۱۶-۴۲]

اشاره

مزار علی بن جعفر مشهور به «در بهشت»- که از آن و کاشی‌های نفیس مرقد و محراب و ازاره و درگاه آن در بسیاری از

مآخذ داخلی و خارجی یاد شده- در شرق شهر بیرون دروازه کاشان قرار دارد. آن را تربت «علی بن جعفر عریضی» فرزند امام صادق-ع- می‌پندارند و نمی‌تواند بود و مبنی آن است که خاکجای نواده وی «علی بن حسن بن عیسی علوی عریضی» است که همراه پدر خود از مدینه به قم آمده و یکی از درب‌های این شهر به نام او بوده و دور نیست که از این درب به زیارت تربت او می‌رفته‌اند. لیکن درب مزبور نزدیک نهر سعد بوده و گذشت که مسیر آن نهر در شمال شهر بوده است بنابراین مزار او را نیز باید در همان محدوده جست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳

در کتاب قم از قبه «علی بن عیسی طلحی» نزدیک دروازه اصفهان که رود- خانه قم در «ایام القدیم» از بالای آن جریان داشته است یاد می‌شود. گذشت که دروازه اصفهان همین دروازه کاشان و مسیر پیشین رودخانه همان مجرای صفی آباد بوده، بنابراین آن قبه در پیرامون همین جا قرار داشته است.

*** بنا و تزیینات بقعه در بهشت در نیمه نخستین قرن هشتم است. بقعه به دستور عطا ملک میر محمد حسنی بنیاد و با گچ‌بری‌های رنگین آراسته شده، و کار بنا و تکمیل و تزیین آن در سال ۷۴۰ پایان گرفته است. پیوسته به آن در سوی شرق، بنایی «مقصوره» مانند است که چندان کهن نیست. برابر درگاه اصلی ورود مزار از شمال نیز ایوانی است که بنا و تزیین آن از نیمه دوم قرن گذشته است.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد برجی هرمی دوازده‌ترکی، و نمای درون با بلندی پیرامون ده متر نخست چهار گوشه با صفا‌ی در هر سو است که پس از دو متر و اند در بالای کتیبه سراسری زیرین با پیش آمدن گوشوارها به صورت هشت ضلعی، و سپس با فاصله کتیبه سراسری دیگر به شکل شانزده ضلعی (با دوازده نما و چهار نورگیر) درآمده و پس از آن سقف گنبدی بناست.

صفا جنوبی به شکل محراب و سه صفا دیگر درگاه ورود است لیکن درگاه اصلی صفا شمالی است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴

تزیینات

سقف و بدنه این بنا تا بالای ازاره کاشی کاری با گچ‌بری رنگین آراسته شده است.

در نقطه مرکزی سقف دایره‌ای از نقش و نگار و گرداگرد آن میان دو حاشیه زنجیره‌ای کتابه‌ای است با این متن:

لا اله الا الله الملك الحق العدل المبين محمد رسول الله صادق الوعد الامين على ولي الله امير المؤمنين

بدنه سقف گرداگرد دایره مزبور با اشکال هندسی گچ‌بری شده رنگین به شکلی زیبا آراسته شده که درون آنها نیز کنده کاری «ملاط سازی» گچی از نقش و نگار، و ردیف میانه اشکال مزبور هشت ستاره پنج پر است که میان هر یک ترنجی است مشتمل بر صلوات کبیر این گونه:

اللهم صل على المصطفى محمد / و المرتضى على / و البتول فاطمه و السبطین / الحسن و الحسين و زين العباد على / و الباقر محمد و الصادق جعفر / و الکاظم موسى و الرضا على / و التقى محمد و النقی علی / و الزکی العسکری و الحجة القائم المهدي
پایین این قسمت مقرنسی سراسری در سه ردیف، و پس از آن بدنه‌های شانزده گانه است که گرداگرد و لچکی‌های همه و اسپر هشت بدنه نقش و نگار گچ-بری شده رنگین، و اسپر چهار بدنه مقرنس، و چهار بدنه دیگر نورگیر است که هر یک با

مشبکی گچی پوشانیده شده است.

زیر بدنه‌های مزبور با فاصله حاشیه‌ای زنجیره‌ای و ظریف یکی از دو کتیبه سراسری بنا در آغاز قسمت هشت ضلعی به ثلث در زمینه نقش‌ونگار با این متن خوانده می‌شود:

امر بتجدید عماره المشهد المقدس مضجع الامامین السیدین المعصومین المظلومین الطاهرین ابی الحسن علی بن جعفر الصادق و ابی جعفر محمد بن موسی الکاظم صلوات الله

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵

عليهما المولى المرتضى الاعظم صاحب الاعدل الاحسب الانسب علاء الحق و الدنيا و الدين جلال الاسلام و المسلمین عطا ملك المير محمد الحسنی اعز الله فی الدارين.

زیر کتیبه، لچکی‌ها و گرداگرد صدف‌ها و گوشوارها با نقش‌ونگار گچ‌بری ظریف و رنگین آراسته شده و دو قوسی هر گوشوار نیز به همان ترتیب گچ‌بری رنگین است و قوسی‌های صدف‌ها هم شاید پیش‌تر چنین بوده لیکن اکنون پوشش درون صدف‌ها مقرنس است که از دوره قاجار مانده و طرح نقاشی‌شده در زوایای هشت‌گانه بنا- در فاصله صدف‌ها و گوشوارها- نیز از همین دوره است.

آرایش لچکی‌ها چنان‌که گفته شد همه نقش‌ونگار است و تنها در دو لچکی پیشانی محراب این عبارت میان دو ترنج گنجانیده شده است:

بنده این معصومان- پهلوان کرد میر

زیر گوشوارها با فاصله حاشیه‌ای گچ‌بری به شکلی خاص، کتیبه سراسری دوم به خط ثلث در زمینه نقش‌ونگار گچ‌بری شده که متن آن سوره دهر است.

این کتیبه از سوی راست درگاه اصلی ورود بنا در شمال آغاز شده و گرداگرد بنا و داخل صدف‌ها را دور زده، با آیه نهم آن سوره در همین درگاه پایان گرفته است.

جز آن‌که در صدف‌ها کتیبه آسیب دیده و در صدف جنوبی قسمتی از آن که در اسپر محراب کتیبه بوده است (عبارت: «سل و اغلالا و سعیرا. ان الابرار یشربون م») از آیات ۴-۵ آن سوره) از میان رفته است.

زیر این کتیبه تا بالای ازاره کاشی‌کاری که پیرامون یک متر است اکنون سفید کاری گچی است لیکن پیش‌تر بی‌تردید با گچ‌بری یا به گونه‌ای دیگر آراسته بوده است. در این قسمت هشت طاقچه گچ‌بری زیبا در چهار زاویه بنا دیده می‌شود که جز یکی همگی دارای کتیبه‌ای در حواشی طاقچه هستند. چنین است متن این

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶

کتابه‌ها که میان دو خط برجسته در دو سو گچ‌بری شده به ترتیب از طاقچه سوی راست درگاه اصلی ورود از شمال، گرداگرد تا طاقچه سوی چپ همین درگاه:

۱- [نخستین طاقچه کنار درگاه از سوی راست کتیبه‌ای ندارد]

۲- [دومین طاقچه از میان رفته و اکنون روی آن را با حفظ صورت گچ کشیده‌اند و دور نیست قسمتی از گچ‌بری‌ها زیر پوشش گچ جدید باقی باشد]

۳- بنده علی مسعود دوازده من روغن چراغ نذر کرد که هر ساله برساند و اخوه عماد سی من. عاقبت‌شان محمود باد.

اليكم كل مكرمه تؤل اذا ما قيل جدكم رسول
ابوكم خير من ركب المطايا و امكم المعظمه
-۵-

.....البتول

و فيكم انزل القرآن حقا فذاك الفخر و الفضل الجميل

۶- بخدمتكم تشرف جبرئيل

على و ابناه و فخران و اللحجه و موسى و طهراه و بران و الحجه
-۷-

ائمة هذا الخلق بعد محمد مودتهم فرض و اقوالهم حجه
في سلخ ربيع آخر سنه اربعين و سبعمائه.
۸- دو عاگوى مردان بهرام قزيبى.

زير اين قسمت ازاره بنا به بلندی يك متر و اند با كاشى هاى خشتى نو پوشيده شده است. ليكن پيش تر سراسر ازاره آراسته به
كاشى هاى كوكبى زرفام هشت پر قرن هشتم بوده كه اكنون همه به موزه آستانه قم منتقل شده است. شمار اين كاشى ها به طبع
چندين صد قطعه است كه از آن جمله چند قطعه را در تالار موزه به نمايش گذارده اند. متن همه آنها نقش و نگار و گل و
بوته، و گاه در ميان

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۷

نقش آيه اى كوتاه يا كلماتى از قرآن كريم با سبك هاى خاص، و در لبه هريك گرداگرد كتابه اى است از سور كوچك يا
آيات قرآنى يا روايات مذهبى و يا آيات فارسى. و برخى از آنها رقم و تاريخ نيز دارد كه نمونه را به ذكر يك رقم كامل از
آن جمله اکتفا مى رود:

كته عاشر ربيع الاخر سنه ثمان و ثلاثين و سبعمائه بمقام كاشان بكارخانه سيد الساده سيد ركن الدين محمد ابن المرحوم سيد
زين الدين على الغضائرى. عمل استاد الاجل المحترم استاد جمال نقاش .

صفه جنوبى كه محراب مزار شمرده مى شود با كاشى هاى زرفام اين دوره آراسته بوده است. اين كاشى ها در ۴۵ قطعه به شكل
محراب بوده كه چند دانه آن ربوده شده و به موزه هاى بيرون از كشور رفته و باقى مانده به موزه ايران باستان منتقل شده و در
تالار آثار اسلامى آن نصب گردیده است (شماره ۳۲۷۰) تصوير اين محراب كه اكنون جاي خالى قطعات ربوده شده آن را نيز
با قطعاتى هم شكل پر کرده اند در برخى جاها از جمله تعليقات عرائس الجواهر گذارده شده و رقم پايان كتيبه گرداگرد آن
چنين است:

كتب فى غره رمضان سنه اربع و ثلاثين و سبعمائه. عمل العبد يوسف بن على بن ابى طاهر

مرقد

سطح و بدنه مرقد امامزاده در ميان بنا پيش تر با كاشى - هاى از همين نوع آراسته بوده كه اكنون همه آنها به موزه آستانه قم
منتقل گردیده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸

روی مرقد شش قطعه خشت کاشی ۷۵*۷۰ (س، م) به صورت دو لوح قبر بوده که گرداگرد آن در چهار سو میان دو حاشیه برجسته از نقش و نگار، آیه الکرسی تا «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ» نوشته شده و متن دو خشت بالای لوح نقش و نگار، و متن چهار خشت دیگر نام مدفون است این چنین:

[راست:] هذا الضريح الشريف و المرقد المنيف للامام الطاهر محمد ابن الامام المعصوم موسى الكاظم ابن الامام المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم محمد الباقر ابن الامام المعصوم السجاد علی زین العابدین ابن الامام المعصوم الشهيد المظلوم ابا عبد الله الحسين ابن الامام المعصوم الشهيد الامیر المؤمنین ابی الحسن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین.

[چپ:] هذا المرقد و المزار المتبرک للامام المعصوم المظلوم الراوی علی العریضی ابن المولانا و السیدنا الامام المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم محمد الباقر ابن الامام المعصوم السجاد علی زین العابدین بن الامام المعصوم الشهيد المظلوم ابا عبد الله الحسين ابن الامام المعصوم الشهيد الامیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین.

چهار بدنه مرقد نیز با کاشی های زرفام از همان گونه آراسته بوده که شمار آنها نزدیک به یک صد و بیست خشت می بوده و اکنون چندتایی نیست و برخی نیز شکسته است و در مجموع پیرامون یک صد قطعه بر جای مانده است. کتابه این کاشی ها در زمینه گل و بوته به ثلث برجسته سوره یاسین است تا آیه بیست و هفتم.

این خشت ها در بدنه مرقد در چهار ردیف نصب بوده که ردیف نخست

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹

جز سوره یاسین در متن، در لبه بالا- کتابه سراسری دیگری دارد که بر آن به ثلث در زمینه سفید نخست آیه «شَهَدَ اللَّهُ ..» و سپس «أَمَّنَ الرَّسُولُ ..» تا پایان نوشته شده و پس از آن خوانده می شود:

«صدق الله العظيم و صدق رسولنا الکریم و نحن علی ذلک من الشاهدین و المؤمنین و به موقنین.

امر بتجدید هذین الضریحین الشریفین الصاحب المعظم البهلوان زین الدوله و الدین حاجی علی .. تقبل الله تعالی منه. کتبه و عمله احقر عباد الله الغنی ابو محمد الحسین بن المرتضی بن محمد بن احمد الحسینی الما ... غفر الله ذنوبه و ستر عیوبه و عطر بنسیم الرحمه تراب النبی محمد و عترته الطیبین الط [اهرین]

چند قطعه خشت کتیبه دار دیگر از مزار در بهشت در موزه آستانه قم هست که جای آنها به طور دقیق دانسته نیست و می تواند بود که پیش تر محراب یا درگاه ورود یا روی مرقد را زینت می داده اند:

۱- کتیبه ای مشتمل بر آیه «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوكَ الشَّمْسِ» تا «مَقَامًا مَّحْمُودًا» با لبه نقش و نگار که گویا در بالای محراب از سه سو نصب بوده و دو خشت دو زاویه آن دو لبه است. در چهارده خشت، و دو خشت دیگر نیز داشته که در دست نیست.

۲- کتیبه ای مشتمل بر صلوات کبیر بدون لبه در ۱۶ خشت، و یک خشت آن هم نیست و از سه خشت دیگر تنها قسمتی در دست است. پس همه کتیبه ۲۰ خشت بوده و در موزه دو قسمت خشت چهارم را پس و پیش نصب کرده اند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰

۳- هشت خشت بزرگ، لبه دار با زمینه نقش و نگار و گل و بوته مورخ رجب ۷۱۸. روی شش خشت نخستین عباراتی از سوره یاسین به این شرح خوانده می شود و از آن برمی آید که متن کتیبه همین سوره بوده است تا پایان:

قَالَ يَا لَيْتَ / قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا / جَمِيعٌ لَدَيْنَا / إِذْ جَاءَهَا الْمُرُ / إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرُ / وَنَ أَلَمْ يَرَوْا كَمْ

خشت های پایان مشتمل بر تاریخ و رقم بوده که تنها دو خشت متضمن تاریخ برجای مانده است این گونه:

سرور ورود

پیشاپیش درگاه اصلی ورود مزار از شمال ایوانی است به بلندی پیرامون هفت متر که اصل بنای آن شاید از تعمیر دوره فتحعلی شاه برجای مانده باشد. سقف ایوان مقرنس و لچکی‌های پیشانی و بدنه آن تا زیر مقرنس کاشی کاری است. این کاشی کاری از نیمه دوم قرن گذشته است که سی و اند سال پیش مرمت شده، و در ورود مزار از این درگاه نیز از همان قرن است.

بر جبهه درگاه ورود که میان این ایوان قرار دارد بالای کتیبه گرداگرد درگاه در چهار سطر نخست کلمه «یا الله» و سپس سوره توحید و آن گاه این عبارات نوشته شده است:

«در عهد دولت پادشاه اسلامیان پناه ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه و سلطانه مرقوم شد. و انا اقل العباد خیرا و اکثرهم عصی السید محمد الشهیر بمیرزا بزرگ غفر الله له و لوالدیه، و اهتمام استاد ماهر بل فی عصره نادر حضرت کربلائی محمد طاهر قصاب. تمام شد فی ۱۲۶۹»

کتابه گرداگرد درگاه آیه الکرسی تا «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» است که در تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۵۰

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۱

پایان عبارت «بنا و بانی و کاتب التماس دعا دارند»، و زیر آن میان ترنجی آیه «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» خوانده می‌شود. گرداگرد این کتیبه در فاصله میان آن تا بغله‌های درگاه در ترنج‌هایی نام‌های معصومان کتیبه شده است. بر دو بغله درگاه از بالای قوسی‌ها تا پایین ابیاتی به نستعلیق کتیبه شده که از سوی چپ با جمله «لا اله الا الله الملك الحق المبين. اشهد ان محمدا رسول الله عليا ولي الله» آغاز می‌شود. ابیات در چند بحر و با چند قافیه و بسیار سست است با تخلص‌های انجم و مجرم، و با تاریخ سال ۱۲۶۸ در میان.

کتیبه سراسری درون ایوان سوره جمعه است با این رقم در پایان:

کتابه محمد بن حسین الحسینی فی سنه ۱۲۶۸. عمل استاد محمد طاهر قمی.

کتیبه سنگی بالای آن در چهار سطر به نستعلیق مورخ ۱۳۶۱ از مرمت اخیر است. بدنه ایوان در همه سو آراسته به کاشی‌های دوره ناصری است با ابیاتی به نستعلیق همانند ابیات درگاه ورود، و همان‌گونه سست، با تاریخ ۱۲۶۹ در چند جا، با تخلص‌های قابل و هدایت و قانع، و با اشاره به نام «استاد طاهر قمی» سازنده کاشی‌ها و «کاظم» نصب‌کننده آنها، با این رقم درون ترنجی در بدنه شرقی:

در روز پنجشنبه بیست و هفتم شهر صفر المظفر تحریر گردید.

راقمه هدایت الله الحسینی، ۱۲۶۹.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۲

در باغ گنبد سبز بیرون دروازه کاشان- در جانب شرقی شهر- سه بنا از قرن هشتم قرار دارد که از نظر سبک بنا و آرایش با یکدیگر همانندند. در این سه بنا امرای خاندان علی صفی- فرمانروایان مستقل قم در آن قرن - به خاک رفته‌اند. طرح کلی بنا در این سه اثر از بیرون مصلح با گنبد برجی هرمی و از داخل هشت گوشه با هشت صغه در اضلاع بناست که در بالای صغه‌ها به شانزده گوشه دگرگون شده و سپس سقف گنبدی بنا بر فراز آن استوار است. بدنه داخل بنا از مرکز سقف تا نزدیک سطح زمین با آرایش‌های ظریف گچ‌بری و نقش‌ونگار و ترنج‌ها و مانند آن زینت یافته و در هر یک سه کتیبه سراسری گچ‌بری شده است. یکی «گلوبندی» در بالای بدنه‌های قسمت شانزده ضلعی بنا، و دیگری «کمربندی» در آغاز قسمت هشت گوشه- بالای صغه‌ها-، سوم کتیبه پیوسته گرداگرد صغه‌ها که در هر صغه پس از رسیدن کتیبه در سیر نزولی به نزدیک سطح بنا، چند کلمه‌ای به شکل افقی کتیبه شده و به کنار صغه مجاور رسیده و سپس مجدداً رو به بالا ادامه یافته تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۳

است. آن‌گاه پیشانی صغه را پیموده، به پایه بعد می‌رسد و رو به پایین استمرار می‌یابد. سخن گفتنی دیگر درباره مقابر باغ گنبد سبز آن‌که مردم قم این سه بنا را به صورت مجموع (نه تنها بنای بی‌تاریخ را) مدفن سعد و سعید و مسعود، و این سه را از بزرگان اعراب اشعری- احیاکنندگان این شهر در دوره اسلامی- می‌دانند. چنین تصور می‌رود که «سعید» تصحیف تلفظی «صفی» و آن دو نام دیگر مکمل سجع باشد. می‌تواند بود که این نام‌گذاری را منشائی جز این باشد که اکنون بر ما پوشیده است. چنین است وصف این سه بنا:

۱. مقبره خواجه اصیل الدین [تصاویر ۴۳-۵۲]

بنایی که در جنوب دو گنبد دیگر قرار گرفته و گنبد برجی قدیم آن فروریخته است خاکجای خواجه اصیل الدین و فرزند او خواجه علی اصیل نخستین امیر خاندان علی صفی است که در سال ۷۶۱ به دستور خواجه علی صفی دومین امیر خاندان بنیاد گردید.

نمای بیرونی این بنا دوازده گوشه با سقفی آجری و ساده است که اخیراً به جای گنبد فروریخته آن بنا نموده‌اند. بلندی سقف کنونی از کف بنا پیرامون دوازده متر است.

در آغاز قسمت بازمانده بنا کتیبه گلوبندی است به ثلث درشت که متن آن چهار آیه نخستین سوره فتح - تا «وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا»- است. پایین کتیبه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۴

بدنه‌های شانزده گانه قاعده گنبد با بازمانده‌ای از آرایش‌های گچ‌بری پیشین قرار دارد. چهار بدنه نورگیر بوده که مشبک‌های آنها فروریخته است.

زیر بدنه‌های مزبور در آغاز قسمت هشت گوشه بنا کتیبه کمربندی به ثلث گچ‌بری شده که به علت بی‌سرپوش بودن چند صد ساله بنا و قرار داشتن در معرض باران و باد و آفتاب قسمت‌هایی از آن فروریخته، و آنچه باقی مانده چنین است:

ذکر قدیم اعلی و بالتقدیم اولی - امر باساس هذه البقعة الرفیعه و السدة المنیعة المولی الصاحب الاعظم اعدل العرب و العجم ... الدین و الدین صفی الاسلام و المسلمین علی اعز الله انصاره و ضاعف اقتداره، رسم مرقد عمه الصاحب ... اصیل الدوله و الدین جمال الاسلام و المسلمین و ولده و فلذة کبده الصاحب الشهد المغفور جمال الدوله و الدین اصیل [الاسلام و المسلمین] علی بن ابی المعالی بن علی صفی برد الله مضجعهما و جعل الجنة مرجعهما فی شهور سنة احدى و ستین و سبعمائه.

متن کتیبه گرد صفه‌ها با پهنای ۳۵ س. م و به خط کوفی برجسته در زمینه‌ای از آرایش‌های ظریف گچ‌بری، دو سوره «دهر» و «قدر» است که سوره نخست در زاویه شمال شرقی پایین جرز که زیر نقطه پایان کتیبه کمربندی بالاست و چند کلمه‌ای در جرز مجاور پایان گرفته، و از میانه جرز که زیر نخستین کلمات آن کتیبه است سوره قدر آغاز می‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۵

پیشانی صفه‌ها - لچکی‌های دو سو - و قوسی‌ها و اسپر و بدنه آنها پوشیده از تزیینات ظریف و زیبای گچ‌بری است. در اسپر هریک از صفه‌ها شمشه‌ای از گل و بوته یا نقوش یا نام‌های مقدس الله و محمد و علی به خطوط بنایی گچ‌بری شده است که هریک وصفی جدا دارد. آرایش کننده کاری و ملاطسازی قوسی - های صفه‌ها نام «علی» را جلوه می‌دهد. بر پیشانی صفه‌ها نیز در سراسر بنا در هر لچکی ترنجی است که بر مجموع آنها صلوات کبیر (اللهم صل علی / محمد المصطفی ... تا: و الحجة القائم / مهدی صلوات الله / علیهم اجمعین) نوشته شده است.

در بالای درگاه ورود بنا دو کتابه هست که از نام سازندگان و آرایشگران هنرمند این اثر حکایت می‌کند. کتابه نخستین در پیشانی این درگاه بر لچکی‌های دو سو درون مربعی مستطیل در هر طرف نوشته شده و متن آن این است:

عمل علی بن محمد بن ابی شجاع بنا

دومین کتابه گرداگرد ترنج بالای در ورود است که بر آن به خط برجسته این عبارات گچ‌بری شده است:

هذه العماره بعمل حسن بن علی خلو ... البنا و کتب فی رجب ۷۶۱

در صفه جنوبی این بنا محرابی گچ‌بری و زیبا پرداخته بوده‌اند که قسمت‌هایی از آن تا نیمه نخستین این قرن باقی بوده و تصویری روشن از آن در کتاب هنر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۶

ایران به چاپ رسیده است. کتیبه گرد این محراب چنان که در آن تصویر به خوبی و درستی نمودار است آیه «أَقِمِ الصَّلَاةَ ..» بوده که به ثلث درشت و زیبا گچ‌بری نموده بوده‌اند. افسوس که از این محراب اکنون هیچ بر جای نیست.

II مقبره خواجه علی صفی [تصاویر ۵۳ - ۸۰]

در این بنا که میان دو بنای دیگر قرار گرفته و از آن دو به نسبت سالم‌تر مانده و از رهگذر رنگ آمیزی کم نظیر خود از بهترین آثار قدیم ایران است خواجه علی صفی دومین فرمانروای خاندان علی صفی با فرزند و برادر خود به خاک رفته‌اند.

نمای بیرونی بنا دوازده گوشه با گنبد هرمی ۱۶ ترکی، و نمای درون هشت گوشه با هشت درگاه به دهانه دو متر و نیم و پهنای هشتاد سانتی متر است. بلندی سقف از کف بنا نزدیک پانزده متر است.

در مرکز سقف ترنجی از نقش‌ونگار گچ‌بری شده که گرداگرد آن به پهنای تقریبی ۲۵ س. م کتیبه‌ای است میان - دو حاشیه

به پهنای چند سانتی متر از نام محمد- با این متن:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. إِنَّ السَّيِّئِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْأَسْلَامُ.

در پایین این ترنج، بدنه گنبدی سقف در همه سو آراسته به اشکال هندسی رنگ آمیزی شده است که میان آنها ترنج‌هایی گچ‌بری گردیده است. این اشکال

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۷

از پایین ترنج و کتابه مرکز سقف تا بالای کتیبه سراسری اول سه ردیف است که در هر ردیف شانزده ترنج دیده می‌شود. در ردیف نخستین در متن هریک از آنها کلمه‌ای چند نوشته شده که مجموع آنها به صورت زیر است:

لا اله الا الله / الملك / الحق المبين / محمد رسول / الله صادق / الوعد الامين / على ولي الله / امير المؤمنين / وصي الرسول / رب العالمين / صدق الله العظيم / و / صدق رسوله / الكريم و نحن / على ذلك من الشاهدين
دو ردیف دیگر نقش و نگارهای بسیار زیبای رنگ آمیزی شده است.

پس از آن در پایان قسمت گنبدی بنا، کتیبه سراسری نخستین به خط کوفی میان دو حاشیه از نام‌های مقدس (حاشیه بالا: الله، محمد و علی. حاشیه پایین:

محمد) در زمینه گل و بوته گچ‌بری شده که بر آن شش آیه آغاز سوره دهر به جز کلمه‌ای از پایان آیه ششم خوانده می‌شود. آغاز کتیبه فراز دومین صدفه سمت راست درگاه ورود است که همان‌جا به جمله «يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا» پایان پذیرفته است.

پس از این در قسمت شانزده ضلعی بنا شانزده بدنه (نما) که چهارتای آن نورگیر است با آرایش‌های ظریف قرار دارد. بدنه‌ها همه با اشکال هندسی زیبایی آراسته شده که از ترکیب و سبک چینش قطعات مربع گچی میان قطعات مستطیل ساده پدید آمده است. این قطعات مربع مشتمل بر نقوش و گاه نام‌های مقدس به خصوص نام «علی» است. لچکی‌های این نماها و بدنه‌ها نیز با گچ‌بری ظریف تر آراسته شده و میان هریک ترنجی مشتمل بر نام پروردگار و اسماء معصومان چهارده گانه جای داده شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۸

پس از آن در زیر نماها و آغاز قسمت هشت ضلعی دومین کتیبه سراسری به خط ثلث میان دو حاشیه نقش و نگار به این شرح خوانده می‌شود:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. الَّذِينَ هُمْ فِي صِلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ. وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ. وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ. وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ. فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ. وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ.

رب اغفر لساكني المرقد اللطيف ذا: الصاحب الاعظم الدستور الاعلم المشرف قاطبة الالقب خواجه جمال الحق و الدين على و ابنه الامير جلال الدين و اخاه خواجه عماد الدين محمود ابنا الخواجه صفي الدين، و ادخلهم في رحمتك و انت ارحم الراحمين. في سنة ۷۹۲.

پس از این کتیبه، صدفه‌های هشت گانه- با آرایش رنگ آمیزی شده گچی بر لچکی‌ها و قوسی‌های درون هریک و اسپر و پوشش بدنه‌ها- قرار دارد که از زیبایی خاص برخوردار است. متن کتیبه خط ثلث گرد صدفه‌ها سوره یاسین است از آغاز تا

آیه چهل و پنجم، و به جمله «وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ» پایان می‌پذیرد. در پوشش صفه‌ها نام‌های مقدس «الله» و «محمد» و «علی» روی مربع‌های پنج سانتی‌متری کنده و نقش شده، و هر هفده عدد از این مربع‌ها نیز نام «علی» را به خطی درشت جلوه می‌دهد. این نام‌ها در ترنج‌های اسپر صفه‌ها هم قرار داده شده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۹

III مقبره بی‌تاریخ [تصاویر ۸۱-۹۲]

شمالی‌ترین سه بنا که از گشادگی و رفعت بیش‌تر برخوردار است و از تاریخ بنای آن به‌خاطر فروریختن قسمتی مهم از آرایش‌های گچ‌بری آن، آگاهی دقیق در دست نیست می‌تواند مدفن امرای دیگر خاندان علی صفی باشد. از سوی دیگر با ملاحظه برخی قرائن چنین تصور می‌رود که بنای آن مقدم بر آن دو دیگر صورت گرفته است. به‌هرحال چنان‌که در پیش‌گفتار همین مجلد گذشت نمی‌توان آن را خانقاه خواجه علی صفی - یادشده در تاریخ کبیر جعفری و مطلع السعدین سمرقندی و احسن التواریخ روملو - دانست.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی ۱۶ ترکی و ایوانی در هر ضلع است. نمای درون هشت گوشه با صفه‌ای در هر ضلع به بلندی ۷ و درازا و پهنای ۲/۴۰ در ۱/۴۰ متر است. آجرچینی نو درون درگاه‌ها چنین می‌نمایاند که پیش‌تر از هر صفه دری به بیرون گشوده می‌شده، لیکن چنین نیست و درگاه ورود به نشان کتابه سردر همواره همین درگاه کنونی بوده و آجرچین‌ها گویا نشان محراب و شاه‌نشین‌های گچ‌بری گرداگرد بناست که همه فروریخته است.

میان سقف این بنا شمشه‌ای بزرگ گچ‌بری بوده که فروریخته و جای آن با اندک اثر از گچ‌بری پیش مشخص است. گرداگرد آن حاشیه‌ای با پهنای چند سانتی‌متر از نام‌های مقدس، و سپس کتیبه‌ای با پهنای بیست و چند سانتی‌متر گویا به قیاس بناهای مشابه از آیه «شَهِدَ اللَّهُ...»، و آن‌گاه حاشیه‌ای از نقش و نگار بوده که از هر یک اندکی برجای مانده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۰

در بدنه سقف ترنج‌ها با اشکال هندسی در چهار ردیف گچ‌بری و رنگ آمیزی شده که سه ردیف بالا هر یک ۱۲ عدد و ردیف پایین ۲۴ عدد است و باقی قسمت‌های سقف نیز با نقش و نگار گچی آراسته شده است. کتیبه سراسری بالا به خط کوفی است با چهار لوحه مربع در چهار سو میان کتیبه به خط بنایی که متن هر یک چهار «محمد»، و چهار «علی» در میان آنهاست. متن کتیبه هم نخست میان دو لوحه شرقی و شمالی عبارت:

«لا اله الا الله الملك الحق المبين. محمد رسول الله الصادق الامين. علي ولي الله»

و سپس سوره قدر است که از لوحه شرقی تا پایان کتیبه مانند دیگر کتیبه‌های بنا در زمینه گل و بوته گچ‌بری گردیده است. پایین کتیبه در قسمت شانزده گوشه بنا هشت نورگیر و هشت طاقچه گچ‌بری نقش و نگار رنگ آمیزی شده، و پس از آن کتیبه سراسری دوم در آغاز قسمت هشت گوشه با پهنای تقریبی پنجاه سانتی‌متر به ثلث قرار دارد که متن آن سه آیه پایان سوره حشر است.

سقف صفه‌های هشت‌گانه گرداگرد، مقرنس گچ‌بری رنگ آمیزی بوده که بیش‌تر فروریخته است لیکن آرایش ظریف و ترنج‌های پیشانی صفه، ها با حواشی ظریف از نقش و نگار و گاه نام‌های مقدس همچنان برجاست. کتیبه گرد صفه‌ها با پهنای ۲۵ س. م سوره الرحمن است که با جمله «صدق الله» پایان می‌گیرد.

بدنه صافه‌ها پوشیده از نقوش «الله» و «محمد» و «علی» است بر مربع‌های پنج سانتی متری، و گذشت که هر ۱۷ عدد از این مربع‌ها نیز نام «علی» را به خطی درشت جلوه می‌دهد. بالای درگاه ورود کتابه‌ای بوده که فروریخته و دو کلمه‌ای از آغاز آن برجای مانده که آن هم خوانده نمی‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۱

سید سربخش [تصاویر ۹۳-۹۹]

اشاره

مزار سیدبخش در قسمت شرقی شهر خاکجای مردی از نوادگان امام صادق-ع- و بنای کنونی آن از نیمه دوم قرن هشتم است. این بنا به دستور غیاث الدین امیر محمد از بزرگان خاندان علی صفی بنیاد شده و تزیینات آن کار علی بن محمد بن ابی شجاع هنرمند بزرگ این دوره است.

نمای بیرونی این بنا در قاعده هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده ترکی است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۲

نمای درونی نخست تا ارتفاع چند متر چهار گوشه با صافه‌ای در هر ضلع است که در بالا با پیش آمدن گوشواری در هر زاویه به هشت گوشه متساوی و سپس در بالای کتیبه کمربندی به شانزده ضلعی تغییر یافته و سقف گنبدی بر فراز این قسمت استوار است.

تزیینات

در میان سقف ترنجی از نقش‌ونگار، و گرداگرد آن با پهنای تقریبی بیست سانتی متر کتابه‌ای به خط ثلث با زنجیره‌ای از نقش‌ونگار به پهنای چند سانتی متر گچ‌بری شده است. متن نوشته گرداگرد ترنج چنین است:

«شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ

در چهار جانب این ترنج بر بدنه قوسی سقف چهار ترنج دیگر با نقش و نگارهایی ظریف دیده می‌شود. پس از آن نخستین کتیبه سراسری بنا به خط کوفی در زمینه‌ای ظریف میان دو حاشیه زنجیره‌ای از نام‌های متبرک (الله و محمد) با پهنای نزدیک نیم متر در پایین قسمت گنبدی قرار دارد. متن کتیبه سوره حمد است.

در آغاز قسمت شانزده ضلعی کمربندی دیگر از نقش‌ونگار با پهنای چند سانتی متر گرداگرد گنبد گچ‌بری شده، و گرد بدنه‌های شانزده گانه نیز با حاشیه نقش‌ونگار آراسته است. هشت بدنه از این جمله نورگیر بوده که مشبک‌های ظریف گچی آن فروریخته و تنها سه مشبک سالم یا نیمه سالم برجاست. اسپر هشت بدنه دیگر را با ظریف کاری گچی آراسته‌اند.

متن کتیبه سراسری دوم بنا که پس از قسمت شانزده ضلعی، در آغاز هشت ضلعی بنا به خط ثلث با پهنای نزدیک نیم متر در زمینه گل و بوته گچ‌بری شده است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۳

چنین است:

ذکر القدیم اعلی و بالتقدیم اولی - امر ببناء هذه العماره الرفیعه و الروضه الشریفه مرقد الامام المعصوم المظلوم اسمعیل بن الامام محمد بن الامام جعفر الصادق علیهم السلام صاحب الاعظم الاعدل الاعلم، و الی اقالیم الفضل و الکریم مستخدم ارباب السیف و القلم، المنصور بنصره خیر الناصرین، غیث الحق و الدنیا و الدین امیر محمد بن المولی المخدوم الاعظم الاعدل الاعلم جمال الحق و الدنیا و الدین علی بن صفی اعلی الله شأنهما و رفع فوق الفرقدین مکانهما فی محرم الحرام لسنة ۷۷۴. پایین کتیبه حاشیه‌ای است گرداگرد از نقش و نگار با پهنای چند سانتی متر.

پیشانی صفه‌ها و گوشوارها آراسته به تزیینات ظریف گچی، و دو قوسی هر گوشوار نیز با آرایش ظریف و زیبا، و حواشی زنجیره‌ای گرداگرد هر قوسی (به جز در گوشوار شمال شرقی که از نام‌های متبرک است) نقش و نگار است. پایین گوشوارها سومین کتیبه سراسری بنا به ثلث درشت گچ‌بری شده که از کنار صفه جنوبی آغاز شده و در جانب دیگر همین صفه پایان می‌گیرد. متن این کتیبه یازده آیه آغاز سوره دهر است. پایین کتیبه حاشیه‌ای زنجیره‌ای از نام‌های متبرک «الله، محمد و علی» دیده می‌شود.

پوشش قوسی‌های صفه‌ها، اسپر و بدنه آنها از سه سو تا نزدیک یک متری سطح زمین کنده‌کاری و «ملاط سازی» گچی بر دیواره آجری است. در جبهه اسپر صفه‌های شرقی و غربی دو ترنج دایره‌شکل با حاشیه‌ای از نام‌های متبرک گچ‌بری شده که متن ترنج صفه غربی نقش گل، و متن ترنج صفه شرقی - میان یک چهار گوشه - چهار «محمد» و چهار «علی» است. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۴

صفه جنوبی که شکل محراب دارد در طرح تزیین با دیگر صفه‌ها متغایر و پوشش آن در هر سه سو آراسته به نقش و نگار است. بالای صفه، کتیبه‌ای اسپر و دو پایه قوسی آن را زینت بخشیده که نقش و نگارهای متنوع و گل و بوته‌های آرایشی و حاشیه زنجیره‌ای از نام‌های مقدس، از بالا و پایین آن را در میان گرفته است با این متن:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. أَمِمْ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوَكُمْ الشَّمْسِ إِلَى عَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا. عامل هذا المحراب علی بن محمد ابی شجاع»

زیر این کتیبه در میان گل و بوته‌های آرایشی محرابی کوچک گچ‌بری شده که در جبهه آن کتیبه زیر به خط کوفی با پهنای ۱۵ و درازای ۱۲۵ سانتی متر بر قوسی محراب خوانده می‌شود:

«لا اله الا الله. محمد رسول الله. علی ولی الله»

حاشیه زنجیره‌ای گرداگرد محراب نیز به خطوط بنایی مشتمل بر نام‌های مقدس است.

بدنه بنا زیر سومین کتیبه سراسری تا نزدیک یک متری سطح زمین - به ترتیبی که درباره صفه‌ها گفته شد - با «ملاط سازی» گچی تزیین شده، و در این قسمت در هر ضلع پایین گوشوارها «طاقچه» ای کوچک به دهانه ۶۸ و بلندی ۸۴ سانتی متر آراسته به نقش و نگار و تزیینات زیبایی گچی دیده می‌شود.

این نکته هم گفته شود که دود چراغ‌های پیه‌سوز و نفت‌سوز و جز آن طی سال‌ها رنگ گچ را در سراسر این بنا تیره ساخته است.

کاشی‌کاری مرقد «امام‌زاده» و برجستگی دیگری که در کنار آن - به عنوان محل دفن سر او - وجود دارد جدید و بی‌ارزش است. سقف درگاه ورود بنا مقرنس است با قدمت یکی دو قرن.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۵

اشاره

بنای مزار احمد بن قاسم در نزدیک دروازه قلعه قم- جنوب شرقی شهر- از آثار خاندان علی صفی، و آرایش‌های ظریف گچ‌بری آن اثر علی بن محمد بن ابی شجاع بنا در مجموع از بهترین و زیباترین نمونه‌های اوج تجلی هنر گچ‌بری در آثار قدیم قم است.

نمای خارجی بنا نخست هشت گوشه و سپس در بالا- شانزده ضلعی با گنبد قوسی آجری است که در دوره‌های اخیر قبه‌ای کوچک فراز آن بنا نموده‌اند.

تردید نیست که گنبد دو پوشه بوده و پوشش فرازین که برجی هرمی بوده فروریخته است .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۶

نمای درونی نخست تا چند متر چهار گوشه با صدف‌ای در هر ضلع است که از هر صدف دری به بیرون گشوده می‌شده و اکنون در گاه شرقی را بسته‌اند. سپس با پیش آمدن گوشوارها در زوایای چهار گانه شکل بنا به هشت ضلعی، و پس از آن در قاعده گنبد به شانزده ضلعی تغییر یافته است.

تزینات

بدنه بنا پیش‌تر از مرکز سقف تا نزدیک سطح زمین با تزینات گچی ظریف آراسته بود که قسمت پایین از زیر کتیبه سراسری سوم در «تعمیر» چند سال پیش با لایه‌ای ضخیم از سیمان پوشیده، و همان کتیبه در درگاه ورود غربی با بالا بردن سطح بقعه و در ورود از میان برداشته، و باقی مانده به سبکی زنده رنگ آمیزی شد. قسمت بالای آن نیز تا روی نخستین کتیبه سراسری در تعمیر اخیر که یک ماه پیش از تحریر این سطور (فروردین ۵۳) آغاز شده و هنوز ادامه دارد یک سره از میان رفت، چه گنبد قدیم مزار را برداشتند و بر جای آن گنبدی دیگر بنیاد کردند.

وصف بازمانده تزینات بنا به شرح زیر است:

نخستین کتیبه سراسری در «گلوبند» بنا به خط کوفی در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه چند سانتی متری- حاشیه زیرین از نام‌های مقدس «الله، محمد و علی» به خطوط بنایی و حاشیه بالا نقش‌ونگار- گچ‌بری شده که متن آن سوره حمد و گویا پس از آن سوره توحید است. پایین این کتیبه بدنه‌های شانزده گانه قاعده گنبد با تزینات گچ‌بری نقش‌ونگار ظریف و زیبایی آراسته شده است. نیمی از بدنه‌ها نورگیر است که جلوی آنها را با مشبک‌هایی زیبا پوشانیده‌اند. نماها و مشبک‌ها هریک در سبک تزین و پرداخت با دیگری متغایر، و در عین حال مجموعه آنها بسیار متناسق و یک‌نواخت و زیباست. حاشیه زنجیره‌ای گرداگرد بدنه‌ها گاه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۷

نقش‌ونگار و گاه نام‌های مقدس مزبور به خطوط بنایی، و صفحه زیرین برخی مشبک‌ها نیز تنها نقوش و متن برخی دیگر عباراتی مانند «الملک لله» و «الحمد لله» به خط کوفی است جز مشبک بالای درگاه جنوبی که بر صفحه زیر آن، این عبارت

به خط ثلث دیده می شود:

فی محرم سنه ثمانین و سبعمائۀ

پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه دومین کتیبه سراسری در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه- یکی نقش و نگار و دیگری از نام های مقدس- به خط ثلث با این متن گچ بری شده است:

لله الس ... و الاغانة و الاغائة. امر ببناء هذه العمارة الرفيعة و الروضة الشريفة مرقد المعصوم المظلوم احمد بن قاسم بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب عليهم السلام صاحب الاعظم الاعدل الاعلم.

ملاذ طوايف الامم، مستعبد ارباب السيف و اصحاب القلم، صاحب ديوان الممالك، ملجأ العظماء العالم موئل صنديد بني آدم عميم المواهب و النعم، عضد الخواقين المنصور بنصرة خير الناصرين، قوام الحق و الدنيا و الدين مغيث الخلائق اجمعين علي بن صاحب الاعظم السعيد عز الحق و الدنيا و الدين اسحق بن علي صفى الماضى عظم الله تعالى جلال قدره. بعمل بن محمد علي ابو شجاع البنا.

پس از آن لچکی های پیشانی و دو قوسی هریک از صفه ها و گوشوارها سراسر آراسته به نقش و نگارهای ظریف گچ بری است که پاره ای از قوسی های صفه ها و برخی حواشی زنجیره ای گرداگرد گوشوارها و ترنج های لچکی ها مشتمل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۸

بر نام های مقدس به خطوط بنایی است.

زیر گوشوارها سومین کتیبه سراسری بنا میان دو حاشیه نقش و نگار و نام های مقدس، در زمینه گل و بوته به خط ثلث گچ بری شده که بر آن یازده آیه آغاز سوره یاسین دیده می شود. این کتیبه به جمله «أَحْصَيْتِنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ. صدق الله» در لبه درگاه ورود جنوبی پایان پذیرفته است. در این درگاه- که آرایش قوسی های دو سوی آن هشت چهار گوشه، هریک مرکب از چهار نام «محمد» و چهار «علی» به خطوط بنایی است- در پایین قوسی ها در هر دو سو دو چهار گوشه زیبا به خط پیرآموز دیده می شود که متن هریک به این خط عبارت «لا- اله الا- الله» و حواشی زنجیره ای گرداگرد، نام های متبرک «الله» و «محمد» و «علی» است.

مرقد

مرقد امامزاده در میان بنا با کاشی کاری نو آراسته شده که ارزشی ندارد. لیکن پیش تر آرایش آن کاشی های زرفام مغولی کاشان بوده که در دیگر مشاهد و مزارات قم نیز وجود داشته است. در کتابچه ای مربوط به اواخر قرن گذشته درباره این بنا آمده است: «کاشی معتبری دارد که در این زمان نمی توانند درست کنند ..»

محمد تقی بیگ ارباب در تاریخ دار الایمان قم که آن را به سال ۱۲۹۵ نگاشته است در ذیل بحث از مزار در بهشت می نویسد: «مرقد مطهر آنها کاشی کاری است که از کاشی خطوط بیرون آورده اند و بعضی از سوره های قرآن را نوشته اند و کاشی آنها به خصوص از خشت های مرقد کاشی زراندود است که گل او را با سوده طلای احمر خمیر کرده اند .. از غریب آنجا این که اهل فرنگ از انگلیسیان که این کاشی کاری را دیده اند این بقعه و بقعه احمد بن قاسم یک نوع کاشی دارد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۶۹

خشتی سه تومان به متولیان این دو بقعه داده بودند که چند دانه خشت از آنها بگیرند و آنها راضی نشده بودند. عاقبت چند

نفر از اشرار را رو به خود کرده بودند در شب چهار دانه از مرقد احمد بن قاسم را به طریق سرقت برده به آنها داده بودند . گویا در فرنگ این نوع کاشی یافت نشود».

محمد حسن طباطبائی تبریزی در تبصرة المسافرین (ش ۱۴ ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ص ۲۳ سطر ۱۷-۱۸) که به سال ۱۲۷۰ نگارش یافته است ذیل سخن از این مزار می نویسد: «بقعه با کاشی خیلی ممتاز از آیات کریمه و احادیث شریفه به خط علی بن محمد در سنه ۶۶۳ است».

از این وصف اخیر دانسته می شود که لوح مرقدی که اکنون به عنوان «محراب مسجد قم» در موزه برلین نگاهداری می شود و مورخ صفر ۶۶۳ و کار علی بن محمد بن ابی طاهر است از این مزار رفته است. در این لوح در بالا به خط کوفی در سه سطر این عبارات:

لا اله الا الله محمد رسول الله علی / ولی الله امیر المؤمنین و وصی رسول رب العالمین
نوشته شده و متن نوشته حاشیه و متن آن پس از عبارت:

بسم الله و هو السميع العليم

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۰

آیه «آمَنَ الرَّسُولُ ..» است که از حاشیه راست آغاز شده و در متن با این رقم:

«کتب ذلک فی عاشر من صفر ثلاث و ستین و ستمائه. کاتبه علی بن محمد بن ابی طاهر بعد ما عمله و صنعه»

پایان می گیرد. به حسب قاعده ازاره مرقد نیز با کاشی های کوبی همین دوره- و شاید ازاره بقعه هم با کاشی های قرن هشتم- آراسته بوده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۱

شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) [تصاویر ۱۱۷-۱۱۸]

بنای بقعه شاهزاده ابراهیم در مزدیجان (غرب شهر) مغولی و مربوط به قرن های هفتم و هشتم است. مدفون در این مزار را دو تن از فرزندان امام هفتم با نام های ابراهیم و محمد می دانند.

نمای بیرون و درون بنا که اکنون با تعمیرات مکرر ظاهر نوی به خود گرفته هشت گوشه با ایوانی در هر ضلع از بیرون و صفا ای در درون است. بالای آن قاعده شانزده ضلعی گنبد با هشت نورگیر، و سپس سقف گنبدی با بلندی پیرامون چهارده متر از سطح بنا قرار دارد. آرایش کاشی فیروزه ای روی گنبد و مشبک های گرداگرد و کاشی کاری در گاه ورود بنا (ایوان جنوبی) همه نو و از چهل سال اخیر است .

روی قبر در میان بنا لوحی است از کاشی به رنگ آبی آسمانی شفاف، از جنس کاشی های قرن هفتم و هشتم، مرکب از هشت خشت هریک به اندازه تقریبی ۷۰ در ۷۰ سانتی متر، که گرداگرد آن از چهار سو به ثلث برجسته آیه الکرسی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۲

تا «وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» با عبارت «صدق الله العلی العظیم و صدق رسول رب العالمین» در پایان کتیبه شده (آغاز از بالای لوحه شاهزاده ابراهیم) و در متن میان دو لوحه جدا، هریک چهار خشت، با طرح محراب این عبارات به ثلث برجسته خوانده می شود:

[لوحه جنوبی]: هذا المصجع للسيد الشريف الطاهر المطهر التقى النقى الزكى محمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين اخ الحسن ابنا امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليهم السلام

[لوحه شمالی]: هذا المصجع للسيد الشريف الطاهر المطهر التقى النقى الزكى ابراهيم بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين اخ الحسن ابنا امير المؤمنين علي بن ابي طالب عليهم السلام.

در سال‌های اخیر چندبار از این مزار مرمت شده که کتیبه کمربندی ایوان در گاه بنا مورخ ۱۳۵۷ و سنگ‌نبشته بالای آن مورخ ۱۳۱۰ و کتیبه بالای سردر ورود صحن مزار مورخ ۱۳۷۸ نمایانگر دفعات آن است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۳

شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) [تصاویر ۱۱۹-۱۲۲]

اشاره

بقعه شاهزاده ابراهیم در بیرون دروازه کاشان نزدیک مزار در بهشت بنا بر آنچه در کتیبه آن آمده خاکجای یکی از نوادگان امام هفتم و بنای کنونی آن از آغاز قرن نهم است.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده تری، و نمای درونی نخست چهار گوشه با صدفه‌ای در هر ضلع است که در بالا با پیش آمدن گوشوارها به هشت گوشه دگرگون شده و پس از آن میان کتیبه گرداگرد و سقف گنبدی، شانزده ضلعی است.

تزینات

قوسی سقف با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده و خوش طرح آرایش یافته و پایین این قسمت نیز گرداگرد با همین سبک تزین گردیده است.

پس از آن بدنه‌های شانزده گانه قسمت زیر گنبد با حاشیه نقش‌ونگار گچ‌بری

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۴

و رنگ آمیزی شده است که نیمی از آن نورگیر و هریک با مشبکی گچ‌بری بوده که اکنون تنها دو مشبک از آن جمله سالم یا نیمه سالم برجای مانده است. اسپر و بدنه هشت نمای دیگر ساده و عاری از تزین است.

پس از آن در آغاز هشت ضلعی بالای صدفه‌ها و گوشوارها کتیبه کمربندی به ثلث برجسته در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه زنجیره‌ای نقش‌ونگار با این متن گچ‌بری گردیده است:

امرت بعمارة هذه الروضة الرفیعة والمرقد المنیفة المشهد المنور المعطر المقدس الامام المعصوم الطاهر المطهر ابي القاسم ابراهيم بن احمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن الامام المفترض الطاعة اسد الله الغالب ابي الحسن امير المؤمنين علي بن ابي طالب صلوات الله و سلامه عليه و عليهم اجمعين بمنه الخاتون العظمى البانوى الكبرى و بلقيس العهد و الاوان خديجة العصر رابعة الدهر عصمة الدنيا و الدين صفوة الاسلام و المسلمين زیدت عصمتها و خلدت عظمتها فی شهر

شوال سنهٔ خمس و ثمانمائه. نمقه العبد علی بن حسن الطوسی.

پایین این کتیبه بدنه قوسی صدفه‌ها و گوشوارها آراسته به مقرنس، و لچکی‌های دو سو و جزه‌های میان صدفه‌ها نیز مزین به نقش‌ونگارهای زیبای گچی است که از ظرافتی خاص برخوردار است. زیر مقرنس‌ها کمربندی از تزیینات با پهنای کم گرداگرد بنا گچ‌بری شده است.

درگاه ورود

سردر ورود بنا در دوره قاجار با کاشی خشتی تزیین شده که بر خشت‌های گرداگرد در ورود سوره جمعه و در پایان عبارات زیر به نستعلیق ریز:

«عمل طاهر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۵ طاهر ضعیف‌تر بود از مور روزگاردستش به روز حشر به دامن هشت و چار
سنه ۷۲۱»

و بر خشت‌های بالا در، آیه ۵۴ سوره احزاب به این شکل:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ. سنه ۷۲۱»

و عباراتی دیگر با تاریخ شنبه غره ذی حجه ۱۲۷ (۱۲۷۰) دیده می‌شود.

روبه‌روی این درگاه قبرستان امامزاده است که پیش‌تر در کنار آن چند قطعه سنگ قبر قدیم قرار داشته و اکنون گویا به علت بالا آمدن سطح قبرستان اثری از آنها نیست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۶

چهل اختران [تصاویر ۱۲۳ - ۱۳۷]

اشاره

ابنیه مزار چهل اختران در شرق شهر مرکب از سه بنا (که پیش‌تر در دو صحن جداگانه قرار داشته و شصت سال پیش عرصه آن دو را به یکدیگر پیوسته و هر سه بنا را گرد یک صحن قرار داده‌اند) از آثار خوب قرن‌های نهم و دهم است که به ترتیب قدمت به شناساندن آنها می‌پردازد:

I شاهزاده زید [تصاویر ۱۲۳ - ۱۲۹]

سردر بقعه منسوب به حضرت زید بن علی - علیهما السلام - در ضلع غربی صحن مزبور - با دهانه ۳ و بلندی ۳/۵ متر - در سال ۸۴۷ ساخته و پرداخته شده است.

اسپر ایوان در بالای درگاه ورود و دو قوسی آن با آرایش گچ‌بری رنگ‌آمیزی شده همین تاریخ آراسته است.

آرایش قوسی‌ها به پهنای ۹۰ سانتی‌متر - میان دو حاشیه پنج سانتی‌متری نقش‌ونگار - نام‌های محمد و علی به خطوط بنایی به سبکی خاص و به تکرار، و پایین هر قوسی قطعه‌ای مربع به شکل گلی بزرگ با نقوش ظریف، و آرایش تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۷

اسپر در زمینه نقش‌ونگار و گل و بوته کتیبه‌ای است به ثلث در پنج سطر با این متن:
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ. و قال النبي الامي صلوات الله عليه من زار احدا من ذريتي فكأنما زارني و من زارني فقد زار الله عز و جل.

هذا مضجع ابن الامام زيد بن الامام زين العابدين علي بن الامام الحسين بن علي عليهم السلام. تشرف بهذا البنا الصدر الكبير خواجه بهاء الدين هبة الله القمي في شهر سنة سبع و اربعين و ثمانمائة.

این گچ‌بری چنان که گفته شد به سبکی جالب رنگ‌آمیزی شده و با آن که پنج قرن و نیم در معرض باد و باران قرار داشته از تازگی و جلای آن چیزی کاسته نشده است.

بقعه مورد سخن سردری دیگر نیز از شمال دارد که اکنون با دری بسته شده و به شکل رواقی درآمده است. در کنار درگاه ورود از این سردر لوحه‌ای گچ‌بری است در شش سطر به نستعلیق رنگین با این متن:

به یک دانه گندم ز لطف اله تمام است گنبد به اقبال شاه

به سعی براهیم ابن اویس رسیده به‌تمام از آن نیک‌خواه

خرد گفت تاریخ او را بگو به هفتاد و نه نهصدش کن نگاه

در پیشانی درگاه ورود نیز سنگ‌نبشته‌ای است میان قاب‌سازی گچی با این متن در چهار سطر به نسخ:

«چون داخل روضه شاهزاده زید بن امام زين العابدين عليه السلام شدی بگویی: بسم الله و بالله و علی مله رسول الله صلی الله علیه و آله. بانی تعمیر ایوان استاد علی اکبر»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۸

بنای چهار گوشه بقعه به بلندی پیرامون هفت متر گنبدی خوش‌طرح داشت که در زمستان سال ۱۳۵۲ تا قاعده فروریخت. پس وصف آن در اینجا دیگر موردی ندارد. مرقد امام‌زاده با کاشی‌کاری خشتی نو آراسته شده که در میان آنها چهار قطعه کاشی لاجوردی رنگ قدیم از آرایش کاشی‌کاری پیشین مرقد دیده می‌شود مشتمل بر عبارت:

«فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ - مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ»

از آیه‌الکرسی، با نقش «الله» و «محمد» به خط بنایی در میان بر دو قطعه لوزی‌شکل.

کنار بقعه شاهزاده زید مسجدی است از ساخته‌های قرن حاضر که در راهرو آن بر سنگ‌نبشته‌ای بزرگ وقف‌نامه‌ای از نیم‌قرن اخیر مربوط به سوکواری سالار شهیدان ثبت است.

II موسی مبرقع [نصاویر ۱۳۰-۱۳۴]

بقعه منسوب به موسی مبرقع در ضلع شرقی صحن یادشده، خاکجای موسی فرزند امام جواد (ع) دانسته می‌شود و گفته «ابن فندق، علی بن زید بیهقی» در گذشته ۵۶۵ در لباب الانساب و «ابن عنبه» در عمده الطالب آن را تأیید می‌کند. لیکن در کتاب قم نخستین کس را که از رضویان به قم آمده است «محمد» فرزند این «موسی» می‌داند که در سال ۲۵۶ به قم آمد و در ۲۹۶

در گذشت و در سرای «محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری» ملقب به «شنبوله» به خاک رفت. تحریفی که در برخی نسخ متأخر ترجمه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۷۹

کتاب قم در این مورد راه یافته و نخستین کس را (موسی بن محمد) می‌نمایاند خطایی است آشکار و تحریفی بسیار واضح که جای سخن گفتن ندارد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۰

بقعه موسی بنایی ساده و کوتاه و تهی از تزیینات هنری است لیکن دهلیز و راهرو ورود آن به درازای بیست و یک متر در دو قسمت متمایز از میانه قرن نهم برجای مانده است. قسمت آغاز راهرو با درازا و پهنای ۷*۴ و بلندی شش متر و دارای کتیبه و سه طاقچه گچ‌بری رنگین که - به گواهی تاریخی کتیبه پیشین راهرو - بی‌تردید از سال ۸۵۱ است. طاقچه‌ها در بدنه شمالی به دهانه ۸۰ و بلندی ۱۵۰ سانتی‌متر با لچکی‌ها و اسپر و حاشیه آراسته به نقش‌ونگار گچ‌بری رنگین که حاشیه زنجیره‌ای گرداگرد یکی از طاقچه‌ها نام‌های مقدس است، و بالای آن دنباله کتیبه‌ای با این متن به ثلث برجسته به صورت سراسری دیده می‌شود:

«رسول الله علیه السلام النجوم امان لاهل السماء و اهل بیتی امان لامتی. صدق الله العظيم»

از بازمانده این آرایش برمی‌آید که بدنه جنوبی این راهرو نیز با همین گچ‌بری آراسته بوده است.

قسمت نزدیک به بقعه به شکل رواق با درازا و پهنای ۱۴ در ۴/۶۰ و بلندی ۷ متر مرکب از سه طاق چشمه‌پوش به سبکی زیبا با شاه‌نشین‌هایی در شمال و جنوب و درگاهی به بقعه چهل‌اختران است که پیش‌تر کتیبه‌ای گچ‌بری مورخ ۸۵۱ داشته و در متن آن ابیاتی نوشته بوده است. این کتیبه را در تعمیرات سال ۱۳۳۵ (ه. ق) از جای برداشته‌اند. در همین تعمیر که وسیله قائم مقام التولیه رضوی مشهدی انجام گرفته است در منتهی الیه راهرو مزبور بالای درگاه ورود بقعه موسی کتیبه‌ای به نستعلیق سفید بر کاشی خشتی مشتمل بر ابیاتی سست افزوده شده که نگارنده آن میرزا عباس قلی متولی مقبره مستوفی الممالک، و مقطع و ماده تاریخ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۱

آن چنین است:

از پی تاریخ تحسین با گفتی صبوری رونق جاوید دارد طور موسای مبرقع

III چهل‌اختران [تصاویر ۱۳۵-۱۳۷]

بنای گنبد چهل‌اختران خاکجای نوادگان و وابستگان به خاندان موسی فرزند امام جواد از شاه طهماسب صفوی است. نمای درون این بنا با دهانه ۱۲/۵۰ و بلندی ۱۴ متر نخست تا پیرامون چهار متر و نیم چهارگوشه و سپس با پیش آمدن گوشوارها مدور است که سقفی بزرگ بر همه این محوطه سایه می‌افکند. بالای گوشوارها گرداگرد گنبد یک ردیف مقرنس گچی، و بالای آن بر بدنه گنبد چهار نورگیر با مشبک آجری در چهار سو دیده می‌شود.

بدنه این بنای بزرگ سراسر آجری است. تنها زیر گوشوار جنوب شرقی میان مربعی مستطیل عبارت:

«بنائی عمل سلطان قمی»

گچ‌بری گردیده است. در درگاه ورود بنا از صحن یادشده در پیش نیز از درون بالای در ورود کتیبه‌ای است گچ‌بری به ثلث برجسته به درازای سه متر با این متن:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۲

قد صدر الحکم المطاع بیناء هذه العماره الشریفه عن اعلی حضرت سلطان سلاطین الزمان ابو المظفر شاه طهماسب بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانہ و افاض علی العالمین برہ و احسانہ فی شہور سنہ ثلاث و خمسين و تسعمائہ بقعہ در گاهی دیگر در جنوب داشته که به راهرو بقعہ موسی مبرقع گشوده می‌شده و بالای آن کتیبه مورخ ۸۵۱ بوده است که اکنون آن درگاه را با احداث بقعہ‌ای بسته‌اند. در گاهی دیگر از شمال دارد که با دری کهن بسته شده و قطعہ چوب منبت قرن چهارم با کتیبه خط کوفی که اکنون به شماره ۳۳۸۷ میان تالار موزه ایران باستان در محفظہ شیشه‌ای قرار دارد از بالای همین در به موزه رفته است.

جز آن که گویا آن پیش‌تر در جایی دیگر از مزار بوده و سپس به این سردر نقل گردیده بوده است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۳

خاک‌فرج [تصاویر ۱۳۸-۱۴۲]

اشاره

اشاره

مزار خاک‌فرج از زیارتگاه‌های کهن قم مرکب از سه بنای نزدیک به یکدیگر در منطقہ کمیدان در شمال غربی شهر قدیم قرار گرفته و گنبدی کهن که آن را «مسجد کمیدان» می‌دانستند تا چندی پیش در نزدیک آن بر سر پا بود که اکنون نیست. چنین است وصف این سه بنا:

I شاهزاده احمد [تصاویر ۱۳۸-۱۴۱]

بقعہ منسوب به شاهزاده احمد که «امامزاده خاک‌فرج» خوانده می‌شود

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۴

اساس بنای آن گویا مربوط به پیش از دوره صفوی است که در آن دوره و سپس در سال ۱۲۳۲ به دستور فتحعلی شاه وسیله منوچهر خان معتمد الدوله مرمت یافته است.

شکل درون بقعہ با بلندی پیرامون ۹ متر نخست چهارضلعی و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت گوشه است که در بالا شانزده ضلعی می‌شود. آرایش سقف، مقرنس رنگ آمیزی شده و آرایش بدنه گچ‌بری رنگ آمیزی است که از تعمیرات معتمد برجای مانده است. گنبد برجی هرمی بنا با بلندی پیرامون ده متر کاشی کاری فیروزه‌ای نو است.

پوشش مرقد امامزاده در میان بقعہ با بلندی پیرامون یک متر و نیم کاشی خشتی و کتابه گرداگرد آن آیه الکرسی است. از آثار قدیم در این مزار لوح مرقد امامزاده بود مرکب از سه قطعہ خشت کاشی از جنس کاشی‌های قرن هشتم و نهم که به موزه

ایران باستان منتقل شده است. گرداگرد این لوح که بنا بر معمول به نقشه محراب پرداخته و با نقش و نگار آراسته شده است دو کتابه است یکی در لبه خشت‌ها به نسخ ریز مشتمل بر آیاتی از آغاز سوره فاطر و دیگری به ثلث برجسته که متن آن سوره یاسین است تا جمله «فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا» از آیه هفتم. با این کتابه در متن خشت‌ها:

«هذا مضجع شريف الامام حارث بن الامام احمد بن الامام المعصوم زين العابدين بن الامام المعصوم الشهيد الحسين بن الامام الاكبر امير المؤمنين على بن ابي طالب عليه الصلاة»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۵

در دو سوی بقعه از شمال و جنوب دو ایوان است که در برابر هریک صحنی قرار دارد. در ورود بنا از درگاه جنوبی - که از نیمه نخستین قرن گذشته به جای مانده است - منبت است که کتابه گرداگرد آن مشتمل بر ابیاتی چند ساییده شده و کتابه‌های متن دو لنگه به نستعلیق به این ترتیب:

«قال رسول الله صلى الله عليه و آله انا مدينة العلم و على بابها

این در که بود سجده‌گه پیر و جوان چون کعبه بود مطاف شاهان جهان

با روی سیه به تو پناه آوردیم شاید که شویم روسفید دو جهان»

خوانده می‌شود.

بالای درگاه ورود ایوان جنوبی که سقف آن مقرنس است سنگ‌نبشته‌ای است با این متن به نستعلیق:

«بسم الله الرحمن الرحيم

در زمان ملک غازی دارای جواد که شد آباد جهان زو که به جانش آباد

ملک ملک گشا فتحعلی شه که به ملک هر ملک بست به ایمایی و هر ملک گشاد

هم ازو غیرت چین آمده اتلال و دمن هم ازو خجلت مصر آمده امصار و بلاد

هر سرابی که ز فیض گذرش آید خوش هر خرابی که ز نقش قدمش گردد شاد

اندر آن عهد که در سده او هر چه کریم‌اندر آن دور که در درگاه او هر که جواد

فخر امثال منوچهر همایون گوهرزین اشباه خردمند کز آن قدر بزد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۶ برده تارک به فلک چون به خرد روشن و پاک گشته منظور ملک چون به گهر بخرد و راد

هم رهین امر خداوند مهین را ز صلاح هم امین گنج شهنشاه زمین را ز سداد

گوهر روشن او صورتی از عقل و ادب پیکر فرخ او جوهری از دانش و داد

چون شد این بقعه فرخنده درین خاک فرج از تصاریف زمان قبه قرین با بنیاد

نه به بامش که حرم پایه به جز شیون بوم‌نه به باغش که ارم رتبه به جز مویه خاد

پی انگیزشش آن مهر سخا صخره گشود بهر آبادیش آن بدر کرم بدره گشاد

اوستادان سنمار گهر ز ایمایش برده بنیان همایونش براز سبع شداد

بقعه نی خوابگه تاجوری پاک گهر بقعه نی بارگه پادشهی نیک نهاد

بقعه نی از در رفعت فلک ذات بروج بقعه نی از ره رتبت ارم ذات عماد

الغرض کرد چو آهنگ به آبادی این که به پاداش شود هشت بهشتش هشتاد

منشی طبع صبا از پی تاریخش گفت شده این بقعه دلکش ز منوچهر آباد

تا به گردش بود این بارگه میناگون از رخس باغ جهان کارگه مینو باد

فی سنه ۱۲۳۲»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۷

II صفورا [تصویر شماره ۱۴۲]

پیوسته به مزار امامزاده خاکفرج در زاویه شمال غربی بنایی است هشت گوشه گویا از قرنهای نهم و دهم که در سال ۱۳۳۴ قمری وسیله محمد رضا میرزا قاجار مرمت شده و سنگ نبشته بالای درگاه ورود که همین یکی دو سال اخیر برداشته‌اند حاکی از این مرمت بود.

نام این مزار از دیرزمان «صفورا» بوده و اخیرا پیرزن خادم مزار نام «شاهزاده محمد» را برای آن بیشتر پسندیده است!

III کعبه

در زاویه جنوب غربی صحن شمالی شاهزاده احمد راهروی است که به محوطه‌ای کوچک کنار بقعه امامزاده می‌پیوندد. در میان این محوطه گنبدی کوچک است به بلندی سه متر و اندک که «کعبه» خوانده می‌شود و بنای آن نو نیست. میان این بنا گودالی است که معتقدند سنگی از آن مکان در ساختمان کعبه به کار رفته است.

این باور عامیانه بیش از پنج قرن سابقه دارد و چنان که در بحث از مسجد «پنجه علی» این شهر خواهیم دید با امامزاده‌ای به نام «حارث» در افسانه‌های کهن مردم شهر پیوند و تلازم داشته، و در اینجا نیز به همین سبب که مزار خاکفرج را- به نوشته لوح مرقد- خاکجای حارث بن احمد می‌دانسته‌اند چنین اعتقادی کرده‌اند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۸

شاه حمزه [تصاویر ۱۴۳-۱۴۸]

اشاره

اشاره

مزار «شاه حمزه» که آن را خاکجای حمزه فرزند امام هفتم می‌دانند در نزدیک میدان کهنه شهر قرار دارد. در کتاب قم از مشهد حمزه بن امام موسی بن جعفر در نزدیک میدان زکریا بن آدم قم یاد می‌شود.

این مزار مرکب از دو بقعه است که پیشاپیش هر دو صحنی به درازا و پهنای ۳۲ در ۱۵ متر قرار دارد. این صحن را میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم در دوران برکناری خود که در قم اقامت داشت بنا نموده و نمونه‌ای خوب از سبک معماری و تزیین آن دوره است.

I شاهزاده حمزه [تصاویر ۱۴۳-۱۴۵]

اصل بنای بقعه شاهزاده حمزه از نیمه نخستین قرن دهم است. سبک بنای آن درست سبک بنای حرم مقدس حضرت فاطمه معصومه است به عبارت دیگر این بنا نمونه‌ای کوچک‌تر و کوتاه‌تر است از همان سبک.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۸۹

نمای درون بنا هشت گوشه است به دهانه ۷/۵ و بلندی پیرامون ۱۱ متر، با صفه‌ای در هر ضلع به دهانه ۲ و پهنای ۱ متر که دو صفه شرقی و غربی، در گاه ورود است. در جبهه اسپر هر صفه نورگیری است و بالای آن مقرنس کاری گچی که به مقرنس سقف بقعه می‌پیوندد. مرقد امامزاده در میان بنا با کاشی‌های خشتی نو آراسته است با کتیبه‌ای به نستعلیق سفید از آیه نور و صلوات کبیر در بالای بدنه مرقد، با این عبارت بر بدنه شرقی برابر در گاه ورود بنا از این سو:

«حسب الامر مبارک جناب جلالت مآب اجل آقا عزیز خان امیر تومان پیشکار امور شخصی جناب اجل اکرم اشرف صدارت عظمی روحی فداه .. به سعی مقرب الحضرت میرزا علی اکبر مباشر اتمام یافت»

برابر در گاه ورود شرقی ایوانی است به دهانه و پهنای ۶ در ۳/۵ و بلندی پیرامون ۹ متر که سراسر بدنه داخلی و خارجی آن از پایه‌ها و لچکی‌ها و جز آن با کاشی‌های خشتی آغاز این قرن آراسته شده و در بالای آن در لبه ایوان، این سه بیت - با نام مظفر الدین شاه قاجار در میان - به نستعلیق سفید ثبت بوده که برخی خشت‌های آن فروریخته است:

این کفشکن سلیل موسی کظیم کو طعنه زند به طور موسی کلیم

بنیاد ز اصغر ابن ابراهیم است چونان که بنای کعبه کرد ابراهیم

هین واد مقدس است فاخلع نعلیک این باب خداست فادخلوا للتعظیم

با جمله «یا کافی المهمات» در پیشانی ایوان بر لچکی‌های دو سو.

در کمر بند ایوان کتیبه‌ای است به ثلث سفید از آیه نور و چند حدیث نبوی مورخ ۱۳۰۱ با این عبارت در میان کتیبه بالای در گاه ورود بقعه:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۰

«حسب الامر حضرت مستطاب اشرف امجد اسعد ارفع افخم اعظم آقای میرزا علی اصغر خان صدر اعظم مد ظلّه العالی»

در نیمه نخستین کتیبه زیر ردیف خط آن به خطی ریزتر جابه‌جا کلماتی جدای از یکدیگر نوشته شده که مجموع آن چنین است:

«کتبه العبد الخاطی علی بن طاهر الرضوی»

گنبد امامزاده با بلندی پیرامون ده متر به روشی خاص بنا شده که در شکل خود بی‌مانند، و از آثار آغاز قرن حاضر است.

II شاهزاده احمد [تصاویر ۱۴۶-۱۴۸]

بنای پیشین بقعه «شاهزاده احمد» منسوب به مردی از نوادگان امام هفتم چنان که در کتیبه بالای در گاه ورود آن دیده می‌شود به دستور میرزا علی اصغر خان امین السلطان با مباشرت عزیز خان و اهتمام علی اکبر در سال ۱۳۱۷ بنیاد شده بود.

این بنا را سه سال پیش برداشتند و برجای آن بنایی بزرگ‌تر بنیاد نهادند.

تنها اثر قدیم مزار لوح مرقد امامزاده است به درازا و پهنای یک متر و نیم در ۶۰ سانتی متر، مرکب از سه قطعه کاشی قرن هشتم و نهم از جنس کاشی های لوح مرقد امامزاده خاک فرج (که دانستیم اکنون در موزه ایران باستان است) با زمینه آراسته به نقش و نگار و گل و بوته. در متن لوح آیه نخستین سوره تبارک با بخشی از آیه «آمَنَ الرَّسُولُ» به این شکل خوانده می شود:

«تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. آمَنَ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۱

الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا

در کناره لوح از سه جانب سوره های حمد و توحید با جمله «صدق الله العلی العظيم» در پایان نوشته شده است. در بالای لوح دو گوی فیروزه فام به روش معمول الواح مشابه قرار داشته که یکی را پیش ترها ر بوده و برجای آن گویی از کاشی معمولی نهاده اند و دیگری را اخیرا ر بوده اند که جای آن خالی است. زیر آن دو، بر دو سوی لوح این عبارت نوشته شده است:

صنعه - طاهر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۲

امامزاده سید ابو احمد [تصاویر ۱۴۹-۱۵۴]

اشاره

مزار امامزاده سید ابو احمد بیرون دروازه ری در شمال شرقی شهر قرار گرفته و بنای کنونی آن از نیمه نخستین قرن دهم به جای مانده است. می تواند اندکی نیز کهن تر باشد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۳

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده ترکی بر پایه شانزده بدنه کوچک است. پوشش گنبد کاشی است با دو نام «علی» در پایین هر ترک به صورت متعکس، و نام های «الله» و «محمد» بالای آن درون ترنج هایی به خطوط بنایی.

میان قسمت هرمی و بدنه ها حاشیه ای است گرداگرد از کاشی سیاه رنگ که در میان آن همین نام ها با کاشی نواری سفید به خطوط بنایی و به تکرار رسم گردیده است.

پوشش اسپر بدنه های زیر آن نیز با همین نام ها به همان خطوط آراسته است.

نمای درون بنا از سطح بقعه تا بلندی پیرامون سه متر چهار گوشه و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت ضلعی است. بالای قسمت هشت ضلعی کتیبه سراسری گرداگرد بنا، و پس از آن بدنه های شانزده گانه گرد گنبد، و آن گاه سقف بناست.

در ورود بنا از صفه شرقی گشوده می شود.

تزیینات

در نقطه مرکزی سقف ترنجی گچ بری شده که بر آن عبارات:

«لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله.»

به خط ثلث برجسته در زمینه نقش و نگار خوانده می‌شود. زمینه و خط سفید رنگ است لیکن دایره میان آن و حاشیه گرداگرد رنگ آمیزی است.

پایین ترنج مزبور بر بدنه سقف شانزده ترنج در دو ردیف هشت عددی (ردیف بالا بادامی شکل و ردیف پایین به صورت دایره) گچ‌بری و رنگ آمیزی شده که میان آنها صلوات کبیر را به این صورت با ثلث سفید نقش نموده‌اند:

[۱] اللهم صل علی / محمد المصطفی / و علی المرتضی / و فاطمة الزهراء / و الحسن المجتبی / و الحسين الشهيد / و علی زین العابدین / و محمد الباقر /

[۲] و جعفر الصادق / و موسی الکاظم / و علی الرضا / و محمد التقی / و علی النقی / و الحسن العسکری / و محمد المهدی / صلوات الله عليهم.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۴

پس از آن گرداگرد بدنه‌های شانزده گانه و روی جرزه‌های میانه آنها با حاشیه‌هایی از نقش و نگار گچ‌بری به سبکی ظریف آراسته شده است. چهار نما از این جمله در چهار سو نورگیر بوده که جلوی هر یک مشبکی گچ‌بری و زیبا قرار داشته و اکنون تنها مشبک نورگیر غربی باقی است.

پس از آن در آغاز قسمت هشت ضلعی کتیبه کمربندی به ثلث برجسته زیبا در زمینه گل و بوته قرار دارد که متن آن سوره فتح تا پایان آیه ششم (وَ كَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا) است. آغاز کتیبه زاویه شمال غربی، و پایین آن حاشیه‌ای است گرداگرد از نقش و نگار.

پایین این قسمت بدنه صافها و گوشوارها ساده و فاقد هرگونه تزیین است و تنها در اسپر دو صدفه شمالی و جنوبی دو مشبک دایره‌شکل گچ‌بری زیبا جلوی نورگیرهای قسمت هشت ضلعی بنا دیده می‌شود.

مرقد

مرقد امامزاده در میان بقعه به بلندی بیش از یک متر و طول و عرض تقریبی سه متر در یک متر و نیم با کاشی‌های معرق لاجوردی در همه سو آراسته شده و بر قسمت غربی سطح آن عبارات زیر در دو سطر به ثلث سفید دیده می‌شود:

هذا مرقد السيد المطهر ابو احمد بن محمد بن علی بن عبد الله بن جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد حنفیه بن امیر المؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب علیهم السلام.
فی سنه ۹۳۲.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۵

گرداگرد کاشی‌های روی مرقد در لبه آن میان شانزده ترنج صلوات کبیر با همان متن یادشده در پیش (ضمن معرفی ترنج‌های سقف همین بنا) به ثلث سفید نوشته شده که به جمله «صلوات الله عليهم اجمعین» در پایان ضلع غربی انجام پذیرفته است.

بر پایین بدنه‌های شمالی و شرقی و جنوبی مرقد آیه «قُلْ لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى، وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا. إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ» با همان خط و شکل نوشته شده که از زاویه شمال غربی با جمله «قال الله تعالی» آغاز گردیده و در پایان بدنه جنوبی با عبارت «صدق الله العلی العظیم» انجام گرفته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۶

بقعه مجاور صحن مزار در بهشت [تصویر ۱۵۵]

نزدیک مزار علی بن جعفر از جانب شمال، کنار باغی که میان صحن این مزار و باغ گنبد سبز فاصل است، بنایی چهار گوشه با سقف گنبدی قرار دارد که به شهادت سبک بنا از آثار نیمه نخستین دوره صفوی و خاکجای یک یا چند تن از بزرگان آن دوره قم باید بود.

نمای درون بنا نخست چهار گوشه با صفا ای در هر ضلع و دو درگاه در شمال و جنوب است که در بالا- با پیش آمدن گوشوارها به هشت گوشه دگرگون شده و سقف بنا بی فاصله فراز آن قرار گرفته است. دور نیست که گنبد بنا پیش تر دو پوشه بوده و قبه ای هرمی یا کروی روی سقف موجود قرار داشته که فروریخته است.

بدنه بقعه و صفاها در حال حاضر ساده و گچ و خاکی است و تهی از هر گونه تزئین.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۷

بابامسافر [تصویر ۱۵۶]

بنای بقعه بابامسافر در باغ شاه قم - در شمال شرقی شهر نزدیک دروازه ری - کهن است و از نیمه نخستین دوره صفوی فروتر نیست. درون بنا با بلندی پیرامون شش متر نخست چهار گوشه و سپس در بالا هشت ضلعی است. نمای خارجی هشت گوشه است با بقایایی از تزئینات نقش و نگار گچی پیش در لچکی - های بالای اضلاع خارجی بنا، و کنده کاری های گچبری بر بدنه هر یک.

میان بقعه قبری است که اکنون لوحی ندارد لیکن پیش تر لوحی سنگی داشته که بر آن احادیشی در سیروسلوک به خط خوش نقش بوده است .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۸

شاه ظهیر [تصویر ۱۵۷]

در نزدیک مزار «شاه حمزه» مزار کوچک دیگری است که پیش تر «شاه ظهیر» نام داشته و در استعمال معمرین شهر نیز با همین نام شناخته می شود. لیکن از اوائل این قرن - که مزارسازی و نسب بافی در قم قوتی بسزا یافته - آن را به نام «شاهزاده زید» شناسانده اند .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۹۹

بنای پیشین بقعه مورد سخن ساده و کوتاه و محقر بود که چند سال پیش آن را برداشتند و بنایی نو بنیاد کردند. روی مرقد امامزاده در میان بقعه چند خشت کاشی شکسته و دو قطعه سالم هشت گوشه کتیبه دار هست که از نوع کاشی های کوکبی قرن هفتم و هشتم نیست، و گویا در قرن های متأخر تر به تقلید از آن کاشی ها ساخته شده است. چهار گوی فیروزه فام به معمول الواح قبور قدیم روی مرقد دیده می شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۰

شیخ ابا صلت [تصویر ۱۵۸]

در شمال شرقی شهر، کنار دروازه ری بقعه‌ای است آجری و ساده از دوره صفوی در گوشه محوطه‌ای وسیع که آن را «شیخ ابا صلت» می‌خوانند و می‌تواند مدفن یکی از دانشمندان قم در قرن‌های نخست هجری بوده باشد. در النقض (ص ۱۶۴) از مدرسه سعد صلت در قم یاد می‌شود و می‌تواند بود که آن همین جا و این بقعه مدفن بانی مدرسه بوده باشد. نمای درون بنا با بلندی پیرامون هشت متر چهار گوشه با گنبد قوسی آجری و سردری مرتفع در جانب شرق است. نوشته‌ای در این بنا دیده نمی‌شود جز «یادگاری» هایی قلمی بر بدنه راست دیوار غربی بقعه با تاریخ‌هایی از دو قرن دوازدهم و سیزدهم. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۱

مزارات دیگر

سلطان محمد شریف [تصویر ۱۵۹]:

بنای پیشین مزار منسوب به سلطان محمد شریف - در محله‌ای به همین نام نزدیک دروازه قلعه شهر - از نمونه‌های خوب و پاکیزه سبک معماری و تزیین قرن نهم و دهم - و شاید اندکی فراتر نیز - بود که دو سال پیش آن را ویران ساختند و برجای آن گنبدی مرتفع بنیاد نهادند. وصف بنای پیشین آن پیش از این در جایی دیگر انجام گرفته است. اکنون تنها اثر قدیم در این مزار لوح کاشی فیروزه‌ای رنگ روی مرقد است که از قرن‌های هفتم و هشتم بازمانده و متن آن چنین است:

«هذا المضعج المبارک للسید المظلوم المعصوم الشہید شریف بن شریف من اولاد الامام المعصوم زین العابدین بن الامام الشہید المعصوم ابو عبد اللہ الحسین بن الامام الہمام مولی جمیع الانام علی بن ابی طالب علیہم السلام»
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۲

چهار امامزاده [تصویر ۱۶۰]:

مزار چهار امامزاده (در اراضی گمر و سعدآباد، شمال شهر) را که به نام خدمتگزار آن در اوائل قرن حاضر «امامزاده ملا آقا بابا» نیز خوانده می‌شود مدفن چهار تن از نوادگان امام چهارم می‌دانند. بنای کنونی آن که از درون چهار گوشه با سقفی کوتاه و از بیرون هشت گوشه با گنبد برجی هرمی است چندان قدیم نیست. درگاه ورود بنا از شرق است که لچکی‌های پیشانی و بالای پایه‌های دو سوی آن را با کاشی آراسته‌اند.

علی بن بابویه:

بنای مزار علی بن بابویه در نزدیک آستانه حضرت ستی فاطمه باید از اوائل دوره قاجار با اندکی پیش‌تر باشد. بنا از درون چهار گوشه است با سقفی کوتاه و کتیبه‌ای گرداگرد از سوره فتح که در آغاز آن به خطی ریز، زیر خط کتیبه عبارت «عمل محمود» و در پایه راست بدنه غربی تاریخ ۱۳۳۹ (قمری) دیده می‌شود. بر بدنه جنوبی مرقد (بالاسر) نیز تویعی که می‌گویند

از سوی امام یازدهم برای این دانشمند فرستاده شده بود بر کاشی ثبت است. گنبدی مرتفع دارد با

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۳

کتیبه‌ای به ثلث از سوره یاسین که بیش تر آن فروریخته و در تعمیرات بعد جای آن را با کاشی‌های معمولی بدون نوشته پر کرده‌اند.

در چند قدمی این مزار بقعه‌ای است که به تازگی تجدید بنا شده و در آن قاضی سعید قمی دانشمند و حکیم و عارف قرن یازدهم (در گذشته ۱۱۰۳) و ملا محمد هیدجی نگارنده حاشیه‌ای بر شرح منظومه سبزواری (در گذشته ۱۳۳۹ ق) به خاک رفته‌اند.

شاهزاده سید علی:

مزاری است در شمال شرقی شهر، بیرون دروازه ری که مورد توجه مردم شهر است و صحن و سرا و بقعه و گنبدی معتبر دارد. لیکن بنای آن نو است و هیچ اثر قدیم ندارد.

سید معصوم:

در اراضی مزدیجان در غرب شهر. بقعه‌ای ساده و کوتاه از دوره قاجار.

احمد بن اسحاق:

مزار احمد بن اسحاق نزدیک رودخانه و پل علیخانی - روبه روی درگاه مسجد امام حسن عسکری - خاکجای احمد بن اسحاق بن ابراهیم عسکری نواده امام هفتم است. تواند بود که مسجد جامع عتیق را به همین مناسبت مسجد عسکری نامیده، و سپس آن را به امام حسن عسکری پیشوای یازدهم منسوب داشته‌اند.

در کتاب انوار المشعشعین با استناد به عبارتی از عمده الطالب ابن عنبه این مزار را خاکجای ناصر الدین علی بطحانی پنداشته و از آن پس اندک‌اندک آن

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۴

را «شاهزاده ناصر الدین» نام داده‌اند. در پیش‌گفتار همین مجلد گذشت که آن عبارت چنان که در نسخ قدیم و صحیح آن کتاب دیده می‌شود مربوط به بم کرمان است نه قم. بنای کنونی مزار مورد سخن نو و ساده است.

علی موسی رضا:

بقعه‌ای ساده و کوتاه از نیمه دوم دوره قاجار در شرق شهر.

ستیه (بیت النور):

بیت النور یا ستیه در میدان میر سراج محراب عبادت حضرت ستی فاطمه در مدت کوتاه اقامت آن حضرت در قم است. در کتاب قم پس از نقل سرگذشت ورود حضرت ستی فاطمه به قم و درگذشت و دفن او در بابلان می نویسد: «و محرابی که فاطمه-ع- نماز کرده است در خانه‌ای از سرای موسی بن خزرج تا به اکنون ظاهر است».

بنا و آرایش آینه کاری کنونی بیت النور از سال ۱۳۷۱ قمری است.

سید ابو الحسن رضا:

در محله رضاآباد (رضائیه) در شرق شهر نزدیک محله موسویان بقعه‌ای است که آن را مدفن سید ابو الحسن رضا می دانند و به تازگی تجدید بنا شده است.

درباره این شخص هیچ گونه آگاهی در دست نیست جز آن که نام او در داستان بنای مسجد جمکران قم (از آثار میانه دوره صفوی) آمده است. در همان داستان از خاکجای او در محله موسویان این شهر یاد می شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۵

محمدیه:

مدفن میر سید محمد مهدی رضوی قمی که سرگذشت او با یاد همین بقعه- که اخیراً تجدید بنا شده است- در مجلد نخست این کتاب، پیش گفتار سند شماره ۷ از اسناد آستانه قم گذشت.

گورستان بابلان:

از بقایای این گورستان که اکنون همه آن جز قسمتی بسیار کم به صورت خیابان و میدان و ابنیه و باغ ملی درآمده دو بقعه نوساز یکی مدفن علی بن ابراهیم نگارنده تفسیر قرآن و درگذشته پس از ۳۰۷، و دیگری مدفن محمد بن قولویه فقیه و محدث عصر خود و درگذشته ۲۹۹-۳۰۱ در میان باغ ملی به جای مانده است. قبر میرزا حسن لاهیجی قمی حکیم و دانشمند قرن یازدهم، درگذشته ۱۱۲۱ (نگارنده مصابیح الهدی و شمع الیقین و جمال الصالحین و آثار دیگر) در کنار جوی آب خیابان ارم، نیز بقعه علی بن بابویه و قاضی سعید و هیدجی که پیش تر از آن سخن رفت داخل همین گورستان بوده است.

قسمت بسیار کم بازمانده این گورستان که اکنون «مقبره شیخان» خوانده می شود مدفن گروهی از محدثان و راویان قرون نخست و دانشمندان و فقیهان و شخصیت‌های روحانی دوره‌های بعد است که در آن میان بقعه زکریا بن آدم صحابی جلیل امام هشتم و میرزای قمی فقیه و دانشمند بزرگ آغاز قرن سیزدهم، و نیز قبر آدم بن اسحاق و ابو جریر زکریا بن ادریس از صحابیان امامان اهل بیت که قبر اخیر با لوحی قدیم به ثلث زیبا مشخص است زیارتگاه اهالی است.

سرگذشت همه این بزرگان که در اینجا نام بردیم در کتاب‌های تراجم و رجال حدیث آمده است.

مقبره کوچه حکیم:

سه تن از دودمان میر بهاء الدین سرکشیک آستانه قم در دوره فتحعلی شاه قاجار از جمله خود او در بقعه‌ای واقع در کوچه حکیم در قسمت شرقی شهر مدفونند. سرگذشت میر بهاء الدین در ذیل سخن از سرکشیکان آستانه در مجلد نخست گذشت. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۷

۲ مساجد

اشاره

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۰۹

مسجد جمعه (جامع) [تصاویر ۱۶۱-۱۷۳]

بنای مقصوره رفیع مسجد جامع قم- در نزدیک دروازه ری این شهر- سلجوقی و از نیمه نخستین قرن ششم است. در خلاصه البلدان ذیل سخن از مساجد بزرگ شهر در آن دوره (نیمه دوم قرن یازدهم) پس از ذکر مسجد جامع عتیق- مسجد امام حسن عسکری- می نویسد:

«و اما مسجد جامع شهر را که الحال دایر است و تولیت آن با سلسله جلیله سادات واعظ است سلطان طغرل در ایام سلطنت خود در سنه ثمان و عشرين و خمس مائه بنا نهاده و موقوفات بر آن مقرر نموده»

از این نوشته به خوبی برمی آید که تاریخ ۵۲۸ و نام طغرل دوم (۵۲۵-۵۲۹) تا آن زمان در کتیبه‌های مسجد برجای بوده است. از مآخذ دیگر برمی آید که تاریخ ۵۲۹ در پایان کتیبه‌ای دیگر تا پیش از تعمیرات فتحعلی شاه به وضوح بوده است. در النقض از جامعی که کمال ثابت قمی- وزیر بزرگ سلطان مسعود

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۰

سلجوقی و کشته شده به سال ۵۳۳- در درون شهر قم بنا نهاده است یاد می شود و آن بدون تردید همین مسجد است. درباره سادات واعظ که تولیت این مسجد را عهده دار بوده اند شرحی در خلاصه البلدان ذیل سخن از سادات شجری (نقباء طالبین قم در قسمتی از قرن چهارم) آمده است این چنین:

«حسن بن ابی علی احمد بن محمد بن حسن بن ابی علی احمد الشجری قدس سره جد عالی حضرات مرحمت و شریعت پناهان مغفرت و رضوان جایگاهان امیر مخدوم و امیر مسیح الدین عیسی روح اللّٰه روحهما بوده ... و عالی حضرت شریعت و غفران پناه امیر عیسی اقصی القضاة دار المؤمنین قم و متولی شرعی مسجد جامع عتیق بوده و همیشه سلسله سليله ایشان در بلده کریمه قم من سالف الزمان الی الان عزیز و محترم بوده اند و خاندان ایشان به صلاح و تقوی و زهد و ورع و سداد و جاه و شوکت معروف و مشهور بوده و تمام عمر عزیز و محترم بوده و هستند و در بعضی احوان به مناصب دنیویه نیز مشغول

می‌بوده‌اند و از جانب ملوک عجم به سیورغال

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۱

و انعامات ممتع شده بوده‌اند و این سلسله جلیله به سادات واعظ معروف بوده‌اند»

در گلستان هنر ذیل سرگذشت حافظ قنبر شرفی می‌نویسد: «خط ثلث را خوش می‌نوشته و کتابه در گاه مسجد جامع دار المؤمنین قم و محراب مسجد ..

به خط اوست». از این برمی‌آید که در نیمه نخستین قرن دهم از این مسجد مرمتی به عمل آمده است. شاه عباس دوم در سفری به قم در همین مسجد پشت سر ملا محسن فیض دانشمند نامور آن دوره نماز گزارد .

در تاریخ دارالایمان قم و از آنجا در مرآت البلدان اصل بنای مقصوره را از ابو الصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری در سال ۲۶۵ دانسته‌اند. آقای

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۲

گذار هم در مقاله‌ای به استناد نوشته مرآت البلدان اصل بنا را از همان زمان دانسته، لیکن پس از آن می‌گوید: «در حال حاضر قدیم‌ترین قسمتی که از مسجد دیده می‌شود از دوره سلجوقیان است. ساختمان مقصوره در زیر پوششی از گچ که او را پنهان نموده است از عهد سلطان سنجر است».

جامع ابو الصدیم با مشخصاتی که در کتاب قم برای آن گفته شده بر این مسجد قابل انطباق نیست و از آنچه گذشت سال تاریخ بنا و بانی اصلی مسجد دانسته شد که البته مربوط به همان مقصوره یادشده است. اصل بنای گوشوار شرقی و غربی آن و ایوان رفیع جنوبی هم گویا صفوی است لیکن بنای ایوان شمالی و شبستان‌های سراسری شمالی و شرقی از فتحعلی شاه است که در اواخر روزگار فرمانروایی خویش همراه با مرمت مقصوره بزرگ و ایوان جنوبی بنیاد نهاد . زیرزمین غربی و شبستان سراسری بالای آن را حسین خان نظام الدوله امیر تومان شاهسون در آغاز دوره ناصری بنا کرده است.

*** بنای مقصوره به دهانه ۱۳ و بلندی پیرامون ۲۷ متر که با سه درگاه به ایوان و با دو درگاه در هریک از دو جانب شرقی و غربی به گوشوارهای دو سو می‌پیوندد چهار گوشه و آجری است. در فاصله‌ای پیرامون شش متر از سطح زمین کتیبه‌ای است کمربندی به ثلث که با سوره تبارک از زاویه جنوب غربی آغاز شده و در پایان آن از تعمیر مقصوره به فرمان فتحعلی شاه سخن رفته است. بیش‌ترین کتیبه اکنون

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۳

بی‌رنگ شده و خطوط آن خوانده نمی‌شود و در آن میان تنها نام فتحعلی شاه در بدنه غربی مشخص است. بالای کتیبه تا آغاز قسمت کروی سقف با نقش‌ونگار رنگین به سبکی خاص و با مقرنس کاری در زاویه‌ها و بالای محراب آراسته شده و در زیر سقف ۱۶ نما با ۸ نورگیر مشبک در میان طرح افکنده شده است. سقف نیز با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده آراسته گردیده است.

گوشوارهای دو سوی مقصوره به درازای ۲۱ متر با همین پهنا در گوشوار شرقی و با پهنای ۱۳ متر در گوشوار غربی آجری است. ایوان پیشاپیش مقصوره با دهانه و پهنای ۱۴ در ۷ و بلندی پیرامون ۱۷ متر، سقف آن مقرنس آجری است و بدنه و پایه‌ها و لچکی‌ها آراسته به کاشی‌های خشتی دوره فتحعلی شاه که قسمت‌های پایین آن در ربع قرن اخیر تعمیر شده است. کتیبه بالای ایوان آیه نور است تا «رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» که بیست سال پیش به‌جای کتیبه فرو ریخته

پیشین گذارده‌اند. کتیبه کمربندی ایوان به ثلث سفید سوره جمعه است با عبارت:

«سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. فِي تَارِيخِ رَبِيعِ الثَّانِي مِنْ سَنَةِ سِتِّ وَارْبَعِينَ وَمِائِينَ بَعْدَ الْفِ مِنَ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ فِي ١٢٤٦»

در پایان. کتیبه ریز بالای درگاه ورود میانه که زیر کتیبه کمربندی قرار دارد آیه الکرسی است با آیه «فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» و عبارت «کتبه محمد حسن» در پایان. در بغله‌های شرقی و غربی در ترنج‌هایی آیه «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» و حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» خوانده می‌شود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۴

در لبه ایوان از بالا تا پایین طره‌ای است از کاشی فیروزه‌ای و بسیار زیبا. نمای بیرونی ایوان با پایه‌های آن به درازای ۲۸ متر به همان سبک کاشی کاری خشتی است.

قرینه ایوان مزبور در جانب شمال مسجد نیز ایوانی است به دهانه و پهنای ۷ و بلندی ۱۴ متر که بدنه و لچکی‌های آن کاشی خشتی و سقف مقرنس گچی است با کتیبه‌ای در کمر بند آن به ثلث مشتمل بر سوره منافقون با این رقم در پایان:

«کتبه محمد رضا الشریف القمی فی ۱۲۴۸»

در پس ایوان و دو سوی آن شبستانی است آجری، و در دو سوی شرقی و غربی مسجد نیز دو شبستان سراسری است که لچکی درگاه‌های آنها به صحن مسجد کاشی کاری است. در جانب غربی زیر شبستان زیرزمینی است سراسری. سردر ورود مسجد از جانب غربی نیز از دوره فتحعلی شاه است لیکن کتیبه آن نو است و مورخ ۱۳۸۱.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۵

مسجد امام [تصاویر ۱۷۴-۱۷۸]

مسجد جامع عتیق قم منسوب به امام حسن عسکری (ع) از کهن‌ترین مساجد این شهر است. دور نیست آن همان «مسجد عتیق» نخستین مسجد بنا شده در این منطقه باشد که پیش‌تر آتشکده بوده و احوص بن سعد اشعری آن را ویران ساخته، برجای آن مسجد مزبور را به در پل بساخت و گرداگرد آن رواق‌ها بگردانید.

نیز می‌تواند مسجد جامع ابو الصدید حسین بن علی بن آدم اشعری باشد که آن را در سال ۲۶۵ میان قم و کمیدان بنیاد کرد و در وقت عامل شدن یحیی بن اسحاق در

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۶

سال ۲۹۱ برای آن مناره‌ای نیز ساختند. این مسجد در یک سوی رودخانه کنار پل بکجه قرار داشته و منطقه کمیدان در آن سوی رود برابر آن واقع بوده است.

راه آن همان راه ساوه و آوه بوده و می‌دانیم که مسجد امام تا دوره صفوی بیرون دروازه ساوه قم قرار داشته است.

این مسجد به‌خاطر انتساب آن به امام یازدهم از دیرزمان مورد توجه بسیار بوده است. در وجه این نسبت مردم قم معتقدند که آن را احمد بن اسحاق اشعری وکیل امام عسکری در قم به دستور آن حضرت از محل وجوه شرعی و درآمد موقوفات امامان اهل بیت در این شهر بنا نهاد لیکن بنای احمد بن اسحاق را یک صفه می‌دانند. صفی الدین حسینی قمی در بیاض خود پس از نقل فرمان امام در مورد بنای مسجد مزبور- آن‌چنان که مردمان شهر از دیرزمان معتقد بوده‌اند- می‌نویسد:

«به دستور امام حسن عسکری از خراج قم .. صفه‌ای در مسجد جامع در بیرون قم به قرب روضه مقدسه فاطمیه در کنار رودخانه که مشهور و معروف است به مسجد حضرت امام حسن عسکری، به فرموده آن حضرت از وجوه خراج قم ساختند که تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۷

الحال آن مسجد کثیر الفیض باقی و نمازگاه شیعیان است» و همو در ذیل سخن از جامعی که ابو الصدید در بیرون شهر بنا کرد می‌نویسد: «و مخفی نماناد که مسجد جامع بیرون، همان مسجد است که الحال به مسجد امام حسن عسکری معروف است و در آن مسجد صفه‌ای از سر کار آن حضرت ساخته شده و بدان جهت آن را مسجد امام حسن عسکری خوانند». از سوی دیگر نگارنده انوار المشعشعین این شهرت را بی‌اساس می‌داند و در برخی نوشته‌های دیگر نیز وجه انتساب مزبور را به گونه‌هایی جز این آورده‌اند و می‌تواند هم‌وجه درست همان باشد که ذیل سخن از مزار احمد بن اسحاق گذشت.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۸

تولیت و امامت و خطابت این مسجد که مقامی بزرگ بود از دیرزمان با بزرگان شهر قم بوده و از قرن نهم به بعد متولیان قدیمی آستانه مقدس تولیت و پیشوایی تفویضی آن را عهده‌داری می‌نموده‌اند. نام این مسجد و متولیان قدیم آن به همین جهت در اسناد و احکام مربوط به تولیت قدیمی آستانه از جمله فرمان‌های اوزون حسن و یعقوب و الوند و آق‌قویونلو و احکام پادشاهان صفوی و مثال‌های صدور این دوره آمده است. ثبت موقوفات و سیورغالات مسجد نیز که رقمی بزرگ بوده است پشت فرمان‌های مورخ ۹۲۰ و ۹۳۱ از اسناد آستانه قم دیده می‌شود.

جزوی از مصحف شریف (جزء ۲۳) به شماره ۵۶ انبار در کتابخانه آستانه قم هست که به شهادت وقف‌نامه روی نخستین برگ، آن را با بیست و نه جزو دیگر امیر یوسف خواجه فرزند شیخ علی بهادر (از امرای مشهور دوره تیموریان) در ۲۰ رمضان سال ۸۴۲ بر مسجد جامع عتیق قم منسوب به امام حسن عسکری واقع در بیرون درب ساوه از دروازه‌های شهر قم وقف نموده است. چنین است متن این وقف‌نامه:

وقف و حبس هذا الجزؤ مع الاجزاء التسعة و العشرين الباقية من كلام الله رب العالمين و الصندوق المسدس المجلد المتين الامير الاعظم الكبير الافخم غياث الدولة و الدنيا و الدين الامير يوسف خواجه بهادر بن الامير السعيد الكبير الشهيد مظفر الدولة و الدين الامير شيخ علي بهادر عمت معدلته على المسجد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۱۹

الجامع العتيق الخارج درب ساوه من دروب مدینه قم حماها الله عن الافات و الحوادث المنسوب الى الامام الهمام الحسن العسکری علیه السلام خالصا لله تعالى و ابتغاء لمرضاته و الزلفی لیدیه فی جناته ليقراً فيه خصوصاً ایام الجمععات وقفا صحیحاً شرعياً مؤبداً مخلداً مشروطاً علی أن لا یخرج منه و لا یقرأ خارجه.

تقبل الله منه بقبول حسن فی العشرين من رمضان لسنة اثني اربعين و ثمانمائه هجرية.

در اجازة کبیره صاحب معالم از شیخ فقیه ابو محمد حسن بن حسوله بن صالحان قمی خطیب جامع عتیق قم، شاگرد ابو عبد الله جعفر بن محمد دوریستی و استاد شاذان بن جبرئیل یاد می‌شود.

در تذکره نصرآبادی (ص ۷۸) می‌نویسد: «میرزا ابو طالب خلف بندگان مرحوم میرزا ابراهیم است که از سادات عظیم الشان رضویند. خطابت مسجد امام حسن عسکری که مسمی به مسجد عتیق است در قم ابا عن جد با ایشان است».

امیر ابو الفضل عراقی از امرای دوره طغرل اول سلجوقی (۴۲۹-۴۶۵) بود و مسجد جامع عتیق قم و مناره‌ها او فرمود (النقض: ۲۲۰). در دوره فتحعلی شاه به دستور او از این مسجد که آن‌هنگام از صدمه سیل رودخانه آسیب دیده بود مرمتی به عمل آمد

. در دوره ناصری و پس از آن تا روزگار ما چندین بار قسمت‌های گوناگون مسجد تجدید بنا و تعمیر گردیده که تفصیل آن را در مصادر مربوط می‌توان یافت .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۰

بنای کنونی مسجد چندان کهن نیست. ایوان جنوبی مسجد که قدیم‌ترین قسمت موجود آن است تاریخ ۱۱۲۹ دارد. چند سال پیش هنگام توسعه زیرزمین غربی مسجد شنیده شد که محراب گچی کهنی در آن قسمت پدیدار و ویران گردیده است. ایوان جنوبی با بلندی چهارده متر و درازا و پهنای ۱۱ در ۱۲ متر مرکب از سه طاق چشمه‌پوش، آرایشی مختصر دارد با سه صفه در بالای بدنه جنوبی که پوشش آنها مقرنس است با لوحه‌ای از نام‌های مقدس در اسپر هریک. کتیبه گچ‌بری گرداگرد ایوان به ثلث سوره جمعه است تا پایان و سپس سوره تبارک تا جمله «تَكَادُ تَمَيِّزُ» از آیه هشتم. در محراب ایوان که پوشش درون آن مقرنس و آرایش پیشانی با نام‌های مقدس است هفت لوحه گچ‌بری دیده می‌شود با کتابه-هایی این چنین:

(۱) عمل کلب علی بن استاد سلطان القمی.

۶/۲ یا غفران یا مستعان یا برهان یا سبحان یا رضوان یا حنان یا منان یا دیان.

۵/۳ جنات عدن مفتحة لهم الابواب. تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۱۲۰

چهار «یا علی» در میان و گرداگرد آن: یا سبحان یا مستعان یا قاضی الحاجات یا رفیع الدرجات.
(۷) فی سنه تسع و عشرين و مائة بعد الالف.

چنان که دیده می‌شود متن لوحه‌های دوم و ششم و همچنین لوحه‌های سوم و پنجم یک‌سان است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۱

مسجد پنجه علی [تصویر ۱۷۹]

مسجد پنجه علی در محله‌ای به همین نام. نام خود را از پنجه‌ای منسوب به حضرت امیر مؤمنان- علیه السلام- که بر سنگ کنده و در محراب آن نصب شده است گرفته و بنای آن از نظر هنری ارزش وصف ندارد. لیکن چند قطعه کاشی که پیش‌تر بر سردر درگاه ورود آن بوده و اکنون پس از تخریب این سردر بر دیوار شرقی مسجد، کنار در ورود، نصب است قدیم است به این شرح:

I

کتیبه خط ثلث مورخ ۸۸۶ که آغاز و انجام آن- چنان که از خط لبه کاشی در هردو مورد پیداست- درست است لیکن در میان قطعاتی افتاده دارد و یک تکه شکسته آن نیز به نادرست پیش از جای اصلی خود نصب شده است. چنین است متن کتیبه:

«هذا المسجد المتبرک المشهور بمسجد الصینی مغیث حارث ابن الامام المفترض الطاعة موسی الکاظم علیه و علی آبائه الطاهرین صلوات الله (این کتابه ش ..) .. زاد الله توفيقه بالخیرات و الحسنات بعمل مرتضى اعظم سید عبد الصمد بن عطاء الله الحسینی فی سنه ۸۸۶»

پس از افتادن خشت‌هایی از میان این کتیبه، چند خشت مشتمل بر عبارات «نصر من الله و فتح قریب و بشر المؤمنین، یا محمد یا علی ..» ساخته و در آغاز

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۲

کتیبه برای تکمیل ردیف آن نصب نموده‌اند که مقدار افتاده را بازمی‌نماید.

II

قطعه خشت کاشی با نوشته‌ای به نستعلیق که از همان سال ۸۸۶ است با این متن:

«هو- روایت است از عمار بن یاسر خالدونی که امام‌زاده حارث ابن الامام المفترض الطاعه موسی الکاظم علیهما السلام در قم به مسجد صینی در مصاف با کرخیه اسدی علیه اللعنه غایب شد و از وی کسی نشانی نیافت. صفت مسجد متبرک آن است که ابراهیم پیغمبر علیه السلام هفت نوبت کعبه معظمه را بنیاد کرد و خراب شد و قرار نگرفت، بامر الله تعالی چون حجر الایض را از مسجد مذکور به کعبه مبارکه بردند مستحکم البنا شد. و همچنین نقل است که هر شهری در آخر الزمان به چیزی و قم به آب منهدم گردد الا این مسجد و حوالی به برکت مقام حجر الایض و غایب شدن شاهزاده معصوم خراب نخواهد شد. تمام گشت این محراب به سعی صاحب اعظم خواجه کمال الدین شاه حسین بن خواجه عوض شاه بزاز قمی.

تحریرا فی ثانی عشر محرم الحرام سنه ۸۸۶ هجریه»

III

خشتی ترنج‌گونه با جمله «و موسی الکاظم» در میان، بازمانده کتیبه‌ای که ناچار صلوات کبیر بوده است. و خشتی گرد با طرح گل و بوته بدون نوشته.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۳

مسجد عشقعلی [تصاویر ۱۸۰-۱۸۱]

بنای مسجد عشق‌علی در نزدیک آستانه مقدس، کهن است و باید از پیرامون قرن دهم باشد. درباره بانی و تاریخ دقیق بنای آن آگاهی درستی در دست نیست جز آن که در «کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات کشور در دوره ناصری» براساس دفاتر قدیم از موقوفات سرکار سید عشق‌علی یاد می‌شود.

در کنار مسجد قدیم شبستانی نه‌چشمه‌ای با چهار ستون در میان هست که در دوره قاجار بنا نهاده‌اند. مسجد قدیم به شکل مقصوره با دهانه ۸ و بلندی پیرامون ۱۲ متر، چهار شاه‌نشین در چهار سو دارد که دو شاه‌نشین شرقی و غربی، در گاه ورود است. درون هریک از دو شاه‌نشین شمالی و جنوبی سه صفه طاق‌نما، و در کنار هر شاه‌نشین دو حجره در پایین و دو غرفه بالای آن طرح افکنده‌اند. پوشش در

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۴

بدنه پایه‌ها سفیدکاری گچی است و در قاعده گنبد و سقف، آجری که با طرح و سبکی خاص به شکلی جالب درآمده و بر روی هم این بنا را از زیبایی و ظرافتی ویژه برخوردار ساخته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۵

مدرسه غیائیه [تصاویر ۱۸۲-۱۸۸]

سردر و مناره‌های مدرسه غیائیه در نزدیک میدان کهنه شهر که نام آن به همین شکل در کتاب‌ها و اسناد دوره صفوی و قاجار به تکرار دیده می‌شود از آثار نیمه نخستین قرن نهم و مورخ به سال ۸۳۰ است.

سردر مدرسه به بلندی ۱۲ و دهانه و پهنای ۷ در ۴ متر رو به جانب شرق بنا شده، و در دو سوی آن بر پایه‌های خارجی ایوان هر طرف دو طاق‌نما- یکی پایین و دیگری بالای آن- برآورده‌اند. در کمر بند ایوان کتیبه‌ای سراسری بوده که فروریخته و هیچ از آن برجای نیست. سقف ایوان نیز قسمتی فروریخته و با بی‌توجهی مسئولان امور نسبت به این اثر قدیم بازمانده سقف نیز به زودی ویران خواهد شد. پوشش سقف مقرنس بوده که از میان رفته و دو قطعه بسیار کم در دو سوی قوسی‌های سردر از آن باقی است. پوشش بدنه ایوان و قوسی‌ها و پایه‌های دو سو سراسر نقش‌ونگار بسیار ظریف گچ‌بری با کتیبه‌هایی از آیات و عبارات مقدس به

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۸

خطوط بنایی بر سراسر بدنه و پایه‌ها، با نقش نام «محمد» و «علی» بر سراسر بدنه قوسی‌ها و جابه‌جا در میان تزیینات پایه‌ها، و پوشش درون طاق‌نماها ملاط‌سازی گچی با نام‌های مقدس بوده که همه فروریخته و تنها قسمتی از آرایش قوسی‌ها و نمونه‌هایی از هنر نوع آرایش‌های ذکر شده در درون و گرداگرد طاق‌نماها برجای مانده است.

دو مناره بالای سردر به قطر ۲/۲۰ متر و بلندی ۱۳ متر از بالای بام (۲۵ متر از سطح زمین) با پوشش آجری است که از پایین تا گلوگاه به نقشه شطرنجی لوزی در ۱۹ ردیف، با طرحی از کاشی فیروزه‌ای میان لوزی‌ها در کمرگاه و گلوگاه هر دو مناره، و در بالا با کتیبه‌ای از کاشی خشتی آراسته شده و در بالای کتیبه نقشه آجر چینی دگرگون گردیده و پس از چند ردیف، سه ردیف مقرنس آجری به شکل کنگره فراز مناره‌ها نمودار است.

متن کتیبه‌های بالای دو مناره به ثلث سفید در زمینه لاجوردی دو آیه از قرآن کریم بوده که آنچه در رویه شرقی و شمالی بوده بیش‌تر برجای مانده، آنچه در رویه‌های غربی و جنوبی بوده به نقل معمران در جنگ جهانی اول هنگام ورود نیروهای خارجی به قم، به منظور ارباب «کمیته مجاهدین» این شهر هدف تیراندازی هوایی نیروهای مزبور قرار گرفته و یک‌سره فروریخته است. متن کتیبه مناره شمالی آیه «إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا...» بوده که اکنون تنها جمله «... لَتَأْتِيَ أُمَّسِيكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعِيدِهِ» از دنباله آن بازمانده، و بر مناره جنوبی آیه «اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا» کتیبه بوده که از آن هم تنها همین قسمت از آغاز آیه برجای مانده و در پایان کتیبه خوشبختانه تاریخ بنای مناره‌ها

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۲۹

به این شکل باقی است :

«فی .. سنه ثلاثین و ثمانمائه»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۰

مدرسه رضویه [تصویر ۱۸۹]

مدرسه رضویه در میان شهر قدیم از کهن ترین مدارس قم است و سید عبد الکریم بن طاوس در گذشته ۶۹۳ در فرجه الغری از آن یاد می کند. در این کتاب است که حضرت رضا (ع) در سفر خود از مدینه به مرو از قم گذر فرموده و در اینجا فرود آمده است.

کهن ترین قسمت موجود مدرسه، سردر شمالی آن است که از دوره صفوی برجای مانده و کاشی های پیشانی و کتیبه کمربندی آن جز چند خشتی فروریخته است. در دو جانب این سردر، دو طاق نماست که در جبهه طاق نمای شرقی سنگ نبشته ای کوچک با این متن - گویای تعمیری در این مدرسه به سال ۱۰۹۴ - نصب است:

«هو الفتح

این تازه بنا که هست در خوبی فردهرگز نرسد به ساکنانش غم و درد

از روی یقین گفت خرد تاریخش سرکاری ابدال بیک آبادش کرد»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۱

مدرسه جانی خان

مدرسه جانی خان برابر درگاه مسجد جامع از مدارس دوره صفوی قم است که در دوره ناصری به سال ۱۲۷۸ وسیله میرزا نصر الله خان مستوفی گرکانی تعمیر و مرمت یافت و پس از آن گاهی با نام «مدرسه ناصری» یاد می شد.

سردری بلند دارد با مقرنسی لطیف در سقف و آرایش کاشی گرهی در لچکی های پیشانی. سنگ نبشته جبهه درگاه آن - بالای در ورود - حاکی از مرمتی است که در سال ۱۳۷۳ از مدرسه به عمل آمد. صحن و حجرات مدرسه با هندسه ای خاص ساخته شده، و پیشانی ایوان های پیشاپیش حجرات نیز با کاشی گرهی آراسته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۲

مدرسه فیضیه

بنای کنونی مدرسه فیضیه در شمال صحن عتیق آستانه قم از نیمه نخستین قرن سیزدهم هجری، و جایگزین بنای «مدرسه آستانه» است که در میانه قرن ششم وجود داشته و یاد آن در کتاب النقص - از آثار همین دوره - (ص ۱۶۴) آمده و پس از آن هم در بسیاری کتابها و اسناد قدیم از آن سخن رفته است. فتحعلی شاه قاجار به سال ۱۲۱۳ بنای پیشین این مدرسه را از اساس برداشت و برجای آن بنای کنونی را بنیاد نهاد.

این بنا با پیرامون یک صد حجره در دو طبقه چهار سوی محوطه ای به درازا و پهنای هفتاد و اند در پنجاه متر، سردری از سوی شمال با درازا و پهنای ۱۳ در ۴ و بلندی پیرامون ۱۱ متر، و سه ایوان در جهات شمالی و شرقی و غربی هر یک به دهانه و پهنای ۹ در ۶ و بلندی پیرامون ۱۲ متر داشته که با مقرنس کاری در سقف و کاشی کاری در بدنه و پایه ها و کتیبه ای به نستعلیق در کمر بند هریک آراسته بوده و اکنون مقرنس ها فروریخته و کاشی کاری ها نیز صورت آشفته ای به خود گرفته و ایوان غربی هم در نیم قرن اخیر از شکل خود خارج شده و با احداث سقفی در بالای کتیبه کمربندی آن، قسمت بالا مخزن کتابخانه و قسمت پایین مسجد

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۳

و مدرس گردیده است. جز این سه ایوان، ایوانی نیز در جنوب هست که در سال ۹۳۹ بنا شده و سردر صحن عتیق آستانه مقدس حضرت ستی فاطمه است که در مجلد نخست ذیل سخن از صحن عتیق به تفصیل وصف شد.

در بالای درگاه ورود مدرسه از سردر شمالی سنگ نبشته‌ای است مرمین که بر آن این دو بیت به نستعلیق ثبت است:

«در روضه معصومه شهنشاه فلک جاه‌بنهاد بنا مدرسه‌ای دلکش و دلخواه

تاریخ بنایش چه ز ارباب سخن خواست بنوشت صبا مدرسه فتحعلی شاه»

متن کتیبه کمربندی این سردر به نستعلیق، با دو طرح در آغاز و انجام کتیبه از جمله «یا باقی» به ثلث و به تکرار (هشت بار در هریک به شکل دایره) چنین است:

«این همایون درگه فرخ پی گردون همال درگه علم است و باب فضل و کریاس کمال

این مقرنس طاق چبود این منور شمسه چیست آسمانی با سکون و آفتابی بی‌زوال

این حرم حرمت حریم این عرش فرسا بارگاه گشت بنیاد از مثال پادشاه بی‌مثال

باد یا رب بخت بیدارش چو حی لا ینام باد یا رب ملک اقبالش چو ملک لا یزال

با عبارت «انا مدینه العلم و علی بابها» به نستعلیق سفید درشت بالای درگاه ورود،

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۴

و جمله «یا کافی المهمات» به همان خط در دو لچکی بالای سردر.

در کمربند سه ایوان مدرسه، قصیده‌ای از فتحعلی خان ملک الشعراء در ۲۱ بیت کتیبه شده که در هر ایوان هفت بیت است و

آغاز آن از ایوان شرقی، این چنین:

ایوان شرقی:

دست قدرت تا به دهر این هفت منظر برکشید دهر را کی این چنین در حلیه و زیور کشید

هر زمان مشاطه قدرت عروس دهر را بر مراد خلق در پیرایه دیگر کشید

هر سفالین کاسه آمد یادگار جام جم بلکه جام جم ز رشک از خون دل بر سر کشید

این همه پیمانۀ عشرت به بزم روزگار هر کس از دوران شاه معدلت گستر کشید

فخر شاهان زمین فتح علی شه کاسمان حلقه فرمان او در گوش هفت اختر کشید

آن شهنشاه ملک شه چاکر سنجر غلام کش ملک شه خاک در در دیده چون سنجر کشید

آسمان در عهد او رسم ستمکاری گذاشت کز حسام شحنه عدلش بسی کیفر کشید

ایوان شمالی:

.....

شاه اژدر بند شیر اوژن به دشت کارزار چون زمرد رنگ تیغ اژدها پیکر کشید

آن حسام شعله بار آبگون در دست غیر راست چون بیدی است کاندرا بوستان خنجر کشید

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۵ این اثر از بازوی زور آزمای شاه یافت ذوالفقار آن‌گه اثر بخشید کش حیدر کشید

داد ملک آرای او موکب به هفت اقلیم راند عدل عالی رای او رایت به نه کشور کشید

قافله در قافله هر خواجه زو مرجان فشاند کاروان در کاروان هر برده زان گوهر کشید

شد جهان آباد چندان کش قصور بی‌قصور سر به چرخ اخضر از این توده اغبر کشید

ایوان غربی:

آن همایون خطه از سیل حوادث شد چنان کز خرابی بوم هم رختش ز بوم و برکشید
مضجع پاکان دین خیر البلاد ام القری خاکم کم کز قمه عرش برین سر برکشید
جسم پاک فاطمه آسوده در این خاک پاک کاسمانش خاک در در دیده اختر کشید
دایه گردون چو او در مهد عصمت در نیافت تا مه و خورشید را در مهد سیم و زر کشید
گرد خذلان خاک از آن بر صغه مانی فشانده خط بطلان چرخ از این برنامه آزر کشید
هر طرف کاخی منقش تا به کیهان در فرودهر طرف قصری مصور سر به کیوان برکشید
..... ب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۶

در کنار ایوان غربی مسجدی است با سقف مقرنس کاری، و بالای آن شاه نشینی به درازا و پهنای ۹ در ۶ متر که از سویی به رودخانه و از سوی دیگر به ایوان مزبور درگاه داشته و اکنون از صورت خود خارج شده است لیکن پوشش مقرنس سقف و کتیبه گچبری سراسری آن باقی است. متن کتیبه قصیده‌ای است از فتحعلی خان صبا در پنجاه بیت به نستعلیق این چنین:

یا رب این چرخ است یا عرش برین یا همایون قصر دارای زمین
زائران را از صریر آمد به گوش نغمه اهلا و بانگ آفرین
ساکنان را از صدا باشد خمش بر بط ناهید و چنگ را متین
گشته از نقش در و دیوار آن نقش بر دیوار نقاشان چین
کبک و باز را جناح اندر جناح گرگ و پیلش را سروی اندر سرین
نه جدال آن به این از روی قهرنه نبرد این به آن از راه کین
خرم و خندان به باغش نسترن تازه و ریان به راغش یاسمین
نه زیان از غارت گلچین بر آن نه ضرر از آفت بهمن بر این
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۷ چرخ زنگاری به سنگرف سرشک از غم زنگار و سنگرفش قرین
نیش تیغش شیر شادروان او همچو سگ دم لابه کش شیر عرین
آن شرف دارد که دارد از شرف عرش بر خاک جناب او جبین
آن خطر دارد که دارد از خطر دست رضوان آستانش از آستین
دانی این فخر و سعادت از چه یافت این همایون بارگاه دلنشین
از نزول داور کون و مکان از قدوم خسرو دنیا و دین
دادگر فتحعلی شه آن که باد آفرین بر جاننش از جان آفرین
آن جهانداری که از تیغ نزار پهلوی ملک جهان دارد سمین
آن شهنشاهی که از شیرین سخن از نهاد حنظل آرد انگبین
ذو الجلالی کز جلال ذو الجلال رایت او آیتی باشد مبین
خسروی کافکنده صیت همتش جاودان در طاس نه گردون طنین
همتش را لا مکان زیر قدم حشمتش را آسمان زیر نگین

بخت او را مام گردون نازده همچو مامک بر سلیل نازنین
آسمان دارای خرمن گشت از آن کامدش بر کشت احسان خوشه چین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۸ گفتم او را هست بر آدم شرف و هم گفتا زین سخن هشدار هین
عقل از این اندرز خندان گشت و گفت کای به اندرز تو جان ما را رهین
آن که آورد این گهر از نور پاک طینت آدم سرشت از ماء و طین
اعتراضی گر تو را باشد بر اوست کاین چنین آراست نقش آن و این
چون به گاه کینه برخیزد ز جای چون به عزم رزم بنشیند به زین
با سر خطی ستاند بوم روم در پی خیلی سپارد ملک چین
نه بماند خاندان فیلقوس نه گذارد دودمان آبتین
نه به صلب بابک اندرشان سلیل نه به ناف مامک اندرشان جنین
در خم خام آورد یال نیال در پی خنگ افکند تاج تکین
رمح او نقاب دلها تا کند در درونشان گوهر خنجر دفین
تیر او با جان بدخواهان او چون شهاب ثاقب و دیو لعین
شهر قم فخر البلاد ام القری کاسمانش کرد یکسان با زمین
شد چنان ویران که نه بامی خراب تا در آن بومی شود منزل گزین
گشت چون از حادثات روزگار آن چنان شهری دل آرا این چنین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۳۹ جود شاهنشہ پی آبادیش دست همت بر کشید از آستین
یک دو فرسنگ اولش در راه سیل چون سکندر بست سدی بس متین
پس در آن فرخنده کشور بر فراخت قصرهایی جان فزا و دلنشین
روضه معصومه کامد منهدم کردش اینک غیرت خلد برین
گنبدی افراختش از زر ناب کاسمان از غیرتش باشد حزین
از غم زرینه خشتش آفتاب هر سحرگه گشت خاکستر نشین
هم در آن بنیاد کرد این مدرسه کز غمش فردوس باشد در این
صحنش از دلکش حدائق چون بهشت حجره‌ها چون حجله‌های حورعین
هم به رکنی زان فلک فرسا مکان ز امر آن دارای اسکندر مکین
این همایون قصر دلکش شد بنا کاسمان بر آستان سودش جبین
الغرض چون ز امر آن صاحبقران با زمین این آسمان آمد قرین
زد صبا از بهر تاریخش رقم کاسمان دیگر است این بر زمین
تا بود ایوان کیوان بر فراز تا بود گلزار جنت دلنشین
باد در گاهش بر از قصر زحل باد خرگاهش به از خلد برین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۰

بنای دارالشفاء در شمال مدرسه فیضیه از فتحعلی شاه است که نخست به عنوان بیمارستانی برای آستانه ساخته شده و سپس به شکل مدرسه و مسکن طالبان علوم دینی درآمده است.

محوطه صحن آن با درازا و پهنای پیرامون ۷۰ در ۳۲ متر سردری از جانب شمال دارد که در اوائل قرن حاضر بر بنا افزوده شده است با بلندی ۸ و دهانه و پهنای ۴/۵۰ در ۱/۵۰ متر، با کتیبه‌ای در دو سوی سردر (نمای درونی و بیرونی) که بر آن همان حدیث نبوی که در ازاره ایوان طلای آستانه مقدس ثبت شده و متن آن در ذیل سخن از آن بنا به صورت کامل نقل گردید به ثلث نگاشته شده است با تاریخ ۱۳۰۳ در پایان و عبارت «عمل صادق» بالای کتیبه در اسپر رویه جنوبی سردر. در زاویه شرقی صحن دارالشفاء آب‌انباری است که آن را میرزا تقی خان ساروتقی وزیر شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۵ بنا نموده است با سردری به درازا و پهنای ۶ در ۲/۷۰ و بلندی ۸ متر، با مقرنس کاری در سقف و کاشی کاری معرق در لچکی‌های بالای درگاه راه‌پله آب‌انبار، که در بالای آنها در دو سطر این دو رباعی - هر مصرع میان یک ترنج - به نستعلیق محمد رضا امامی ثبت است:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۱ «زین برکه دستور که بادا جاوید بر یاد حسین هریک قطره چشید
فی الحال ز بهر سال تاریخش گفت لعنت بیزید باد و بر گور یزید
۱۰۵۵

میرزا تقی از بهر صفی شاه جهان این برکه نمود خیر بر عالمیان
جستم ز خرد حساب تاریخش گفت این برکه بنا کرده وزیر ایران»
در پایان رباعی نخست این عبارت به نستعلیق ریز خوانده می‌شود:
«کتبه العبد المحتاج محمد رضا الامامی»

در کمر بند سردر کتیبه‌ای است از کاشی خشتی لاجوردی به ثلث محمد رضا امامی با این متن:

«فی ایام الدولة السلطان الاعظم و الخاقان الاکرم مروج المذهب الاثمة المعصومین علیهم السلام السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان، السلطان ابو المظفر شاه عباس الثانی الصفوی الحسینی الموسوی بهادر خان خلد الله تعالی ملکه و سلطانه توفیق یافت به اتمام عمارت این برکه مخدوم الامرا و خادم الفقرا توفیق آثاری ایران‌مداری اعتماد الدولة العلیة العالیة الخاقانیة میرزا محمد تقی المشهور بساروتقی خالصا الی الله تعالی فی شهر ربیع الاول سنة خمس و خمسين بعد الالف. کتبه محمد رضا الامامی الاصفهانی»

بالای این کتیبه در زاویه جنوبی اسپر در گاه آب‌انبار سنگ‌نبشته‌ای کوچک است مشتمل بر پنج بیت در متن و دو بیت در کناره راست و چپ به نستعلیق، حاکی از مرمتی که در سال ۱۲۰۴ وسیله تقی خان بروجردی از این آب‌انبار به عمل آمده

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۲

است، این چنین:

«مظهر لطف حق تقی خانادر بروجرد و در زمانه وحید

مثل او روزگار کم دیده‌زاده ز ابا و امهات رشید

بانی کارهای خیر و ثواب‌ایزدش داده است بخت سعید

آب انبار این مکان شریف بود ویران به سال‌های مدید
کرد تعمیرش از برای ثواب حافظش باد کردگار مجید
بهر تاریخ سال تعمیرش زایر تشنه‌ای ز راه رسید
جرعه‌ای آب خورد و آن‌گه گفت سب و لعنت بشمر باد و یزید
سنه ۱۲۰۴»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۳

مدرسه حاجی

میرزا آقا خان نوری صدر اعظم در دوران حکومت فرزندش ذوالفقار خان در قم، مدرسه و مسجدی در کوی قاضی نزدیک میدان میر این شهر برای حاجی ملا محمد صادق قمی روحانی بزرگ آن دوره قم بنیاد نهاد که تاکنون برجا و دائر است. بالای درگاه ورود مدرسه سنگ‌نبشته‌ای بود که چند سال پیش آن را به درون راهرو منتقل کرده و بر دیوار نصب نموده‌اند با این متن:

«در زمان دولت روزافزون ملاذ السلاطین و ملجأ الخواقین السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان المؤید المنصور قانع الاشرار و الشرور ابو المظفر ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه و سلطانه به واسطه دوام دولت ابد آیت اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاه عالمیان پناه این خجسته مسجد دلکش را جناب جلالت مآب نبالت نصاب غوث الاسلام و المسلمین کشف الدنیا و الدین معنی دانش و آگاهی امین اعلی حضرت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۴

ظل اللهی شایسته مسند صدارت فخر امم کان کرم محرم اسرار شاهنشاه عالمیان پناه قواما للمجد و الدوله و الاقبال نظاما للشوکه و الابهة و الاجلال اشرف ارفع امجد اکرم میرزا آقا خان نوری اعتماد الدوله العلیه العالیه صدر اعظم افخم لزاله رأیات اجلاله مرفوعه بنا فرمودند و بر کافه مسلمین وقف عام نمودند که جمیع شیعه اثنی عشریه در او به عبادت و در حجرات آن به تحصیل علوم مشغول باشند. حرره فی شهر جمادی الثانیه ۱۲۷۲.
کتابه العبد المذنب محمد الکلپایگانی»

ایوان مدرسه که پیشاپیش شبستان مسجد قرار دارد به دهانه و پهنای ۸/۵ در ۱۰ و بلندی ۱۲ متر با کاشی کاری آراسته شده که در میان آنها در دو جانب درگاه مسجد بر ترنج‌هایی عبارت «معمار این مسجد حاجی شعبان سنه ۱۲۷۲» و «عمل استاد محمد آقا ولد حاجی اسماعیل» ثبت است. کتیبه کمربندی ایوان گچ‌بری است به ثلث مشتمل بر سوره جمعه با رقم:
«حرره علی اکبر متولی مضجع خاقان فتحعلی شاه فی سنه ۱۲۷۲».

در پایان. بالای این کتیبه در جبهه اسپر ایوان کتیبه‌ای است از کاشی خشتی لاجوردی در پانزده سطر به نستعلیق طلایی با این ابیات در متن، سروده حاجی رشید خان بیگدلی اخگر و تحریر همو:

«در زمان شهریار تاج‌دار تاج‌بخش آن که ذات بی‌همالش پادشاهی را سزا

بو المظفر ناصر الدین شاه غازی آن که هست مهتران را شهریار و خسروان را پادشا

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۵ اعتماد الدوله شه صدر اعظم آن که دادملک جم را نظم‌ها چون آصف بن برخیا

گاه بذل و وقت تحسین نی شگفت ار خود شوندمعن با جودش بخیل و فضل با ایدش گدا
شد دل آگاه او آگه ز آز روزگارزان که رایش از صفا شد آینه گیتی نما
دید چون شوق مهین فرزند خود در کار خیر آن که باشد مهتران و سروران را مقتدا
صهر شاهنشہ نظام الملک و الملہ کہ ہست چون پدر اصل سخا شخص کرم ذات حیا
ساخت در قم مسجدی دلکش کہ ہر کس دید گفت لوحش اللہ زین بنا و بارک اللہ زین فضا
وہ چہ مسجد کز علو پایہ و قدر بلند عقل می گویدش وہوہ بر زمین آمد سما
وقف کرد این مسجد نیکو برای خاص و عام تا نیاز آرند و طاعت می بہ ذات کردگار
این عبادت خانہ فرخ بنا کرد او کہ خلق بعد طاعت جاہ گیتی را بگویندی دعا
ز اہتمام میر باقر خان عادل پور صدر آن کہ قم از عدل او بس یافتہ برگ و نوا
خان با ذل ذو الفقار آن کو بہ رنج فاقہ گشت با دل وافی دوا و با کف کافی شفا
یافت چون اتمام این نیکو بنای دلپذیر گاہ آن شد تا رشید الدین ہمی خواند ثنا
از پی تاریخ این فرخ بنا کلکش نگاشت صدرا مجد را مبارک باشی ای نیکی بنا»
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۶

اسناد مدارس قدیم

مدارسی کہ در اینجا یاد و آثار قدیم آن شناسانده شد آنہایی است کہ بنای پیشین آن برجای مانده و از رہگذر معرفی اثری
تاریخی شایستہ ذکر بود. مدارس قدیم دیگری ہست کہ تجدید بنا شدہ، و مدارسی نیز در کتابہا و اسناد قدیم مذکور است
کہ اکنون نشانی از آنہا نیست.
دربارہ مدارس قدیم قم مقالہ ای چند سال پیش از نگارندہ این سطور بہ چاپ رسیدہ کہ قسمتی از آن با اصلاحات و اضافاتی
در پایان این مجلد گذارده شدہ است.
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۷

۴ آثار دیگر

اشارہ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۴۹

منارہ میدان [تصاویر ۱۹۵-۱۹۶]

در کنار محوطہ میدان کهنہ شہر منارہ ای آجری بہ قطر ۳/۵ و بلندی پیرامون ۲۵ متر ہست کہ در نیم قرن اخیر مسجدی نیز در
کنار آن بنا کردہ اند.
آنچہ از ملاحظہ اسناد و مدارک مربوط و سبک بنای منارہ مورد سخن بر می آید اساس بنای منارہ کهن و شاید سلجوقی است

که به گذشت زمان فرسوده شده و قسمت‌هایی از آن نیز فروریخته بوده است تا در سال ۱۱۹۱ وسیله یکی از امراء زند مرمت گردیده و نمای آجری کنونی از همین مرمت برجای مانده است.

پس از آن در سی سال اخیر مآذنه‌ای بالای آن ساخته و شکل نوتری بدان بخشیده‌اند.

در دیوان هاتف (ص ۹۷-۹۸ چاپ وحید دستگردی) قطعه‌ای در ماده تاریخ مرمت این مناره با اشاره به قدمت بنای آن هست که به نقل آن مبادرت می‌رود:

سپهر مجد و خورشید سماحت اختر عزت نظام عالم و دستور گیتی آصف دوران

جناب صاحب اعظم خدیو افهم اکرم ربیع گلشن عالم بهار عالم امکان

جهانگیر و جهان بخش و جهاندار و جهان داور که گردونش نیچد گردن از حکم و سر از فرمان

جوانمرد و جوان بخت و جوان طبع و جوان دولت که در ایام او نوشد جهان و تازه شد کیهان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۰ به دست و کلک او نازند ملک و دین بود آری قوام دین و ملت این نظام ملک و دولت آن

گرش خلق جهان جان جهان گویند می‌شاید که آمد عالم فرسوده را بر تن ز عدلش جان

کهن گلدسته قم را که ویران بود بنیادش مجدد شد به حکم او اساس و تازه شد بنیان

تعالی الله زهی گلدسته زیبا که پنداری به هم بر بسته از گل دسته‌ای دهقان این بستان

بود مقری بر او جش با سروش چرخ هم نغمه مؤذن برفرازش با خروش عرش همدستان

به گلبانگ بلند آوازه انصاف وجود اوبه شرق و غرب از این گلدسته خواهد رفت جاویدان

غرض چون نو شد این گلدسته زیبا و رفت از وی سوی عرش برین بانگ مؤذن‌های خوش الحان

دبیر خامه هاتف پی تاریخ اتمامش رقم زد شد ز حکم آصف این گلدسته آبادان

در کتابخانه آستانه مقدس قم جزوی است از مصحف شریف به شماره ۲۴۰ انبار که بنا بر مفاد وقف‌نامه آغاز نسخه، آن را

خواجه فخر الدین احمد بن خواجه زین الدین شاه علی طخرودی در اواخر ع ۱- ۸۹۱ بر مسجد معروف به «مسجد منار» واقع

در درون شهر قم برابر درب مشهور به «درب علویه» در محله «دوقفیزآباد» از محلات «سروزن» وقف داشته و تولیت آن را به

امام آن مسجد شیخ شمس الدین شاه محمد واگذارده است. چنین است متن این وقف‌نامه:

«وقف و حبس هذا الجزء مع الاجزاء التسعة و العشرين من كلام الله رب العالمين مع الصندوق المسدس المتين صاحب

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۱

المعظم المقدم الموقر المكرم مجمع المحاسن و الشيم قدوة الاكارم و منبع المكارم الموفق بتوفيق الملك الصمد الخواجه فخر

الملء و الدین احمد بن الصاحب السعيد المبجل المفخم المبرور المحترم الخواجه زين الملء و الدین شاه علی الطخرودی ادام

الله سعاده و تقبل منه حسنته علی المسجد المعروف بمسجد منار الواقع بداخل مدينة قم محاذيا للدرب المعروف بدرب علويه

فی محله دوقفیزآباد من محلات سروزن ليقراً فی هذا المسجد ایام الجماعات وقفا صحيحا شرعيا بلا نقص و لا فسخ و لا تغيير

من البيع او الرهن او الهبة او الارث خالصا لله تعالى.

و فوض التولية الى امام هذا المسجد و هو المولى الفاضل العالم المتورع الشيخ شمس الملء و الدین شاه محمد اديمت فضائله

مشروطا بان يقرأ فی هذا المسجد و لا يقرأ فی مجلس خارج هذا المسجد الا فی مجلس ختم رأى المتولى المشار اليه مصلحة

فی قرائته، فمن اجرى علی هذا الجزء او واحد من الاجزاء الباقية تبديلا بنوع ما فقد باء بغضب من الله و مأواه جهنم و بئس

المصير و اجر الواقف علی الله تعالى فان الله لا يضيع اجر المحسنين. و كان ذلك في اواخر ربيع الاول من تاريخ سنة احدى و

تسعین و ثمانمائه» .

در سنگ‌نبشته مورخ ۹۶۳ که بر دیوار مسجدی نزدیک همین مناره نصب است و متن آن در صفحه بعد نقل شد از «منار چهار سو» یاد می‌شود که گویا مقصود همین مناره باشد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۲

وقفنامه قنات [تصویر ۱۹۷]

در نزدیک مناره میدان و سردر غیاثیه مسجدی است در کنار یک چهارراه که بنای آن اخیراً تجدید شده و بر پایه شرقی آن از بیرون سنگ‌نبشته‌ای به درازا و پهنای ۱/۱۰ در ۰/۰۵۵ متر با یازده بیت در متن به ثلث زیبا و برجسته نصب است گویای وقف قناتی در سال ۹۶۳ بر محله میدان قم با یاد از بناهای خیر دیگر واقف و منار چهار سو و مسجدی که واقف همین قنات در مجاورت آن ساخته بود.

چنین است متن ابیات:

«آصف ..... سم ... آن که شد معمور از عدلش خراب آباد قم

همچو او بر مسند جاه و بزرگی و شرف هیچ کس نشست از اشراف و از امجاد قم

ز این نکوکاری که او با مردم این شهر کرد... کرده نیکو از بدا بنیاد قم

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۳ بعد چندین بقعه خیری که در راه خداساخت در هر گوشه‌ای تا بد در استعداد قم

کرد احداث قنات و نهر آبی بهر خیرساخت جاری بر سر میدان بی‌امداد قم

تا رسد فیضش به هر کس قربه‌الله کردوقف بر هر خاص و عام و بنده و آزاد قم

مسجدی هم جمع آن ... دمنار چار سوی ساخت تا یک‌یک دعا گویندش از افراد قم

هر که گردد مانع این آب و غاصب نیز هم حاکم و محکوم از اختیار و از اضداد قم

باد روی او زدود آتش لعنت سیاه تا بود نام و نشان از آب و خاک و باد قم

بود شهر قم ز بی‌آبی چو وادی عدم گوئیا زین آب شد بار دگر ایجاد قم

چون قبول حضرت حق بود بی‌شک خیر اوزین سبب تاریخش آمد آب خیرآباد قم»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۴

تیمچه بزرگ [تصویر ۱۹۸-۲۰۲]

بنای تیمچه بزرگ در بازار از دوره ناصری و اثر استاد حسن معمار قمی هنرمند مشهور آن عهد است.

سقف تیمچه سه چشمه است بی‌ستون و مجموعاً به درازای ۲۷ متر، و چشمه میانه با بلندی و دهانه ۱۵ متر. با پوشش آجری

ظریف و آراسته و با مقرنس گچی در زوایا. پیشاپیش حجرات و غرفه‌های گرداگرد تیمچه درهای ارسی بوده که اکنون نیز

نمونه‌هایی باقی است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۵

پل علی‌خانی:

اساس بنای این پل که تا پایان دوره قاجار تنها مدخل ورود شهر بود قدیم است. در هنگام تخریب چشمه‌های پیشین آن سنگ‌نبشته‌ای به دست آمد که بنابر مفاد آن، پل مورد سخن به دستور یکی از پادشاهان صفوی تجدید بنا گردیده است. در سال ۱۲۹۲ علی خان سنقری ریش بلند نایب‌الحکومه قم چشمه‌های پیشین پل را که در اثر گذشت زمان فرسوده شده و به‌خاطر بالا آمدن سطح رودخانه کوتاه‌تر شده بود برداشته، برجای آن چشمه‌هایی بلندتر بنا نهاد با این نشان که از آغاز ویران ساختن چشمه‌های پیش تا پایان کامل کار تنها چهل روز فاصله بوده است.

بارو:

وصف آخرین باروی قم که گویا برای آخرین بار وسیله حسین خان حکمران این شهر در دوره علی مراد خان زند به سال ۱۱۹۷ مرمت و اصلاح یا تجدید بنا گردیده است در برخی از سفرنامه‌ها و کتاب‌های دوره قاجار آمده است. از جمله نجم الملک در سفرنامه خوزستان خود می‌نویسد: «قم .. حصار معتبر داشته که

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۶

بر وفق قاعده مهندسی زوایای حارسه و محروسه در آن ترتیب داده‌اند. حصار قطوری داشته هنوز در بعضی جهات آثار آن باقی است».

اکنون قسمتی بسیار کم از این بارو در نزدیک دروازه قلعه و مزار احمد بن قاسم باقی است.

آب‌انبارها:

قدیم‌ترین آب‌انبار قم، آب‌انبار ساروتقی است که در سال ۱۰۵۵ بنا شده و ذیل سخن از مدرسه دارالشفای وصف گردید. جز آن، دیگر آب‌انبارهای مورخ این شهر در حال حاضر از دوره ناصری به بعد است که سال بنا و نام بانی و کتیبه‌های آنها به تفصیل در تحفه الفاطمین آمده و قدیم‌ترین آنها آب‌انبار سردار بود مورخ ۱۲۶۲ که دو سال پیش ویران شد و پس از آن آب‌انبار برابر مدرسه رضویه در بازار کهنه مورخ ۱۲۶۶ که هنوز برجاست.

مطب شفاء الدوله [تصویر ۲۰۳]:

سردر و نمای خارجی مطب حکیم شفاء الدوله از پزشکان قم در نیمه نخستین و میانه قرن حاضر - که در این شهر با نام «حکیم کاشی» شناخته می‌شده است - برابر سردر شرقی صحن مطهر حضرت فاطمه معصومه به شکل مسافرخانه‌ای

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۷

هنوز باقی و نموداری از ذوق اوست.

درگاه ورود مطب درست برابر نورگیر ایوان شرقی صحن نو است و از آنجا ضریح مطهر را به درستی می‌توان دید. بالای این درگاه در ترنجی به نستعلیق نوشته شده است:

«و نَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ

بالای پیش تالار جلو غرفه‌ها بر کاشی نوشته شده است:

«یا من اسمه دواء و ذکره شفاء»

بالای غرفه‌ها کتیبه‌ای است از کاشی خشتی به نستعلیق زیبا با این متن سروده خود او:

«رواق حکمت اینجا کاخ سبط مصطفی آنجا بشارت دردمندان را دوا اینجا شفا آنجا

در اینجا طب یونانی و تشریح اروپائی فرامین الهیات و آیات خدا آنجا

سبب اینجاست یعنی حکمت و تدبیر و دانائی توانائی است یعنی حکم و تقدیر و قضا آنجا

کاشی ساز حاجی حسین خاک نگار»

بر دو جانب درگاه راهرو غرفه‌ها شش بیت دیگر از سروده‌های حکیم بر کاشی خشتی ثبت است این چنین:

«از غم هجر مریضی که گرفتار تب است نسخه‌اش افشرد وصل به هنگام شب است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۸ آن که در بستر بیماری عشق است دواش خرفه خال و گل عارض و عناب لب است

چاره دل چه دوچار غم و اندوه شود ساقی و جام می و نغمه و رقص و طرب است

فادزهر اثر سم خیالات به مغز سبزه و باغ و گل و قصه و شعر و ادب است

الغرض نیست عجب گر بشود سهل علاج هر مریضی که ز هر درد به رنج و تعب است

درد دانای گرفتار به نادان سخت است گر شفا جان ببرد زان به سلامت عجب است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۵۹

بخش دوم بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم

اشاره

(۱) پیرامون شهر

(۲) قمرود

(۳) قنوات

(۴) قهستان و واز کرود

(۵) خلجستان

(۶) ضمیمه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۱

۱ پیرامون شهر

اشاره

در قسمت «حومه» و پیرامون شهر پیش از آن که «بلوکات» آغاز شود چند مزاری است که در زیر از هریک به اجمال یاد

می‌گردد:

شاهزاده عبد الله:

نزدیک قلعه صدری قم (یک کیلومتر و اندی بیرون شهر در جانب غربی) منسوب به مردی از نوادگان امام چهارم. نام این مزار گویا پیش‌تر «شاه زید» بوده است. بنایی است ساده و کوتاه با قدمت دو سه قرن. در ایوان جنوبی بنا بالای درگاه ورود دایره‌ای است زیبا از کاشی معرق با زمینه نخودی‌رنگ که بر آن چهار نام «محمد» و چهار «علی» به ثلث نوشته شده و متعلق به پیش از دوره قاجار است. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۲

شاه جمال:

در کنار راه قم به اراک، دو کیلومتری جنوب غربی شهر قدیم، نزدیک بنای قصر دختر از آثار دوره ساسانی. بنایی است کوتاه و ساده که چندان کهن نیست با چهار ایوان در چهار سوی بقعه. آب‌انباری نیز دارد که آن را علی سنقری ریش‌بلند نایب‌الحکومه قم در اواخر قرن گذشته بنیاد کرده است.

شاه جعفر غریب:

در چند کیلومتری شرق شهر، نزدیک راه قم به کاشان، کنار تپه‌های مشهور به «قل درویش» که چنان‌که در آغاز همین مجلد گفته شد بقایای شهر قدیم «براوستان» است. گنبدی است ساده که پنجاه سال پیش به وسیله حاجی میرزا نصر الله خان ناصر السلطنه دیبا مرمت شده. لوح سنگی کوچکی مورخ ۱۳۴۵ قمری که بالای درگاه بقعه نصب است از همین تعمیر حکایت می‌کند.

شاه جمال غریب:

نزدیک بقعه شاه جعفر غریب، در جانب دیگر تپه‌های یادشده، کنار راه قم به کاشان در چند کیلومتری شهر. این بقعه در اواخر قرن گذشته به استناد «خواب‌نما» پدیدار شده است. گنبدی است ساده با دو ایوان در شمال و جنوب. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۳

قدمگاه کوه خضر:

در چند کیلومتری جنوب قم کوهی است به نام «کوه خضر» که بالای آن قدمگاه و مسجدی بنا شده و در نزدیک این دو نیز چهار طاقی است که گویا در روزگاران پیش عارفی در آن به سر می‌برده است. این قدمگاه و مسجد چند صد سالی قدمت دارد و در کتاب‌ها و رسائلی که در دوره قاجار برای قم نوشته شده از آن یاد آمده

است. راه‌پله‌ای نیز که از پایین کوه تا مسجد و قدمگاه مزبور از سنگ تراشیده شده در اوائل قرن حاضر ایجاد گردیده است.

جمکران

دیه جمکران در یک فرسنگی شرق قم پیش از اسلام یکی از مناطقی بود که شهر قدیم و باستانی قم را تشکیل می‌داد. یاد آن در کتاب قم به تکرار دیده می‌شود.

مسجد صاحب الزمان [تصویر ۲۰۴]:

در کتاب قم آمده است که: «اول مسجدی که بدین ناحیت [قم] بنا نهادند پیش از آمدن عرب بدین ناحیت، مسجد قریه جمکران بود و مردی از اهل اسلام تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۴ نام او خطاب اسدی که بدین ناحیت افتاده بود آن را بنا کرده بود و در آن تنها نماز می‌گزارد». دور نیست که مسجد مزبور همین باشد که اکنون «مسجد صاحب الزمان» خوانده می‌شود و در جنگی مخطوط- از آثار قرن یازدهم- داستانی برای آن دیده شده است.

این مسجد در قرن‌های اخیر مکرر تعمیر و تجدید بنا شده و تنها اثر قدیم آن در حال حاضر سنگ‌نشته‌ای است در کنار در ورود بر پایه راست، بیانگر تاریخ تعمیری به سال ۱۱۶۷ با این:

هو الباقی

۱۱۶۷

اختر برج صفا آقا علی اکبر که رفت آفتاب از رشک رخسارش به چرخ چارمین
آن که توفیقش به هر کار جهان آمد رفیق آن که باشد در طریق اشتیاقی بی‌قرین
نیست موسی لیک دارد چون شود گرم عطارز مه زر چون ید و بیضا نهران در آستین
شد موفق کرد تعمیر قدمگاهی که هست رشک گلزار جهان و ثانی خلد برین
شد قدمگاه شه دین مهدی صاحب زمان از طفیل همتش رشک نگارستان چین
هم نسیم گلشنش برقع گشای روی گل هم زلال جدولش سرچشمه ماء معین
حبذا زین تکیه عالی بنای دلگشای بی‌سخن تشریف او بر خلق عالم شد یقین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۵ چون معین شد ... از نو اساس این بنا فخرها بر آسمان از این شرف دارد زمین
بود کامل از پی تاریخ پیر عقل گفت‌قایم آل محمد را قدمگاهست این

هادی مهدی [تصویر ۲۰۵]:

مزار «هادی مهدی» در قریه گرگابی جمکران مرکب از دو بنای مجاور یکدیگر است. بنای یکی از آن دو که آن را مدفن سه تن از نوادگان امام سجاد به نام‌های «هادی»، «مهدی» و «ناصر الدین» می‌دانند به وسیله «حسام السلطنه» در سال ۱۳۰۵ انجام شده و کتیبه کمربندی بنا به نستعلیق سفید بر کاشی خشتی لاجوردی با متن زیر حاکی از همین تجدید بناست:

«به عهد ناصر الدین خسرو ستاره خدم کزو بسیط جهان گشت رشک باغ ارم
شهی که زد به فلک بیدق شهنشاهی ز داد و عدل و سخا و هنر درین عالم
یگانه میر گزین سرور سپهر سریرحسام السلطنه آن منبع سخا و کرم
ستوده [ای] که ورا پایگاه رفعت و قدر بود رفیع تر از کاخ گنبد اعظم
ز داد و عدل و مروت نظیر نوشیروان به فضل و اصل و گهر افتخار دوره جم
بشسته نام دو صد حاتم از کتب ز سخا برده دست و دلش رونق از معادن و یم
ز داد و عدل و سخا و کمال و دانش وی بخوادم ار که دهم شرح نایدی به قلم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۶ چرا که هریک از اوصاف او اگر خواهی رقم کنی و به جان بایدت هزار رقم
یک از خصال پسندیده و سعادت وی خود این بود که فشارد به راه خیر قدم
چنان که از سر اخلاص و صدق در این ملک پی مخارج این بقعه ریخت سیم و درم
نموده امر به سید ابو الحسن از لطف که ای سلاله آل پیمبر اکرم
بشو مباشر این امر چون که هستی تو درست قول و امین و صدیق و هم محرم
به امر آمر و هم همهری آن مأمور بشد بنای همین بارگاه بس محکم
تبارک الله ازین آستان عرش نشان که هست خاک درش آبروی ملک عجم
به رتبه همچو سپهر و به فضل همچون عرش به اختیار چه کعبه به احترام حرم
هوای آن به لطافت هوای هشت بهشت فضای آن به نظافت فضای باغ ارم
شمیم آن همگی مشک بیز عنبر ریز نسیم آن چه دم پاک عیسی مریم
عجب مدار ز مدحش از آن که می باشد محل و مدفن اولادهای فخر امم
سه گوهرند ز نسل چهارمین حجت به نام هادی و مهدی و ناصر الدین هم
که هریک از پی تعظیمشان ز رتبه و قدرشانه روز نماید سپهر قامت خم
بود غرض ز طلوع و غروب شمس که سرنهد به درگه ایشان و یا که بر مقدم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۷ به بام رفعت ایشان کسی نخواهد یافت راه ار کند به مثل نه سپهر را سلم
برای علم به تاریخ بقعه گفت ملیح که برزده است ز نوک قلم به چرخ علم
ز هجرت نبوی بد هزار و سیصد و پنج که زد معاینه این بقعه بر سپهر خیم
عمل کربلائی عباس کاشی یز»

بنای دیگر را مدفن دو تن با نامهای جعفر و سکینه، و این دو را فرزندان ناصر الدین مدفون در بقعه پیش می دانند. این بنا نیز
چندان کهن نیست.

امامزاده حاجی صفر:

در نزدیک دیه جمکران مزاری است که آن را «امامزاده حاجی صفر» و مدفون در آن را «شاهزاده علی رضا» می نامند. «حاجی
صفر» می تواند نام خدمتگزار این مزار در دوره های پیش بوده باشد.

بنایی است ساده و کوتاه. کهن هم نیست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۸

۲ قمرود

اشاره

دهستان قمرود در شمال قم قرار گرفته و مرکز آن دیه قمرود در سه فرسنگی شهر از روستاهای کهن است که نام آن در تاریخ قدیم قم به تکرار دیده می شود.

سیف آباد

اشاره

از مستحدثات دوره قاجار است.

شش امامزاده:

بنای کنونی این مزار- که در اواخر دوره ناصری پدیدار گردیده- از مهندس الممالک غفاری به سال ۱۳۲۱ است. کتیبه بالای تالار شرقی بقعه حاکی از همین بناست با این متن:

«حسب الامر بندگان حضرت مستطاب اجل اکرم افخم آقای مهندس الممالک وزیر فوائد عامه مدظله العالی به سعی و اهتمام سرکار معتمد السلطان حاجی محمد علی خان ناظم الممالک زید مجده العالی اتمام پذیرفت. شهر رجب توشقان لیل ۱۳۲۱».

این بنا چهار گوشه است با دو ایوان در شرق و غرب به بلندی کمتر از ده متر، و گرداگرد آن کتیبه‌ای است گچ‌بری به نستعلیق با این متن:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۶۹ «مرحبا از این زمین قم که انوار خدای کند هر دم تجلی رو سوی عرش اله

از امام هفتمین شش نور در این سرزمین گشته مدفون می کنم تعداد از بهر شما

حمزه و قاسم محمد خالد و پنجم حسن دختری باشد رقیه نام او ای مقتدا

شأنشان این بس برادرزاده معصومه اند جعفر بن موسی جعفر امام و پیشوا

خادمش اثلاث سید ابن زین العابدین داعی زوار و باقی نسل تا یوم الجزا

چار اطراف از وجود این شش اندر عیش و امن خاصه یک زن کوست بانی نام خاتون کدخدا

بانگ بر من زد خرد گفتا صفائی صاف شوماده تاریخ باید گفت از روی صفا

هجدهم از شهر ذیقعه بدان ای هوشیار سیصد و چل و سه می آید برون بعد از هزا»

کوه سفید

در نزدیکی این منطقه که از توابع قمرود است در نقطه‌ای به نام «قلیان‌فروش» کنار راه قدیم قم به ری، مزاری است که گویا اخیراً نام «امام‌زاده جعفر» را برای آن پسندیده و انتخاب کرده‌اند. خود مزار نیز جدید است. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۰

۳ قنوات

اشاره

روستاهای شرق و شمال شرقی قم که آب مزروعی آن از قنات‌ها و کاریزها تأمین می‌شود.

طیب و طاهر [تصاویر ۲۰۶-۲۰۸]:

مزار طیب و طاهر کنار راه قم به سراج مزاری کهن سال است. در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی ضمن وقایع سال ۹۹۴ از آن یاد می‌شود. بنای کنونی آن نیز قدیم است و از قرن دهم فروتر نیست. سبک بنای آن با بناهای قرن هشتم این منطقه تشابه کامل دارد.

گنبد این مزار برجی هرمی شانزده‌ترکی، و نمای درون آن نخست چهار گوشه با درگاه‌هایی در چهار سو است که در بالا به هشت گوشه و سپس در قاعده گنبد به شانزده ضلعی تبدیل شده است. بلندی سقف از سطح بقعه بیش از ده متر است. نقاشی بی‌تناسب و موهون سقف از آثار تعمیرات دوره‌های اخیر است.

روی مرقد میان بقعه- با درازا و پهنای ۲ در ۳ و بلندی ۱/۲۰ متر- با کاشی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۱

معرق لا-جوردی آراسته شده که بی‌هیچ تردید از قرن دهم است و باید از نیمه نخستین این قرن نیز باشد. گرداگرد این کاشی‌ها صلوات کبیر (اللهم صل علی محمد المصطفی ...) به ثلث طلایی درون ترنج‌هایی نوشته شده است. کاشی‌کاری خشتی بدنه نو و بی‌ارزش است.

ایوان مقرنس شرقی بقعه کتیبه‌ای کمربندی از کاشی خشتی دارد به نستعلیق سفید عادل قاجار با این متن:

این همایون بقعه مانا جنت دیگر بود کز غبار آستانش عرش را زیور بود

کعبه کویش بود مسجود این هفت آسمان پشت گردون از پی تعظیم او چنبر بود

هیچ دانی کیست در این جایگه منزل گزین زاده خیر النساء نوباوه حیدر بود

مشقه عادل قاجار سنه ۱۲۸۱

طیب و طاهر دو سرو از بوستان مصطفی است شیعیان را مقتدا و خلق را رهبر بود

نسل پاک سید سجاد زین العابدین آن امام راستین مر خلق را سرور بود

این منم خادم به زیر معصیت و مانده‌ام مجرم و عاصی همی دست غم بر سر بود

عمل استاد محمد ولد آباقر

خدیجه خاتون [تصویر ۲۰۹]:

نزدیک مزار طیب و طاهر در چند کیلومتری شهر بقیعه‌ای است به نام «خدیجه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۲

خاتون»، هشت گوشه با دو درگاه ورود در شرق و غرب و شش صفا در اضلاع دیگر که بنای آن چندان کهن نیست. در این بقیعه از آثار قدیم لوح کاشی روی مرقد است که سه قطعه بوده و قطعه میانه اکنون نیست. این کاشی‌ها مشابه کاشی‌های مرقد «سلطان محمد شریف».

است و باید از قرن‌های هفتم و هشتم باشد. چنین است نوشته متن دو قطعه بازمانده:

«هذا ضريح اولاد الامام المعصوم موسى بن جعفر عليه السلام و هما الاخوين / بن موسى عليهما السلام و الاختين اسمهما زينب و مریم ابنت الامام المعصوم الشهيد المطهر موسى بن جعفر عليهما السلام»

نوشته حاشیه گرداگرد همین لوح سوره فتح تا اواخر آیه چهارم بوده که قسمت بازمانده آن چنین است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِنَّا فَتَحْنَا. تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا. وَ يُنْصِرُكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا. هُوَ الذِّ / دُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ»

زیر این لوح اکنون دو قطعه کاشی دیگر از همین جنس دیده می‌شود که بر یکی - که نیمی از آن شکسته است - عبارت «بسم الله» و بر دیگری «هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْ» به ثلث درشت نوشته شده، و چنین برمی‌آید که این دو، بازمانده از حاشیه کاشی کاری مرقد است که گرداگرد آن را فرامی‌گرفته و متن آن «آیه الكرسي» بوده است.

در ایوان شرقی لوح سنگی بی‌تاریخی است حاکی از تجدید بنای این مزار با این متن به نستعلیق:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۳

«هذا مرقد المطهر المعصوم امامزادگان واجب التعظيم و التكریم شاهزاده عبد الرحمن و عبد الله ابنان موسى بن جعفر عليه السلام و زينب خاتون و فاطمه خاتون و خديجه خاتون و مریم خاتون و رقيه خاتون بنات موسى بن جعفر عليهم السلام. من بنای حاجی بخش علی بن جعفر آقا قمی»

مبارک آباد

بقعه شیخ نور الدین:

در ابتدای قریه مبارک آباد بقیعه‌ای است خشت و گلی و کوتاه، گویا با دویست سیصد سال قدمت یا چیزی کمتر، که آن را مدفن شیخ نور الدین می‌دانند (شیخ جمال نور الدین هم شنیده شد).

مؤمن آباد

زیارت:

بقعه‌ای کوچک در کنار قلعه قدیم آبادی که توهمات اهل ده در نیم قرن اخیر آن را به وجود آورده است.

در سی کیلومتری شرقی قم نزدیک راه کنونی این شهر به کاشان، در حوالی ویرانه‌های قاسم آباد که کنار راه قدیم قم قرار داشت .

سکینه خاتون [تصاویر ۲۱۰-۲۱۲]:

بنای این مزار صفوی است و باید از نیمه نخستین این دوره نیز باشد. نمای

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۴

درونی بنا چهار گوشه با صدفه‌ای در هر سو است. نقاشی بی تناسب پوشش گنبدی آن از آثار تعمیرات دوره‌های اخیر است. اثر قابل توجه در این مزار، گنبد بزرگ و مرتفع آن است که بیشتر آرایش ساقه و روی آن فروریخته است. روی گنبد با کاشی معرق بند اسلیمی خوش طرحی آراسته بوده که اکنون تنها چند قسمت مختصر آن برای نمونه باقی است. آرایش ساقه گنبد که مقداری بیشتر از آن مانده است نخست یک ردیف کاشی خشتی زیبای زمینه طلایی، و سپس زیر آن کتیبه کمربندی گرداگرد با پهنای نیم متر از کاشی معرق است که بر آن سوره جمعه به ثلث سفید نوشته شده، و بیشتر آن از جمله در پایان که جای رقم کاتب و سال تاریخ است فروریخته. و پس از آن در پایین کتیبه میان دو حاشیه بیست سانتی متری از نام‌های «الله» و «محمد» و «علی» به خط بنائی (حاشیه بالا با خط سفید و پایین سیاه) تزئیناتی است زیبا با کاشی سفید از نام «علی» به شکلی خاص .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۵

۴ قهستان وواز کرود

روستاهای جنوب شرقی قم.

لنگرود

در تلفظ و استعمال محلی. همان «لنجرود» یاد شده به تکرار در کتاب قم و اسناد کهن، که در سه فرسنگی شهر کنار راه کاشان در آغاز راه فرعی قهستان قرار گرفته است.

حلیمه خاتون [تصویر ۲۱۳]:

گنبدی است ساده و نه‌چندان کهن در میان ده. در ورود آن از ایوان غربی کتابه‌هایی دارد به ثلث با متن «انا مدینه العلم و علی بابها» در بالا، و «حسب الوصیه غفران مآب حاجی آقا علی رحمه الله» در میان، و «به سعی ولد آن مرحوم جناب آقا نصر الله تاجر کاشانی فی شهر ذی‌قعدة الحرام فی سنه الف و ثلاثمائه و اثنین ۱۳۰۲» در پایین.

شیخ جمال الدین:

بقعه‌ای است از خشت و گل در بیرون آبادی طرف غربی آن. قسمتی از تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۶
سقف و بدنه این بنا فروریخته و ویران شده است.

صرم

اشاره

در چهار فرسنگی جنوب شرقی قم. نام آن در تلفظ محلی «سلم» است که همین نیز درست‌تر است همچون برخی دیگر از روستاهای قم که به نام سرداران و بزرگان باستانی ایران خوانده شده مانند «گیو» و «قباد و بیژن» (قبادبزن) و «شیره» (شیره).

مسجد جامع [تصویر ۲۱۴]:

مقصوره آجری جامع صرم- ۹ در ۹ با بلندی ۱۲ متر- از بناهای قرن یازدهم است. سنگ‌نبشته اسپر در گاه ورود شمالی همین مقصوره با این ابیات در متن و حاشیه سال تاریخ بنای آن را به دست می‌دهد:
در متن، نخست بالای لوح به نستعلیق:

سال تاریخش جستمی از عدل‌گفت کز «غیب آمده» کارش

۱۰۶۲

سپس به همان خط:

حاجی صرمی از سر اخلاص مسجدی ساخت بهر عامه و خاص

ملک از آسمان نزول کندبهر این مسجد تمام خواص

سال تاریخش از خرد جستم گفت حمدی و سوره اخلاص

گرداگرد به نسخ:

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۷

عمل ذاکر شاه قلی

حاجی صرمی بنا کرد مسجدی تا که باشد سجده گاه خاص و عام
وہ چه مسجد رشک فردوس برین قدسیان را باشد اندر وی مقام
هر که در وی سجده از اخلاص کرد آتش دوزخ بود بر وی حرام

شاه زنده [تصویر ۲۱۵]:

مزاری در بیرون دهکده، در دامنه کوه‌های شمالی آن کنار قناتی به همین نام. گنبدی است ساده و کوتاه از سنگ و گچ با دو
در ورود از شمال و غرب بدون مرقد با دو سه قرن قدمت.

یک قطعه کاشی نخودی‌رنگ با نقش «محمد» و «علی» - مشابه آنچه در بنای امام‌زاده عبد الله در ابنیه حومه یاد شد - تا یکی
دو سال اخیر کنار درگاه ورود غربی این بنا بود که اکنون نیست. دو قطعه سنگ قبر کوچک در این بقعه هست یکی از
میرجان بن علی میران بن استاد میرجان گازر کاشانی مورخ ۱۰ محرم ۹۷۱، و دیگری از استاد شرف‌الدین علی حسن بن
شمس‌الدین اشعری کاشانی مورخ ۹۸۹.

سلطان محمود:

بیرون دهکده در شمال غرب. گنبدی کوتاه و ساده با رواقی در جنوب.
بنای آن کهن نیست.

ورجان

اشاره

نخستین دیه بلوک قهستان.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۸

شاهزاده عباس:

در کنار مزرعه نیوند از مزارع ورجان. گنبدی است ساده و نو با چهار ایوان در چهار سو.

شاه ابراهیم

از مزارع قهستان، نزدیک کیکوهه و سیرویه. نام خود را از مزاری که در این محل به همین نام هست گرفته است.

شاه ابراهیم [تصاویر ۲۱۶-۲۱۹]:

بنای کنونی این مزار از دوره صفوی است و برای آن پس از این دوره افسانه‌ای همانند بافته‌های بحر الانساب ساخته‌اند که پیش‌تر بر سنگی در همین مزار نوشته بوده، و اکنون آن را در لوحه‌ای نوشته و با قاب و شیشه بر دیوار مزار آویخته‌اند. گنبد این مزار به بلندی ۷ متر هرمی برجی، و آراسته به کاشی فیروزه‌ای است. درگاه ورود بقعه از سوی غرب در ایوانی باز می‌شود که برابر آن رواقی است و سپس صحن مزار که آب قنات این مزرعه از میان آن روان است. از این رواق دری به مسجد جنب مزار گشوده می‌شود. بالای درگاه مسجد سنگ‌نبشته‌ای است کوچک مشتمل بر نام بانی و تاریخ بنا. چنین است آثار قدیم این مزار:

I

در منبت بقعه که آراسته به نقوش کنده‌کاری شده دقیق و جالب از نام «علی» و جز آن بوده، و اکنون بیشتر تزیینات آن به مرور زمان ساییده شده است.

در قسمت پایین دو لنگه در تاریخ ساخت و نام اهداءکننده آن نوشته بوده که از

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۷۹

آن جمله عبارت «به تاریخ شهر رجب المرجب ... کدخدا ...» خوانده می‌شود.

رقم سال نیز ساییده شده و فروریخته، لیکن گویا در همان سال ۱۰۱۵ یادشده در زیر ساخته شده باشد و به‌رحال از این تاریخ نباید فروتر باشد.

II

قطعه چوبی منبت به درازا و پهنای ۲۰ در ۸۰ سانتی‌متر که اکنون در بدنه جنوبی ایوان کنار درگاه ورود بقعه، بالای دریچه‌ای کوچک برابر محفظه‌ای قرار دارد با این کتیبه به نستعلیق که از آن برمی‌آید پیش‌تر این قطعه چوب جزئی از دری بوده است:

«لعنت به سگی که فتنه از وی سر زداول در بغض حیدر صفدر زد

از بهر شکستن در شهر علوم در بر شکم دختر پیغمبر زد

فی غره شهر محرم سنه ۱۰۱۵»

با کنده‌کاری‌های ظریف از نام «علی» و جز آن در زیر این کتبه بر بدنه چوب.

III

بر اسپر بدنه جنوبی رواق غربی چهار سنگ‌نبشته مشتمل بر ابیاتی چند نصب است که دو تا از آنها لوح قبر و دو دیگر حاکی از تعمیرات و اقداماتی در این مزار است با این متن‌ها:

۱) سنگ‌نبشته مورخ ۱۰۶۴ حاکی از جریان آب قنات که آن را پیر مهدی بر این مزار خیر کرده است:

«جهان کرم پیر مهدی که کردجوی آب خیر او ز بهر صواب

به صد خرمنش اجر خواهد رسیدز انعام منعم به روز حساب
خوش امروز بادش که فردا کشدجوی آب صد نامه‌اش را به آب
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۰ چو نیکواختری گشت نیکیش کرد کز اقبال گردید نیکو مآب
چراغی ز نور سخا بر فروخت به جایی کز او خور بود نورتاب
درین آستان آسمان پایه‌ایست بود کمتر از ذره‌ای آفتاب
ز آه مقیمان ملک دم به دم کند نقد گنج اثر انتخاب
دعا از لب زایرین کام جوی اثر از دم عارفان فیض یاب
کمال طلب با اجابت قرین نیاز امم با دعا مستجاب
به فراشی در گهش بر سپهر نسیم از لب غنچه ریزد گلاب تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۱۸۰
پی بستن سنبل فرش روب‌قدر کرده از زلف حوران طناب
ز رضوان در این روضه تاریخ شد که رضوان چنین کرد با دل خطاب
۱۰۶۴ ... حاجی محمد»

۲) سنگ‌نبشته مورخ ۱۰۷۸ حاکی از احداث برکه‌ای در کنار مزار:

«گشت ظاهر به لطف سبحانی در جهان برکه سلیمانی

آب سرد از برای تشنه‌لبان کرد خیرات میرزا جانی

از پدر هم به نام و هم به سخایادگار و محمد ثانی

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۱ سال تاریخ این بنای نکوبشونو از من اگر نمی‌دانی

حق به او کین حیات بخشی کرد عمر صد ساله دادش ارزانی

*

بگو ز شهر قم استاد این خجسته بنا بود عنایت ابن علی بیک بنا

فی شهر سنه ثمان و سبعین بعد الالف ۱۰۷۸ کتبه محمد ابراهیم»

۳) متن یکی از دو لوح قبر که چون بیانگر تعمیری در این مزار است به نقل آن می‌پردازد:

«هو الحی

مرغ روح زکی چو بیرون شد داخل بارگاه رضوان شد

اخ او قاسم آن محب علی عامر شاهزاده از جان شد

کرد سبطین مصطفی تعمیرمزد او در بهشت افزون شد

بود چون دوست دار آل رسول‌زین سبب همنشین حوران شد

سال تاریخ او اگر خواهی این دو مصرع لطیف موزون شد

بود شهر جمادی الثانی کل نفس شنید و بیرون شد

سیصد و چار سال بعد از الف همچو تقدیر خیر بی چون شد»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۲

از روستاهای معتبر قم که به خاطر اقامت دانشمندانی چون صدر الدین محمد قوامی شیرازی - ملا صدرا، دانشمند و فیلسوف مشهور قرن یازدهم - در آن شهری بسزا یافته است، مرکز بخش قهستان در حال حاضر.

معصومه [تصاویر ۲۲۰-۲۳۳]:

بنای این مزار در دامنه کوهی در شمال غربی کهک از آثار دوره صفوی است. نمای داخلی بقعه با بلندی حدود هفت متر چهار گوشه، و گرداگرد آن جز در سوی جنوب ایوانها و حجرات و تالارهاست. گنبد هرمی برجی مزار به سبکی خاص تزئین یافته است. آثار قدیم مزار اینهاست:

(۱) دو قطعه شکسته کاشی فیروزه‌ای خط برجسته به سبک کاشی‌های قرن هفتم و هشتم که بازمانده کتیبه سردر بقعه است. از آن برمی‌آید که متن این کتیبه صلوات کبیر بوده است.

(۲) یک قطعه چوب منبت که بازمانده صندوق منبت روی قبر است. گویا پس از سوختن قسمتی از صندوق در اثر سقوط شمع بازمانده آن را برداشته، و این یک قطعه را که مشتمل بر تاریخ آن بوده است نگاه داشته‌اند. سال‌هایی است که تنها همین یک قطعه درون محجر چوبین کنار مرقد افکنده شده است. متن کتابه روی آن چنین است:

«به اهتمام ریاست مآب رئیس امام قلی بن مرحوم یار

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۳

علی ورجانی - عمل استاد تاج الدین فردوئی به تاریخ سنه ۹۹۹»

(۳) دو در منبت که در درگاه‌های شمالی و شرقی بقعه نصب بود و هیچ‌یک از آن دو اکنون نیست. بر کتابه‌های میان در شمالی این عبارات خوانده می‌شد:

«جز آستان توأم در جهان پناهی نیست سر مرا به جز این در حواله گاهی نیست

این در به اهتمام جناب صاحب اعظم عمده الصواب خواجه غیاث الدین علی العربشاهی / شرف ترصیف یافت.

به تاریخ شهر رجب سنه تسع و ... سعین و تسعمایه.

کتابه الفقیر زین الدین بن محمد فردوئی عفی عنهما / عمل استاد ملک و استاد جانعلی جاسبی».

چهار امامزاده:

بقعه‌ای در قبرستان کهک که در سال ۱۲۸۵ به استاد خواب یکی از اهالی بنیاد گردیده است.

نزدیک این بقعه، مسجد جامع قریه واقع است که بنای پیشین آن مورخ ۱۱۲۳ بوده، و در چند قدمی آن آب‌انباری است که

سنگ‌نشته بالای درگاه ورود آن خوانده نمی‌شود.

شاه قاسم [تصاویر ۲۲۴-۲۲۷]:

در یکی از مزارع کهک که مزرعه «نره» خوانده می‌شود (یک کیلومتری جنوب شرقی آن) دو بقعه ویرانه که تنها پایه‌های آن برجای مانده و تعدادی الواح تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۴

قبور از قرن‌های دهم و یازدهم هست که آن را به صورت مجموع «شاه قاسم» می‌نامند.

در یکی از دو بنا که از سنگ بنیاد شده چند تن از بزرگان خاندان عربشاهی کهک مدفونند. چنین است متن دو لوح از سه لوح قبر موجود در این بنا:

(۱) تاریخ وفات مرحمت و مغفرت پناه جنت مکان غریق الی رحمته الله الملك الاحد خواجه شمس الدین محمد بن خواجه محمد صالح عربشاهی فی غره شهر ربیع الاول سنه ۱۰۳۹ تسع و ثلاثین و الف من الهجرة النبویه المصطفویه.

(۲)

آقا صفی آن که در زمانه در خوبی ذات بود ممتاز

چون میل سرای آخرت کرد بگذشت از این جهان به صد ناز

قانونی عقل بهر تاریخ این تازه نوا نواخت در ساز

کز عالم غیب هاتفی گفت با بلبل خلد شد هم آواز

عمل نادر العصری استاد امام قلی ولد مرحمت پناه استاد شاهقلی المشهور بذاکر سنگ تراش. به تاریخ شهر شوال سنه ۱۰۷۶.

در بنای دیگر که آجری است لوح قبری است مورخ ۱۰۱۶. در میان و پیرامون محوطه میان این دو بنا، سه سنگ قبر بزرگ از قرن دهم دیده می‌شود.

*** علی اکبر فیض ادیب و نویسنده قم در دوره ناصری شرحی در باب همین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۵

«شاه قاسم» در یکی از جنگ‌های متفرقات خود آورده است که عینا نقل می‌شود:

«زمانی در ماه ذی حجه الحرام سنه ۱۳۰۲ در خدمت جناب مستطاب نظاما للمجد آقای متولی باشی دام مجده العالی بعد از زیارت آستان امامزاده شاهزاده اسماعیل به کهک وارد شدیم، حکایت کردند امامزاده‌ای در این قریه این روزها پدیدار شده. تفصیل را جویا شدیم گفتند مزرعه‌ای این قریه راست معروف و مشهور به مزرعه نره، در مکانی که آب قنات این مزرعه بر روی زمین ظاهر می‌شود که ابتدای زراعت است بعضی دیوار خرابه و آثار بقعه خرابه بود که او را «شاه قاسم» می‌گفتند. یکی از دشتبان و برزگرهای آن مزرعه شبی خواب دیده بود که در شاه قاسم چراغی روشن است، به هوای چراغ آمده بود چون نزدیک رسیده بود آن چراغ خاموش شده بود. صبح که دمیده بود آن مکان را که چراغ دیده بود بکاوید بعضی مردم هم که شنیدند به کمک او آمده، دو سه ذرع چون زمین را حفر کردند سقف سردابه‌ای پدیدار شد. او را که شکافتند سردابه‌ای بود که در وسط او دیواری به ارتفاع نیم ذرع کشیده بودند که زمین آن سردابه از جهت آن دیوار دو قسمت شده بود، در هر یک از آن قسمت‌ها سه میت در میان تابوت خوابیده بودند. یکی از آن میت‌ها را در پوست گرفته اطراف او را میخ زده بودند.

اجساد ایشان از هم متلاشی شده، استخوان سر و ساق ایشان برجا و بی‌عیب بود. کوزه آبی در بالای سر یکی از اموات نهاده بودند. فضای آن سردابه سه ذرع در سه ذرع بود. جناب افلاطون الزمان میرزا محمد حسن طیب خلف مرحوم حاجی میرزا رضای طیب که از معاریف آن قریه است به

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۶

همین تفصیل حکایت کردند و فرمودند در میان آن سردابه خودم رفته بودم به همین تفصیل بود.

اکنون آن مکان را امامزاده می‌نامند و محل زیارت شده است.»

*** از آثار قدیم دیگر کهک بنای ویرانه بیرون قریه در سر راه بیدهند است که آن را «چهار طاقی» می‌نامند و گویا پیش‌تر مقبره‌ای بوده که اکنون جز پایه‌های آن برجای نیست. بنایی دیگر نیز به همین نام در میان ده بود که اخیراً برای توسعه چهارراهی ویران شد و چند لوح قبر با تاریخ‌های ۱۱۴۲ و ۱۱۵۷ و مانند آن که در آن بود کنار چهارراه بر دیوار نصب گردید. چند مقبره عمومی قدیم نیز در کهک و پیرامون آن هست که ترتیب قدمت آن چنین است: قبرستان مزرعه نو/ قبرستان آوین/ قبرستان عالیجه (پایین مزار معصومه در دامنه کوه روبه‌روی آن) با الواح قبور از قرن‌های یازدهم و دوازدهم/ قبرستان بقعه در شمال دهکده با الواح قبور از ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۰/ قبرستان کنونی کهک با سنگ‌های قبر از قرن دوازدهم به بعد.

ابرجس [تصویر ۲۲۸]

یا «ابرجس» در استعمال محلی. در این دیه سه مزار هست یکی با نام «در بن علی» در مزرعه ازناوه در مدخل ابرجس، و دیگری با نام «شاهزاده قاسم» در بالای قریه. و در کنار قریه از سوی غرب درون رودخانه ابرجس زیارتگاهی دیگر است که چون با «خواب‌نما» پدیدار شده هنوز نامی برای آن نیافته‌اند. قدیم‌ترین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۷

این سه، زیارتگاه «در بن علی» است و بنای هیچ‌یک کهن نیست.

بیدهند

اشاره

همان «ویدهند» از قراء جبل قم مولد و منشأ شرف الدین ابو طاهر سعد بن علی بن ممیسه قمی وزیر مشهور سلطان سنجر سلجوقی، و اوحد الدین ابو ثابت ممیسه وزیر فارس برادر او. دهی دیگر در پیرامون قم بوده است به نام هندوجان که اکنون «هندیجان» گفته، و جزء شهر شمرده می‌شود و آن جز این «ویدهند» است.

«آل هندو» که از خاندان‌های بزرگ قم بوده و تنی چند دانشمند و ادیب- از جمله ابو الفرج علی بن حسین هندو حکیم و ادیب مشهور قرن پنجم، در گذشته ۴۲۰- از آن برخاسته‌اند منسوب به همین «هندوجان» هستند.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۸

امامزاده فاضل:

بیرون دهکده بالای کوهی کوچک مشرف بر آن. بقعه‌ای ساده که در سال ۱۲۶۰ به استناد توهّمات عامیانه ایجاد گردیده است.

قبرستان:

روبروی قلعه قدیم آبادی. سنگ قبرها از قرن دهم به بعد است با چند ده قطعه سنگ بزرگ و تزیین شده.

کرمجگان

شاهپور علی:

یا «نور علی». در یکی از مزارع کرمجگان به نام «در باغ». بقعه‌ای است ساده، و کهن نیست. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۸۹

قباد بزن

اشاره

همان «قبادان بزن» از قراء جبل یادشده در ترجمه کتاب قم، میان کهک و میم (تلفظ و استعمال کنونی اهالی نیز «قادبون بزن» است).

شاهزاده محسن:

در مظهر قنات دهکده. بقعه‌ای ساده با ایوانی در شمال. کهن نیست.

میم

اشاره

از قراء قدیم قم که شراب آن مشهور و مرغوب بوده است.

شاهزاده اسحاق:

در قسمت «بالا» ی دهکده برابر چناری کهن سال با قطر پیرامون سه متر. بقعه‌ای ساده از خشت و گل که در سال ۱۲۸۰ به استناد ادعای «خواب‌نما» پدیدار گردیده است.

دستگرد

اشاره

دستگرد. روستایی دیگر در بخش خلیجستان به همین نام هست که اکنون تابع تفرش است. دانشمندان دستگردی قرن ششم گویا منسوب به این «دستگرد» تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۰ دوم باشند.

شاهزاده ابراهیم [تصویر ۲۲۹]:

در میان دهکده. بنایی ساده با گنبدی مخروطی از نیمه دوم دوره صفوی. سنگ‌نبشته کوچک بالای درگاه ورود با این متن حاکی از سال بنای آن است:
نام شاهان واجب التعظیم از خدا طالب است و ابراهیم
سوی جنت سرای مرقدشان ره ... نمود عقل سلیم
سال هفتاد و چار بعد هزارشد تمام این بنا که باد مقیم

حلیمه خاتون:

بقعه‌ای کوتاه و ساده در نزدیک بقعه پیش که کهن نیست.

بیرقان

اشاره

در ترجمه کتاب قم: بیرقان از قراء جبل.

شاهزاده اسماعیل [تصاویر ۲۳۰-۲۳۸]:

در دامنه کوه بیرقان. از مزارات مشهور و قدیم قم که آن را خاکجای اسماعیل فرزند امام صادق (ع) و محمد بن موسی الکاظم (ع) می‌پندارند و مرکب از یک بقعه با دو ایوان در شمال و جنوب و رواقی طولانی در جانب غرب بناست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۱

بنای بقعه به بلندی پیرامون ۸ متر (نخست به شکل چهارضلعی، و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت ضلعی با سقف گنبدی) می‌تواند مربوط به پیش از دوره صفوی باشد که در آغاز دوره قاجاری به وسیله حسینقلی خان برادر فتحعلی شاه- که بر او شوریده و به جنگ برخاسته بود- مرمت شده، و رواقی در غرب با درازای حدود پانزده متر بر آن مزید گردیده است. چنین است آثار قدیم این مزار به ترتیب قدمت:

۱) کاشی‌های ازاره بنا- یا شاید پیش‌تر ازاره مرقد که پس از گذاردن صندوق منبت روی آن به ازاره بنا انتقال یافته است.- ده قطعه از این کاشی‌ها اکنون در موزه آستانه قم نگاهداری می‌شود که چند قطعه آن از کاشی‌های زرفام مغولی است و باید کار خاندان «ابوطاهر» باشد. در پایان کتابه کناره یکی از این قطعات که متن آن ابیاتی از شاهنامه است عبارت:

«فی شهر سنه احدی و ستین و ستمائه»

خوانده می‌شود. چند قطعه دیگر فیروزه‌ای با نقش و خط برجسته است که بر یک قطعه آن- که دوبر بوده و دو سوی لبه‌ای را می‌پوشانده- عباراتی از سوره یاسین دیده می‌شود.

۲) صندوق منبت گرداگرد مرقد به بلندی بیش از یک متر و درازا و پهنای ۲ در ۲/۹۰ متر که باید از اواخر قرن دهم یا اوائل یازدهم باشد و اثری ارزنده است با کنده‌کاری‌های هنرمندانه و کتیبه‌ای گرداگرد به ثلث که متن آن سوره «فتح» است. دیگر کتابه‌های صندوق به علت قرار گرفتن در پشت محجر چوبین دیده نمی‌شود. بر مرقدی کوچک که در گوشه بقعه (زاویه شمال شرقی) هست و آن را از آن فرزند «شاهزاده اسماعیل» می‌دانند نیز چند قطعه چوب کنده‌کاری شده قرار دارد که گویا بقایای صندوقی منبت است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۲

۳) در منبت درگاه غربی که نیز اثری ارزنده است گویا از آغاز دوره قاجار با کنده‌کاری‌های منبت و مشبک بر صفحات فولادین روی چهارچوب در.

۴) دو در دیگر یکی در مدخل رواق با عبارت:

«عمل رحیم جاسبی ۱۲۱۴»

روی دماغه آن، و دیگری ساده و قدیم در مدخل بقعه پیشاپیش و پیوسته به در منبت یادشده پیش با نقش چهار «علی» میان هر یک از دو لنگه آن.

۵) کاشی‌های فیروزه‌ای روی دو مرقد که عنوان لوح قبر دارد و از نیمه نخستین دوره قاجار باید باشد.

۶) یکی از دو سنگ‌نبشته ایوان جنوبی حاکی از تعمیر بنا به سال ۱۲۱۴ به وسیله حسینقلی خان قاجار با این متن:

«هو الحی الذی لا یموت»

کرد تعمیر این خجسته بنا از سعادت ز دوده قاجار

فخر ایران حسینقلی خانادر هزار و دو یست و ده و چهار»

۷) منبر قدیم مزار مورخ محرم ۱۲۲ که گویا ۱۲۲۰ باشد.

۸) کتیبه کاشی گرداگرد درگاه ورود در سه ردیف که ردیف میانه سوره جمعه است به خط ثلث با این عبارات در پایان:

«بنا استاد کاظم التماس دعا دارد از زوار

عمل طاهر متخلص به عشاق

طاهر ضعیف تر بود از مور روزگاردستش به روز حشر به دامان هشت و چار

کاتب محمود»

دو ردیف دیگر ابیاتی است سست، سروده طاهر قصاع و مجرم با تاریخ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۳

۱۲۶۹ در پایان هر دو ردیف. در بالای درگاه ورود نیز این آیه شریف بر کاشی به ثلث نوشته شده است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ»

۹) سنگ نبشته دیگر ایوان جنوبی مورخ ۱۳۰۴ حاکی از آن که در این سال سطح مزار سنگ فرس شده است با این متن:

«كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَ يَبْقَى وَجْهٌ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ

حرم شاهزاده اسماعیل شرح و صفش برون بود از حد

اندرین روضه بهشت آئین هیچ کس را دعا نگرده رد

هست چون شمع محفل جعفر هست چون سرو گلشن احمد

نتوان کرد تا به روز قیام شرح ذاتش بیان یکی از صد

زان که جدش به خلوت معراج از شرافت نشست بر مسند

کرد شوقی سؤال تاریخش گفت پیر خرد که در ابجد

عدد تربت بری از عیب هست تاریخ سنگ این مرقد»

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۴

وِشْنَوَه

اشاره

از قراء جبل . موطن شمس الدین علی بن محمد وشنوی از دانشمندان سده ششم .

مسجد جامع پاچنار:

بنای کنونی این مسجد نوساز است. در آن منبری است منبت که روی پایه‌های آن گرداگرد صلوات کبیر به خط ثلث خوانده

می‌شود. این کتیبه در سمت راست منبر با این عبارات پایان گرفته است:

«الحجّة القائم الخلف الصالح الامام الهمام المنتظر المظفر محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله عليه و عليهم اجمعين»

کتابه اصلی منبر که متضمن نام بانی و تاریخ ساخت منبر است به ثلث زیبا چنین است:

«تمام شد این منبر عالی در ایام سلطان السلاطین فرمان فرمای هفت اقلیم ... ظل الله فی الارضین فهران الماء و الطین ابو

المظفر شاه اسماعیل بهادر خان خلد اللہ ملکہ و سلطانہ در تاریخ ثانی عشر من شهر شعبان سنه ستہ و عشرين و تسع مائہ ہجریہ.

الساعی للمنبر العالی الخواجه زین الدولہ و الدین علی بن سلطان علی».

شاهزادہ ہادی:

بقعہ‌ای در بیرون دہکدہ از سوی شمال. بنای آن نو نیست لیکن از سہ

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۵

قرن نیز نباید قدیم تر باشد. رنگ آمیزی بدنه بنا از ہمین چند سال اخیر است و از آثار قدیم در این مزار چیزی دیدہ نمی شود.

فردو

اشارہ

کہ «فرد» تلفظ می شود و در نسخہ چاپی ترجمہ کتاب قم بہ صورت «فردہ» آمدہ است. از موقوفات قدیم آستانہ مقدس قم.

امامزادہ [تصویر ۲۳۹]:

بقعہ‌ای سادہ و کوتاہ بالای تپہ‌ای کوچک میان گورستان قریہ کہ آن را.

مدفن شش تن می دانند. در برابر در ورود بقعہ یکی دو سنگ قبر کوچک با تاریخ‌های ۱۰۷۲ و ۱۱۵۰، و درون قبرستان چند

سنگ قبر کهنہ از جملہ دو سنگ بزرگ از قرن یازدہم دیدہ شد لیکن بنای «امامزادہ» این قدرها قدیم نیست.

باورہ

اشارہ

مزرعہ‌ای در یک فرسنگی دہکدہ فردو، برفراز کوه‌های جنوب شرقی آن.

نام این مزرعہ در ترجمہ کتاب قم نیز آمدہ است.

این مزرعہ و مزرعہ «خواہ» در سوی دیگر «فردو» در سال ۱۰۹۲ وسیلہ زبیدہ بیگم دختر شاه سلیمان صفوی بر آستان مقدس

حسینی (ع) وقف گردیدہ است. قسمت مربوط بہ این دو جا از وقف نامہ زبیدہ بیگم - کہ متن آن بہ صورت

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۶

کامل در شمارہ ۱ و ۲ سال نہم نامہ آستان قدس نشر شدہ - چنین است:

«و منها ما وقع فی بلوک دار المؤمنین قم همگی و تمامی کل شش دانگ قریه خاوه عن بلوک قهستان من محال مدینه المؤمنین قم با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه از ممار و مداخل و مضافات و قنوت و جداول و انهار و اراضی و صحاری و مراتع و مراتع و معالف و دهکده و اعیان و عمارات و تلال و جبال، و کلما یتعلق بها شرعا او عرفا قدیما او جدیدا داخلا او خارجا دایرا او بایرا و غیر ذلک، کتب فیہ ام لم یکتب.

و همگی و تمامی کل شش دانگ قریه معینه معلومه مشخصه موسومه به قریه بوره عن قراء بلوک قهستان من محال مدینه المؤمنین قم، با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه اسلامیة و شرب و مشارب و قنوت و انهار و جداول و معالف و مراتع و مراتع و دهکده و عمارات و حمامات و تلال و جبال و سایر ما یتعلق بها قدیما جدیدا داخلا خارجا و غیر ذلک، سمی ام لم یسم» .

امامزاده [تصاویر ۲۴۱-۲۵۱]:

مزاری که آن را خاکجای چهار تن از نوادگان «شاه چراغ» شیراز می دانند.

دو نام از نام‌هایی که برای مدفونان معتقدند با نوشته صندوق‌های قبور جدایی دارد .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۷

بنای مزار مرکب از دو گنبد پیوسته به یکدیگر قدیم است لیکن از نظر فنی ارزشی ندارد. اثر ارزنده و جالب توجه در این مزار در منبت درگاه شمالی آن و دو صندوق منبت گنبد جنوبی است که مربوط به پیش از دوره صفوی و از نفائس فن منبت کاری قدیم است و باید از آن نگاهداری شود. دو صندوق دیگر هم در گنبد شمالی است که از قرن یازدهم است و به این نفاست نیست.

در منبت مزبور که بی تردید هم‌زمان با صندوق‌های گنبد جنوبی (یا به تعمیر دقیق‌تر جنوب شرقی) و بدون شک پیش از قرن دهم پرداخته شده پوشیده از آرایش‌های ظریف است جز آن که قسمتی از پایین لنگه چپ آن سوخته و تزیینات صفحه میان همین لنگه نیز از میان رفته است.

گرداگرد و روی پایه‌های میان لنگه‌ها به خط ثلث نوشته‌ها و کتابه‌هایی است این چنین:

[لنگه راست]: قال النبی صلی الله علیه و سلم حب علی ابن ابی طالب حسنه لا یضر معها سیئه و بغض علی ابن ابی طالب سیئه لا ینفع معها حسنه. صدق رسول الله العربی.

قال رسول الله صلی الله علیه و سلم یا علی لا یحبک الا مؤمن تقی و لا یبغضک الا منافق شقی. و قال علیه السلام لو جمع الناس علی حب علی ابن ابی طالب .... صدق رسول الله العربی.

[لنگه چپ]: قال رسول الله صلی الله علیه و سلم من فرح قلب المؤمن خلق الله تعالی ملکاً بصورة الطیر له جناحان احدهما بالمشرق و الثانی بالمغرب ملکاً بالدر و الیاقوت و عنقه ... و رجلاه فی تحت الثری و له الف رأس و فی کل رأس الف وجه و فی کل وجه الف فم و فی کل فم الف لسان یسبحون الله تعا [لی] ..... العربی الهاشمی صدقت.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۱۹۸

نام هنرمندانی که این در را آراسته و پرداخته‌اند در میان دو لنگه به این صورت ثبت گردیده است:

عمل استاد مهدی ابن فخر الدین بن عماد الکاشی تاج الدین و عماد ابن مهدی الکاشی سید محمد ابن سید احمد باوره [یی].
صندوق‌های گنبد جنوبی که از شاهزاده محمد و شاهزاده حسین دانسته می‌شود پوشیده از آرایش‌های ظریف با کتابه‌هایی به

خط خوش ثلث در لبه صندوق است این چنین:

(۱) یکی از دو صندوق که در میان تزیینات زیبای آن نام‌های مقدس نیز کتیبه شده است و در پایین رویه جنوبی آن کتابه زیر به خط کوفی دیده می‌شود:

«لا اله الا الله، محمد رسول الله، علي ولي الله و الحسن و الحسين»

کتابه لبه صندوق آیه الکرسی است که به عبارت «لَا اِنْفِصَامَ لَهَا وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» در بدنه جنوبی پایان می‌گیرد.

(۲) صندوق دیگر با این کتابه در چهارسوی لبه آن:

«قال النبي عليه افضل الصلوات و اكمل التحيات علي منى كمنزلتي من ربي. و قال النبي عليه السلام لا يجوز احد الصراط الا من كتب له علي بن ابي طالب الجواز. صدق رسول الله العربي الهاشمي.»

قال رسول الله صلى الله عليه و سلم اربعة انا شفيع لهم يوم القيامة المكرم لذريتي و القاضي لهم بحوائجهم و الساعي لهم في امورهم و المحب لهم بقلبه و لسانه. صدق رسول الله و صدق اولاد رسول الله و هم من الصادقين فيه»

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۱۹۹

در بدنه جنوبی صندوق پیوسته به این کتابه و پایین آن به صورت سرازیر خوانده می‌شود:

«كتبه العبد الفقير المحتاج الى الغنى عبد السلام بن عبد الحى»

* دو صندوق دیگر مزار- که از آن دو زن دانسته می‌شود- با کنده کاری ظریف گرداگرد لبه‌های چهار بدنه هر یک آراسته شده و کتابه‌هایی به خط نسخ دارد این چنین:

(۳) یکی از دو صندوق گنبد شمالی که در لبه آن صلوات کبیر به این شکل نوشته شده است:

اللهم صلى على المصطفى محمد و المرتضى على و البتول فاطمه و السبطين الحسن و الحسين و صلى على زين العباد على و الباقر محمد و الصادق جعفر و الكاظم موسى و الرضى على و تقى محمد و نقى على و الزكى العسكرى حسن ابن على و صلى على الحجة القائم خلف الصالح امام الهمام المنتظر المظفر محمد المهدي الهادى صاحب الزمان صلوات الله و سلامه عليه و عليهم اجمعين و صلى الله على خير خلقه محمد و آله اجمعين الطيبين الطاهرين المعصومين برحمتك يا ارحم الراحمين
این کتیبه در دو بدنه شمالی و جنوبی است و در ردیف آن در بدنه غربی که نزدیک دیوار مزار است نوشته‌ای است که این مقدار آن را توانستم بخوانم:

«وقف نمود عظمت مآب معصوم ... شاهزاده واجب التعظیم شاه عبد الله و شاه منصور علیه السلام»

و در ردیف آن در بدنه شرقی این عبارت کتیبه شده است:

«به تاریخ غره شهر جمادى الاول سنه اثنى ثلاثين و الف»

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۰۰

فى هجرية النبوية صلى الله عليه و آله و سلم، حرره العبد نور الله بن حبيب الله»

(۴) صندوق دیگر این گنبد با این کتیبه در لبه آن:

«اللهم صل على المصطفى محمد و المرتضى على و البتول فاطمة و السبطين الحسن و الحسين و صل على زين العباد على و الباقر محمد و الصادق جعفر و الكاظم موسى و الرضا على و التقى محمد و نقى على و الزكى العسكرى الحسن و صل على الحجة القائم خلف الصالح امام الهمام المنتظر المظفر محمد المهدي»

بر پایه‌های میانه بدنه‌های شرقی و غربی و جنوبی این صندوق کتابه‌هایی است به سبک عمودی با این متن‌ها:

[بدنه جنوبی] «وقف ... سعادت مآب سید امیر علی به تاریخ شهر ربیع الاول سنه ثلاثین و الف. حرره العبد نور الله ...»
[بدنه شرقی] «عمل فخر الصناع استاد ولی و استاد امیر علی و استاد اصغر نجار»
[بدنه غربی] «این صندوق به اهتمام جناب ریاست مآب میرزا رئیس قلی ابن مرحمت پناه پهلوان محمود (؟)».
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۱

۵ خلیجستان

اشاره

در جنوب قم. قسمتی از آن که داخل محدوده کنونی شهرستان قم است و آن را پیش تر «وادی اسحاق» می خوانده اند ، با بناهای دو روستای تفرود و راهجرد و قراء کنار رودخانه اناربار تا آنجا که جزء قم است.

تفرود

اشاره

در پنج فرسنگی جنوب غربی شهر. نام این روستا در «کتاب قم» به صورت «طخروود» آمده است . این منطقه در پایان دوره ساسانی بسیار آباد و معتبر بوده و در جنگ نهاوند چهار هزار سپاهی از آن همراه گروهی انبوه خدمتکار حضور و مشارکت داشته اند .

شاهزاده طاهر:

بیرون دهکده تفرود. بنای آن صفوی است لیکن ساده و تهی از هرگونه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۲

آرایش. در کنار بقعه قبر میرزا رضا وزیر دفتر است از رجال دوره قاجار با لوحی که پیکره او با لباس سلام بر آن نقش گردیده است.

طاقان

در چهار فرسنگی جنوب قم . همان «طاقان» یادشده به تکرار در کتاب قم.

جزء رستاق اناربار که همین اراضی کنار رودخانه است .

در مدخل این دیه گورستانی است به نام «مزار شهیدان» که در حال حاضر لوح و نوشته ای در آن نیست. زیارتگاهی نیز در همین سال جاری (۱۳۵۲) براساس «خواب نما» در آن پدیدار گردیده که آن را «امامزاده غیبی» نام داده اند و هنوز تذکره و نسب نامه برای آن نساخته اند.

در پنج فرسنگی جنوب قم، نزدیک راه شوسه این شهر به اصفهان، در بستر شرقی رود انار. نام این دیه از مزاری که در کنار آن به همین نام قرار دارد گرفته شده است.

بقعه خدیجه خاتون [تصاویر ۲۵۲-۲۶۳]:

در بیرون قریه و مدخل آن. منسوب به دختری از فرزندان امام ششم-ع.

این بنا را غیاث الدین امیر محمد فرزند خواجه علی صفی امیر بزرگ خاندان

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۳

علی صفی به سال ۷۷۰ بنیاد نهاده است.

نمای خارجی بنا نخست چند متری سنگ چین و پس از آن گنبد برجی هرمی و قاعده مضلع آن آجری است. نمای درونی از سطح زمین تا سه متر چهار گوشه با دو درگاه ورود در شمال و جنوب و دو صدف در شرق و غرب است که در بالا با پیش آمدن گوشوارها در زوایا، به هشت گوشه و سپس به شانزده ضلعی با چهار نورگیر در جهات اصلی دگرگون شده و پس از آن سقف گنبدی بنا با بلندی پیرامون یازده متر از سطح زمین قرار دارد.

در مرکز سقف شمسه‌ای از گل و بوته گچ‌بری شده که گرداگرد آن میان دو حاشیه زنجیره‌ای چند سانتی متری- حاشیه نخست از نام «محمد» و دومی نقش و نگار- کتابه‌ای است با این متن:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

بدنه سقف تا بالای نخستین کتیبه سراسری با کنده کاری و ملاط سازی گچی آراسته شده، و هشت شکل هندسی بزرگ با کناره‌ها و حواشی گچ‌بری از نام «محمد» بر آن رسم گردیده است. متن نخستین کتیبه سراسری که در گلوبند بقعه به خط کوفی میان دو حاشیه- فرازین از نام «محمد» و زیرین از نام‌های مقدس «الله، محمد و علی» و عباراتی چون آن- گچ‌بری شده سوره حمد است.

پس از این کتیبه بدنه نماهای دوازده گانه قسمت شانزده ضلعی با کنده کاری گچی، و گرداگرد آنها و چهار نورگیر با حاشیه‌ای زنجیره‌ای از نقش و نگار و در یکی دو بدنه از نام «محمد» آراسته شده، و پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۴

دومین کتیبه سراسری بنا به ثلث برجسته در زمینه گل و بوته با این متن گچ‌بری شده است:

ذکر القدیم اعلی و بالتقدیم اولی- امر بتجدید بناء المشهد المقدس مضجع السیده المعصومه خدیجه بنت الامام المعصوم جعفر بن الامام محمد الباقر بن علی بن الحسین بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیهم الصلاة و السلام المولی المخدوم الصاحب الاعظم الدستور الاعدل الاعلم عمده اعظم الوزراء فی العالم اعتضاد الملوك و السلاطین المؤید بتأید رب العالمین غیاث الحق و الدوله و الدین الافتخار و النظام ایران امیر محمد بن المولی المخدوم المطلق

در اینجا کتیبه دوم در ضلع شمالی بنا پایان گرفته و دنباله آن در سومین کتیبه سراسری که زیر گوشوارها به ثلث برجسته بر بدنه پایه‌های غربی و جنوبی و شرقی گچ‌بری شده به این شرح آمده است (آغاز از کنار درگاه غربی):
المطاع الشهریار الاعدل الاعلم خلیفه العرب و العجم صاحب السیف و القلم حافظ البلاد ناصر العباد مدبر امور المملکة و خلاصه ترکیب الماء و الطین جمال الحق و الدوله و الدنیا و الدین علی صفی ایدهما الله تعالی و نصرهما علی اعدائهما و ابد دولتہما فی شہور سنہ سبعین و سبعائہ.

این کتیبه چنان که گفته شد بر پایه‌های غربی و جنوبی و شرقی و به تعبیر دقیق‌تر زیر گوشوارهای جنوب غربی، جنوب شرقی و شمال شرقی است. و در ردیف خط آن زیر گوشوار شمال غربی و سه جانب درگاه‌های چهارگانه بنا به همان خط و شکل سوره یاسین تا آیه نهم گچ‌بری شده که زیر گوشوار شمال غربی آغاز

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۵

شده و پس از طی این نیمه بدنه غربی و درگاه‌ها با عبارت «أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» در اسپر درگاه شمالی پایان گرفته است و پس از آن در کتابه همین درگاه خوانده می‌شود:

بید این جانی درویش علی حاجی طاهر و درویش ابراهیم بن حسن حلاج

در دنباله همین کتیبه بر نیمه دوم بدنه شمالی که زیر گوشوار شمال غربی است این عبارت دیده می‌شود:

هذا العمل للعبد بن محمد علی ابو شجاع [و حس] ن بن علی خلو ...

بدنه درگاه‌ها و گوشوارها با کنده کاری گچی، و گرداگرد آنها با حاشیه‌ای زنجیره‌ای و رنگین از نقش‌ونگار- جز در دو گوشوار شمال غربی و جنوب شرقی که متن حاشیه نام‌های مقدس «الله، محمد و علی» است- آراسته شده است.

بر دو سوی بدنه جنوبی زیر کتیبه سراسری سوم کتیبه‌ای از کاشی خشتی زمینه لاجوردی با پهنای کم دیده می‌شود که بر مجموع آن این ابیات میان ترنج‌هایی به نستعلیق سفید ثبت است:

«خاتون جهان خدیجه خاتون کز رتبه‌اش آسمان زمین است

هم دخت ششم امام باشد هم عمه شاه هشتمین است

اینجاست به خاک و ماه ازین خاک با خرمن خویش خوشه‌چین است

اسکندر بی قران که از جاه با قدر سکندر او قرین است

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۶ بر مرقد او ضریح بگرفت یعنی که جهان گرفتن این است

شهر محرم الحرام ۱۳۲۱

روی مرقد میان بنا شاید پیش‌ترها لوح کاشی بوده که اکنون چیزی نمودار نیست. بدنه مرقد با کاشی‌های هشت پر به سبک کاشی‌های مغولی آراسته بوده که گویا در طی قرون بسیاری از آنها شکسته و ریخته، و روی باقی‌مانده را گچ کشیده‌اند. در حین تحریر این سطور (خرداد ماه ۱۳۵۲) دو قطعه، یکی درست و دیگری شکسته با کتیبه‌ای در حاشیه که هر دو قهوه‌ای‌رنگ است بر بدنه شمالی مرقد (در زاویه شمال غربی) و بقایای یک قطعه دیگر بر بدنه شرقی با ریختن پوشش گچی از پشت محجر چوبین نمودار است.

و شاهزاده اسماعیل. گنبدی است کوتاه و ساده داخل قبرستان بقعه در نزدیک مزار پیش، که نمای خارجی آن اخیراً مرمت شده و اصل بنا هم چندان کهن نیست.

شاهزاده زکریا:

گنبدی دیگر کوتاه از خشت و گل در نزدیک دو بنای پیش که کهن نیست.

خلج آباد

اشاره

در ساحل شمالی رود انار، روبه‌روی قریه خدیجه خاتون، که در اواخر تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۷ قرن گذشته آباد و به این نام موسوم شده است.

امامزاده:

زیارتگاه بیرون آبادی که بقعه‌ای است خوش‌منظر با چهار ایوان در چهار سو. بنای آن از نیمه دوم دوره قاجار است.

جنداب

شاهزاده عباس:

بیرون آبادی نزدیک دیه قاضی پایین و مزرعه زیبکان. گنبدی ساده و تهی از تزئین گویا از نیمه نخستین دوره قاجار.

قره‌سو

مقابل جنداب در جانب چپ راه قم به اراک. در بیرون این آبادی در دهه‌های اخیر زیارتگاهی بنا کرده‌اند.

قلعه چم

اشاره

در هفت فرسنگی قم، کنار راه این شهر به اصفهان و بر کناره رود انار.

شاهزاده عبد الله:

این زیارتگاه در سال ۱۳۲۴ قمری به استناد خوابی پدیدار گردیده، و چون در کنار راه قم به اصفهان قرار گرفته است با برخورداری از توجه و اقبال عابران سبیل اکنون بقعه و قبه‌ای معتبر دارد که در همین سال‌های اخیر بنیاد و تکمیل شد. تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۸

حصار سرخ

اشاره

در نزدیک نیزار (تقاطع راه‌های تهران- اصفهان و قم- اصفهان).

آقای غائب:

مزاری به این نام که آن را مدفن «سید محمد» نامی می‌دانند. گنبدی ساده و کوتاه با یکی دو قرن قدمت. می‌گویند سنگ‌نبشته‌ای داشته است که بر آن وقف‌نامه قطعه زمینی مجاور مزار نوشته بوده، و آن را برای تصرف همین قطعه ر بوده و از میان برده‌اند.

راهجرد

این دهستان دو پیر به نام‌های «پیرمراد» و «پیرقیصر»، و بقعه‌ای با نام «خواجه حسن»، و سه امامزاده یکی به نام «شاهزاده جعفر» (در آغاز راه فرعی روستای راهجرد از راه قم- اراک) و دیگری به نام «امامزاده عبد الصالح و عبد الخالق» (کنار دهکده مزبور) و سومی با نام «سه خواهران» در مزرعه «ریزاه» (میان همین ده و ده «دیزیجان» که مجاور آن است) دارد و بنای هیچ‌یک کهن نیست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۰۹

۶ ضمیمه

اشاره

در اینجا از یکی دو بنا واقع در دنباله اراضی کنار رودخانه پس از «نیزار» (تقاطع راه‌های تهران- اصفهان و قم- اصفهان)، و در روستای «راونج» که از نظر اداری تابع شهرستان محلات و در نقشه سازمان آمار کشور داخل محدوده شهرستان قم است یاد

می شود.

ساریه خاتون

اشاره

بر کناره رود انار پیش از «دودهک». نام آن از مزاری که در میان قریه به همین نام قرار دارد گرفته شده است.

ساریه خاتون:

بنای کنونی این مزار که بقعه‌ای است در پایین چهار گوشه و در بالا هشت ضلعی با گنبدی ضربی و ساده و با رواقی در شمال بنا، چندین کهن نیست. این ابیات که به نستعلیق گرداگرد در ورود شمالی بقعه بر سنگ مرمر نوشته شده حاکی از تاریخ تجدید بنای آن است:

رهروی را که عقل گشت دلیل کی شود در دو کون خوار و ذلیل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۰ چیست عقل آن که توشه‌ای سازد تا برد با خود آن به وقت رحیل

هست آن توشه یادگار نکو چون پل و برکه و رباط و سبیل

که ز اخلاص بنده مؤمن کند احداث بهر رب جلیل

بانی این مکان فیض آثار کیست نور دو دیدگان خلیل

میرزای زمانه نور الدهر که بود عمر وی چو خضر طویل

این چنین روضه‌ای نمود بنا که بود مهر و مه در او قندیل

روضه دختر امام به حق هادی خلق و رهنمای سبیل

موسی بن جعفر صادق شرف دودمان اسماعیل

حضرت ساریه که بود و بود خادمش حور و محرمش جبریل

یافت این روضه چو خلد برین زیب اتمام و زیور تکمیل

گشت واجب که جویمش تاریخ از نکوسیرتان به وجه جمیل

پیر صافی درون تاریخی پاسخ داد از ره تعجیل

کین مکان شریف ساخت بگوی دهر نیکو نهاد ابن خلیل

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۱

در بغله چپ درگاه ورود شمالی قطعه کاشی فیروزه‌ای کوچکی است که گویا بالای درگاه ورود بنای پیشین مزار بوده و پس

از تجدید بنا به اینجا نقل گردیده است. با این متن:

«بنا بقعه معصوم زاده ساریه خاتون درویش دانه بن درویش محمد بن درویش شمس الدین بنا، التماس فاتحه دارد. خداهش

بیامرزد که فاتحه بخواند. فی تاریخ محرم سنه سبع عشر و تسعمایه ... استاد مظفر بن محمد ...»

اثر قدیم دیگر در این مزار محجر خاتم گرداگرد قبر است که باید از قرن یازدهم باشد و ارزنده است. این محجر را اکنون محجر چوبین ساده دیگری احاطه کرده است.

راونج

شاهزاده سلیمان:

داخل گورستان قریه، بنای آن چند صد سالی قدمت دارد. کهن ترین اثر مکتوب این مزار سنگ قبر کوچکی است در ایوان بقعه با تاریخ گویا ۱۰۳۷.

پیر داود:

بیرون راونج. بنای آن کهن نیست.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۲

بناهای قدیم محدوده پیشین شهرستان قم

موضوع دو مجلد کتاب حاضر همان طور که در مقدمه مجلد اول گفته شد معرفی بناها و آثار قدیم محدوده کنونی شهرستان قم است.

در مناطق مجاور این محدوده که پیش تر جزء قم شمرده می شده است نیز آثاری قابل توجه وجود دارد که نگارنده بیش تر آنها را دیده و خصوصیات لازم را یادداشت نموده ام. تاریخ بخشی مهم از این مناطق که تا همین اواخر جزء شهرستان قم بود- به خصوص منطقه جاسب و خلجستان- از تاریخ قم جدایی ناپذیر است.

بنابراین معرفی بناها و آثار قدیم آنها به سبک دقیق و علمی، در چهارچوب کارهای مربوط به قم و تاریخ و گذشته آن ضروری است که امید است نگارنده یا دیگری توفیق چنین خدمتی را داشته باشد.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۳

خاتمه چند سند مربوط به این مجلد

اشاره

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۵

مطالعه و بررسی درباره بناها و آثار قدیم قم و پیرامون آن تا اینجا پایان می گیرد. در معرفی این آثار کوشش شد جز کتیبه ها، همه اسناد و مصرحات تاریخی که بتواند گوشه هایی از تاریخ آن را- بیش از آنچه در کتاب های معمول و متداول تاریخ قم گفته شده است- روشن سازد ثبت و نقل گردد. با این همه همچنان که دیده شد در مورد مزارات این منطقه- برخلاف بسیاری

نقاط دیگر و علی‌رغم قدمت و اعتبار بیشتر آنها- کمتر سندی مکتوب در دست است.

متصدیان و خدمتگزاران کنونی مزارات شهر جز آستانه مقدس حضرت فاطمه هیچ‌یک (گویا بدون استثناء) سابقه ممتدی ندارند. طولانی‌ترین سابقه‌ها از دو سه نسل پیش‌تر نیست. اسنادی که خاندان‌های خدمتگزار پیشین مزارات و مشاهد بدون تردید در دست داشته‌اند معلوم نیست چه شده است که نگارنده با فحص و جستجوی بسیار، و با آن‌که اسناد دیوانی و شرعی و اجتماعی بسیاری مربوط به قم از گوشه و کنار به دست آورده تاکنون به سندی مهم در این باره برخورد ننموده است.

در مورد مزارات بیرون شهر نیز این حکم عیناً صادق است. آنچه تاکنون آگاه شده‌ام متصدیان دو مزار «هادی مهدی» جمکران «و چهار امام‌زاده» باوره فردو اسناد و احکامی از دوره صفوی و قاجار در دست دارند که توفیق استفاده از آنها در این مجموعه حاصل نشد. مزارات و مشاهد دیگر پیرامون شهر و بلوکات

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۶

تا آنجا که اطلاع دارم اسناد مهمی ندارند لیکن متصدیان مزارات واقع در بخش تابع تفرش از خلجستان- که پیش‌ترها تابع قم بوده است- اسناد معتبری در دست دارند که قسمتی از آنها را دیده و از برخی عکس گرفته‌ام.

در میان اسنادی که به مرور یافته‌ام چند سندی مربوط به برخی مدارس قدیم این شهر به نظر رسید که برای آن‌که این مجلد نیز از بخشی درباره اسناد خالی نباشد به نقل آنها در اینجا مبادرت می‌رود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۷

اسناد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی

اشاره

قدیم‌ترین و نخستین مدارسی که در قم بنیاد شده همان‌هاست که شیخ عبد-الجلیل رازی قزوینی در کتاب شریف النقص یاد کرده، و نوشته است که «به ذکر همه کتاب مطول شود». او ۹ مدرسه از آن جمله را برشمرده و نام برده است این چنین:

* مدرسه سعد صلت

* مدرسه اثیر الملک

* مدرسه سید سعید عز‌الدین مرتضی قدس الله روحه

* مدرسه سید امام زین‌الدین امیره شرف شاه الحسنی که قاضی و حاکم است

* مشهد سنی فاطمه بنت امام موسی بن جعفر علیه السلام با اوقاف و مدرسه و فقهاء و ائمه به زینت تمام و قبولی عظیم

* مدرسه ظهیر الدین عبد‌العزیز

* مدرسه استاد ابو الحسن کمیح

* مدرسه شمس‌الدین مرتضی با عدت و آلت و مدرس و درس

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۸

* مدرسه مرتضی کبیر شرف‌الدین با زینت و آلت و حرمت و قبول .

از مآخذ و اسناد دوره‌های بعد نام برخی دیگر از مدارس قم در آن روزگاران دانسته می‌شود. در دوره صفوی نیز مدارسی نو بنیاد شده و برخی مدارس بازمانده از دوره‌های پیش تجدید بنا و توسعه یافته بود. از آن جمله مدرسه آستانه حضرت سنی

فاطمه بود که در این دوره تجدید بنا گردید و «فیضیه» نام گرفت.

در سال‌های اخیر قرن یازدهم تا اواخر دوره شاه سلطان حسین مدارس متعددی در قم بنا شده و برخی از مدارس پیشین آن تعمیر و مرمت گردیده است.

در بخش مدارس قدیم همین کتاب دانستیم که مدرسه رضویه در سال ۱۰۹۴ وسیله ابدال بیک مرمت شده بود. مدرسه جانی خان نیز گویا در نیمه دوم قرن یازدهم بنا شده است. سه مدرسه دیگر وسیله رجال بزرگ دوران صفوی در سال‌های ۱۰۹۵ و ۱۱۱۳ و ۱۱۲۳ در این شهر ساخته شده است. اینک چند سند مربوط به چهار مدرسه آباد پایان دوره صفوی این شهر:

مدرسه فیضیه:

اشاره

مدرسه آستانه مقدس حضرت ستی فاطمه که از بنای پیشین آن- چنان که

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۱۹

دیدیم- در کتاب النقص یاد شده بود.

در وقف‌نامه یکصد و ده مجلد کتابی که شاه عباس اول در سال ۱۰۳۷ بر آستانه مقدس و این مدرسه وقف داشته است و وقف‌نامه هفتاد و پنج مجلدی که میر محمد هاشم گیلانی در سال ۱۰۶۴ بر این دو جا موقوف داشت از آن با نام «مدرسه آستانه» یاد می‌شود. پیش از آن نیز در خلاصه‌التواریخ قاضی احمد قمی ذیل وقایع سال ۹۹۴ از آن با همین نام یاد گردیده است.

نسخه‌ای از «الغنی و المنی» در تهران بوده است به نستعلیق مورخ ۲۰ ذ ق ۱۰۷۳ در مدرسه معصومه قم. نسخه‌ای نیز از مفاتیح الشرایع فیض به شماره ۵۳ در کتابخانه آستانه ری است نوشته مسیب بن میر صفی حسینی در جمعه ۲۵ محرم ۱۰۹۰ در مدرسه فیضیه قم. نسخه‌ای از کتاب النفس ابن سینا در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است که تحریر آن ظهر جمعه ۱۰ شوال ۱۰۹۴ در مدرسه فیضیه فاطمیه قم انجام گرفته است. در کتابخانه مدرسه فیضیه نیز نسخه‌ای است از شمع الیقین میرزا حسن لاهیجی مورخ ج ۱- ۱۱۲۰ در مدرسه فیضیه قم.

افندی در ذیل سرگذشت ملا- عبد الرزاق لاهیجی که «مدرس مدرسه معصومه قم بود» از این مدرسه یاد کرده است. اروپاییانی که در دوره شاه عباس دوم و شاه

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۰

سلیمان از قم بازدید نموده‌اند بنای آن روزگار این مدرسه را وصف کرده‌اند.

اینک یک طغرا سند مربوط به این مدرسه از قرن یازدهم:

۱ وقف‌نامه نسخ کتب اربعه حدیث که علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین به وکالت نواب دانشمند خان وقف

مدرسه آستانه مقدس حضرت معصومه در دار المؤمنین قم نموده بود.

سند شماره ۱ بیاض منشآت «سفینه» گردآوری شده به سال ۱۰۸۴ در قزوین، مجموعه شماره ۹۲۵۲ کتابخانه مجلس شورای ملی (ص ۴۴-۴۸):

صدرنشین محافل افعال و اقوال دره التاج تارک هرامری ذی بال حمد و ثنای خداوند دانایی است عز شأنه که کاتب قدرتش به قلم ایجاد صحیفه عالم امکان را به ارقام بدایع صنایع مرقوم گردانیده و طلبه عقول و رای بندگان را در مدارس ایمان و حجرات کاخ دماغ از مطالعه این کتاب الهی به سعادت شناسایی خود رسانیده است. در طریق معرفتش هر لاله تری چراغی و هر خار خشکی نشانه‌ایست در باغی، و نقوش حکمتش هر گلبرگی کتابی و هر غنچه کتاب‌خانه‌ای. دیده‌ها را جهت خواندن خطوط آثار خویش سواد مردمک داده و دبیر خرد دورانیش را برای شناساندن خویش از کتب اربعه چهار فصل در پیش نهاده، دل دانشمند را در صغه سینه مسند تدریس جای نموده و تلامذه حواس پنجگانه را جهت تحصیل معرفت اشیاء به ملازمت خدمت وی امر فرموده، ساحت معرفت خود را بدایت وجود به فروغ آفتاب محمدی از ظلمت هر شک و شبهه پرداخته و طریق بندگی خویش

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۱

را به نور ارشاد آن مهر سپهر فرخندگی و اهل بیت کرام و عظام او بر جمهور عالمیان روشن و میرهن ساخته. صنوف صلوات بی حد و ضروب تسلیمات فزون از عد بر ارواح طیبین و طاهرین آن برگزیدگان احد که بوستان شرع و دین به آب ارشاد و تلقین ایشان همیشه تازه است و اوراق ضوابط ملت و قواعد شریعت را به رشته اخبار و آثار این سلسله علیه پیوسته شیرازه.

و بعد بر هوشمندان صاحب خرد و ممیزان نیک و بدظاهر است که پربهاتر زیوری که جمال و کمال انسانیت را لایق و سزا، و فاخرتر خلعتی که بر قامت قابلیت آدمی موافق و برآز است ممارست علوم دینی است که در دنیا و عقبی مایه نجات و رستگاری است و زینت پایه قصر کرامت و بزرگواری. سحاب باران رحمت و چشمه‌سار زلال مغفرت. در ظرف آراء مختلفه طالبان را به سرمنزله تحقیق رهنماست و در چاه‌سار شبهات باطله سالکان را در کف شعور قایم مقام عصا. مذاق جان را در سر خوان محامد و فضایل به جای نمک است و دیده بصیرت را در دیدن دقایق حقایق به منزله عینک. راحله طریق زندگی است و قافله سفر بندگی.

و معدن گوهر این فضیلت کبری و منبع زلال این سعادت عظمی چه می‌تواند بود جز کتاب خدا و آثار ائمه هدی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین که کعبه مراد را «این یکی راه است و آن یک راهبر» و آسمان ارشاد را «این یکی شمس است و آن دیگر قمر». آن یک بحر زخاری است فرایند فوایدش به گوش هوش مستمعان رسیده و این یک ابر مداراری است که از آن [مزرع] کشت بی پایان ایمان مؤمنان را خرمی و طراوت بخشیده. گوهر یقین را در ظلمات تکلیفات جهل‌اندوز جز به نور این دو چراغ عالم‌افروز نتوان جست و چهره احوال خویش را از غبار حیرت و ضلال جز در این دو چشمه زلال کوثر و تسنیم مثال نتوان شست.

و در ضبط و جمع آثار ائمه اطهار از علمای دیندار مساعی جمیله به ظهور

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۲

رسیده و هریک به ترتیبی آن لئالی بی‌قیمت بحر بی کران طهارت و عصمت را با سرانگشت قلم صدق رقم به رشته تألیف کشیده‌اند. و امتن آن مؤلفات و اتقن آن مصنفات کتب اربعه حدیث است که هریک از آب صدق و صفا بحری است موج و هر کدام در شب دیجور غوایت سراجی و هاج. و فقیه را جهت تهذیب عقاید دینی و استبصار در معارف یقینیه همین چهار

کافی است و علل عیون بصایر را کحل الجواهر مطالعه همین احادیث شریفه نافع و شافی. امراض مزمنه قلبیه را تریاق اربعه آن چهار کتاب دافع است و استسقای باد غرور جهل مرکب را شربت چهار پنج این چهار اصل نافع.

دین را کتب اربعه چون جان باشد این چهار کتاب رکن ایمان باشد

هنگام جهاد نفس این چار کتاب چاره آینه صاحب عرفان باشد

و شک نیست که در تحصیل و ترویج این کتب شریفه ساعی بودن و طلبه علوم دینی را در مطالعه و مذاکره آنها اعانت نمودن از افضل حسنات و اجزل ثبوبات است.

بنابراین وحید عصر و فرید دوران منبع جود و احسان، ارزنده گوهر درج دانش و کمال فروزنده اختر برج عظمت و اجلال، مجموعه محامد صفات گلدسته محاسن ملکات، مخلص دودمان ولایت نشان عالی مقدار والاشان، نواب دانشمند خان قربه الی الله و طلبا لمرضاته این چهار کتاب شریف را به تفصیل ذیل که از آن جمله این مجلد است به حسن اهتمام خدام والامقام افادت و افاضت پناه فضایل و کمالات دستگاه حقایق و معارف آگاه علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی واقع در دار السلطنه قزوین به اتمام رسانیده، وقف طالب علمان شیعه مدرسه آستانه مقدسه منوره متبرکه حضرت معصومه علیها الف الف ثناء و تحیه که در دار المؤمنین قم واقع است نمود.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۳

حضرت افادت و افاضت پناه مومی الیه به وکالت آن عالی جناب صیغه وقفیت بر قانون مذهب حق اثنا عشری گفته، تولیت آنها را به مدرس آن مدرسه- و اگر مدرس متعدد باشد مابین ایشان- تفویض نمود. وقفا صحیحا ما دامت السموات و الارض، الی ان یرث الله الارض و هو خیر الوارثین. فمن تعرض لابطالها و تصرف فیها بغير شرط واقفها فقد باء بغضب من الله و سخطه و مأواه جهنم و بئس المصیر.

* مدرسه نجف قلی بیک:

اشاره

نجف قلی بیک تنکابنی غلام خاصه شریفه شاه عباس دوم و ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه شاه سلیمان که رقم همین خدمت او در مجموعه منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت- فیلم ۲۰۲۰ دانشگاه- و نسخه شماره ۵۸۳ کتابخانه مجلس سنا و منشآت شماره ۱۳۳ ج دانشکده ادبیات دانشگاه تهران هست، در گذشته بامدادان ۱۰ ذح- ۱۰۹۹، در سال ۱۰۹۵ یا اندکی پیش از آن مدرسه‌ای در قم بنا کرده و کتاب‌هایی بر آن وقف داشته است.

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۴

۲ وقف‌نامه آغاز نسخه‌ای از من لا یحضره الفقیه که آن را نجف قلی بیک ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه در ۲۲ ج ۲- ۱۰۹۵ بر مدرسه‌ای که خود در دار المؤمنین قم احداث کرده بود وقف نموده است (نسخه شماره ۳۸۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم) با مهر او در پایان.

این نسخه از مملکات شخصی نجف قلی بیگ بوده و در آغاز آن عبارت «چند روزی به عاریت با ماست. اقل العباد نجف قلی ناظر از بابت ایتاعی ملا گنج علی در سنه ۱۰۹۲» با مهر او دیده می‌شود.

نسخه‌ای دیگر از کتاب‌های موقوفه این مدرسه با همین وقف‌نامه در آغاز آن مورخ همین سال در کتابخانه خاندان حاج سید جواد قزوین هست .

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۵

بسم الله الرحمن الرحيم

وقف صحیح شرعی نمودم قربۀ الی الله و طلبا لمرضاته کمترین خلق الله نجف قلی ناظر بیوتات (سرکار خاصه شریفه) این کتاب را با چند جلد دیگر بر مدرسه جدیده واقعه در دار المؤمنین قم که از جمله مستحذات این بنده درگاه است که طلبه سکنه مدرسه مذکوره و سایر طلبه سکنه بلده مزبوره به اذن مدرس مدرسه که نایب شرعی متولی آنجاست منتفع شوند به شرط آن که از بلده قم بیرون نبرند و مادامی که اهل مدرسه محتاج به کتب مذکوره بوده باشند به غیری ندهند و هرگاه به طلبه خارج مدرسه بدهند شرط آن است که در هر یک ماه اذن جدید از نایب متولی بطلبند و بی اذن جدید نگاه ندارند و نفروشد و رهن نکنند و خلاف شرایط مزبوره را نامشروع دانند.

و کان ذلک فی ۲۲ شهر جمادی الثانی سنه ۱۰۹۵.

* مدرسه مؤمنیه:

اشاره

بنای اصلی مدرسه مؤمنیه قم از آثار میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله وزیر اعظم شاه سلطان حسین است که آن را در سال ۱۱۱۳، با چهل و دو حجره بنیاد نموده و املاک و مستغلاتی چند بر آن وقف داشته است.

میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله فرزند حیدر خان فرزند زینل خان شاملو است که پیش‌تر ایشک آقاسی باشی دیوان بوده و در نوروز سال ۱۱۱۰ پس از عزل میرزا طاهر واقعه‌نویس به وزارت شاه سلطان حسین رسید و در اواخر

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۶

ج ۲- ۱۱۱۶ در مشهد درگذشت. نام و سرگذشت مختصر و نمونه شعر او با عنوان «مؤمن شاملو نواده زینل خان» در تذکره نصرآبادی هست. در همان‌جا سرگذشت کوتاه و نمونه شعر برادر او «محمد جعفر بیگ» نیز دیده می‌شود.

او را فرزنددی بوده است به نام محمد قلی بیگ که در سال ۱۱۲۳ به حکومت هرات منصوب گردید. محمد باقر بن محمد حسین طبیب مشهور به غلام مکنون شرح ذهبیه (طب الرضا) خود را به نام همین، محمد مؤمن خان اعتماد الدوله ساخته است

نام او در دستور الملوک و جاهایی دیگر نیز هست.

بنای مدرسه مؤمنیه چند سال پیش تجدید شد. سردر پیشین مدرسه کتیبه‌ای داشت از کاشی خشتی که تا این تجدید باقی بود و در متن آن، این ابیات به نستعلیق زرد نوشته شده بود:

در زمان شه ستاره شیم آسمان طبل و آفتاب علم

الذی صاحب حکم نافذه عن سواد القلوب قم یا غم
خسرو عهد و داور دوران شاه گیتی و قبله عالم
ساخت این مدرس سپهر اساس که از آن شد بنای دین محکم
ساخت بر شیعیان آل علی.....

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۷ یافت اتمام این خجسته بنا که بود کعبه سان مطاف امم
عبید بندگان در گاهش مؤمن شاملو امیر عجم
زد رقم افهم از پی تاریخ بهترین مدارس عالم
سنگ نبشته ای نیز پیش تر بالای درگاه ورود مدرسه، میان کتیبه مزبور قرار داشته است مشتمل بر نام و خصوصیات موقوفات
مدرسه که آن را سالها پیش برای تصرف همین موقوفات ربوده و از میان برده اند.
این مدرسه کتابخانه ای معتبر و مهم داشته که برخی نسخ آن تا این اواخر در بیوت علمی قم نگاهداری می شده و از آن جمله
نسخه ای از نکاح وافی، که پس از تجدید بنای مدرسه به کتابخانه جدید آن بازگردانده شده است .
نکته گفتنی دیگر درباره مدرسه مؤمنیه این که: آن را در دوره های اخیر با نام «مدرسه تحویلخانه» نیز می شناخته اند. در تواریخ
متأخر قم وجه این تسمیه چنین دانسته شده که در حمله افغان از این مدرسه به عنوان محل تحویل جنس دیوانی استفاده
می نموده اند. درست آن است که این کار در دوره حکومت کیکاوس میرزا فرزند فتحعلی شاه انجام می گرفته ، و شهرت
مدرسه به آن نام از همین دوره بوده است.
اینک با چهار طغرا از اسناد این مدرسه آشنا می شویم:

**۳ وقفنامه موقوفات مدرسه مؤمنیه مورخ رمضان ۱۱۱۸ از میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله که طی آن یک دانگ و نیم از دیه
قمرود و دو خان و یک بازار (مشتمل بر ۲۲ دکان) را بر مدرسه مزبور وقف داشته است.**

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۸
سوادى از این سند مهم در بیاض منشآت گرد آورده یکی از قمیان در دوره شاه سلطان حسین هست که بر اساس همان سواد
استخراج و نشر می شود:
الحمد لله الذی وقف عقل العقلاء حائراً فی مواقف جلاله و کبريائه و سخف فکر الفضلاء قاصراً عن الانتهاء الى مدارك
صفاته و اسمائه. و نصلی علی سید الانبياء و مبلغ الانباء و اشرف اهل لارض و السماء، المعزز بتعزيز «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً
لِّلْعَالَمِينَ» المکرم بتکریم «وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ»، صلی الله علیه و آله الذین هم مصابيح الايمان و مفاتيح الجنان، و
قد انزل فی شأنهم تبصرة للعالمين و تذکیراً:
«إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً»، سيما سید الاوصياء و اشرف الاولياء و حجة الله علی اهل
الغبراء و الخضراء، المخصوص باختصاص «إِنَّمَا وَثِّقْتُكُمْ بِاللَّهِ» المعلى بتعليه «من كنت مولاه فعلى مولاه» المکرم بتکریم «انا مدینه
العلم و علی بابها»، سلام الله علیه و علی اولاده المعصومين سلاما دائماً بدوام السموات و الارضين.

اما بعد مؤمنان ثواب کیش و مالکان عقل عاقبت اندیش که به حسن تدابیر صائبه اساس بنای سعادت دارین را به مصالح
خیرات و مبرات باقیه محکم ساخته و حاصل مزارع نشأتین را به صدقات جاریه آبیاری و حسب الواقع بجمع آن پرداخته اند

خوشه چین خرمن «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» گشته، طایران

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۲۹

آشیان مثوبات جاودانی را دانه خور خیرات و میرات خود نموده‌اند. چراغ افروز انجمن حیات ابدی «المؤمن حی فی الدارین» گردیده و در طی معامله با مشتری ازلی که سرمایه سعادت لم یزلی است از راه «يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ» * شتافته، به ربح بی‌زیان و نفع بی‌پایان رسیده‌اند و به بذل بهترین اموال در سایه خورشید پایه بی‌زوال «المؤمن فی ظل صدقته يوم القيامة حتى يقضى الله بينه و بين خلقه» آسوده. گوهر گرانبهای «ثواب الآخرة خير من نعيم الدنيا» را آویزه گوش شاهد رغبت نموده و به سودای «وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى» سرمه کش دیده بصیرت گردیده. و به مؤدای کریمه عظیمه اعنی آیه وافی هدایه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ» در معامله با خدای عز و علا سودمندی دیده‌اند.

مع هذا چون در این زمان خیر اقتران و عهد ثواب‌اندیش خاطر ملکوت ناظر اعلی حضرت سلیمان حشمت سکندر شوکت سپهر منزلت خورشید رفعت مشتری سعادت بهرام صولت کیوان جلالت قبله سلاطین دوران آیین زمان قدوه خواقین محمدمت قرین جهان، واقف مواقف عالمگیری و کشورستانی بانی مبانی جهانبانی، رفعت‌افزای سپهر سلطنت و شاهی خورشید آسمان ظل‌اللهی

گر بر درش سپهر زند لاف از گزاف‌سر در کمند آوردش کهکشانشان کشان

در عهد او نکنده خزان از درخت رخت‌وز عدل او نداده کس از بدنشان نشان

ثمره شجره طیبه سیادت و برتری نوباوه حدیقه ولایت و سروری، باسط بساط امن و امان رافع لوای عدل و احسان، السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر والمنصور سمي جده ثالث الائمة عليهم السلام شاه سلطان حسين الصفوى الموسوى بهادر خان لا زالت سفاین دولته القاهرة

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۰

مشحونه باسباب الفتح المبين و جوارى سلطنته الباهرة جارية فى بحار الايام الى يوم الدين.

که همگی عالمیان و تمامی جهانیان خصوصاً بندگان آستان و صوفی‌زادگان قدیم خاندان ولایت‌نشان به مقتضای «الناس على دين ملوکهم» در میدان خیرات گوی مسابقت از سابقین ربوده و در تحصیل دعای خیر به جهت ذات اقدس اشرف کارگذاری مساعی جمیله نموده.

بناء علیه نواب مستطاب معلى القاب فلک جناب عالمیان مآب مبادی آداب وزارت و شوکت و اقبال‌پناه، عظمت و حشمت و رفعت و اجلال دستگاه، شهامت و بسالت و مناعت و عوالی و اعالی انتباه، مرجع ارباب السیف و القلم مرضیة الخصال و الشیم مجمع محاسن الکمالات و الکریم، الدستور الاعظم الاکرم کافل مصالح الامم سلطان وزراء العرب و العجم، مدبر امور السلطنة بالرأى الصائب الاتم مزین مسند الوزارة بوفور الفضائل و وفور الهمم، المستغنی ذاته الشریف عن الاطالة فى الالقاب لعلو الذات و سمو الصفات، صوفی‌زاده قدیم خاندان ولایت‌نشان، عالی جاهی اعتضاد السلطنة البهیة السلطانیة، آصف جاهی اعتماد الدولة العلیة العالیة الخاقانیة، الواثق بعون الله المنان محمد مؤمن خان ابد الله تعالی ایام وزارت‌ه العظمی الى انقضاء الارض و السماء تقربا الى الله العظيم و ابتغاء لوجهه الکریم يوم لا ینفع مال و لا بنون الا من اتى الله بقلب سلیم.

وقف صحیح شرعی و حبس موبد ملی نمود

تمامی و همگی دو بند گاو از جمله پنج بند گاو ملک طلق نواب مستطاب واقف از کل هشت بند گاو مزرعه قمرود من محال قم که از غایت شهرت مستغنی از تعریف و توصیف است با جمیع توابع شرعی و لواحق ملیه و ما يتعلق بها و ينسب اليها تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۱

II و تمامی شش دانگ خان و بازار متصل به آن که مبنی است بر بیست و دو باب دکان واقعه در سر چاه حسن من محلات قم با جمیع توابع و لواحق بالتمام

III

و جملگی خان واقعه در کنار میدان مشهور به کاروانسرای حاجی نظر را بالتمام بر مدرسه مبارکه مؤمنیه مشتمل بر چهل و دو حجره واقعه در دار المؤمنین قم که از جمله وقفیات و بناهای خیر نواب مستطاب ایران مآب است به شرطی که سکنه آن از فرقه محقه امامیه اثنی عشریه کثر الله امثالهم و بلغهم فی الدارین آمالهم بوده باشند.

و نواب مستطاب واقف امنه الله من المخاوف تولیت موقوفات مزبوره را به نفس نفیس خود مادام حیا باقیا- عمره الله اطول الاعمار و وقاه صوارف اللیل و النهار- و بعد از آن به ولد ارجمند سعادت مند خود اعنی جناب ستوده آداب مفاخر انتساب، الذی حاز فی عنفوان الشباب من انواع المکارم النصیب الاعلی و فاز مع حداثه السن من اصناف المحاسن بالقدر المعلی، امیرزاده اعظم اکرم حیدر بیکا- وقاه الله تعالی و بلغه بما تمناه-. و بعد از آن بر ارشد اولاد ذکور او هکذا ما تعاقبوا و تناسلوا- کثرهم الله و ابقاهم و من جمیع المکاره وقاهم-، و با وجود مانع از جانب ایشان تولیت به ارشد ذکور اولاد اناث او ما تعاقبوا و تناسلوا و باوجود عدم ایشان به ارشد اصلح برادران امیرزاده سابق الالقاب، و بعد از ایشان به ارشد اصلح اولاد ذکور ایشان، و باوجود مانع به ذکور اولاد اناث ایشان ما تعاقبوا به شرط تقدم بطن اول بر ثانی.

و نواب مستطاب واقف- امنه الله تعالی من المخاوف فی المواقف- مصارف این وقف مؤبد و حبس مخلد را چنین مقرر فرمودند که آنچه حاصل و مداخل موقوفات مزبوره- که عبارت از دو بند گاو قمرود و دو خان، و بیست و دو دکان واقعه در دار المؤمنین قم است- به هم رسد بعد از وضع حقوق دیوانی و اخراجات

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۲

و تعمیرات مدرسه و موقوفات و مایحتاج ملکی و اربابی و خرج فنوات و سایر ما یحتاج و ضروریات و مثنوات آنچه بوده باشد یک عشر لحق التولیه مخصوص جناب معلی القاب متولی است در هر مرتبه از مراتب تولیت. و حجره ای را روزی مبلغ شصت دینار تبریزی رسانند و حجره اول را که در وقت داخل شدن به جانب یسار واقع است روزی یک صد دینار دهند و دو نفر خادم را از قرار هریک روزی پنجاه دینار مقرر دارند و اگر حاصل و مداخل موقوفات مزبوره زیاده یا کمتر از این مصارف به عمل آید زیاد و کم نمودن مصارف مزبوره در هر مرتبه به اختیار جناب متولی است و در هر مرتبه تعمیر مدرسه و موقوفات را مقدم دارند.

و نواب معلی القاب واقف- سلمه الله تعالی من جمیع المخاوف- حق التولیه ایام خود را چنین مقرر فرمودند که هر سال به قدر دوازده سال نماز و روزه و دوازده ختم کلام الله مجید از برای نواب جنت مآب بهشت آرامگاه [...] از مردم صالح متدین استیجار، و ثواب آن را به روح پر فتوح او هدیه نمایند.

و وظیفه طلبه سکنه مدرسه آن که به کسب علوم دین و انتشار معارف یقین و اشتهار احادیث و اخبار ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین قیام و اقدام داشته، اوقات خود را باطل و مدرسه را معطل نگذارند.

و نواب مستطاب واقف- حفظه الله تعالی من المخاوف- بعد جریان الوقف علی الوجه المزبور و وقوع الشروط علی النهج

المسطور محال مزبوره را به يد توليت قبض نمود و جميع شرايط صحة الوقف و لزومه ما نطقت به الشريعة المطهرة متحقق گشت.

فقد صارت المذكورات مع توابعها و لواحقها منخرطة في سلك ساير الموقوفات الشرعية القطعية المؤبدة التي لا تباع و لا توهب و لا ترهن و لا تبدل و لا تغير بوجه من الوجوه و سبب من الاسباب، الى ان يرث الله الارض و من عليها تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۳۳

و هو خير الوارثين. و من سعى في تغييره و ابطاله فعليه لعنة الله و ملائكة و الناس اجمعين. و بجميع ذلك كله وقع الاشهاد من الثقات الذين عليهم الاعتماد.

و كان ذلك في ليلة القدر من شهر رمضان المبارك من الشهر الثاني من النصف الثاني من الثلث الثاني من النصف الثاني من العشر الثاني من المائة الثانية من الالف الثاني من الهجرة النبوية على مهاجرها الف الف التحية. و الحمد لله اولاً و آخراً. سنه ۱۱۱۸.

[گواهی میر محمد باقر ملاباشی:]

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله الواقف على السرائر و الضمائر و الصلوة على سيد الاوائل و الاواخر محمد المبعوث من اشرف العشائر و على اهل بيته الموقوف على ولائهم غفران الكبائر و الصغائر.

و بعد فان عالی جاه النواب المستطاب الخان العظيم الشان الرفيع المكان الدستور الاعظم و المخدوم المكرم المعظم، جانی ثمر الفتح و الكرم من غصن السيف و القلم، شمس فلک الوزارة العظمى بدر سماء الايالة الكبرى، مدار الايران و اهاليه ملاذ اعظم العصر و اعاليه، لا زالت اعلام وزارته و دولته في مواقف الخلود و الدوام منشورة و ارقام عظمتها و ايالته على صفحات الليالي و الايام مسطورة، وقف جميع ما سطر في هذه الوثيقة الانيقة ابتغاء لوجه الله الكريم، ثم اخرجه من جملة ممتلكاته العاقبة مدى الايام و جعلت يده العليا يد التولية الدائمة بدوام الشهور و الاعوام.

و كتب الداعي لدوام الدولة القاهرة السامع لاعتراف جناب عالی جاه الواقف نصره الله تعالى من المخاوف بتمام ما رقم في هذه الصحيفة الصحيحة

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۳۴

محمد باقر بن اسماعيل الحسيني الخاتون آبادی.

[محل مهر] ...

۴ وکالتنامه مورخ ۴ ج ۲- ۱۲۷۹ در مورد دودانگ مشاع از کل شش دانگ مزرعه الله قلی بیگ خلجستان قم که از موقوفات مدرسه مؤمنیه بوده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

مخفی و مستور نماند که دودانگ مشاع از جمله شش دانگ مزرعه مسماء به مزرعه الله قلی بیگ که این دودانگ از قرار مذکور وقف بر مدرسه مؤمنیه مخروبه واقعه در قم است که حال مدتی است که خرابه و بلاسکنه می باشد و بلامتصدی است و بر فرض واقف شود که دودانگ وقفی مزرعه مزبوره را به عالی جناب قدسی انتساب فضائل و فواضل اکتساب علام فهام عمده العلماء العظام و زبده الفضلاء الکرام مخدومی آقا شیخ محمد حسن سلمه الله تعالى واگذار نمودم و جناب ایشان را

وکیل و مأذون در تصرف و مداخله در دودانگ مزبور نمودم که به نحو صرفه و غبطه تصرف نموده، آنچه منافع و مداخل که از آن عاید شود در مصارف اقرب به وقف صرف نماید.
فی ۴ شهر جمادی الاخره ۱۲۷۹.

۵ [مصالحه نامه]

مصالحه نامه استیفاء منافع سه ساله دودانگ مزرعه مدعوه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۵
به الله قلی بیگ من قراء خلجستان قم موقوفه مدرسه مؤمنیه، مورخ ۲۹ صفر ۱۲۸۲.

۶ حکم یوسف بن محمد حسن (آشتیانی)

مورخ ج ۲- ۱۲۹۱ خطاب به حاجی اسحاق خان نایب الحکومه خلجستان درباره دو دانگ مزرعه الله قلی بیگ موقوفه مدرسه مؤمنیه قم. در این حکم گفته شده است که نایب الحکومه مزبور باید ملک موقوفه را به تصرف وکیل شیخ محمد حسن داده، صورت انجام عمل را برای عرض به خاک پای همایونی برای او بفرستد.

* مدرسه خان:

اشاره

تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۲۳۵
رسه خان قم از مدارس دوره صفوی این شهر است و آن را مهدی قلی خان فرزند علی قلی خان فرزند قرچقای خان در سال ۱۱۲۳ بنیاد نموده است.

قرچقای خان سپهسالار شاه عباس اول از مشهورترین امرای دوره پادشاهی اوست. نام و سرگذشت او در همه کتابهای تاریخ این عهد آمده است. دو فرزند او منوچهر خان و علی قلی خان هر دو از اهل فضل و کمال و صاحب مآثر و آثار بوده اند.
منوچهر خان که فرزند بزرگ تر قرچقای خان، و مدتی والی مشهد و خبوشان و دو رود بود از ملا محمد تقی مجلسی دو اجازه روایت مورخ ۱۰۶۰ و ۱۰۶۲ داشته که هر دو در پایان نسخه ای از من لا یحضره الفقیه صدوق- که در نجف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۶

است- دیده می شود. میرزا برخوردار ترکمان فراهی متخلص به ممتاز- نویسنده کتاب شمس و فقهه- منشی او بوده و نام وی را در دیباچه کتاب مزبور آورده است.

علی قلی خان فرزند کوچک تر قرچقای خان، زاده ۱۰۲۰ و زنده تا ۱۰۹۷ از قدماء شاگردان محقق آقا حسین خوانساری و ملا شمس گیلانی و ملا رجب علی تبریزی، و مدتی متولی قم بوده و نوشته های فلسفی و عرفانی متعددی از او در دست است. از

جمله:

- ۱) احیاء حکمت، به فارسی، دوره حکمت طبیعی و الهی. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است به نسخ علی اصغر سبزواری ساکن قم در ۱۰۹۷، در ۳۰۲ برگ رحلی.
- ۲) الاربعون حدیثا، به عربی، ساخته شنبه ۲۷ ج ۱- ۱۰۹۷. رساله اول مجموعه شماره ۱۳۶ د کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران در ۶۸ برگ.
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۷
- ۳) الایمان الکامل، در حکمت و معارف، که در خزائن جواهر القرآن خود از آن یاد کرده است نیز در احیاء حکمت خود.
- ۴) ایمان و کفر، در معرفت ایمان و نورانیت پیغمبر اکرم و امیر مؤمنان.
- ساخته ذ ق- ۱۰۸۷ به فارسی. رساله دوم مجموعه شماره ۱۳۶ د کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران در سی و پنج برگ.
- ۵) تعلیقات بر شرح اشارات خواجه طوسی، که در اواخر «مزامیر العاشقین» خود از آن یاد کرده و دو برگگی از آغاز آن در مجموعه شماره ۶۳۵۳ کتابخانه ملک هست.
- ۶) التمهیدات، که در برخی نوشته‌های خود به آن ارجاع می‌دهد.
- ۷) التنقیحات، که از آن نیز در نوشته‌های دیگر خود یاد کرده است.
- ۸) خزائن جواهر القرآن. در جمع و تفسیر آیات مربوط به اصول عقاید و تفاسیل معاد و قصص و مواعظ و احکام و حکم قرآن مجید و دیگر مباحث قرآنی.
- او در رمضان ۱۰۸۳ به نگارش این اثر آغاز کرده و آن را در چهار مجلد به پایان برده است.
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۸
- از این کتاب نسخه‌ای در کتابخانه آستانه قم است و نسخه‌ای در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۸۱۸ که پیش‌تر در دست فخرالدین نصیری امینی بوده است و دو نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم، یکی به خط حبیب الله بن رشید مورخ آغاز سال ۱۰۸۶ و دیگری جزئی از نسخه اصل که قسمتی دیگر از همان شماره ۱۸۱۸ دانشگاه است.
- ۹) زبور العارفین و براق العاشقین. به فارسی در سیر و سلوک. نسخه در قم.
- ۱۰) شرح اثولوجیا، که در خزائن جواهر القرآن و فرقان الرأیین خود بدان ارجاع می‌دهد.
- ۱۱) شوق‌نامه عباسی. در شرح ابیاتی از مثنوی که آن را به نام شاه عباس دوم نگاشته است. شماره ۵ مجموعه ۴۰۹۷ کتابخانه ملک تهران.
- ۱۲) رساله فی الصلوات. شماره ۲ مجموعه ۱۸۱۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۱۳) رساله در علم اجمالی و تفصیلی پروردگار و عقول و نفوس، به فارسی.
- رساله اول مجموعه شماره ۳۲۳۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۳۹
- ۱۴) رساله فی العلم، به عربی. شماره ۳ مجموعه ۱۸۱۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۱۵) فرقان الرأیین و بنیان الحکمتین. در شرح ۲۴ مسأله از مسائل مورد اختلاف میان قدماء فلاسفه و متأخرین. نسخه در تهران.
- ۱۶) کمال محمدی. افندی در ریاض العلماء از آن یاد کرده است.
- ۱۷) مرآت الوجود و الماهیه، به فارسی که آن را در ۴۳ سالگی نگاشته است. نسخه اصل در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۱۸) مزامیر العاشقین فی زبده زبور العارفين. ترجمه عربی زبور العارفين خود اوست با اضافات که دو نسخه از آن در دست است یکی در عراق و دیگری در کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران به شماره ۶۵۶۷.

۱۹) منطق، به فارسی که آن را برای فرزند خود «محمد مهدی» نگاشته و از تألیف جلد اول در جمعه ۹ صفر ۱۰۷۶ در پنجاه و شش سالگی، و از جلد دوم در شب دوشنبه ۲۳ شعبان همین سال فراغت یافته است. نسخه‌ای از آن به شماره ۱۱۲۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی است در ۹۲ برگ، که فیلم آن به شماره تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۰

۲۹۰۶ در دانشگاه است. نسخه‌ای هم نزد سید مهدی لاجوردی در قم دیده‌ام.

۲۰) نفس انسان. نسخه شماره ۹۰۴۹ موقت کتابخانه مجلس شورای ملی.

گویا همین رساله است که در مقدمه رساله علم خود از آن با وصف «رساله در مسأله حقیقت نفس ناطقه و قوای او و سعادت و شقاوت و وصول آن به اقصی کمالات و سعادات و نجات از شقاوت» یاد می‌کند. نیز گویا همین رساله است که در یادداشت روی برگ آغاز نسخه خزائن جواهر القرآن کتابخانه آستانه قم با نام «مرآت جنت و نار» در معرفت احوال نفوس انسانی و مراتب دو قوس صعودی و نزولی آن یاد شده است.

مجموعه‌ای از سه رساله فلسفی (مبادی آراء اهل المدینه الفاضله، فارابی / رساله نفس ارسطو / صنایعیه میر فندرسکی) به شماره ۲۵۷۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه است که آن را همین علی قلی خان به خط خود نوشته و بر هر سه رساله حواشی نگاشته است.

مهدی قلی خان فرزند او مردی دانشمند بوده و شعر نیز می‌سروده و «صفا» تخلص می‌نموده است. سرگذشت مختصر و نمونه شعر او در تذکره نصرآبادی دیده می‌شود. دیدیم که علی قلی خان کتاب منطق خود را به نام همین فرزند خویش در سال ۱۰۷۶ نگاشته است. در بحث «تولیت تفویضی» در مجلد نخست همین

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۱

کتاب دانستیم که او مدتی نیز متولی آستانه قم بوده است.

او کتاب بزرگی به نام «سماء الاسماء» در لغت عربی به فارسی به نام شاه سلطان حسین نگاشته که مفصل و نظیر دائرة المعارف است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملک تهران دیده شده است.

نسخه‌ای از کتاب صافی در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی دو قم است به شماره ۹۸۹، به نسخ عقیل بن سید رکن الدین مسعود بن محمد تقی حسینی کاشانی در اوائل سال ۱۰۹۰ در کاشان، که وسیله «مهدی قلی خان حافد المرحوم قرچقای خان» در سال ۱۰۹۰ در کاشان مقابله شده است با مهر «مهدی قلی مهدی قلی» در پایان یادداشت مقابله.

در منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت (فیلم ۲۰۲۰ دانشگاه) پاسخ‌نامه مهدی قلی خان نواده قرچقای خان هست. در نسخه جمع و خرج سال ۱۱۳۹ آستانه قم از «قیصریه مرحمت‌پناه مهدی قلی خان» یاد شده است.

او را فرزندی بوده است با نام حیدر قلی بیگ که در سندی که اکنون می‌بینیم از او یاد شده است. قبر مهدی قلی خان در حجره کنار راهرو ورود مدرسه او در قم بوده که پس از احداث خیابان ارم این شهر جزء پیاده‌رو خیابان شده است.

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۴۲

از این سند پیش از این در ذریعه و از آنجا در برخی نوشته‌های دیگر یاد شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

بنا بر تأییدات ربانی و توفیقات سبحانی که همواره شامل حال و کافل احوال سعادت اشتغال و کلاء اجلاء ذوی العز و الاعتلاء عالی جاهی خانی عظیم الشانی جامع فضائل دارین مهدی قلی خاننا ضاعف الله قدره العالی بوده و همواره بنا بر مقتضای خیرخواهی تمامی اوقات شریف را خود را صرف سبب ترفیه حال طلبه عظام نموده و می‌نماید.

بناء علیه در این وقت به جهت ترویج روح کثیر الفتوح والد ماجد خود اطاب الله ثراه این جلد کتاب را با بیست [و] نه جلد دیگر وقف صحیح شرعی و حبس مخلد ملی جبلی نمود و تولیت کتب مذکور را به عالی قدر والاتباری نتیجه الامراء العظام حیدر قلی بیگ فرزند ارجمند خویش مفوض و مرجوع داشته‌اند به شرط آن که نظارت کتب مزبوره به مدرسین مدرسه مزبوره بوده باشد و متولی معزی الیه هر که را از طلبه و غیره که مناسب داند کتاب‌دار نماید.

تحریرا شهر ربیع المولود سنه ۱۱۲۳.

[مهر: الحکم لله عبده مهدی قلی

توضیح آن که وقف مزبور مشروط است به این که تولیت کتب مزبوره بعد از متولی معزی الیه به اعلم و اصلح اولاد ذکور او متعلق باشد، و هر گاه العیاذ بالله اولاد ذکور او بالکلیه منقرض شوند تولیت تعلق به ذکور اناث اولاد او دارد

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۴۳

بطنا بعد بطن و عقباً بعد عقب، الاعلم فالاعلم و الاصلح فالاصح. به شرط آن که کتب موقوفه را از دار المؤمنین قم و حوالی و نواحی تابعه آن بیرون نبرند. وقفا صحیحاً شرعياً دائماً بدوام السموات و الارض.

تحریرا فی التاریخ.

[مهر: الحکم لله عبده مهدی قلی

[دستخط واقف در کناره سند:]

بسم الله الرحمن الرحيم - لقد وقف هذا الكتاب المستطاب مع سایر المجلدات الاخر علی ما سطر فی السطرين من تلك الاساطیر، وقفا صحیحاً شرعياً.

و کتب هذه الاحرف بیده الفانیة و یمینه الجانیة مهدی قلی بن علی قلی بن قرچقای خان عفی عنهم.

[مهر: الحکم لله عبده مهدی قلی

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۴۵

تصاویر

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۴۷

(۱) شاه جعفر - نمای خارجی

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۲۴۸

- (۲) شاه جعفر - سقف بنا (زیر گنبد)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۴۹
- (۳) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه شمال غربی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۰
- (۴) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه شمال شرقی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۱
- (۵) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه جنوب غربی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۲
- (۶) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه جنوب شرقی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۳
- (۷) شاه جعفر - نمونه آرایش گوشوارها و بدنه (گوشوار زاویه جنوب شرقی)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۴
- (۸) شاه جعفر - آرایش بدنه محراب
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۵
- (۹) شاه جعفر - قسمتی از کتیبه بنا [امر ببناء هذه العماره ..]
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۶
- (۱۰) شاه جعفر - وضع کتیبه در جاهایی که ساییده شده است
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۷
- (۱۱) شاه جعفر - کاشی مورخ ۶۶۵ در بدنه شرقی مرقد
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۸
- (۱۲) شاه جعفر - کاشی‌های بدنه جنوبی مرقد
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۵۹
- (۱۳) شاه جعفر - کاشی میانه ردیف وسط، کاشی‌های بدنه جنوبی مرقد
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۰
- (۱۴) شاه جعفر - کتیبه در گاه ورود مورخ ۹۴۲ [موزه آستانه قم]
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۱
- (۱۵) شاه جعفر - کاشی‌های فیروزه‌ای گرداگرد مرقد که در این اواخر بر سردر بنا نصب گردیده بود مورخ محرم ۶۶۷ [موزه آستانه قم]
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۲
- (۱۶) مزار در بهشت - علی بن جعفر - نمای خارجی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۳
- (۱۷) در بهشت، سقف بنا (زیر گنبد)

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۴
- (۱۸) در بهشت، دایره میان سقف
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۵
- (۱۹) در بهشت، نمای کلی بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۶
- (۲۰) در بهشت، نماها و طاقچه‌های قسمت شانزده ضلعی زیر سقف
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۷
- (۲۱) در بهشت، نمونه آرایش در قسمت شانزده ضلعی بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۸
- (۲۲) در بهشت، کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۶۹
- (۲۳) در بهشت، دنباله کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۰
- (۲۴) در بهشت، دنباله کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۱
- (۲۵) در بهشت، پایان کتیبه کمربندی بالا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۲
- (۲۶) در بهشت، نمونه آرایش قوسی‌های گوشوارها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۳
- (۲۷) در بهشت، طاقچه گچ‌بری شماره ۳ بالای ازاره
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۴
- (۲۸) در بهشت: طاقچه شماره ۴ بالای ازاره و بخشی از کتیبه کمربندی دوم
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۵
- (۲۹) در بهشت، طاقچه شماره ۶ بالای ازاره
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۶
- (۳۰) در بهشت، طاقچه شماره ۷ بالای ازاره، با تاریخ ۷۴۰
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۷
- (۳۱) در بهشت، طاقچه گچ‌بری شماره ۸ با نام هنرمند آرایشگر بنا (بهرام قزینی)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۸
- (۳۲) در بهشت، نمونه کاشی‌های ازاره (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۷۹
- (۳۳) در بهشت، نمونه کاشی‌های ازاره (موزه آستانه قم)

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۰
- (۳۴) در بهشت، دو لوح کاشی روی مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۱
- (۳۵) در بهشت، کاشی های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۲
- (۳۶) در بهشت، کاشی های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۳
- (۳۷) در بهشت، کاشی های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۴
- (۳۸) در بهشت، چند قطعه کاشی دیگر (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۵
- (۳۹) در بهشت، کتیبه صلوات کبیر و کتیبه مورخ رجب ۷۱۸ (موزه آستانه قم)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۶
- (۴۰) در بهشت، محراب، پایان کتیبه (موزه ایران باستان)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۷
- (۴۱) در بهشت، محراب، قسمت بالا (موزه ایران باستان)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۸
- (۴۲) در بهشت، محراب، قسمت پایین (موزه ایران باستان)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۸۹
- (۴۳) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، نمای کلی بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۰
- (۴۴) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، نمای کلی بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۱
- (۴۵) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، بخشی از کتیبه کمربندی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۲
- (۴۶) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، بخشی از کتیبه کمربندی مشتمل بر نام خواجه علی صفی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۳
- (۴۷) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، پایان کتیبه کمربندی مشتمل بر تاریخ بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۴
- (۴۸) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، نام «علی بن محمد بن ابی شجاع بنا» بالای درگاه ورود بنا
- [در کتیبه خط کوفی عبارت «أَذْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ. لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ..» از سوره قدر که «لَيْلَةُ الْقَدْرِ» نخستین به غلط بی الف و لام کتیبه شده دیده می شود]

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۵
- ۴۹) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج اسپر یکی از صفتها مشتمل بر نام چهارده معصوم با حاشیه نام «محمد»
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۶
- ۵۰) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج اسپر صفت‌های دیگر
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۷
- ۵۱) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، آرایش قوسی یکی از صفتها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۸
- ۵۲) گنبد سبز- مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج بالای در ورود مشتمل بر نام سازنده بنا و تاریخ آن
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۲۹۹
- ۵۳) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۰
- ۵۴) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۱
- ۵۵) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۲
- ۵۶) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، سقف بنا (زیر گنبد)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۳
- ۵۷) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، بخشی از کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۴
- ۵۸) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، پایان کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۵
- ۵۹) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، پوشش بدنه درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۶
- ۶۰) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، آرایش قوسی یکی از درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۷
- ۶۱) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، آرایش قوسی یکی از درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۸
- ۶۲) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، نمونه آرایش گچ‌بری در پیشانی صفتها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۰۹
- ۶۳) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، صفت برابر در ورود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۰
- ۶۴) گنبد سبز- مقبره خواجه علی صفی، آرایش اسپر و لچکی‌های درگاهی دیگر

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۱
- ۸۱) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمای خارجی بنا پیش از کاشی کاری جدید کتیبه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۲
- ۸۲) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمای کلی داخل بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۳
- ۸۳) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمایی دیگر از داخل بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۴
- ۸۴) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمایی دیگر از داخل بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۵
- ۸۵) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، سقف بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۶
- ۸۶) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، کتیبه گلوبندی زیر سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۷
- ۸۷) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش در بدنه های قسمت شانزده ضلعی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۸
- ۸۸) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش در بدنه های قسمت شانزده ضلعی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۱۹
- ۸۹) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش پیشانی در گاه ها و کتیبه سراسری گرد آنها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۰
- ۹۰) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، آرایش گچ بری پیشانی و بدنه صافها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۱
- ۹۱) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، کتیبه گرداگرد درگاهها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۲
- ۹۲) گنبد سبز- مقبره بی تاریخ، بازمانده پوشش مقرنس یکی از صافها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۳
- ۹۳) سید سربخش، نمای درون بقعه از شرق و جنوب شرقی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۴
- ۹۴) سید سربخش، نمای درون بقعه از غرب تا جنوب
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۵
- ۹۵) سید سربخش، ترنج گچ بری میان سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۶
- ۹۶) سید سربخش، یک مشبک گچ بری و بخشی از کتیبه کمربندی

- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۷
- ۹۷) سید سربخش، پایان کتیبه کمربندی و یک مشبک گچ‌بری دیگر
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۸
- ۹۸) سید سربخش، نمونه آرایش گچ‌بری در بدنه قوسی گوشوارها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۲۹
- ۹۹) سید سربخش، پایان کتیبه کمربندی محراب مشتمل بر نام سازنده هنرمند آن
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۰
- ۱۰۰) شاه احمد قاسم، نمای خارجی بنا پیش از فروریختن گنبد برجی هرمی آن (عکس از المنجد با زیرنویس «مقام شاهزاده احمد» که مقصود همین بقعه است نه مزار خاک‌فرج)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۱
- ۱۰۱) شاه احمد قاسم، نمای خارجی (پیش از تعمیر) اخیر.
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۲
- ۱۰۲) شاه احمد قاسم، نمای درون بقعه (از جنوب و شرق)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۳
- ۱۰۳) شاه احمد قاسم، نمای درونی (از شرق و شمال)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۴
- ۱۰۴) شاه احمد قاسم، نمای درونی (درگاه شمالی)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۵
- ۱۰۵) شاه احمد قاسم، نمای درونی (درگاه جنوبی)
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۶
- ۱۰۶) شاه احمد قاسم، آرایش گچ‌بری پیشانی صفاها
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۷
- ۱۰۷) شاه احمد قاسم، آغاز کتیبه کمربندی و آرایش پیشانی یک گوشوار
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۸
- ۱۰۸) شاه احمد قاسم، یک مشبک گچ‌بری و بخشی از کتیبه کمربندی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۳۹
- ۱۰۹) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمربندی و تزینات گچ‌بری بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۰
- ۱۱۰) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمربندی و تزینات گچ‌بری بنا
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۱
- ۱۱۱) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمربندی
- تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۲

- ۱۱۲) شاه احمد قاسم، تاریخ بنا (محرم ۷۸۰) در بالای کتیبه زیر مشبک گچ‌بری تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۳
- ۱۱۳) شاه احمد قاسم، نام سازنده هنرمند این اثر در پایان کتیبه کمربندی تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۴
- ۱۱۴) شاه احمد قاسم، نمونه آرایش گچ‌بری در قوسی‌های گوشوارها تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۵
- ۱۱۵) شاه احمد قاسم، آرایش گچ‌بری گوشواری دیگر تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۶
- ۱۱۶) شاه احمد قاسم، لوح مرقد (موزه دولتی برلین) تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۷
- ۱۱۷) شاه ابراهیم - مزدیجان، پیش از تعمیرات اخیر (از کتاب راهنمای قم - چاپ ۱۳۱۷ ش). تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۸
- ۱۱۸) شاه ابراهیم - مزدیجان، نمای خارجی پس از تعمیرات مزبور تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۴۹
- ۱۱۹) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، نمای خارجی تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۰
- ۱۲۰) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، کتیبه سردر ورود بقعه مورخ ۷۲۱ (۱۲۷۰) تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۱
- ۱۲۱) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، نمای درون بقعه تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۲
- ۱۲۲) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، انجام کتیبه کمربندی تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۳
- ۱۲۳) شاهزاده زید، کتیبه بالای درگاه ورود شرقی مورخ ۸۴۷ تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۴
- ۱۲۴) شاهزاده زید، گچ‌بری هلالی ایوان درگاه ورود شرقی از قرن نهم تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۵
- ۱۲۵) شاهزاده زید، گچ‌بری کنار درگاه ورود شمالی از سال ۹۷۹ تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۶
- ۱۳۰) موسی مبرقع، نمای بقعه از جهت شمالی (گنبد سمت چپ) تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۷
- ۱۳۱) موسی مبرقع، راهرو ورود بقعه از قرن نهم تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۸

- (۱۳۲) موسی مبرقع، کتیبه و طاقچه‌های گچ‌بری راهرو ورود بقعه- از قرن نهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۵۹
- (۱۳۳) موسی مبرقع، پایان کتیبه گچ‌بری راهرو ورود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۰
- (۱۳۴) موسی مبرقع، یک طاقچه گچ‌بری رنگین
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۱
- (۱۳۵) چهل اختران، نمای گنبد و سردر شمالی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۲
- (۱۳۶) چهل اختران، نمای درون بنا و سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۳
- (۱۳۷) چهل اختران، نمای درون بنا از جانب غربی و کتیبه درگاه ورود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۴
- (۱۳۸) خاک‌فرج- شاهزاده احمد، نمای گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۵
- (۱۳۹) خاک‌فرج- شاهزاده احمد، سنگ‌نشته بالای درگاه جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۶
- (۱۴۰) خاک‌فرج- شاهزاده احمد، نمای درون بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۷
- (۱۴۱) خاک‌فرج- شاهزاده احمد، لوح مزار (موزه ایران باستان)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۸
- (۱۴۲) خاک‌فرج- صفورا، نمای گنبد و بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۶۹
- (۱۴۳) شاه حمزه، گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۰
- (۱۴۴) شاه حمزه، ایوان پیشاپیش بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۱
- (۱۴۵) شاه حمزه، نمای درون بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۲
- (۱۴۶) شاهزاده احمد، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۳
- (۱۴۷) شاهزاده احمد، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۴

- ۱۴۸) شاهزاده احمد، همان لوح که عبارت صنعه طاهر در بالای آن دیده می‌شود
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۵
- ۱۴۹) امامزاده سید ابو احمد، نمای بیرونی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۶
- ۱۵۰) امامزاده سید ابو احمد، نمای سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۷
- ۱۵۱) امامزاده سید ابو احمد، نمای درون بقعه از جانب غربی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۸
- ۱۵۲) امامزاده سید ابو احمد، نمای درون بنا از سوی جنوب
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۷۹
- ۱۵۳) امامزاده سید ابو احمد، مشبک نورگیر غربی و بخشی از کتیبه کمربندی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۰
- ۱۵۴) امامزاده سید ابو احمد، کتیبه لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۱
- ۱۵۵) بنای مجاور مزار علی بن جعفر، نمای خارجی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۲
- ۱۵۶) بابامسافر، با نموداری از تزینات پیشین بدنه خارجی بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۳
- ۱۵۷) شاه ظهیر، یک خشت کاشی هشت پر روی مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۴
- ۱۵۸) شیخ ابا صلت، نمای خارجی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۵
- ۱۵۹) سلطان محمد شریف، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۶
- ۱۶۰) چهار امامزاده، نمای خارجی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۷
- ۱۶۱) مسجد جمعه، گنبد مقصوره
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۸
- ۱۶۲) مسجد جمعه، نمای صحن و ایوان جنوبی مسجد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۸۹
- ۱۶۳) مسجد جمعه، سقف مقصوره
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۳۹۰

- (۱۶۴) مسجد جمعه، نمای درونی مقصوره
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۱
- (۱۶۵) مسجد جمعه، مقصوره، محراب و كتيبه دوره فتحعلي شاه
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۲
- (۱۶۶) مسجد جمعه، تزيينات پوشش و مقرنس كاري مقصوره
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۳
- (۱۶۷) مسجد جمعه، ايوان جنوبي و طره گرداگرد آن
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۴
- (۱۶۸) مسجد جمعه، پايان كتيبه كمربندي ايوان جنوبي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۵
- (۱۶۹) مسجد جمعه، ايوان جنوبي، مقرنس كاري سقف
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۶
- (۱۷۰) مسجد جمعه، ايوان شمالي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۷
- (۱۷۱) مسجد جمعه، كتيبه ايوان شمالي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۸
- (۱۷۲) مسجد جمعه، زيرزمين و شبستان غربي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۳۹۹
- (۱۷۳) مسجد جمعه، شبستان غربي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۰
- (۱۷۵) مسجد امام، ايوان جنوبي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۱
- (۱۷۶) مسجد امام، ايوان جنوبي، آغاز كتيبه كمربندي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۲
- (۱۷۷) مسجد امام، سه چشمه ايوان جنوبي، نمودار سبك بنا
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۳
- (۱۷۸) مسجد امام، چشمه اخير ايوان جنوبي، نمودار سبك بنا
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۴
- (۱۷۹) مسجد پنجه علي، كتيبه ها و كاشي ها
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۵
- (۱۸۰) مسجد عشقعلي، شاه نشين جنوبي
تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۰۶

- (۱۸۱) مسجد عشقعلی، نمای درون از زاویه شمال شرقی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۷
- (۱۸۲) مدرسه غیاثیه، سردر و مناره‌ها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۸
- (۱۸۳) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچ‌بری دو هلالی پیشاپیش سردر با نام‌های محمد و علی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۰۹
- (۱۸۴) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچ‌بری هلالی‌های سردر با اثری از مقرنس پیشین سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۰
- (۱۸۵) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچ‌بری طاق‌نماها و بدنه پایه‌ها (پایه شمالی)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۱
- (۱۸۶) مدرسه غیاثیه، بازمانده آرایش گچ‌بری سردر (پایه جنوبی)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۲
- (۱۸۷) مدرسه غیاثیه، پایان کتیبه مناره جنوبی مشتمل بر تاریخ بنای آن
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۳
- (۱۸۸) مدرسه غیاثیه، پایان کتیبه مناره جنوبی مورخ ۸۳۰
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۴
- (۱۸۹) مدرسه رضویه، سنگ‌نبشته سردر شمالی مورخ ۱۰۹۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۵
- (۱۹۰) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، کتیبه درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۶
- (۱۹۱) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، کتیبه درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۷
- (۱۹۲) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، کتیبه درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۸
- (۱۹۳) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، آرایش کاشی معرق پیشانی درگاه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۱۹
- (۱۹۴) دارالشفاء، آب‌انبار ساروتقی، سنگ‌نبشته مورخ ۱۲۰۴
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۰
- (۱۹۵) مناره میدان، از آثار دوره سلجوقی با نمای آجری از دوره زندیه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۱
- (۱۹۷) سنگ‌نبشته مورخ ۹۶۳ حاکی از وقف قناتی بر محله میدان قم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۲

- ۱۹۸) تیمچه بزرگ - بازار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۳
- ۱۹۹) تیمچه بزرگ - بازار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۴
- ۲۰۰) تیمچه بزرگ - چشمه میانه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۵
- ۲۰۱) تیمچه بزرگ، پوشش سقف
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۶
- ۲۰۲) تیمچه بزرگ، درهای ارسی پیشاپیش غرفه‌ها
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۷
- ۲۰۳) مطب حکیم شفاء الدوله
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۸
- ۲۰۴) جمکران - سنگ‌نشته مسجد صاحب الزمان
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۲۹
- ۲۰۵) جمکران - قریه گرگابی، بقعه امامزاده هادی مهدی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۰
- ۲۰۶) قنوات - مزار طیب و طاهر، نمای بیرونی گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۱
- ۲۰۷) قنوات - مزار طیب و طاهر، ایوان شرقی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۲
- ۲۰۸) قنوات - مزار طیب و طاهر، نمای درون بقعه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۳
- ۲۰۹) قنوات - مزار خدیجه خاتون، لوح مرقد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۴
- ۲۱۰) قنوات - سکینه خاتون، نمای بنا
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۵
- ۲۱۱) قنوات - سکینه خاتون، نمای گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۶
- ۲۱۲) قنوات - سکینه خاتون، کتیبه و تزیینات گنبد
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۷
- ۲۱۳) لنگرود - حلیمه خاتون
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۸

- (۲۱۴) دهکده صرم، گنبد مسجد جامع
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۳۹
- (۲۱۵) صرم- مزار شاه زنده، سنگ قبری از قرن دهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۰
- (۲۱۶) قهستان- مزار شاه ابراهیم، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۱
- (۲۱۷) قهستان- مزار شاه ابراهیم، تخته چوب منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۲
- (۲۱۸) قهستان- مزار شاه ابراهیم، سنگ نبشته مورخ ۱۰۷۸ در رواق مزار
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۳
- (۲۱۹) قهستان- مزار شاه ابراهیم، دو سنگ نبشته دیگر رواق
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۴
- (۲۲۰) کهک، گنبد مزار معصومه
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۵
- (۲۲۱) کهک- معصومه، قطعه کاشی به سبک کاشی های قرن هفتم و هشتم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۶
- (۲۲۲) کهک- معصومه، یک قطعه کاشی دیگر به سبک کاشی های قرن هفتم و هشتم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۷
- (۲۲۳) کهک- معصومه، تنها قطعه چوب بازمانده از صندوق منبت مرقد مورخ ۹۹۹
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۸
- (۲۲۴) کهک- شاه قاسم، بازمانده بنای سنگی از قرن یازدهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۴۹
- (۲۲۵) کهک- شاه قاسم، یکی از الواح قبور بنای سنگی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۰
- (۲۲۶) کهک- شاه قاسم، بازمانده بنای دیگر از قرن یازدهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۱
- (۲۲۷) کهک- شاه قاسم، سنگ قبری از قرن دهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۲
- (۲۲۸) قهستان- ابرجس، نمای بقعه شاهزاده قاسم از دور
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۳
- (۲۲۹) قهستان- دستگرد، سنگ نبشته سردر ورود بقعه شاهزاده ابراهیم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۴

- ۲۳۰) قهستان- بیرقان، مزار شاهزاده اسماعیل
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۵
- ۲۳۱) شاهزاده اسماعیل، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۶
- ۲۳۲) شاهزاده اسماعیل، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۷
- ۲۳۳) شاهزاده اسماعیل، پشت در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۸
- ۲۳۴) شاهزاده اسماعیل، منبر
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۵۹
- ۲۳۵) شاهزاده اسماعیل، سنگ نبشته‌ای از ایوان جنوبی
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۰
- ۲۳۶) چند قطعه از کاشی‌های ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل- قرن هفتم (موزه آستانه قم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۱
- ۲۳۷) کاشی مورخ ۶۶۱ ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل (موزه آستانه قم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۲
- ۲۳۸) چند قطعه از کاشی‌های فیروزه‌ای ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل- قرن هفتم (موزه آستانه قم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۳
- ۲۳۹) قهستان- فردو، یکی از سنگ قبرهای گورستان دهکده- از قرن یازدهم
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۴
- ۲۴۰) قهستان- خاوه (از موقوفات زبیده بیگم)
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۵
- ۲۴۱) قهستان- باوره، در منبت امامزاده
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۶
- ۲۴۲) امامزاده باوره، در منبت
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۷
- ۲۴۳) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۱
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۸
- ۲۴۴) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۲
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۹
- ۲۴۵) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۲
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۶۹
- ۲۴۶) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳

- ۲۴۷) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۰
- ۲۴۸) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳
 ۲۴۹) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۱
- ۲۵۰) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴
 ۲۵۱) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۲
- ۲۵۲) خلیجستان - خدیجه خاتون، نمای گنبد
 ۲۵۳) خدیجه خاتون، نمای درون بنا (گوشوار شمال شرقی)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۳
- ۲۵۴) خدیجه خاتون، دایره میان سقف
 ۲۵۵) خدیجه خاتون، نمودار آرایش سقف و کتیبه سراسری اول
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۴
- ۲۵۶) خدیجه خاتون، آغاز کتیبه سراسری سوم
 ۲۵۷) خدیجه خاتون، بخشی از دومین کتیبه سراسری در ضلع شمال شرقی
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۵
- ۲۵۸) خدیجه خاتون، بخشی از دومین کتیبه سراسری بالای درگاه ورود شمالی
 ۲۵۹) خدیجه خاتون، بخشی از سومین کتیبه سراسری
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۶
- ۲۶۰) خدیجه خاتون، بخشی از سومین کتیبه سراسری
 ۲۶۱) خدیجه خاتون، نمای گوشوار شمال شرقی و تاریخ بنای بقعه (۷۷۰)
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۷
- ۲۶۲) خدیجه خاتون، نمای گوشوار شمال غربی و نام سازندگان هنرمند بنا
 ۲۶۳) خدیجه خاتون، پایان کتبه درگاه ورود شمالی مشتمل بر نام سازندگان بنا
 تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۷۸

فهارس کتاب

اشاره

۱- اعلام انسانی

۲- اعلام جغرافیایی

۳- کتابها

۴- ماخذ

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۷۹

۱- اعلام انسانی

آ

آدام اولئاریوس ۱۸

آدم بن اسحاق ۱۰۵

آقا خان محلاتی ۲۱۰

آقا خان نوری- میرزا ۱۴۳/۱۴۴

آیت الله مرعشی نجفی ۲۲۸

أ

ابدال بیك ۲۱۸/۱۳۰

ابراهیم بن احمد بن موسی بن جعفر ۷۳

ابراهیم بن اویس ۷۷

ابراهیم بن حسن حلاج- درویش ۲۰۵

ابراهیم رضوی- میرزا ۱۱۹

ابن ابی اصیبعه ۱۸۷

ابن اسفندیار ۱۸۸

ابن سینا ۲۱۹

ابن عنبه ۱۰۳/۷۸

ابن فقیه ۲۰۱

ابن فندق- علی بن زید بیهقی ۷۸

ابو احمد بن محمد بن علی بن عبد الله بن جعفر بن محمد حنفیه ۹۲

ابو الحسن- سید ۱۶۶

ابو الصدیم- حسین بن علی بن آدم اشعری ۱۱۱/۱۱۵/۱۱۷

ابو صلت هروی ۱۰۰

ابو طالب رضوی- میرزا ۱۱۹

ابو طاهر ۱۹۱

ابو العباس احمد بن محمد ۹۲

ابو عبد الله- جعفر بن محمد دوریستی ۱۱۹

ابو عبد الله العمری ۸۳

- تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۸۰
- ابو الفرج على بن حسين هندو ۱۸۸ / ۱۸۷
- ابو الفضل عراقى - امير ۱۱۹ / ۱۱۰
- ابو القاسم - خواجه ۱۵۲
- ابو القاسم على نقيب قم ۱۰۱
- ابو محمد - حسن بن حسوله بن صالحان قمى ۱۱۹
- احمد بن اسحاق بن ابراهيم عسكرى ۱۰۳
- احمد بن اسحاق اشعري ۱۱۶
- احمد بن قاسم بن احمد بن على بن جعفر الصادق ۶۵
- احمد بن محمد بن على بن عبد الله بن جعفر ۹۲
- احمد بن موسى بن جعفر ۷۳
- احوص بن سعد اشعري ۱۱۵
- ارسطو ۲۴۰
- اسحاق خان - حاجى ۲۳۵
- اسكندر ۲۰۵
- اسماعيل بن جعفر الصادق - ع ۱۹۰
- اسماعيل صفوى - شاه ۱۹۴
- اسماعيل بن محمد بن جعفر الصادق ۶۱
- اصغر نجار - استاد ۲۰۰
- اصيل الدين - خواجه ۵۳ / ۵۴
- افضل الملك ۱۶۱ / ۱۱۷ / ۲۶
- افندى ۲۳۹ / ۲۱۹
- افهم ۲۲۷
- الوند آق قويونلو ۱۱۸
- امام بن جلال کرمانى ۲۰
- امام قلى بن شاهقلى - ذاكر سنگ تراش ۱۸۴ / ۱۷۷
- امام قلى بن يارعلى ورجانى - رئيس ۱۸۲
- امير على - استاد ۲۰۰
- امير على - سيد ۲۰۰
- انجم ۵۱
- اوحده الدين ابو ثابت مميسه ۱۸۷
- اوزون حسن ۱۱۸

ب

- باقر خان- ذو الفقار خان ۱۴۵
بخشعلی بن جعفر آقا قمی- حاجی ۱۷۳
برخوردار ترکمان فراهی- میرزا ۲۳۶
بهاء الدین سر کشیک- میر ۱۰۶
بهاء الدین بن هبة الله قمی- خواجه ۷۷
بهرام قزینی ۴۶
بیرون ترک- امیر قم ۳۵

ت

- تاج الدین ۱۹۸
تاج الدین فردویی- استاد ۱۸۳
تربت پاگان، ج ۲، ص: ۴۸۱
تقی خان بروجردی ۱۴۱
تقی خان ساروتقی- میرزا ۱۴۰/۱۴۱

ج

- جانعلی جاسبی- استاد ۱۸۳
جعفر بن محمد دوریستی ۱۱۹
جمال نقاش- استاد ۴۷
جهانگیر میرزا ۲۷/۱۴۳

ح

- حاجی صفر ۱۶۷
حارث بن احمد ۸۷
حافظ قنبر شرفی ۹۴/۱۱۱
حبيب الله بن حسين بن جهانگیر میرزا قاجار ۲۷
حبيب الله بن رشید ۲۳۸
حسام السلطنه ۱۶۵
حسن بن ابی الحسن عسکری قمی ۱۱۸
حسن بن ابی علی احمد شجری ۱۱۰
حسن بن حسوله بن صالحان قمی- ابو محمد ۱۱۹
حسن بن سید مرتضی حسینی استرآبادی- سید ۱۲۲
حسن صدر- سید ۲۱۸
حسن عسکری موسوی- میر ۱۱۷

حسن بن علی بن حسن دستجردی ۱۹۰

حسن بن علی خلو .. ۲۰۵ / ۵۵

حسن لاهیجی قمی - میرزا ۲۱۹ / ۱۰۵

حسن معمار قمی - استاد ۱۵۴

حسن بن نظر علی کیخی رشتی ۷۹

حسین بن جهانگیر بن عباس میرزا قاجار ۲۷

حسین خاک نگار - حاجی ۱۵۷

حسین خان حاکم قم ۱۵۵

حسین خان نظام الدوله شاهسون ۱۱۲

حسین خوانساری - آقا ۲۳۶

حسین بن علی بن آدم اشعری - ابو الصدیم ۱۱۱ / ۱۱۵

حسین علی محفوظ - دکتر ۲۳۸

حسین متولی باشی - سید ۱۸۵

حسین بن مرتضی بن محمد بن احمد حسینی ۴۹

حسینقلی خان قاجار ۱۹۱ / ۱۹۲

حکیم کاشی ۱۵۶

حمزه بن موسی بن جعفر - ع ۸۸ / ۱۵

حیدر بیکا ۲۳۱

حیدر خان شاملو ۲۲۵

حیدر قلی بیگ ۲۴۱ / ۲۴۲

خ

خاقان مفلحی ۶۵

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۲

خطاب اسدی ۱۶۴

د

دانشمند خان ۲۲۱ / ۲۲۲

دانیه بن درویش محمد بن درویش شمس الدین بنا - درویش ۲۱۱

ذ

ذاکر شاه قلی - امام قلی بن شاه قلی ۱۷۷ / ۱۸۴

ذو الفقار خان ۱۴۳ / ۱۴۵

ر

رئیس قلی بن پهلوان محمود ۲۰۰

رجبعلی تبریزی - ملا ۲۳۶

رحیم جاسبی ۱۹۲

رستم خان ۲۶

رشید خان بیگدلی اخگر - حاجی ۱۴۴ / ۱۴۵

رضا طیب - حاجی میرزا ۱۸۵

رضا وزیردفتر - میرزا ۲۰۲

رضوان ۱۸۰

رکن الدین محمد غضائری ۴۷

ز

زبیده بیگم ۱۹۵

زکریا بن آدم ۱۵ / ۸۸ / ۱۰۵

زکریا بن ادیس - ابو جریر ۱۰۵

زیدین علی - ع ۷۶

زین الدین حاجی علی ۴۹

زین الدین علی بن سلطان علی ۱۹۴

زین الدین علی غضائری ۴۷

زین الدین بن محمد فردویی ۱۸۳

زینل خان شاملو ۲۲۵ / ۲۲۶

س

سراج الدین علی قمی - میر ۲۰ / ۲۱

سراج طباطبایی اردستانی - میر ۲۱

سعد بن مالک بن احوص اشعری ۱۹

سلطان قمی ۸۱

سلطان محمد شریف ۱۰۱

سلیمان صفوی - شاه ۱۹۵ / ۲۲۰ / ۲۲۳ / ۲۲۴

سنجر سلجوقی - سلطان ۱۱۲ / ۱۸۷

ش

شاذان بن جبرئیل ۱۱۹

شاه بیگی بیگم ۱۷ / ۲۴

شاه سلطان حسین ۲۲۵ / ۲۲۸ / ۲۲۹ / ۲۴۱ تربت پاکان ؛ ج ۲ ؛ ص ۴۸۲

هویردی خان ۲۳۶

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۳

- شرف الدین ابو طاهر سعد بن علی بن ممیسه قمی ۱۸۷
شرف الدین عبد المجید - قاضی ۱۵۲ / ۹۴
شرف الدین علی حسن بن شمس الدین اشعری کاشانی ۱۷۷
شعبان - حاجی ۱۴۴
شفاء الدوله ۱۵۶
شمسا گیلانی - ملا ۲۳۶
شمس الدین شاه محمد - شیخ ۱۵۱ / ۱۵۰
شمس الدین علی بن محمد وشنوی ۱۹۴
شمس الدین محمد بن خواجه محمد صالح عربشاهی - خواجه ۱۸۴
شوقی ۱۹۳
شیخ بهایی ۷۹
شیخ علی بهادر ۱۱۸
ص
صاحب معالم ۱۱۹
صادق ۱۴۰
صبا ۸۶
صبوری ۸۱
صفا ۲۴۰
صفائی ۱۶۹
صفورا ۸۷
صفی - آقا ۱۸۴
صفی حسنی طباطبایی اردستانی - میر ۲۱
صفی الدین محمد حسینی قمی ۱۶۵ / ۱۱۶ / ۲۱
ط
طاهر ۹۱
طاهر - محمد طاهر قصاع ۷۴
طاهر قصاع - محمد طاهر قصاع ۱۹۲
طاهر واقعه نویس - میرزا ۲۲۵
طغرل اول سلجوقی - سلطان ۱۱۹
طغرل دوم - سلطان ۱۰۹
طهماسب صفوی - شاه ۸۱ / ۲۰

عباس اقبال ۲۷

عباس اول- شاه ۱۲۳ / ۲۱۹ / ۲۳۵

عباس دوم- شاه ۱۱۱ / ۱۴۰ / ۱۴۱ / ۲۱۹ / ۲۲۳ / ۲۳۸

عباس کاشی پز- کربلائی ۱۶۷

عباس میرزا نایب السلطنه ۲۷

عباس قلی متولی مقبره مستوفی الممالک- میرزا ۸۰

عبد الجلیل رازی قزوینی- شیخ ۲۱۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۴

عبد الرحمن بن کمال الدین قمی- میر ۸۳

عبد الرزاق دنبلی ۱۱۹

عبد الرزاق لاهیجی- ملا ۲۱۹

عبد السلام بن عبد الحی ۱۹۹

عبد الصمد بن عطاء الله حسینی- سید ۱۲۱

عبد الکریم بن طاوس- سید ۱۶ / ۱۳۰

عبد الله خان امین الدوله ۴۳

عزیز خان امیر تومان- آقا ۸۹ / ۹۰

عشاق ۱۹۲

عطا ملک- میر محمد حسنی ۴۳ / ۴۵

عقیل بن سید رکن الدین مسعود بن محمد تقی حسینی کاشانی ۲۴۱

علی بن ابراهیم ۱۰۵

علی اصیل- خواجه ۵۳ / ۵۴

علی بن بابویه ۱۰۲ / ۱۰۵

علی بن جعفر عریضی ۴۲

علی حاجی طاهر- درویش ۲۰۵

علی بن حسن طوسی ۷۴

علی بن حسن بن عیسی عریضی ۴۲ / ۷۹

علی خان- سید ۲۱۸

علی خان سنقری نایب الحکومه قم ۱۰۲ / ۱۴۲ / ۱۵۵ / ۱۶۲

علی بن زید بیهقی- ابن فندق ۷۸

علی صفی- خواجه ۵۳ / ۵۴ / ۵۶ / ۵۹ / ۲۰۲ / ۲۰۴

علی بن طاهر رضوی ۹۰

علی بن عیسی طلحی ۴۳

علی کاشانی - حاجی آقا ۱۷۵

علی بن محمد بن ابی شجاع بنا ۵۵ / ۶۱ / ۶۴ / ۶۵ / ۶۷ / ۲۰۵

علی بن محمد بن ابی طاہر ۶۹ / ۷۰

علی بن محمد باقر موسوی خوانساری - سید ۱۳۱

علی اصغر خان امین السلطان - میرزا ۸۸ - ۹۰

علی اصغر سبزواری ۲۳۶

علی اکبر آقا ۱۶۴

علی اکبر - استاد ۷۷

علی اکبر فیض ۷۳ / ۷۹ / ۱۴۴ / ۱۸۴

علی اکبر مباشر - میرزا ۸۹ / ۹۰

علی قلی خان سپہسالار ۲۳۶

علی قلی خان بن قرچقای خان ۲۳۵ / ۲۳۶ / ۲۴۰ / ۲۴۳

علی مراد خان زند ۱۵۵

عماد کاتب ۱۱۰

عماد بن مهدی کاشی ۱۹۸

عمر بن علی بن ابی طالب ۸۳

عنایت بن علی بیگ بنا ۱۸۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۵

عیسی بن نور اللہ بن نور الہدی ۱۱۱

غ

غیاث الدین امیر محمد ۶۱ / ۲۰۲ / ۲۰۴

غیاث الدین علی عربشاهی - خواجه ۱۸۳

ف

فارابی ۲۴۰

فاطمہ معصومہ - ع ۱۵ - ۱۷ / ۲۰ / ۸۸ / ۱۰۲ / ۱۰۴ / ۱۱۶

فتحعلی خان ملک الشعراء صبا ۱۳۳ - ۱۳۵ / ۱۳۹

فتحعلی شاه ۴۳ / ۵۰ / ۸۴ / ۸۵ / ۱۰۶ / ۱۰۹ / ۱۱۲ - ۱۱۴ / ۱۱۹ / ۱۳۲ - ۱۳۴ / ۱۳۷ / ۱۴۰ / ۱۴۴ / ۱۹۱ / ۲۲۷

فخر الدین احمد بن خواجه زین الدین شاه علی طخروودی - خواجه ۱۵۰ / ۱۵۱

فخر الدین نصیری امینی ۲۳۸

ق

قائم مقام التولیه رضوی مشہدی ۸۰

قابل ۵۱

قاضی احمد قمی ۲۱/۹۴/۱۷۰/۲۱۹

قاضی سعید قمی ۱۰۳/۱۰۵

قانع ۵۱

قرچقای خان ۲۳۵/۲۳۶/۲۴۱/۲۴۳

ک

کاظم ۵۱

کاظم - استاد ۱۹۲

کلب علی بن استاد سلطان قمی ۱۲۰

کمال ثابت قمی ۱۰۹/۱۱۰

کمال الدین حسین مسیسی - آقا ۲۴

کمال الدین شاه حسین قمی - خواجه ۱۲۲

کیکاوس میرزا ۲۲۷

گ

گدار ۱۱۲

گنج علی - ملا ۲۲۴

م

مأمون ۱۶

مجتبی عراقی ۲۱۹

مجرم ۵۱/۱۹۲

مجلسی ۷۸

محدث ارموی ۲۱۸

محدث قمی ۶۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۶

محسن فیض ۱۱۱

محمد آقا بن حاجی اسماعیل - استاد ۱۴۴

محمد ارباب قمی - حاجی میرزا ۲۱۸

محمد پارسا - خواجه ۲۳

محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری - شنبوله ۱۵/۷۸

محمد بن حسین حسینی ۵۱

محمد حسنی - میر - عطا ملک ۴۳/۴۵

محمد حنفیه ۹۲

محمد بن سید احمد باوره ای - سید ۱۹۸

- محمد بن عبد الله بن حسين بن علي بن محمد ديباج ۶۱
محمد بن علي بن بابويه قمي - صدوق ۱۰۰ / ۱۶۴
محمد بن قولويه ۱۰۵
محمد گلپایگانی ۱۴۴
محمد بن موسی الکاظم - ع ۱۹۰
محمد بن موسی مبرقع ۷۸ / ۷۹
محمد میرزا بزرگ - سید ۵۰
محمد هیدجی - ملا ۱۰۳ / ۱۰۵
محمد ابراهیم ۱۸۱
محمد باقر بن اسماعیل حسینی خاتون آبادی ۲۳۴
محمد باقر بن محمد حسین طیب - غلام مکنون ۲۲۶
محمد باقر ملباشی - میر ۲۳۳
محمد تقی بیگ ارباب ۲۰ / ۶۸ / ۱۱۲ / ۱۲۳ / ۱۴۳ / ۱۶۱ / ۲۲۷
محمد تقی دانش پژوه ۲۳۶ / ۲۳۷
محمد تقی مجلسی - ملا ۲۳۵
محمد جعفر بیگ ۲۲۶
محمد حسن ۱۱۳
محمد حسن - شیخ ۲۳۴ / ۲۳۵
محمد حسن طباطبایی تبریزی ۶۹ / ۱۰۹
محمد حسن طیب - میرزا ۱۸۵
محمد رضا امامی ۱۴۰ / ۱۴۱
محمد رضا شریف قمی ۱۱۴
محمد رضا میرزا قاجار ۸۷
محمد رفیع بن محمد صالح گلپایگانی ۲۲۴
محمد رفیع واعظ قزوینی - میرزا ۲۲۰
محمد صادق قمی - حاجی ملا ۱۴۳
محمد صادق ناطق اصفهانی - میرزا ۱۳۳
محمد طاهر قصاب ۵۰ / ۵۱ / ۷۴ / ۷۵ / ۱۹۲
محمد طاهر قمی - محمد طاهر قصاب ۵۱
محمد طه حسینی حسینی طباطبایی ۲۶
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۷
محمد علی ارجستانی کچویی - شیخ ۷۹

محمد علی خان ناظم الممالک - حاجی ۱۶۸

محمد قلی بیگ ۲۲۶

محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین - ملا ۲۲۲ / ۲۲۰

محمد مؤمن خان اعتماد الدوله - میرزا ۲۳۰ / ۲۲۸ / ۲۲۶ / ۲۲۵

محمد مهدی - مهدی قلی خان ۲۳۹

محمد مهدی رضوی قمی - میر سید ۱۰۵

محمد هاشم گیلانی - میر ۲۱۹

محمود ۱۰۲

محمود (کاتب) ۱۹۲

محمود مرعشی - سید ۹۸

محیط طباطبایی ۱۵۲ / ۱۱۷ / ۱۱۱ / ۲۰

مخدوم - امیر ۱۱۰

مستوفی الممالک ۸۰

مسعود سلجوقی - سلطان ۱۰۹

مسیب بن میر صفی حسینی ۲۱۹

مسیح الدین عیسی - امیر ۱۱۰

مظفر بن محمد - استاد ۲۱۱

مظفر الدین شاه ۸۹

معصوم صفوی - امیر ۲۰

ملک جاسبی - استاد ۱۸۳

ممتاز ۲۳۶

منصور بیگ چشمگرگی ۲۴

منوچهر خان بن قرچقای خان ۲۳۵

منوچهر خان معتمد الدوله ۸۴ - ۸۶

موسی بن خزر ج ۱۰۴ / ۲۰ / ۱۵

موسی شبیری زنجانی - سید ۱۹

موسی مبرقع ۷۸ - ۸۲

مؤمن شاملو - محمد مؤمن خان اعتماد الدوله ۲۲۷ / ۲۲۶

مهدی - پیر ۱۷۹

مهدی بن فخر الدین عماد کاشی ۱۹۸

مهدی لاجوردی - سید ۲۴۰

مهدی قلی خان ۲۳۵ / ۲۳۹ - ۲۴۳

مهندس الممالك غفاری ۱۶۸

میرزا جانی ۱۸۰

میرزا جانی - نواده میر سراج قمی ۲۱

میرزای قمی ۱۰۵ / ۷۹

میرفندرسکی ۲۴۰ / ۱۸۷

ن

نادر میرزا ۲۸ / ۲۷

ناصر الدین شاه ۱۶۵ / ۱۴۴ / ۱۴۳ / ۵۰

ناصر الدین علی بطحانی ۱۰۳ / ۱۹

نجف قلی بیگ تنکابنی ۲۲۵ - ۲۲۳

نجم الملك ۱۵۵

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۸۸

نصر الله تاجر كاشانی - آقا ۱۷۵

نصر الله خان مستوفی گرکانی - میرزا ۱۳۱

نصر الله خان ناصر السلطنه دیبا - حاجی ۱۶۲

نظر علی بیگ ۲۲۳

نور الله بن حبيب الله ۲۰۰

و

وحید دستگردی ۲۴۰ / ۲۲۶ / ۱۵۵ / ۱۴۹

ولی - استاد ۲۰۰

ویلبر ۸۴ / ۷۱ / ۳۷

ه

هاتف ۱۵۱ / ۱۵۰

هانری رنه دالمانی ۱۳۲

هدایت ۵۱

هدایت الله حسینی ۵۱

ی

یاقوت مستعصمی ۹۵

یحیی بن اسحاق ۱۱۵

یزدان فاذاز ۱۲

یعقوب آق قویونلو ۱۱۸

یعقوبی ۱۷ / ۱۲

یوسف خواجہ-امیر ۱۱۸
یوسف بن علی بن ابی طاهر ۴۷
یوسف گرجی-میرزا ۹۷
یوسف بن محمد حسن آشتیانی ۲۳۵
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۸۹

۲- اعلام جغرافیایی

آ

آذربایجان ۲۳۶

آستان قدس رضوی ۷۸

آوه ۱۱۶

آوین ۱۸۶

أ

ابرنجان ۱۸

ابرجس ۱۸۶

ابرستجان ۱۲/۱۱

احمد بن اسحاق- مزار ۱۱۷/۱۰۳

احمد بن قاسم- مزار ۶۹/۶۸/۶۵/۳۷/۱۳

اراک ۲۰۷/۱۶۲

ازناوه ۱۸۶

استراباد ۱۸۸

اصفهان ۲۲۳/۲۰۹ - ۲۰۷/۲۰۲/۱۲۳/۴۳/۲۳/۲۱

اللہ قلی بیگ- مزرعه ۲۳۵/۲۳۴

امامزاده بوره ۱۹۶

امامزاده جعفر (قمرود) ۱۶۹

امامزاده خاک فرج ۹۰/۸۷/۸۳

امامزاده سید ابو احمد ۱۷۱/۹۲

امامزاده عبد الصالح و عبد الخالق ۲۰۸

امامزاده فاضل ۱۸۸

امامزاده فردو ۱۹۵

امامزاده ملا آقا بابا ۱۰۲

اناربار ۲۰۲/۲۰۱

انجمن آثار ملی ۴۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۰

ب

بابا مسافر ۹۷

باب شهرستان ۱۴

بابلان ۱۴-۱۶/۱۰۴/۱۱۵

باجک ۱۵

باغ دولت ۱۲

باغ زاویه ۲۳/۲۴

باغ شاه ۹۷

باغ قلندران ۱۲۳

باغ ملی ۱۰۵

باوره ۱۹۵/۱۹۶/۲۱۵

بخارا ۲۲۳

براوستان ۱۸/۱۹/۲۴/۱۶۲

بروجرد ۱۴۲

بغداد ۶۱

بم ۲۰/۱۰۴

بوره- باوره ۱۹۵/۱۹۶

بیت النور ۱۰۴

بیدهند ۱۸۶/۱۸۷

بیرقان ۱۹۰

بیروت ۷۹/۱۸۷

پ

پشت باره- محله ۱۶

پل بکجه ۱۵/۱۱۶

پل علی خانی ۱۰۳

پیرداود ۲۱۱

پیر قیصر ۲۰۸

پیرمراد ۲۰۸

پیره مشهد ۲۳

ت

تفرش ۲۱۶ / ۱۸۹

تقروود ۲۰۱ / ۱۵۱

تکيه خليفه جان بابا ۹۷

تکيه سيد حسن ۱۵۱ / ۲۶

تکيه عشقعلی ۱۲۳

تهران ۱۵ / ۱۶ / ۷۹ / ۹۵ / ۹۸ / ۱۰۰ / ۱۰۲ / ۱۳۰ / ۱۳۴ / ۲۰۸ / ۲۰۹ / ۲۳۶ - ۲۳۹

تیسفون ۱۲

ج

جاسب ۲۱۲

جلنابادان ۱۲

جمر - گمر ۱۱۵ / ۱۰۲ / ۱۲

جمکران ۲۱۵ / ۱۶۳ / ۱۲

جنداب ۲۰۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۱

چ

چال قلندران ۱۸

چهار امامزاده - مزار (قم) ۱۰۲

چهار امامزاده بوره ۲۱۵

چهار امامزاده کهک ۱۸۳

چهل اختران ۸۱ / ۸۰ / ۷۶

چین ۸۵

ح

حاجی صفر - امامزاده ۱۶۷

حسن عسکری - محله ۱۱۷

حسین آباد ۱۶

حصار سرخ ۲۰۸

حلیمه خاتون - مزار ۱۷۵

حیدر آباد ۹۵

خ

خاک فرج ۸۳

خانقاه خواجه علی صفی ۵۹ / ۲۳

خاوه ۱۹۶ / ۱۹۵

خیوشان ۲۳۵

خدیدجه خاتون- قریه ۲۰۶/۲۰۲

خدیدجه خاتون- مزار ۲۰۲

خلجستان ۲۳۵/۲۳۴/۲۱۶/۲۱۲/۲۰۱/۱۸۹/۵۵

خواجه حسن- مزار ۲۰۸

خیابان حضرتی ۱۸

د

در باغ ۱۸۸

در بهشت ۹۶/۷۹/۷۳/۶۸/۴۲/۲۷

در بن علی- مزار ۱۸۷/۱۸۶

درب اصفهان- دروازه اصفهان ۲۳/۲۱

درب برید ۱۴

درب تلقجار ۱۴

درب جبانه ۱۴

درب ری- دروازه ری ۱۷۱/۹۵/۹۲/۲۳/۱۹/۱۴

درب ساوه- دروازه ساوه ۱۱۹/۱۱۸

درب سهلویه ۱۳

درب علویه ۱۵۱/۱۵۰

درب علی بن حسن عریضی ۹۲/۴۲

درب قریه گمر ۱۳

درب قلعه- دروازه قلعه ۲۳/۲۲

درب کاشان- دروازه کاشان ۱۴

درب کنکان ۲۴/۲۲

درب مالون ۱۴

درب نصر ۱۴/۱۲

درخت پیر- محله ۱۶

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۲

دروازه اصفهان ۴۳/۲۳

دروازه ری ۱۰۹/۱۰۳/۱۰۰/۹۷/۹۲

دروازه ساوه ۱۱۶/۲۳

دروازه قلعه ۱۰۱/۶۵/۲۲

دروازه کاشان ۷۳/۵۲/۴۳/۴۲/۲۴/۲۳/۲۱

دروازه کنکان ۲۰/۲۲

دروازه نوآباد ۲۲

دستگرد ۱۸۹

دودهک ۲۰۹

دورود ۲۳۵

دوقفیزآباد ۲۶/۱۵۰/۱۵۱

دیزیجان ۲۰۸

ر

راونج ۲۰۹/۲۱۱

راهجرد ۲۰۱/۲۰۸

رضاآباد ۱۰۴

رضائیه ۱۰۴

رودخانه صفی آباد ۱۷/۴۳

رودخانه قم ۱۲- ۲۱/۴۳/۹۲/۱۰۳/۱۱۶/۱۱۹

رهق ۱۱۸

ری ۱۴/۱۹/۲۳/۹۲/۹۵/۹۷/۱۰۹/۱۶۹/۱۷۱

ریزاه ۲۰۸

ز

زالون آباد ۱۷۳

زاویه آقا کمال الدین حسین- زاویه حسینی ۲۳

زاویه بیگمی ۲۴

زاویه حسینی ۲۴

زاویه منصور بیک ۲۴

زیبکان ۲۰۷

س

ساریه خاتون- مزار ۱۲۲/۲۰۹/۲۱۱

ساوه ۲۳/۱۱۱/۱۱۶/۱۱۸/۱۱۹

ستیه ۲۰/۱۰۴

سرآبی ۲۰

سراج ۱۴/۱۷/۲۳/۹۲/۱۷۰

سربازار ۲۵

سرچاه حسن ۲۳۱

سروز ۲۶/۲۵/۱۴
سروزار ۲۵/۱۴
سروزن ۱۵۰/۲۵
سعدآباد ۱۲-۱۴/۱۷/۱۹/۹۲/۱۰۲
سکن ۱۲
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۳
سکینه خاتون- مزار ۱۷۳
سلطان محمد شریف- مزار ۱۷۲/۱۰۱
سلطان محمود- مزار ۱۷۷
سمنان ۱۱۱
سه خواهران ۲۰۸
سه راه شاه ۱۸
سید ابو الحسن رضا- بقعه ۱۰۴
سید سربخش- مزار ۶۱
سید معصوم- بقعه ۱۰۳
سیرویه ۱۷۶/۱۷۸
سیف آباد ۱۶۸
ش
شاه ابراهیم- مزار ۱۷۸
شاه پور علی ۱۸۸
شاه جعفر ۳۵
شاه جعفر غریب ۱۶۲
شاه جمال ۱۶۲
شاه جمال غریب ۱۶۲
شاه چراغ شیراز ۱۹۶
شاه حمزه ۸۸/۹۸
شاه زید ۱۶۱
شاه زنده ۱۷۷
شاه ظهیر ۹۸
شاه عبد الله ۱۹۶/۱۹۹
شاه قاسم ۱۸۳/۱۸۵
شاه منصور ۱۹۶/۱۹۹

شاهزاده ابراهیم (خدیجه خاتون) ۲۰۶

شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان) ۷۳

شاهزاده ابراهیم (دستجرد) ۱۹۰

شاهزاده ابراهیم (مزدیجان) ۷۲/۷۱

شاهزاده احمد (شاه حمزه) ۹۰

شاهزاده احمد (خاک فرج) ۸۳

شاهزاده اسحاق ۱۸۹

شاهزاده اسماعیل ۱۸۵ / ۱۹۰ / ۱۹۱ / ۱۹۳

شاهزاده جعفر (راهجرد) ۲۰۸

شاهزاده جعفر (مزدیجان) ۱۷۱

شاهزاده حمزه ۸۸

شاهزاده زکریا ۲۰۶

شاهزاده زید ۹۸

شاهزاده سلیمان ۲۱۱

شاهزاده سید علی ۱۰۳

شاهزاده طاهر ۲۰۱

شاهزاده عباس ۱۷۸

شاهزاده عبد الله ۱۶۱

شاهزاده عبد الله (قلعه چم) ۲۰۷

شاهزاده قاسم ۱۸۶

شاهزاده محسن ۱۸۹

شاهزاده محمد ۷۷

شاهزاده ناصر الدین ۱۰۴

شاهزاده هادی ۱۹۴

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۴

شهرستان ۲۴/۱۴

شیخ ابا صلت - بقعه ۱۰۰

شیخ نور الدین - بقعه ۱۷۳

شیراز ۱۹۶

ص

صرم ۱۷۶

صفی آباد ۴۳

ط

طایقان ۲۰۲

طبرستان ۱۸۸

طخرد ۲۰۱ / ۱۵۱

طیب و طاهر - مزار ۱۷۰

ع

عالیجه ۱۸۶

عراق ۲۳۹

عریض ۴۲

عشقعلی - محله ۱۵۱ / ۲۶

علی بن بابویه - بقعه ۱۰۵ / ۱۰۲

علی بن جعفر - مزار ۹۶ / ۶۹

علی موسی رضا - بقعه ۱۰۴

ف

فارس ۱۸۷

فردو ۱۹۵

ق

قاسم آباد ۱۷۳

قاضی پایین ۲۰۷

قبادان بزن ۱۸۹

قبادبزن ۱۸۹ / ۱۷۶

قره سو ۲۰۷

قزوان ۱۲

قزوین ۲۲۴ / ۲۲۲ / ۲۲۰

قصر دختر ۱۶۲

قلاور ۲۴

قل درویش - تپه ۱۶۲ / ۱۸

قلعه چم ۲۰۷

قلعه صدری ۱۶۱

قلیان فروش ۱۶۹

قمرود ۲۳۱ / ۲۳۰ / ۲۲۸ / ۱۶۹ / ۱۶۸ / ۲۰ / ۱۷

قنات فردوس ۲۰

قہستان ۱۷۵/۱۷۷/۱۷۸/۱۸۲/۱۹۶

قہیان ۱۴

قیصریہ مہدی قلی خان ۲۴۱

ک

کاروانسرای حاجی نظر ۲۳۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۵

کاشان ۱۴/۲۱/۲۳/۲۷/۴۲/۴۳/۴۷/۵۲/۶۸/۷۳/۱۱۸/۱۶۲/۱۷۳/۱۷۵/۲۴۱

کتابخانہ آستان قدس رضوی ۱۱۷/۲۳۹

کتابخانہ آستانہ حضرت عبد العظیم - ری ۲۱۹

کتابخانہ آستانہ قم ۸۱/۱۱۸/۱۵۰/۲۲۴/۲۳۸/۲۴۰/۲۴۲

کتابخانہ آیت اللہ مرعشی نجفی - قم ۱۸/۲۰/۶۱/۶۹/۹۷/۱۱۷/۱۲۳/۱۲۷/۱۸۵/۲۳۶/۲۳۸/۲۴۱

کتابخانہ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۱/۶۹/۸۳/۱۰۹/۱۳۳

کتابخانہ دانشکده الهیات دانشگاه تهران ۲۲۶/۲۳۶/۲۳۷

کتابخانہ دیوان ہند ۱۱۷

کتابخانہ سالار جنگ حیدرآباد ۹۵

کتابخانہ غرب ہمدان ۲۷

کتابخانہ مجلس سنا - تهران ۲۲۳

کتابخانہ مجلس شورای ملی - تهران ۱۶۳/۲۲۰/۲۲۳/۲۴۰

کتابخانہ مدرسہ سپہسالار ۲۳۹

کتابخانہ مدرسہ فیضیہ قم ۲۷/۱۱۷/۲۱۹/۲۲۴

کتابخانہ مرکزی دانشگاه تهران ۲۱-۲۴/۷۸/۹۸/۱۰۰/۱۱۱/۱۱۷/۱۶۳/۱۷۰/۱۹۰/۲۱۹/۲۲۳/۲۳۶/۲۳۹-۲۴۱

کتابخانہ مسجد اعظم قم ۲۰

کتابخانہ مسجد اعظم قم ۲۰

کتابخانہ ملک تهران ۷۹/۱۰۲/۲۳۷/۲۴۱

کتابخانہ ملی تهران ۷۹

کتابخانہ رشت ۲۲۳

کرمان ۱۰۴

کرمجگان ۱۸۸

کعبہ! ۸۷

کمیدان ۱۱/۱۲/۱۷/۸۳/۹۲/۱۱۵/۱۱۶

کوچہ حکیم ۱۰۶

کوچہ سید حسن ۱۶ تربت پاکان؛ ج ۲؛ ص ۴۹۵

چه عشقعلی ۱۶
کوه خضر ۱۶۳
کوه سفید ۱۶۹
کوی قاضی ۱۴۳
کھک ۱۸۲/۱۸۳/۱۸۵
تربت پاکان، ج ۲، ص: ۴۹۶
۱۸۹/۱۸۶
کهنه ۲۴
کیکوهه ۱۷۸
گ
گرستان ۲۶
گرگابی جمکران ۱۶۵
گمر ۱۲-۱۴/۱۷/۱۹/۹۲/۱۰۲
گیو- قریه ۱۷۶
ل
لکهنو ۱۹
لنگرود قم ۱۷۵
م
مالک آباد ۹۲
مالون ۱۲-۱۴/۶۵
مبارک آباد ۱۷۳
محلات ۲۰۹
محمدیه ۱۰۵
محمود آباد ۲۰/۲۳
مداین ۱۲
مدرسه آستانه ۱۳۲/۲۱۷-۲۲۰
مدرسه ابو الحسن کمیج ۲۱۷
مدرسه اثیر الملک ۲۱۷
مدرسه تحویلخانه ۲۲۷
مدرسه جانی خان ۱۳۱/۲۱۸
مدرسه حاجی ۱۴۳
مدرسه خان ۲۳۵

- مدرسه دارالشفاء ۱۴۰
- مدرسه رضويه ۱۶ / ۱۳۰ / ۱۵۶ / ۲۱۸
- مدرسه زين الدين اميره شرف شاه حسنى ۲۱۷
- مدرسه سعد صلت ۱۰۰ / ۲۱۷
- مدرسه سلطاني قزوين ۲۲۰ / ۲۲۲
- مدرسه سورانيك ۱۹
- مدرسه شرف الدين ۲۱۸
- مدرسه شمس الدين مرتضى ۲۱۷
- مدرسه ظهير الدين عبد العزيز ۹۸ / ۲۱۷
- مدرسه عز الدين مرتضى ۲۱۷
- مدرسه غياثيه ۱۲۷ / ۱۵۲
- مدرسه فيضيه ۱۳۲ / ۱۴۰ / ۲۱۸ / ۲۱۹
- مدرسه مؤمنيه ۲۲۵ - ۲۲۷ / ۲۳۱ / ۲۳۴ / ۳۳۵
- مدرسه ناصري ۱۳۱
- مدرسه نجفقلی بيك ۲۲۳
- مدينه ۴۲ / ۱۳۰
- مرو ۱۳۰
- مزار شهيدان ۲۰۲
- مزديجان ۱۱ / ۱۲ / ۳۵ / ۷۱ / ۱۰۳ / ۱۱۵ / ۱۷۱
- تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۹۷
- مسجد امام حسن عسكري ۱۵ / ۱۰۳ / ۱۰۹ / ۱۱۰ / ۱۱۵ - ۱۱۹
- مسجد پنجه علي ۸۷ / ۱۱۱
- مسجد جامع پاچنار - وشنوه ۱۹۴
- مسجد جامع ساوه ۱۱۱
- مسجد جامع صرم ۱۷۶
- مسجد جامع عتيق قم ۱۵ - ۱۷ / ۱۰۳ / ۱۰۹ / ۱۱۰ / ۱۱۵ / ۱۱۹
- مسجد جامع قم (مسجد جمعه) ۹۵ / ۱۰۹ / ۱۱۱ / ۱۳۱
- مسجد جامع كهك ۱۸۳
- مسجد جمكران ۱۰۴
- مسجد حسن عسكري ۱۱۷
- مسجد رضائيه ۱۵ / ۶۱
- مسجد صاحب الزمان ۱۶۳ / ۱۶۴

مسجد صینی ۱۲۱
مسجد عتیق ۱۱۹/۱۱۵
مسجد عشقعلی ۱۲۳
مسجد کمیدان ۸۳
مسجد منار ۱۵۱/۱۵۰
مشهد ۲۳۵/۲۲۶/۱۱۸
مشهد حمزه بن موسی - ع ۸۸/۱۵
مشهد محمود آباد ۲۳/۲۰
مصر ۸۵
معصومه - مزار ۱۸۶/۱۸۴/۱۸۲
مقبره شیخان ۱۰۵
ممجان ۱۱۵/۱۷/۱۳/۱۲
مینجان - ممجان ۱۱۵/۱۷/۱۳/۱۲
موزه آستانه قم ۱۹۱/۴۹/۴۶/۳۷
موزه ایران باستان ۹۰/۸۲/۴۷
موزه برلین ۶۹/۳۷
موسویان - محله ۱۰۴
موسویان - مزار ۱۵
موسی مبرقع - مزار ۱۵
مؤمن آباد ۱۷۳
میان شهر - محله ۱۶
میدان زکریا بن آدم ۸۸/۱۵
میدان قم ۲۳۱/۱۵۲/۲۵
میدان کهنه ۱۴۹/۱۲۷/۲۶
میدان میر ۲۰
میدان میرسراج - میدان میر ۱۴۳/۱۰۴/۲۰
میل شهرستان ۱۴
میم ۱۸۹
ن
نجف ۲۳۵/۱۱۷/۷۹/۷۸/۱۹
نره - مزرعه ۱۸۵/۱۸۳
نهایند ۲۰۱

نهر سعد ۹۲ / ۴۲ / ۱۹

نهر وان ۶۱

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۹۸

نيزار ۲۰۹ / ۲۰۸

نيوند ۱۷۸

و

وادی اسحاق ۲۰۱

وازكروء ۱۷۵

ورجان ۱۷۸ / ۱۷۷

وشنوه ۱۹۴

ويدهند ۱۸۷

ه

هادی مهدی - مزار ۲۱۵ / ۱۶۵

هرات ۲۲۶

همدان ۲۷ / ۲۴

هند ۱۱۷ / ۱۹

هندوجان ۱۸۷

هنديجان - هندوجان ۱۸۷

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۴۹۹

۳- كتابها

آ

آداب سفر ۱۱۷

أ

احياء حكمت ۲۳۹ / ۲۳۷ / ۲۳۶

الاربعون حديثا ۲۳۶

الايمان الكامل ۲۳۷

ايمان و كفر ۲۳۷

پ

پندنامه ۲۷

ت

تحفه سامی ۲۶

ترجمه آثار العباد ۲۷

تعلیقات بر شرح اشارات ۲۳۷

تفسیر علی بن ابراهیم ۱۰۵

التمهیدات ۲۳۷

التنقیحات ۲۳۷

ج

جمال الصالحین ۱۰۵

ح

حاشیه بر شرح منظومه سبزواری ۱۰۳

خ

خزائن جواهر القرآن ۲۳۷ / ۲۳۸ / ۲۴۰ - ۲۴۲

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۰

ر

رساله در علم ۲۴۰

رساله در علم اجمالی و تفصیلی پروردگار - رساله در علم ۲۳۸

رساله زینون کبیر ۲۴۰

رسالة فی الصلوات ۲۳۸

رسالة فی العلم ۲۳۹

ز

زبدۃ الدعوات ۱۱۷

زبور العارفین ۲۳۸ / ۲۳۹

س

سفینه ۲۲۰

سماء الاسماء ۲۴۱

ش

شرح اثولوجیا ۲۳۸

شرح اشارات ۲۳۷

شرح ذهبیه ۲۲۶

شرح فروع کافی ۲۲۴

شرح منظومه سبزواری ۱۰۳

شمسه و قهقهه ۲۳۶

شمع الیقین ۱۰۵ / ۲۱۹

شوقنامه عباسی ۲۳۸

ص

صافی ۲۴۱

صناعیه- رساله ۱۸۷ / ۲۴۰

ط

طب الرضا ۲۲۶

طرائف الظرائف ۲۷

ع

عروض و قافیه ۲۷

غ

الغنى و المنى ۲۱۹

ف

فرقان الرأيین ۲۳۸ / ۲۳۹

ک

کافی ۱۱۷ / ۲۳۶

کتاب قم ۷۹ / ۱۶۴

کمال محمدی ۲۳۹

م

مبادئ آراء اهل المدينة الفاضلة ۲۴۰

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۵۰۱

مرآت جنت و نار ۲۴۰

مرآت الوجود و المهية ۲۳۹

مزامير العاشقين ۲۳۷ / ۲۳۹

مشکوة الصواب ۱۳۱

مصاييح الهدى ۱۰۵

مفاتيح الشرايع ۲۱۹

منطق- کتاب ۲۳۹ / ۲۴۰

من لا يحضره الفقيه ۲۴۴ / ۲۳۵

ن

نفس- رساله ۲۴۰

النفس- کتاب ۲۱۹

نفس انسان ۲۴۰

و

وافی ۲۲۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۲

۴- ماخذ

أ

اجازه کبیره صاحب معالم ۱۱۹

احسن التواریخ ۲۲ / ۲۳ / ۵۹

احقاق الحق ۱۹۶

اربعین الحسینیه ۲۱۸

از خراسان تا بختیاری ۱۳۲

استوار- روزنامه ۱۰۱

اسناد مصور اروپاییان از ایران ۱۸ / ۲۶

الاعلام ۱۸۸

اکمال الدین ۱۰۰

امل الامل ۱۸۹ / ۱۹۴

انوار المشعشعین ۱۹ / ۲۳ / ۴۷ / ۶۱ / ۷۹ / ۸۰ / ۸۸ / ۱۰۳ / ۱۱۷ / ۱۶۳

ب

بحار الانوار ۷۸ / ۱۱۹

بررسی های تاریخی- مجله ۵۲ / ۱۷۴

البلدان ۱۲ / ۱۷ / ۱۱۵

بیاض صفی الدین- خلاصه البلدان ۱۱۶

بیاض منشآت- گردآورده یکی از قمیان ۲۲۸

ت

تاریخ آل سلجوق ۱۱۰

تاریخ افشار ۲۷

تاریخ تبریز- تاریخ و جغرافیای دار السلطنه تبریز ۲۷ / ۲۸

تاریخ دار الایمان قم ۲۰ / ۲۱ / ۲۴ / ۲۷ / ۲۸ / ۶۸ / ۹۸ / ۱۱۱

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۳

۱۱۶ / ۱۲۳ / ۱۲۷ / ۱۴۳ / ۱۶۱ - ۱۶۳ / ۲۰۷

تاریخ سلطانی ۱۲۳

تاریخ طبرستان ۱۸۸

تاریخ قم - فیض ۲۸ / ۷۳ / ۸۰ / ۱۰۲ / ۱۱۲ / ۱۱۶ / ۱۲۷ / ۱۴۳ / ۱۵۵ / ۱۵۶ / ۱۶۳ / ۱۸۳ / ۱۸۸ / ۱۸۹

تاریخ کبیر جعفری ۲۲ / ۵۹

تاریخ نو ۲۷ / ۲۸ / ۱۴۳

تأسیس الشیعه لفنون الاسلام ۲۱۸

تبصره المسافرین ۶۹ / ۱۰۹

تتمه الیتیمه ۱۸۷

تحفه الزائر ۷۸

تحفه الفاطمیة الموسویه ۸۸ / ۱۰۹ / ۱۱۷ / ۱۶۳

تحفه الفاطمیین ۲۸ / ۱۴۳ / ۱۵۶

تذکره نصر آبادی ۸۳ / ۱۱۹ / ۲۲۶ / ۲۳۶ / ۲۴۰

ترجمه کتاب قم ۱۱ - ۲۲ / ۲۴ / ۲۵ / ۳۵ / ۴۲ / ۴۳ / ۶۱ / ۶۵ / ۷۸ / ۷۹ / ۸۳ / ۹۲ / ۱۰۳ / ۱۰۴ / ۱۱۲ / ۱۱۵ / ۱۱۶ / ۱۶۳ / ۱۶۸ / ۱۷۵

۱۸۶ / ۱۸۷ / ۱۸۹ / ۱۹۰ / ۱۹۴ / ۱۹۵ / ۲۰۱ / ۲۰۲

ث

الثقات العیون فی سادس القرون ۱۱۹

ج

جامع التواریخ حسنی ۲۳

جامع الروات ۴۳ / ۱۸۹ / ۱۹۴

جدی فروزان ۷۹

جنگ شماره ۱۱۳ د کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۱۳۳

جنگ شماره ۱۶۲ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم ۱۸۵

جنگ شماره ۴۸۰۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۴۱

ح

حقایق الاخبار ناصری ۲۸

حکماء الاسلام ۱۸۸

خ

خلاصه البلدان ۱۷ / ۱۸ / ۲۰ / ۲۲ / ۲۵ / ۲۶ / ۷۹ / ۱۰۰ / ۱۰۹ - ۱۱۱ / ۱۱۵ / ۱۱۷ / ۱۵۲

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۴

۱۶۱ / ۱۶۵ / ۱۶۷

خلاصه التواریخ ۲۰ - ۲۴ / ۱۰۵ / ۱۱۷ / ۱۷۰ / ۲۱۹

د

الدرجات الرفیعه ۲۱۸

دستور الملوک ۲۲۳ / ۲۲۴ / ۲۲۶

دمية القصر ۱۸۷

ديوان اديب الممالك فراهاني ۱۱۹

ديوان ارجاني ۱۱۰

ديوان امير معزي ۱۸۷

ديوان راوندي ۱۸۷

ديوان شرر ۱۴۴

ديوان صبا ۱۳۴

ديوان علي اكبر فيض ۱۰۲

ديوان قدرت قمي ۱۴۲

ديوان قوامي رازي ۲۱۸/۱۰۱

ديوان هاتف ۱۵۵/۱۴۹

ذ

ذريعه ۲۴۲-۲۳۶/۲۲۶/۱۸۸/۱۱۷/۸۳

ر

راحة الصدور ۱۸۷

روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه ۲۱/۱۵۶/۲۰۲

روضات الجنات ۱۸۸

رياض الرضا ۴۳/۱۱۶/۱۱۹

رياض العلماء ۱۱۷/۱۹۰/۲۱۹/۲۳۹

ز

زهر الربيع ۷۹

س

سفرنامه آدام اولثاريوس ۱۸

سفرنامه پيتر دولاوله ۱۷۳

سفرنامه جملي كارري ۲۲۰

سفرنامه خوزستان ۱۵۵/۱۵۶

سفرنامه قم ۲۶/۹۸/۱۰۲/۱۱۷/۱۶۳

سفرنامه‌های ونيزيان در ايران ۲۱

سفينة البحار ۱۰۱

سياحت‌نامه شاردن ۲۶/۲۲۰

ص

صبح گلشن ۲۴۰

ط

طبقات اعلام الشيعة ۱۱۹ / ۱۴۳ / ۱۸۹ / ۱۹۴

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۵۰۵

طرائق الحقائق ۹۷

ع

عالم آرای عباسی ۲۰ / ۲۳۵

عامری نامه ۲۲۶

عباس نامه ۱۱۱ / ۲۲۳ / ۲۳۶

عرائس الجواهر ۴۷

عمده الطالب ۱۹ / ۷۸ / ۱۰۳

عیون الانباء ۱۸۷

غ

الغدیر ۱۸۸

ف

فرحة الغری ۱۵ / ۱۶ / ۱۳۰

فرهنگ ایران زمین ۱۲۳ / ۲۲۷

فرهنگ جغرافیایی ایران ۱۸۳

فرهنگنامه های عربی به فارسی ۲۳۶ / ۲۳۹ / ۲۴۱

فصل الخطاب ۲۳

فوات الوفيات ۱۸۷

فهرست شیخ منتجب الدین ۱۸۹ / ۱۹۴

فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ۱۱۷ / ۲۳۹

فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۱ / ۸۳ / ۲۲۳ / ۲۲۴

فهرست کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران ۱۳۱ / ۱۸۸ / ۲۲۶ / ۲۳۶ / ۲۳۷

فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ۱۸۸

فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه قم ۲۱۹

فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۱۱۷ / ۲۳۸ - ۲۴۱

فهرست کتابخانه های شهرستانهای ایران ۲۷ / ۲۳۹

فهرست کتابهای اهدائی مشکوه به دانشگاه تهران ۱۱۷ / ۲۱۷ / ۲۱۹

فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۲۳ / ۲۴۰ / ۲۴۱

فهرست نسخه های خطی فارسی ۲۶ / ۲۷ / ۱۱۷ / ۲۲۶ / ۲۳۶ - ۲۴۰

فیلم شماره ۳۰۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۴۷

ق

قاموس الرجال ۴۳

قم در قرن نهم ۲۱/۲۳/۷۵/۱۲۲

تربت پاكان، ج ۲، ص: ۵۰۶

ك

كأس السائلين ۷۹

كتاب تاورنيه ۲۲۰

كتابچه تفصيل احوالات دار الايمان قم ۹۸/۱۰۲/۱۱۱/۱۲۳/۱۶۱/۱۶۳/۲۲۷

كتابچه تفصيل حالات و نفوس و املاك دار الايمان قم ۶۸/۹۸/۱۶۳

كتابچه تفصيل و حالات دار الايمان قم ۲۴/۹۸/۱۶۱/۱۶۳

كتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات كشور ۱۸/۲۰/۲۱/۲۴/۹۷/۱۲۳/۱۲۷/۱۹۵/۱۹۶

كشف الظنون ۱۸۸

كشكول ۷۹

گ

گزارش های باستان شناسی ۸۲

گلستان هنر ۲۲/۹۴/۱۱۱/۱۵۲

ل

لباب الانساب ۷۸

م

مآثر سلطانيه ۱۱۹/۱۳۶

المآثر و الاثار ۱۴۳

مجله معهد المخطوطات العربيه ۲۳۸

مجمع الرجال ۴۳

مجمل التاريخ پادشاهان عجم ۱۱۲

مجموعه شماره ۲۴۹۷ كتابخانه غرب همدان ۲۷

مجموعه شماره ۲۵۷۹ كتابخانه مركزي دانشگاه تهران ۲۴۰

مجموعه شماره ۴۱۴۹ كتابخانه مجلس شورای ملی ۱۸۷

مجموعه شماره ۹۲۵۲ كتابخانه مجلس شورای ملی ۲۲۰

محاسن اصفهان ۱۸۸

مختار البلاد ۱۲۳/۱۲۷/۱۴۳

مختصر كتاب البلدان ۳۵/۲۰۱

مرآت البلدان ۱۱۱/۱۱۲/۱۲۳

مطلع سعدین ۵۹ / ۲۲

معجم الادباء ۱۸۷

معجم المؤلفین ۱۸۸

معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان ۳۷ / ۷۱ / ۸۴ / ۱۲۹

منتقله الطالبیه ۷۹ / ۶۵ / ۱۳

منتهی الامال ۱۰۳ / ۱۰۱ / ۶۱

منشآت شماره ۱۳۳ ج دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۲۴ / ۲۲۳

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۷

منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت ۲۴۱ / ۲۲۳

منشآت شماره ۵۸۳ کتابخانه مجلس سنا ۲۲۳

مؤلفین کتب چاپی ۲۷

ن

ناسخ التواریخ ۱۱۹

نامه آستان قدس - مجله ۱۹۶

نجم الثاقب ۱۱۶

نسائم الاسحار ۱۸۷

نسخه شماره ۴۳۵-۱۵ موقت کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی قم ۱۱۷

نسخه‌های خطی - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی ۱۸۸ / ۲۱۹ / ۲۲۳ / ۲۲۴ / ۲۳۶ / ۲۳۸

النقض ۷۹ / ۹۸ / ۱۰۰ / ۱۰۹ / ۱۱۰ / ۱۱۹ / ۱۳۲ / ۱۸۷ / ۲۱۷ - ۲۱۹

و

وحید - مجله ۲۱۸ / ۱۵۶ / ۱۴۶

وقایع السنین ۲۲۳ - ۲۲۶

ه

همیشه بهار ۸۳ / ۲۱

هنر و مردم - مجله ۲۳۶ / ۵۵

ی

یادنامه مهدوی - شماره ۹۰ نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ۲۳۷ / ۲۳۶

یتیمه الدهر ۱۸۷

تربت پاکان، ج ۲، ص: ۵۰۸

چاپ کتاب در روز ۸ ذی حجه سال ۱۳۹۶ (ه. ق) به پایان رسید و الحمد لله اولاً و آخراً

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار- ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البيت عليهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت عليهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۰۵۲۴۰۲۳۵)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال
دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی /مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان
تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶
وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی:
www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-(۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور
کاربران ۲۳۳۳۰۴۵ (۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و
لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز
به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف
توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: -۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۱۸۰-۰۰-IR۹۰-۰۰
۵۳-۰۶۰۹-۰۶۲۱ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید
ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام - : هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا
کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده
بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد
داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری:
مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می رهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و
ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را ببدان، نگاه می دارد و با
حجت های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند،
گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده
کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری
مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

